

Gradine na prostoru Imotsko - bekijskog polja

Tomas, Tino

Doctoral thesis / Disertacija

2021

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zadar / Sveučilište u Zadru**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:162:020064>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-02-22**

Sveučilište u Zadru
Universitas Studiorum
Jadertina | 1396 | 2002 |

Repository / Repozitorij:

[University of Zadar Institutional Repository](#)

SVEUČILIŠTE U ZADRU

POSLIJEDIPLOMSKI SVEUČILIŠNI STUDIJ
ARHEOLOGIJA ISTOČNOG JADRANA

Zadar, 2021.

SVEUČILIŠTE U ZADRU
POSLIJEDIPLOMSKI SVEUČILIŠNI STUDIJ
ARHEOLOGIJA ISTOČNOG JADRANA

Tino Tomas

**GRADINE NA PROSTORU IMOTSKO – BEKIJSKOG
POLJA**

Doktorski rad

Mentorica
Prof. dr. sc. Sineva Kukoč

Zadar, 2021.

SVEUČILIŠTE U ZADRU

TEMELJNA DOKUMENTACIJSKA KARTICA

I. Autor i studij

Ime i prezime: Tino Tomas

Naziv studijskog programa: Poslijediplomski sveučilišni studij Arheologija istočnog Jadrana

Mentorica: Prof. dr. sc. Sineva Kukoč

Datum obrane: 29. studenog 2021.

Znanstveno područje i polje u kojem je postignut doktorat znanosti: Humanističke znanosti, arheologija

II. Doktorski rad

Naslov: Gradine na prostoru Imotsko – bekijškog polja

UDK oznaka: 903.4:911.53(497.5 Imotski)"637/638"

Broj stranica: 340

Broj slika/karata: 361/20

Broj bilježaka: 661

Broj korištenih bibliografskih jedinica i izvora: 269

Broj priloga: 2

Jezik rada: Hrvatski

III. Stručna povjerenstva

Stručno povjerenstvo za ocjenu doktorskog rada:

1. Doc. dr. sc. Martina Čelhar, predsjednica
2. Dr. sc. Marko Dizdar, član
3. Izv. prof. dr. sc., Dario Vujević, član

Stručno povjerenstvo za obranu doktorskog rada:

1. Doc. dr. sc. Martina Čelhar, predsjednica
2. Dr. sc. Marko Dizdar, član
3. Izv. prof. dr. sc., Dario Vujević, član

UNIVERSITY OF ZADAR
BASIC DOCUMENTATION CARD

I. Author and study

Name and surname: Tino Tomas

Name of the study programme: Postgraduate doctoral study Archaeology of the Eastern Adriatic

Mentor: Professor Sineva Kukoč, PhD

Date of the defence: 29. Novembre 2021.

Scientific area and field in which the PhD is obtained: Humanities, Archaeology

II. Doctoral dissertation

Title: Hillforts in the area of Imotski – bekija field

UDC mark: 903.4:911.53(497.5 Imotski)"637/638"

Number of pages: 340

Number of pictures/maps: 361/20

Number of notes: 661

Number of used bibliographic units and sources: 269

Number of appendices: 2

Language of the doctoral dissertation: Croatian

III. Expert committees

Expert committee for the evaluation of the doctoral dissertation:

1. Assistant Professor, Martina Čelhar, PhD, chair
2. Scientific Associate, Marko Dizdar, PhD, member
3. Associate Professor, Dario Vujević, PhD, member

Expert committee for the defence of the doctoral dissertation:

1. Assistant Professor, Martina Čelhar, PhD, chair
2. Scientific Associate, Marko Dizdar, PhD, member
3. Associate Professor, Dario Vujević, PhD, member

Izjava o akademskoj čestitosti

Ja, **Tino Tomas**, ovime izjavljujem da je moj **doktorski** rad pod naslovom **Gradine na prostoru Imotsko – bekijskog polja** rezultat mojega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na izvore i radove navedene u bilješkama i popisu literature. Ni jedan dio mojega rada nije napisan na nedopušten način, odnosno nije prepisan iz necitiranih radova i ne krši bilo čija autorska prava.

Izjavljujem da ni jedan dio ovoga rada nije iskorišten u kojem drugom radu pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj, obrazovnoj ili inoj ustanovi.

Sadržaj mojega rada u potpunosti odgovara sadržaju obranjenoga i nakon obrane uređenoga rada.

Zadar, 29. prosinca 2021.

ZAHVALE

Najveće zahvale u prvom redu idu mojoj mentorici prof. dr. sc. Sinevi Kukoč, na nesebično uloženom vremenu, trudu i znanju, kao i stručnom i savjesnom vođenju u procesu izrade disertacije.

Na korisnim savjetima, komentarima i kritikama pri pisanju, zahvaljujem Dariu Vujeviću, a na velikoj pomoći pri terenskom dijelu rada Mili Topiću, Tomislavu Mihalju i Zoranu Pandžiću. Isto tako, osobite zahvale na susretljivosti i ustupljenom materijalu i dokumentaciji ključnoj za problematiku rada dugujem djelatnicima Zemaljskog muzeja u Sarajevu, prvenstveno Ani Marić.

Na podršci zahvaljujem i kolegama i prijateljima s Odjela za arheologiju Sveučilišta u Mostaru, osobito Mirku Rašiću i Nini Čuljak, zatim Stipanu Dilberu iz Franjevačkog muzeja u Tomislavgradu i Ljubomiru Gudelju iz Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu. Kao i brojnim prijateljima i mještanima okopoljskih naselja s obje strane granice, koji su mi bili od velike pomoći prilikom obilaska terena. Također osobitu zahvalnost na pomoći dugujem prof. dr. sc. Anti Uglešiću sa Sveučilišta u Zadru i djelatnicima Ureda za poslijediplomske studije istog sveučilišta.

Velike zahvale idu mojoj Antoniji, na strpljenju i razumijevanju unatoč svom oduzetom zajedničkom vremenu.

Na kraju posebno zahvaljujem obitelji, osobito majci Nadi i pokojnom ocu Anti, na bezrezervnoj potpori, kako tijekom studiranja, tako i tijekom pisanja same disertacije.

SADRŽAJ

1. UVOD	1
2. METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA	5
2.1. Teorijski okviri	18
2.2. Gradinska toponimija	25
3. PRIRODNI OKVIR.....	27
3.1. Paleookolišni elementi.....	34
4. POVIJEST ISTRAŽIVANJA.....	38
5. GRADINE NA PROSTORU IMOTSKO – BEKIJSKOG POLJA	59
5.1. Trostruka gradina.....	59
5.2. Gradina na brdu Jelaševac	63
5.3. Gradina Višegrad	66
5.4. Gradina iznad Prlića.....	68
5.5. Gradina na brdu Pit	72
5.6. Gradina Zidine	77
5.7. Gradina u Vinjanima Donjim.....	79
5.8. Gradina iznad Župića doca	81
5.9. Gradina iznad Topića.....	83
5.10. Topana.....	86
5.11. Gradina iznad Crvenog jezera	88
5.12. Mala gradina.....	91
5.13. Prgometova gradina.....	94
5.14. Gradina ispod Kuka.....	96
5.15. Kokića glavica.....	100

5.16.	Gradina Nad Vrbinom	104
5.17.	Gradina iznad Bobovišća	107
5.18.	Gradina iznad Knezovića jezera.....	109
5.19.	Gradina iznad Budimlića rupe.....	111
5.20.	Sumbulova gradina.....	113
5.21.	Zujića gradina.....	116
5.22.	Gradina iznad Nebriževca	119
5.23.	Brkića gradina	121
5.24.	Barabanova gradina.....	123
5.25.	Gradina iznad Šućura	125
5.26.	Mala gradina.....	128
5.27.	Čapinova gradina.....	131
5.28.	Gradina na brdu Radež.....	134
5.29.	Gradina na brdu Liskovac	136
5.30.	Dikovača.....	140
5.31.	Todorića gradina	142
5.32.	Gradina u Runovićima	145
5.33.	Gradina na brdu Babnjača	148
5.34.	Majića gradina.....	151
5.35.	Vrcanova gradina	154
5.36.	Gradina na brdu Visoka.....	157
5.37.	Opačkova gradina.....	160
5.38.	Gradina na brdu Veliki Malič.....	163
5.39.	Gradina na brdu Donji Zelenikovac	166
5.40.	Gradina na brdu Gornji Zelenikovac.....	169
5.41.	Šerića gradina.....	171

5.42.	Gradina Samograd.....	175
5.43.	Gradina na brdu Stranjik	178
5.44.	Gradina u Višnjici	181
5.45.	Palčeva gomila	184
5.46.	Mandina gomila.....	187
5.47.	Spajića gradina	191
5.48.	Gradina iznad Vrućica.....	194
6.	ARHITEKTURA GRADINA	198
6.1.	Bedemi.....	198
6.2.	Ulazi.....	211
6.3.	Organizacija unutarnjeg gradinskog prostora	219
7.	TIPOLOGIJA GRADINA.....	230
8.	KRONOLOGIJA.....	245
9.	PRIVREDNI ASPEKTI	266
10.	GRADINE U PROSTORU	280
11.	ZAKLJUČAK.....	296
12.	POPIS KORIŠTENE LITERATURE	302
13.	KATALOG GRADINA	330
14.	KARTA NALAZIŠTA.....	337
15.	SAŽETAK.....	338
16.	SUMMARY	339
17.	ŽIVOTOPIS	340

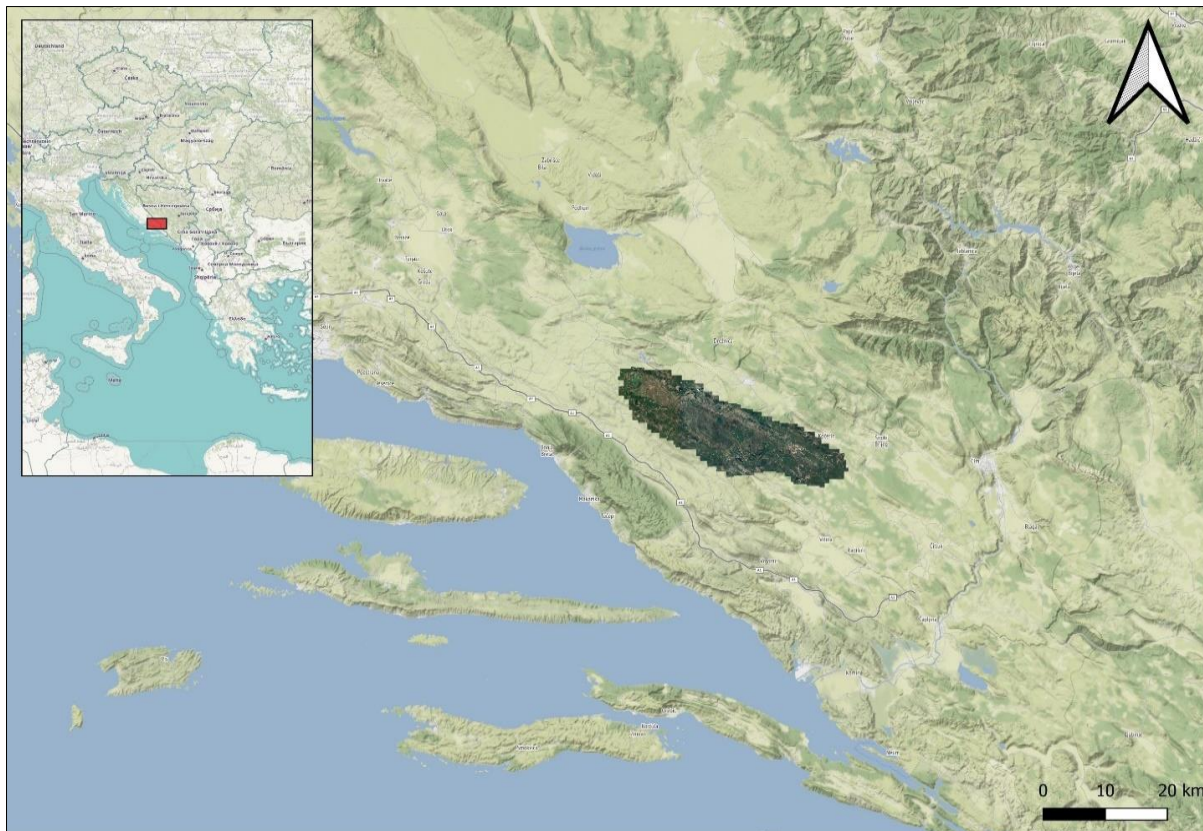
1. UVOD

Tijekom 3. tisućljeća pr. Kr., na širem europskom prostoru zajednice na novi način počinju vrednovati i doživljavati prostor, intenzivira se tada, inače oduvijek složen odnos između prirodne okoline i čovjekove aktivnosti. Javlja se čitav niz "novih" antropogenih intervencija u prirodnoj okolini, koje su bile neizbježna posljedica organizacije prostora u različite svrhe: ekonomske, religijske, društvene. Među najistaknutije produkte tih procesa ubrajamo nalazišta gradinskog tipa. Gradine su bez sumnje ključno obilježje prapovijesnih kultura na Imotsko – bekijskom polju,¹ od brončanog doba do antike.

Ciljani prostor koji je obrađen u radu sačinjava, zavala (površina polja) i njen neposredni obod sastavljen od niza pobrđa i zaravni, koji tvore jedinstvenu ambijentalnu cjelinu ukupne površine 232 km². Spomenuti prostor s južne strane markiraju pobrđa Vilinjak – Ribešina – Baba – Mračaj – Babnjača – Malič (Gornji i Donji Zelenikovac), a sa sjeverne strane zaravni Proložac – Podi – Vinjani Donji – Grudsko – bekijski niz (Zavala, Pit, Krstina, Jurića kosa, Svetigora, Jelaševac, Zelenikovac, Stranjik). Usprkos činjenici kako se radi o jedinstvenoj, kako prirodnoj, tako i kulturnoj cjelini s gradom Imotskim kao povijesnim, gospodarskim i upravnim centrom, Imotsko – bekijsko polje danas je državnom granicom između Hrvatske i Bosne i Hercegovine podijeljeno na dva dijela (Karta 1).²

¹ Iako naslov rada glasi "Gradine sa prostora Imotsko – bekijskog polja" pri tome se ne misli na konkretan prostor same površine, tj. zavale polja, nego je naglasak stavljen na najbližu zonu njenog oboda, koji polje (zavala) uokviruju i koji su bili preferirani položaji na kojima su nalazišta gradinskog tipa podizana.

² Granica po mnogo čemu predstavlja kuriozitet u širim okvirima, jer nije utemeljena prema uobičajenim kriterijima razgraničavanja između dvije zemlje, poput: etničkih, konfesionalnih, kulturnih ili prirodnih obilježja. Naime, kroz prapovijest i antiku Imotsko – bekijsko polje činilo je kulturno i administrativno jedinstvenu mikroregiju. Nešto kasnije spomenuti prostor čini integralni dio starohrvatske župe Imota (*Emotha*), koja je činila sastavni dio hrvatske države i granicu sa Humskom kneževinom. Oslobođanjem od Turaka 2. kolovoza 1717. godine, spomenuti prostor (tada poznat kao Imotska krajina) ulazi u mletačka novoosvojena područja tzv. *Aquisti nuovissimi*, na koja se otada proteže naziv Dalmacija. Iako je mirovnim sporazumom između Osmanskog Carstva i Mletačke Republike sklopljenim u Požarevcu 21. srpnja 1718. godine (tzv. Požarevački mir) određeno da cjelokupna Imotska krajina pripadne Mlečanima. Prilikom postupka samog razgraničenja to se ipak nije dogodilo. Turci su potplatili mletačkog mjernika koji je iskrivio granicu u tursku korist, otrgnuviši veći, jugoistočni dio Imotskog polja sa pripadajućim mjestima kao i druge dijelove Imotske krajine. Iz tog vremena i potječe termin Bekija, (od arapski: *baquiya*; turski: *bekiye*, *bakkiye*, što bi značilo: ostatak, preostatak od nečega), pa i mi danas

Karta 1. Širi prostorni položaj polja (izvor: QGIS; izradio: T. Tomas)

Unatoč do sada skromnim arheološkim otkrićima, Imotsko – bekijsko polje, kao zatvorena geomorfološka cjelina, predstavlja posebno pogodan uzorak za analizu glavnih vidova "gradinskog" načina života, koji je bio bitno određen prirodnim okolišem, ali i čovjekom. Jer,

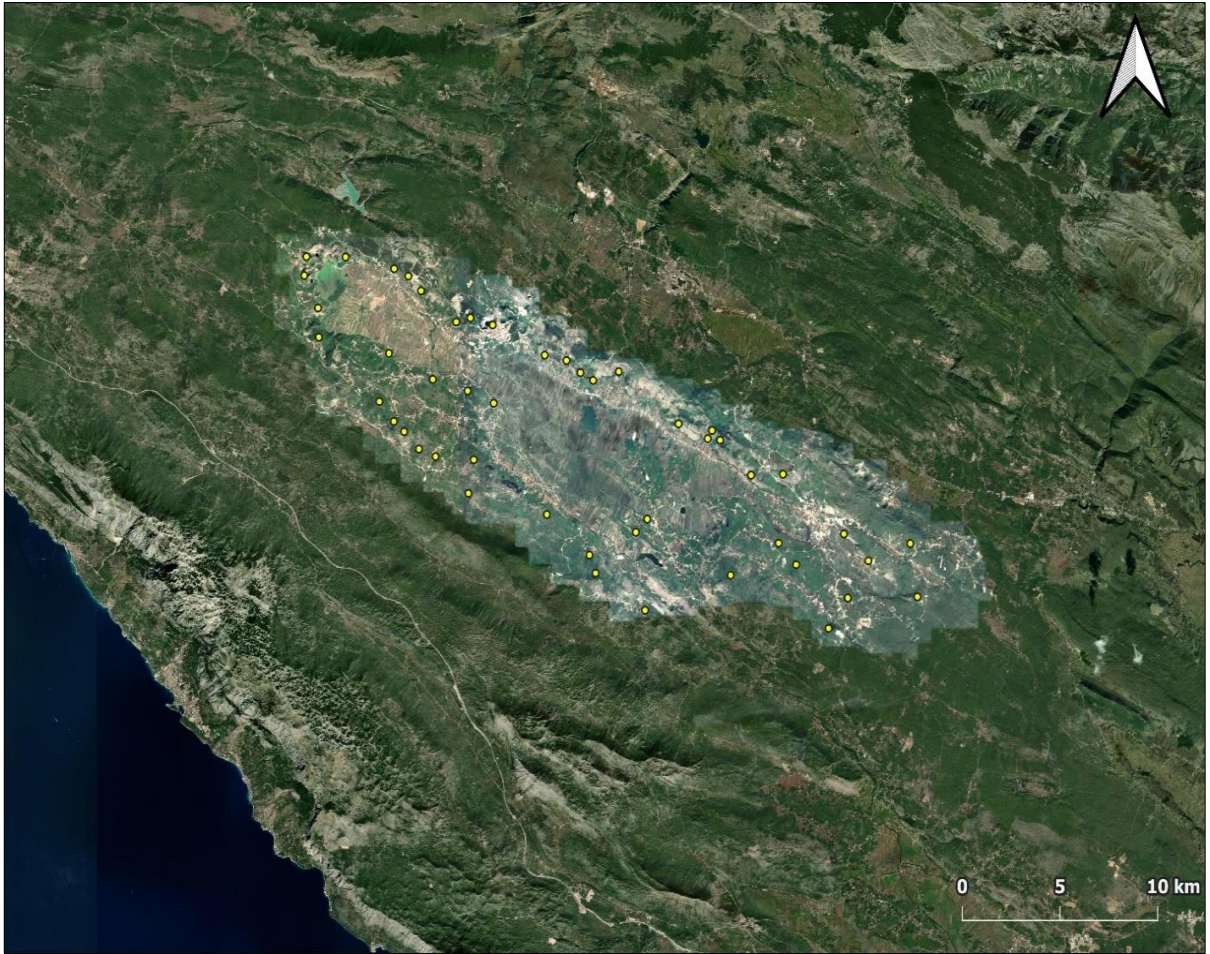
umjesto naziva Imotsko polje, koristimo naziv Imotsko – bekijsko polje. A. NIKIĆ, 1989, 173 i d; A. UJEVIĆ, 1991, 133 – 134; M. GLIBOTA, 2004, i cit. lit. Na spomenutu temu, Makarski biskup Nikola Bijanković u Izvješću koje je poslao Vatikanu 1734., piše: „Bekija koju drže Turci nekada je pripala Imotskom. Poslije nedavnog mira ostali su pod turskom vlašću. To su sela: Vinica, Buško Blato, Prisoje, Grabovica, Korita, Roško Polje, Zagorje, Vir, Vinjane, Posušje, Gorica Gornja i Donja, Drinovci, Ružići i Tihaljina. Sva ta sela nazivaju se zajedničkim imenom Bekija.” O nepravdi koja je zadesila promatrani prostor slikovito se izražava i Petar Gudelj: „Tako Venecija i Turska razdjeliše Imotu, rasjekoše polje, odsjekoše njena najljepša i najbogatija sela: Goricu, Soviće, Drinovce i Grude. Rasjekoše Vinjane i Arzano, odsjekoše Posušje, Rakitno, Vir. Po staroj granici opet granica: prokrvarila stara rana.” J. GRBAVAC, 2017, 71, bilj. 171. Prema tome, otprilike jedna polovina promatranog prostora pripada Republici Hrvatskoj odnosno Splitsko – dalmatinskoj županiji, a druga Federaciji Bosni i Hercegovini, odnosno Zapadnohercegovačkoj županiji. Konkretno, u rad ulaze dijelovi općina Lokvičići, Podbablje, Zmijavci, Runovići i Proložac, te grad Imotski s naseljima Vinjani Donji, Glavina Donja i Imotski (svi Republika Hrvatska). Zatim općina Grude sa naseljima Drinovci, Sovići, Gorica, Grude, Dragićina, Višnjica, Podledinac, Ružići, Drinovačko brdo, Vrućice, Gornje Grude i Sebišina (svi Bosna i Hercegovina). Također, spomenuta granica "siječe" i dvije gradine sa promatranog prostora: gradinu na brdu Babnjača i Majića gradinu.

izbor mjesta i strukturu gradina različitih funkcija, određivao je i oblikovao čovjek, kao tvorac kulturnog krajolika. Također, interpretacija "gradinskog" načina života pretpostavlja naglaske na analizi kategorije prostora (i vremena), njegovoj strukturiranosti i iskoristivosti na različitim razinama, od pojedinačne gradine do mreže gradinskih međudnosa i sveukupnih komunikacija, no, uvijek u vremenski/kulturnom definiranom kontekstu. Iako dugotrajan (od 3. – 1. tis. pr. Kr.), često i vrlo konzervativan, razvoj imotsko – bekijskih gradina doživljavao je izvjesne promjene. Zbog niske razine istraženosti, u radu su korištene usporedbe s okolnim, arheološki nešto bolje istraženima područjima (Hercegovina, jugozapadna Bosna, srednja Dalmacija, no i šire), kojima je u određenom prapovijesnom trenutku imotsko – bekijska mikroregija kulturno pripadala, gravitirala.

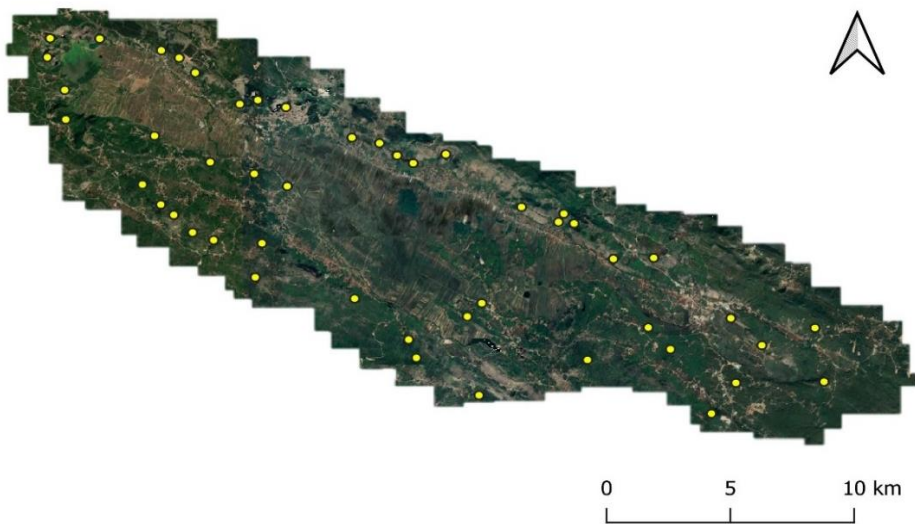
U radu je obrađeno ukupno 48 gradina, koje pronalazimo gusto razmještene uglavnom po lancu pobrđa i zaravni, okružujući zavalu polja (Karta 2, slika 1).³

S ciljem boljeg poznavanja života imotsko – bekijskih gradina, u radu su postavljene (radne) hipoteze, koje su s obzirom na dosadašnju arheološku istraženost različitim intenzitetom znanstveno utemeljene, opravdane i prihvatljive, i koje su stoga vrlo različitim uspjehom u radu verificirane. U svakom slučaju, disertacija je zamišljena i kao osnova budućim arheološkim istraživanjima ove mikroregije.

³ Primjerice za neka nalazišta gradinskog tipa koja se nalaze uz definirani prostor poput: gradine na brdu Nečajno, gradine iznad Cerova Doca (Bandića gradine), gradine u Donjim Mamićima, gradine na brdu Vilinjak, gradine kod Aračića jezera, Bagine gradine u Vinjanima Gornjim, Zovkine gradine, gradine iznad Tolića u Gornjim Grudama i dr., možemo konstatirati kako ne sadrže primarne prirodne i komunikacijske komponente u odnosu na promatrani prostor zavale i oboda. Bilo zbog nešto veće ili reljefno izraženije udaljenosti, bilo negativne vizualne određenosti prema polju. Iako spomenute gradine, bez sumnje možemo smatrati kao dijelove šire gradinske mreže prostora Imotsko – bekijskog polja. Osobito se po tom pitanju ističe gradina na brdu Nečajno, kao rijetka istraжена gradina u kulturnoj regiji i stoga vrlo važan komparativni reper koji smo permanentno koristili u radu.

Karta 2. Definirani prostor zavale polja sa pripadajućim pobrdima i zaravni, i sa naznačenim položajima gradina (izvor: QGIS; izradio: T. Tomas)

Slika 1. Izdvojen prostor zavale polja sa pripadajućim pobrdima i zaravni, i sa naznačenim položajima gradina (izvor: QGIS; izradio: T. Tomas)

2. METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Problematika gradina s prostora Imotsko – bekijskog polja obrađivana je na dva načina: praktično i znanstveno (studijski).

1. Praktično arheološko istraživanje podrazumijevalo je primjenu čitavog niza nedestruktivnih metoda prikupljanja upotrebljivih podataka, u prvom redu putem arheološke dijagnostike i sustavnog terenskog pregleda (rekognosciranja).

a) Arheološka dijagnostika uključuje sve praktične postupke korištene prilikom prikupljanja podataka, služeći se nizom različitih izvora, poput:

Analize fotografija iz prošlosti – na taj način moguće je dokumentirati sve krupne mijene u imotsko – bekijskom prirodnom i kulturnom krajoliku (što je slika starija, razlike su veće).⁴ Pri tome se prvenstveno misli na različite dijelove gradina koji su uništeni modernim graditeljskim zahvatima i danas više ne postoje – npr. gradina na brdu Radež i Todorića gradina (Sl. 2 – 3.). Isto tako promjene koje danas vidimo u kulturnom krajoliku imotsko – bekijske mikroregije mogu biti motivirane i drugim antropogenim aktivnostima, poput sadnje određenih alohtonih biljnih vrsta zbog čega nam određene strukture i dijelovi gradina danas jednostavno više nisu vidljivi – npr. gradina na Kokića glavici, gradina ispod Kuka (Sl. 4.), gradina na brdu Pit i gradina Dikovača (Sl. 5.);⁵

Analize satelitskih i ortofoto snimaka – korištene su za detektiranje i prepoznavanja kako samih nalazišta (prvenstveno gradina), tako i za sagledavanje prostornih odnosa grupe nalazišta na široj prostornoj razini.⁶ Iste su korištene i u izradi dokumentacije, prvenstveno kao georeferencirane podloge za *GIS*. Isto tako, ukoliko su snimane s izvjesnom distancom u odnosu na vrijeme u kojemu su vršena istraživanja, satelitske i ortofoto snimke su mogle

⁴ Primjerice korištenjem zračnih fotografija iz 1968. godine, unatoč nešto lošijoj rezoluciji i crno – bijeloj tehnici, razlike koje su uočene u promatranom kulturnom krajoliku su i više nego očite.

⁵ Također, proces intenzivnije devastacije gradinskih struktura mogao je biti uvjetovan i različitim društvenim okolnostima, poput onih koji su s vremenom dovele do napuštanja tradicionalnih privrednih strategija i početka procesa propadanja određenih privrednih struktura i kultiviranih površina koje su nerijetko bile vezane za nalazišta gradinskog tipa. Spomenuti procesi bili su jako izraženi i na promatranom prostoru, i stoga ih možemo uočiti kod velikog broja imotsko – bekijskih gradina.

⁶ Pri analizi podataka i izradi jednog dijela dokumentacije korištene su različite platforme satelitskih i ortofoto izvora, poput: *Geoportal DGU*, *Arcod*, *Geoportal/Katastar*, *Google Earth*, *Bing* i sl.

sadržavati i određene podatke o promjenama u samom kulturnom krajoliku – primjerice u slučaju uništene suhozidne strukture sjeveroistočno od Palčeve gomile (Sl. 5 – 6.);

Sl. 2 – 3. Gradina na brdu Radež i Todorića gradina (avionska snimka iz 1968.)

Sl. 4 – 5. Gradina ispod Kuka i gradina Dikovača (avionska snimka iz 1968.)

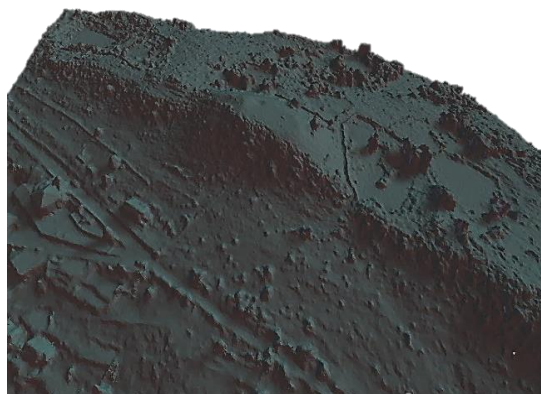
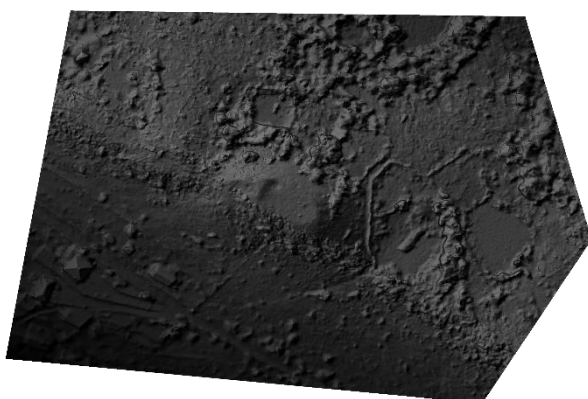

Sl. 6 – 7. Suhozidna kružna struktura istočno od Palčeve gomile (izvor: Geoportals: ortofoto 2008 i 2018)

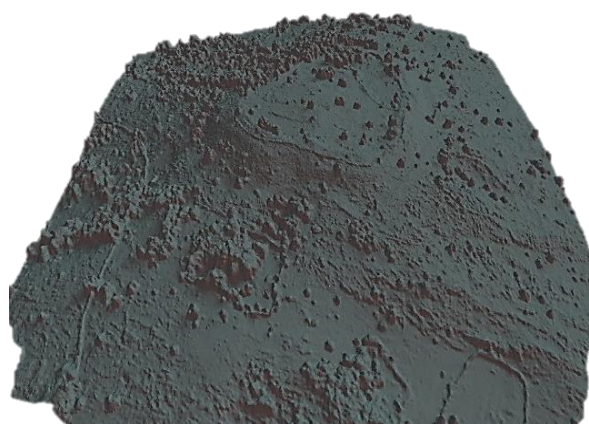
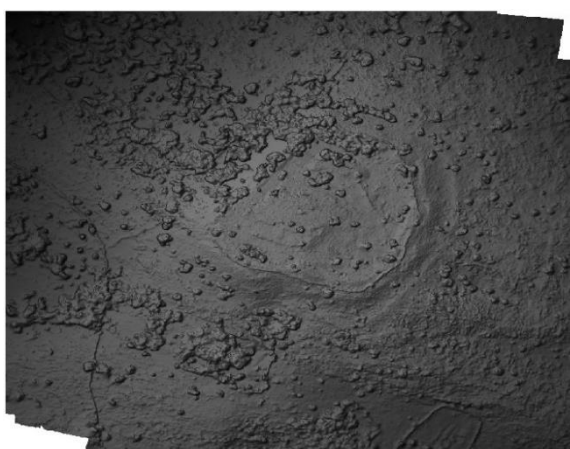
Zračna fotografija – za razliku od prethodna dva izvora, ova metoda omogućila nam je iscrpniju tzv. fotografsku interpretaciju nalazišta, bolje prepoznavanje i sagledavanje njegove cjeline, kao i njegovih pojedinačnih struktura i elemenata vidljivih na površini. Također, uz pomoć zračne fotografije moguće je izdvojiti i dokumentirati određene površinske anomalije koje ukazuju na potencijalne podpovršinske strukture, a koje je teško primijetiti prilikom klasičnog terenskog pregleda ili analizom satelitskih snimki.⁷ Samim time, zračna fotografija omogućava nam i sveobuhvatnije sagledavanje podataka kod rekonstrukcije unutarnje organizacije nalazišta (npr. gradina na brdu Liskovac, gradina na brdu Babnjača, Spajića gradine i dr.). Nadalje, s ciljem jasnijeg i lakšeg sagledavanja specifičnih, ciljanih tragova (elemenata) u krajoliku, korištenjem bespilotne letjelice izrađeni su i različiti modeli određenih gradina i njihovog užeg prostornog konteksta (Sl. 8 – 22.);⁸

⁷ Prvenstveno je riječ o tzv. mikrotopografskim pojavama u reljefu *i. e. shadow marks* – koje su vidljive izlaganjem snimane površine različitim tonalitetima, prilikom čega nam se ocrtavaju konture antropogenog reljefa. Kao i tzv. pojavama u krajoliku *i. e. landscape marks* – kao značajnijim promjenama prvotnog prirodnog oblika krajolika, gdje je njegova artificijelna forma jasno vidljiva.

⁸ Zračne fotografije izrađene su korištenjem bespilotne letjelice – drona (*DJI Phantom 4*). Također, pomoću odgovarajućih programskih alata (poput: *DroneDeploy*, *Pix4D*, *CAD* i dr.) izrađeni su odgovarajući modeli i situacijski planovi samih nalazišta. Radi se o osam nalazišta gradinskog tipa: gradina na brdu Liskovac, gradina

Sl. 8 – 9. Vrcanova gradina modeli s jasno vidljivim mikrotopografskim pojavama u reljefu (izradio: T. Tomas)

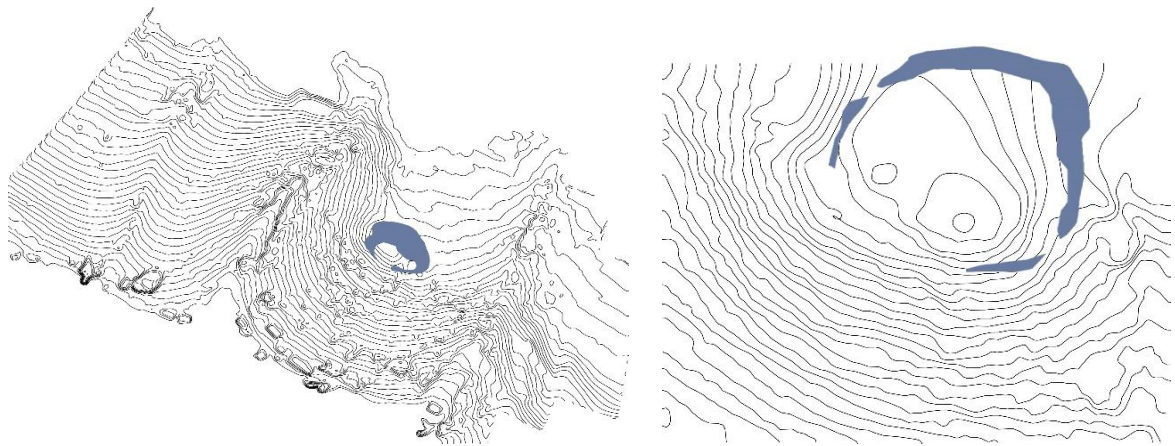

Sl. 10 – 11. Gradina na brdu Liskovac modeli s jasno vidljivim mikrotopografskim pojavama u reljefu (izradio: T. Tomas)

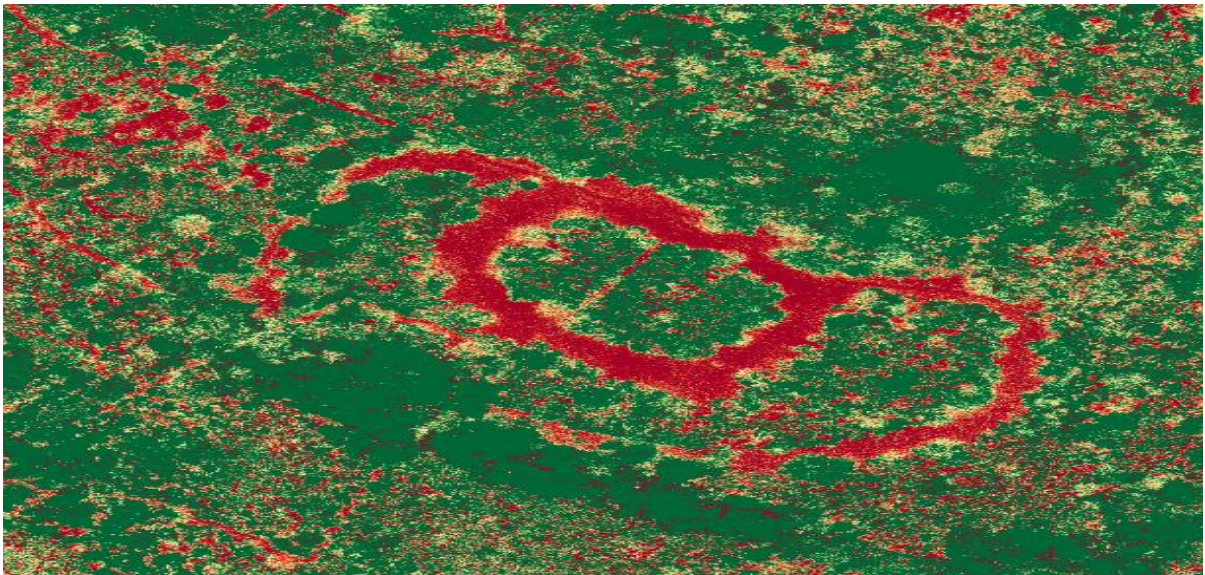

Sl. 12. Gradina na brdu Veliki Malič; 3 – d model (izradio: T. Tomas)

na brdu Veliki Malič, Sumbulova gradina, Vrcanova gradina, gradina iznad Šućura, gradina u Višnjici, Palčeva gomila i gradina Samograd).

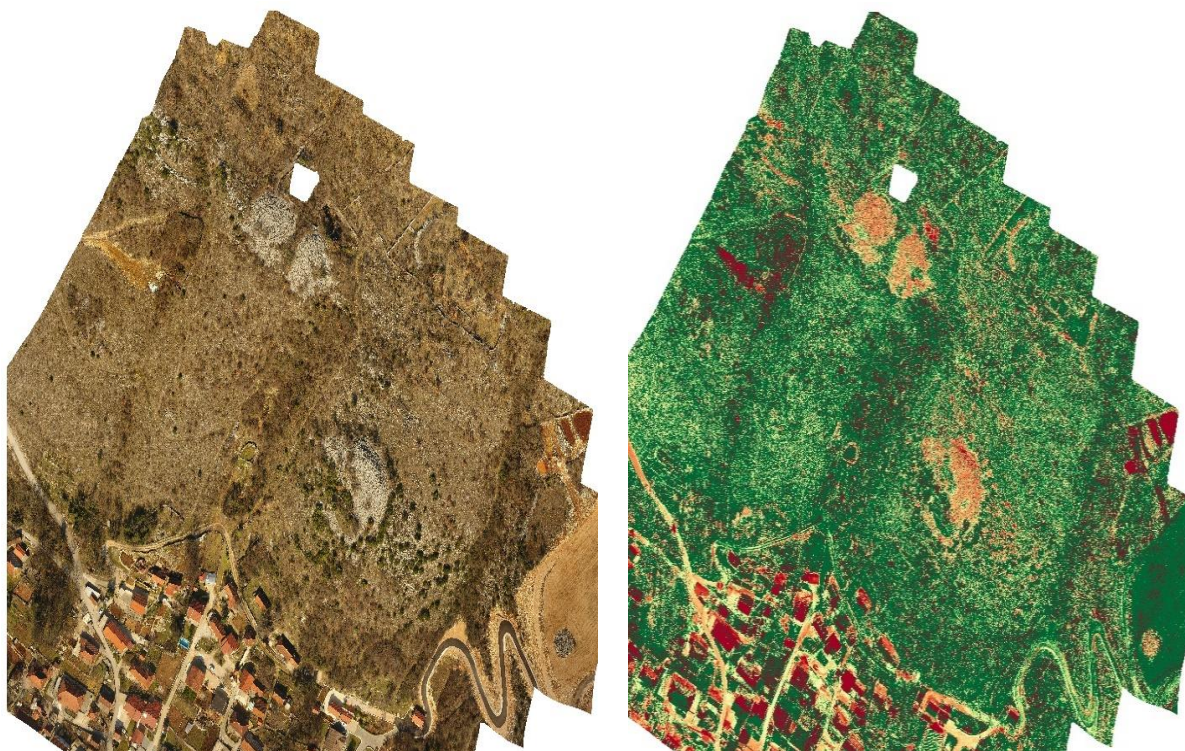
Sl. 13 – 14. Palčeva gomila i gradina u Višnjici; detaljna topografska situacija (izradio: T. Tomas)

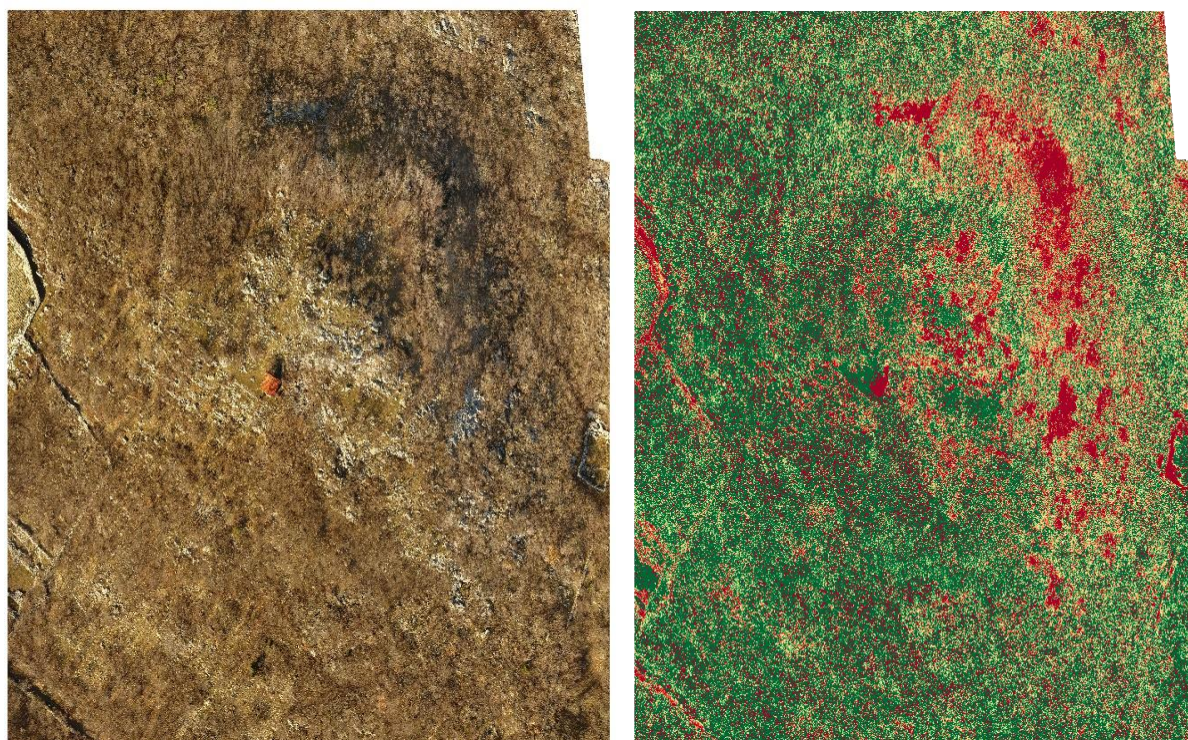
Sl. 15. PLANT model gradine iznad Šućura s jasno vidljivim suhozidnim strukturama (izradio: T. Tomas)

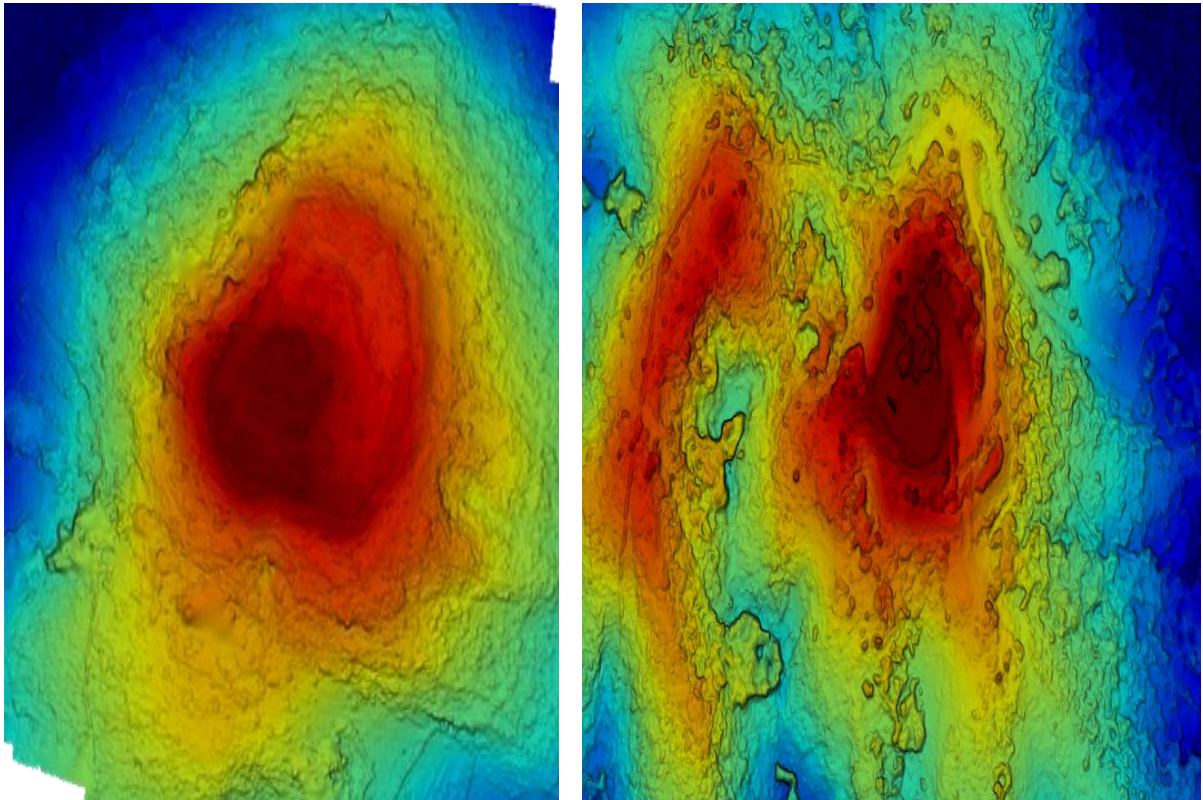
Sl. 16. Ortofoto gradine na brdu Liskovac apliciran na satelitsku snimku (izradio: T. Tomas)

Sl. 17 – 18. Ortofoto i plant model Palčeve gomile (izradio: T. Tomas)

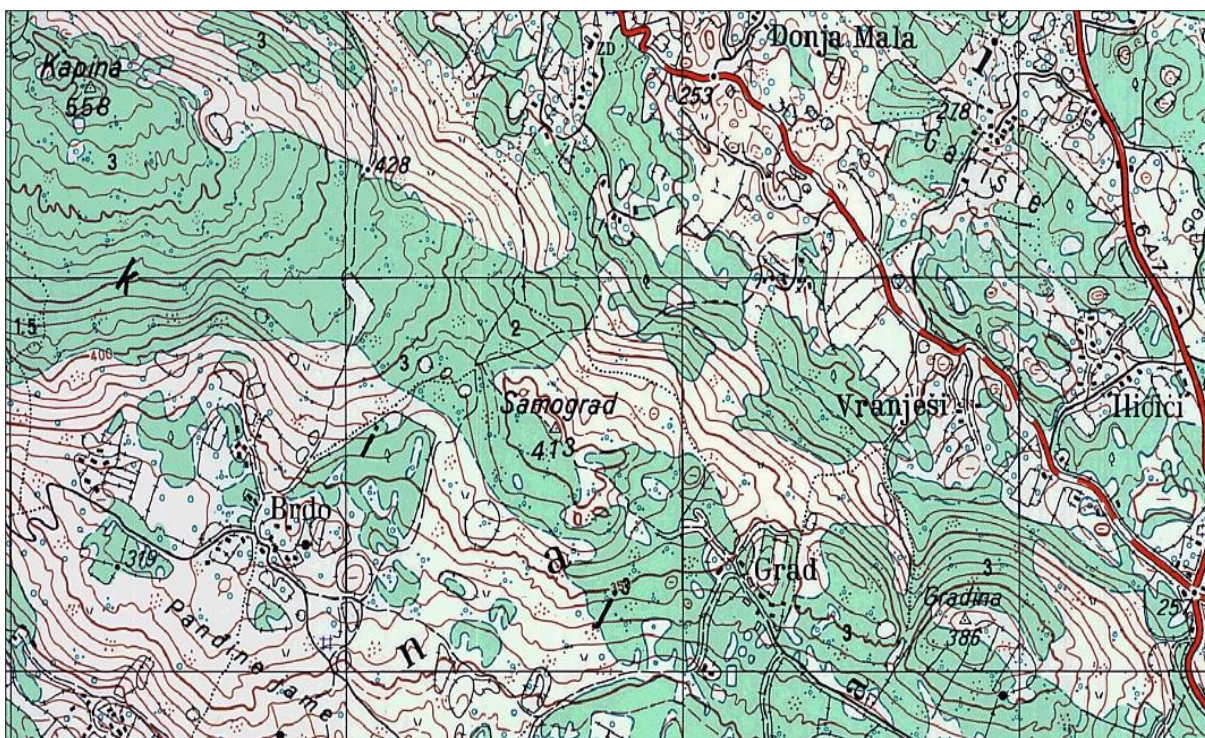
Sl. 19 – 20. Ortofoto i plant model gradine u Višnjici, na potonjem, za razliku od ortofota jasno se vide bedemske strukture (izradio: T. Tomas)

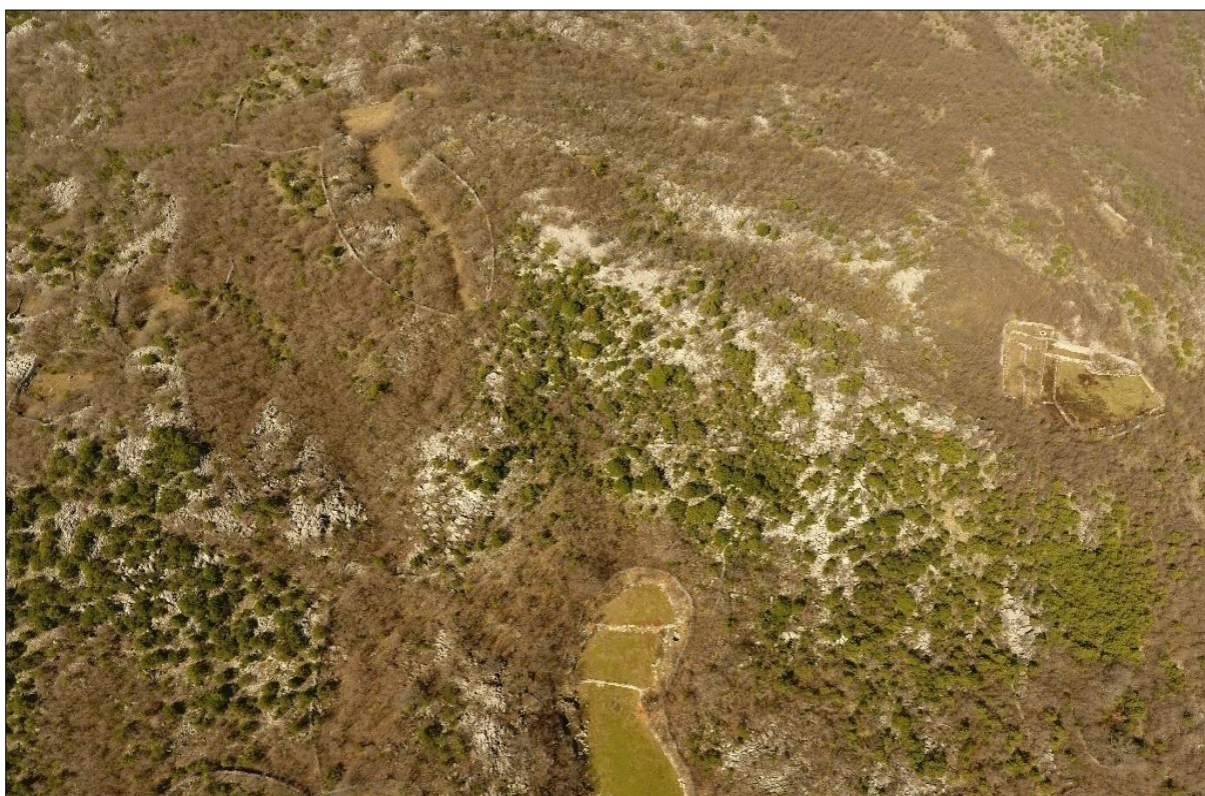
Sl. 21 – 22.. DEM modeli gradina na brdu Liskovac i gradine na brdu Veliki Malič, s jasno vidljivom visinskom razlikom između pojedinih dijelova gradine (izradio: T. Tomas)

Topografske i katastarske karte – ponajprije su korištene za upoznavanje toponomastičke građe (indikativnih naziva), koji uz neke izuzetke (Sl. 23 – 24.)⁹ često mogu ukazivati na postojanje arheoloških nalazišta. Isto tako, topografske karte bile su nam korisne i pri opisu i determinaciji užih topografskih i prostornih elemenata kod obrađivanih gradina. U određenim slučajevima, topografske karte su znale sadržavati posebno naglašene cjelokupne tlocrte gradina – kao primjerice u slučaju gradine iznad Šućura, gradine na brdu Liskovac i dr. (Sl. 25.). Dok ponekad, tlocrt bedema gradine može biti predstavljen i u formi pravog arheološkog crteža, kao kod Male/Ukradenove gradine (Sl. 26.) ili gradine iznad Bobovišća.

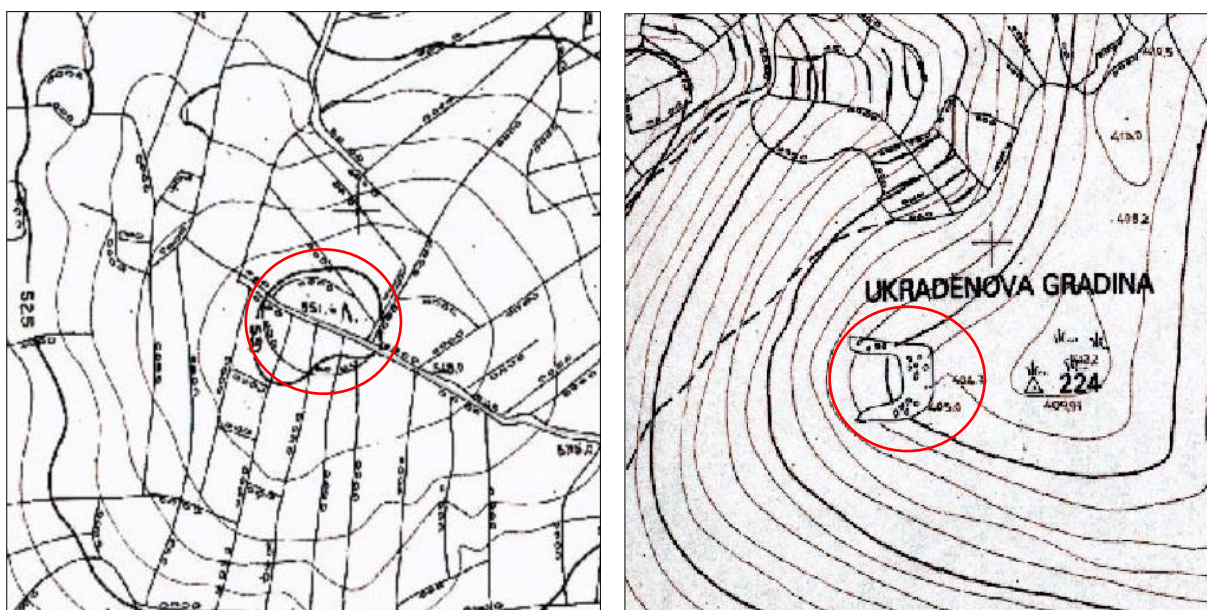
⁹ Primjerice, toponim "Samograd" koji je inače asocijativnog karaktera i indikativnog sadržaja redovito ukazuje na postojanje nalazišta gradinskog tipa, kao što je to potvrđeno kod gradine Samograd u Marića gaju (Ružići). Međutim, prilikom terenskog pregleda položaja naziva "Samograd" u naselju Gradac (Ružići), nismo detektirali apsolutno nikakve kulturne ostatke, osobito ne one koji bi ukazivali kako je na spomenutom položaju podignuto nalazište gradinskog tipa.

Sl. 23. Toponim "Samograd" označen na topografskoj karti (izvor: Topografska karta 1976; 1:25.000)

Sl. 24. Zračni snimak položaja "Samograd" u mjestu Gradac, Ružiči (izradio: T. Tomas)

Sl. 25 – 26. Naglašen tlocrt gradine na brdu Baba i Male/Ukradenove gradine (izvor: geoportal.dgu.hr.)

Svi provedeni postupci arheološke dijagnostike, dakle, znatno su obogatili dosadašnji fond činjenica o imotsko – bekijskim gradinama i omogućili početnu arheološku analizu – određenu klasifikaciju, uočavanje osnovnih gradinskih struktura, te identifikaciju i analizu paleoambijentalnih prostornih odnosa. Sve to, pridonijelo je kreiranju uzoraka predviđanja i stvaranju određenih (preliminarnih) zaključaka. Iako je manje sustavna od terenskog pregleda, arheološka dijagnostika ima znatno veću mogućnost predviđanja.

b) Terenski pregled – rekognosciranje. Podrazumijevao je detaljni fizički obilazak prethodno definiranog prostornog uzorka uz sustavno prikupljanje terenskih podataka, odnosno sustavne identifikacije sveukupnih tragova različitih vrijednosti i sadržaja zatečenih u krajoliku.¹⁰

¹⁰ Kombinirane su različite vrste terenskog pregleda, uz metode konvencionalnog (klasičnog), na promatranom prostoru korištene su i metode sustavnijeg ekstenzivnog, te intenzivnog terenskog pregleda, naravno prilagođene potrebama postavljene problematike i realnih mogućnosti za njihovu provedbu. Pri tome treba naglasiti kako prilikom provedbe ekstenzivnog i intenzivnog terenskog pregleda mreže fizički nisu postavljane, već su se naknadno aplicirale. Također, puna analiza raspršenosti i grupiranja površinskih artefakata nije provedena, niti su površinski nalazi sustavno kartirani. Na koncu je bitno još napomenuti kako kvaliteta i pouzdanost, kako ovog provedenog, tako i svakog terenskog pregleda ovisi o brojnim čimbenicima poput: intenziteta pregleda samog područja, vremenskih uvjeta, reljefa tj. topografije prostornog uzorka, vrste tla, vegetacije, relativne vidljivosti, nesavršenosti koja proizlazi iz ljudskog faktora i dr. Tako da je terenski pregled proveden u svrhu rada, kao i općenito svi ostali terenski pregledi, nepotpun.

Naravno, sama provedba postupka uvelike je potpomognuta podacima dobivenim putem arheološke dijagnostike.

Prvi dio terenskog pregleda (*infra – site analysis*), obuhvatio je prostor konkretnog arheološkog nalazišta (gradine) sa svrhom dokumentiranja i prikupljanja sveukupne arheološke građe – *i. e.* znanstveno upotrebljive mase svih zatečenih podataka često različite vremenske (kulturne) pripadnosti. Pozornost je bila jednako usmjerena na one najvidljivije, često monumentalne (kao što su bedemi i ulazi),¹¹ kao i one manje vidljive strukture koje vežemo za organizaciju unutarnjeg prostora gradina. Poput ostataka objekata ili prostora rezerviranih za posebnu namjenu koji su ovom prilikom posebno identificirani i dokumentirani. Isto tako, sustavno je pregledana i dokumentirana sama površina gradinskih platoa: njihova fizičko – površinska obilježja; pozicije i potencijalne debljine kulturnih depozita (koje se u nekim slučajevima sasvim jasno prepoznaju prema izvjesnim makroskopskim obilježjima na terenu), te vrste, količine i pozicije površinskih nalaza. Tako je na određenim gradinama dobiven svojevrsni preliminarni uvid u prostornu strukturiranost površinskih arheoloških zapisa, kao mogućih odraza prošlih stanja.¹²

Drugi dio terenskog pregleda (*extra – site analysis*) odnosio se na uži prostorni kontekst gradina, s posebnim naglaskom na identifikaciju i dokumentiranje struktura koje možemo staviti unutar vremenskog/kulturnog okvira nalazišta gradinskog tipa. Naravno, riječ je o nalazištima poput gomila, trijebljenih gomila, ograđenih prostora (ograda i torova), sustava ograđenih agrarnih površina (vrtača/dolaca i draga) i posebno izgrađenih pristupa. Pored standardnih poteškoća koje inače prate primjenu terenskog pregleda, poput nepristupačnosti

¹¹ Dokumentirane su i opisane zatečene vrijednosti ciljanih gradinskih struktura i elemenata. s tim kako su im uzete temeljne fizičke odrednice: dužina; najveća sačuvana širina – naravno, bez sprovedbe ciljanih arheoloških iskopavanja teško je precizno odrediti stvarnu širinu kod bedema. Stoga je zabilježena širina njihovog zatečenog stanja, koja svakako nije odraz njegovih stvarnih dimenzija, ali predstavlja koristan orijentir pri njenom određivanju. Isto vrijedi i za relativnu visinu bedema koja je tamo gdje je to bilo moguće arbitrarno definirana. Posebna pažnja je obraćena na ostale, vidljive arhitektonske elemente gradina poput, ulaznih segmenata koji su također identificirani, dokumentirani i opisani. U nekim slučajevima, kao već spomenutog položaja indikativnog toponima "Samograd" (Gradac, Ružići) terenskim pregledom je ustanovljeno kako se ne radi o arheološkom nalazištu, što u konačnici također predstavlja upotrebljiv podatak.

¹² Dobar dio gradinskih površina s eventualnim kulturnim depozitima prekriven je vegetacijom, neovisno o godišnjem vegetacijskom ciklusu. Uz to, studija uzoraka površinskih nalaza na širokom prostoru poput imotsko – bekijske regije zahtijevala bi detaljno razrađen projekt.

određenih položaja i otežane identifikacije i dokumentacije određenih struktura i elemenata uslijed slabe vidljivosti zbog guste vegetacije ili njihove urušenosti. Terenski pregled, zbog same svoje naravi, svakako predstavlja najbolji način za prikupljanje podataka o drevnim krajolicima. Njime je bitno obogaćeno dosadašnje poznavanje imotsko – bekijskih gradina, primjerice otkriven je cijeli niz novih elemenata na promatranim nalazištima, kao i više samih novih nalazišta, kako gradina tako i ostalih. Također, dobivene su i konačne potvrde o postojanju, odnosno nepostojanju arheoloških nalazišta na ciljanim položajima, te su potvrđeni i/ili demantirani neki raniji podatci o pojedinim gradinama. Nažalost, iz objektivnih razloga, ovom zgodom arheološka iskopavanja (sondažna, sustavna) imotsko – bekijskih gradina nisu provedena. To neizbježno ograničava kvalitetu neposrednih i posrednih zaključaka o relevantnim problemima gradina imotsko – bekijske mikroregije i otežava njihovo sintetiziranje. Do danas je sustavno arheološki istraženo samo jedno imotsko – bekijsko nalazište gradinskog tipa (Trostruka gradina). Osim već objavljenih rezultata iskopavanja, od velike pomoći pri pisanju rada bili su nam i ustupljeni podatci iz terenske dokumentacije kao i pokretna arheološka građa s ovog nalazišta.¹³

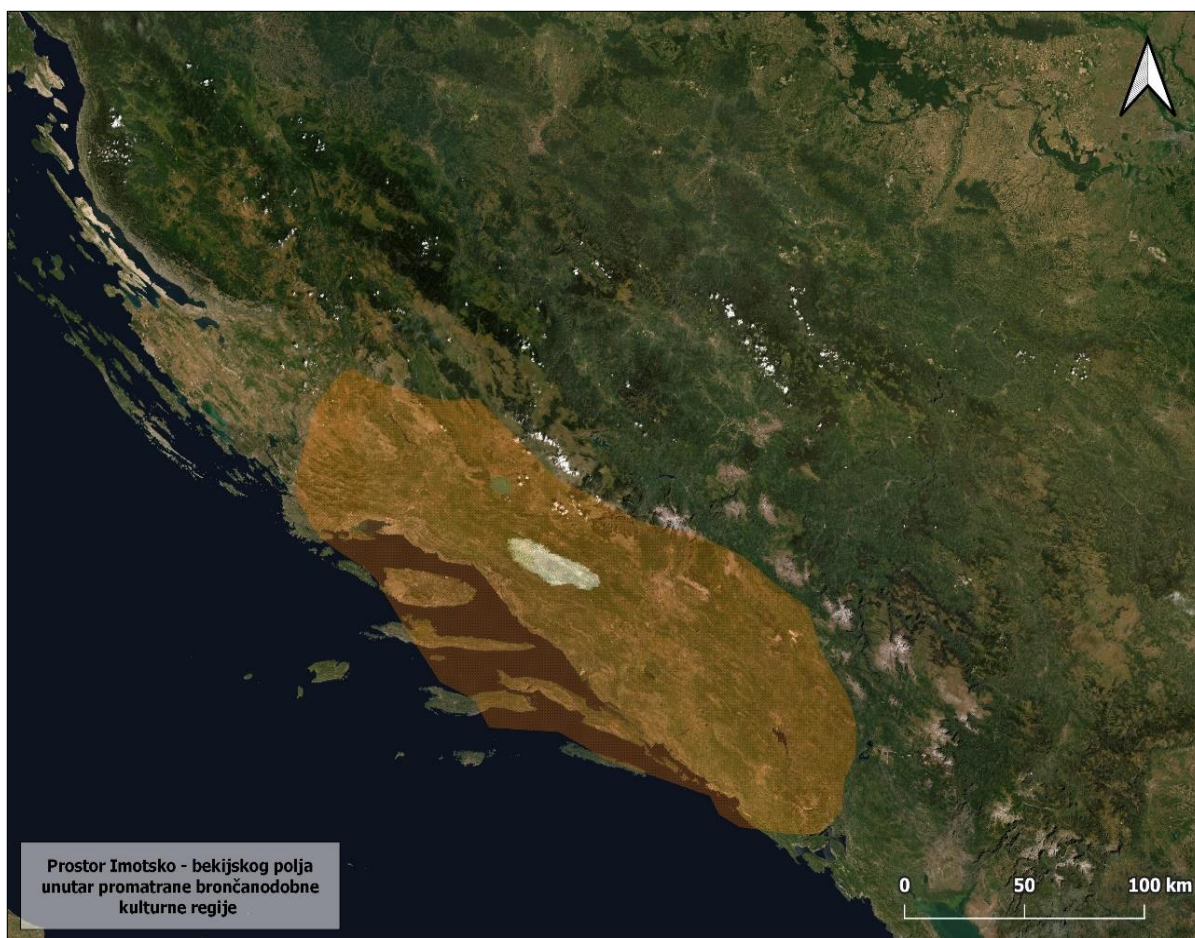
2. Znanstvena (studijska) obrada problema podrazumijevala je sintezu: sustavno povezivanje i (re)interpretaciju sveukupne dostupne relevantne arheološke građe, stare i najnovije, s imotsko – bekijskog prostora, ali i komparativno, s kulturno bliskih i arheološki ponešto bolje istraženih (iskopanih) područja. Prema sadašnjoj arheološkoj istraženosti, imotsko – bekijska mikroregija tijekom 3. – 1. tis. pr. Kr u osnovi je dio šireg područja sa sadržajima cetinske i posuške kulture tijekom ranog i srednjeg brončanog doba,¹⁴ a od kasnog brončanog doba nadalje, imotsko – bekijska mikroregija smatra se integralnim arealom srednjodalmatinske kulturne skupine.¹⁵ To je već vrijeme intenziviranja etnogenetskih procesa i kulturne konoslidacije, koji će postupno voditi ka oblikovanju specifičnih kultura i etnonima na tim područjima (Karta 3 – 4.).

¹³ Spomenuta terenska dokumentacija i pokretna arheološka građa sa iskopavanja Trostruke gradine deponirana je u Zemaljskom muzeju u Sarajevu.

¹⁴ U zemljopisnom smislu to bi predstavljao gotovo cijeli prostor današnje Hercegovine (izuzetak čine dijelovi sjeverne, visoke Hercegovine), zatim srednja (s osobitim naglaskom na unutrašnjost Dalmacije/Zagoru), i manji dijelovi sjeverne i južne Dalmacije, jugozapadna Bosna (posebice šire područje Duvna, Livna i Glamoča).

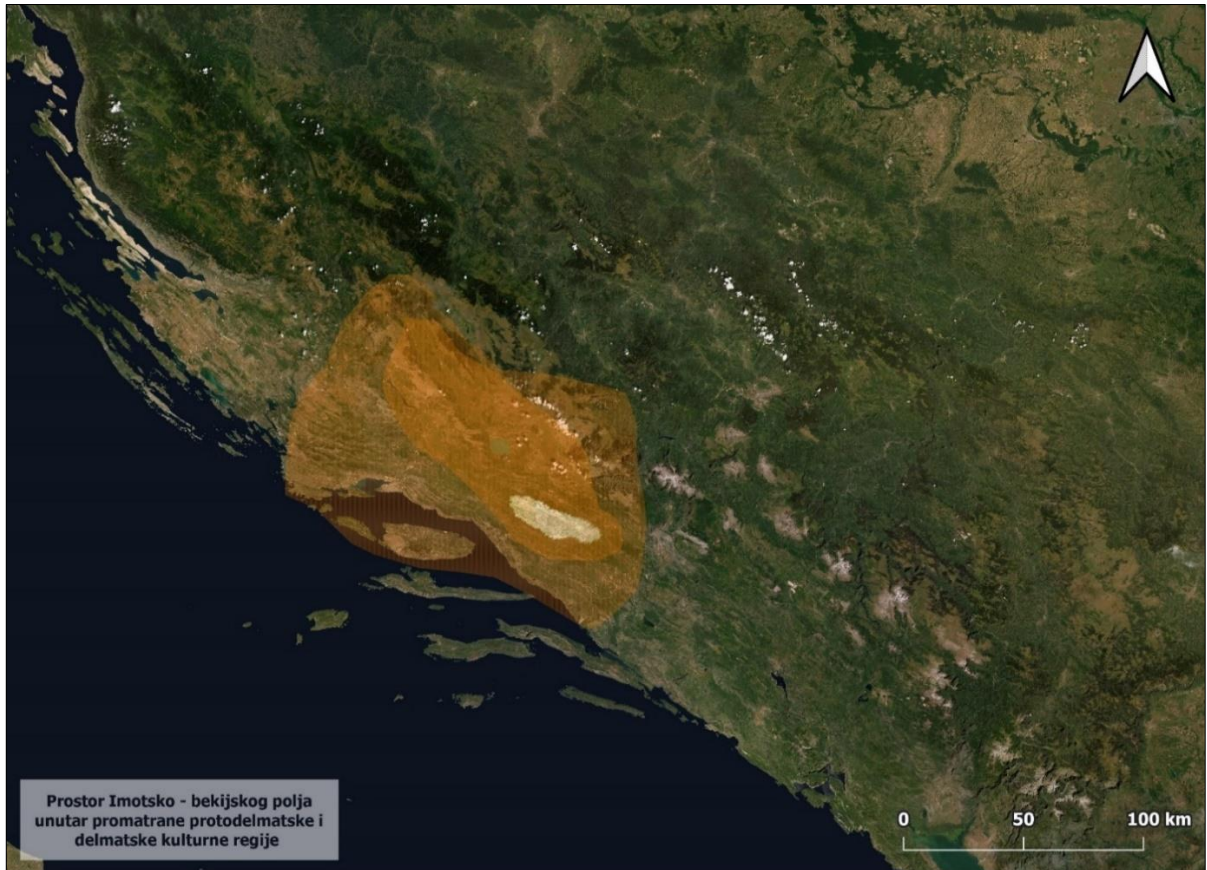
¹⁵ Zemljopisno, to je ponajprije zapadna Hercegovina, srednja Dalmacija (s naglaskom na unutrašnjost, Zagoru), te jugozapadna Bosna (prostori Duvanjskog, Livanjskog i Glamočkog polja). S obzirom na nizak stupanj istraženosti, granice spomenute kulturne regije su približne.

U sklopu relevantne komparativne građe sa susjednih prostora, u osvjetljavanju problematike nalazišta gradinskog tipa, opravdano su nam se nametnuli upotrebljivi podatci sa istraženih nalazišta: s prostora Imotsko – bekijske kulturne mikroregije (gradina na brdu Nečajno) kao i drugih kulturno bliskih prostora (podatci s gradina jugozapadne Bosne; gradine Guvnine; objavljeni podatci sa zaštitnih istraživanja gradina u Zabiokovlju i Plini i dr.). Također, u komparativnom smislu važni su nam i podatci dobiveni istraživanjem drugih vrsta nalazišta, s naglaskom na one sa prostora Imotsko – bekijske kulturne mikroregije, prvenstveno tu mislimo na odgovarajuće depozite Ravlića pećine (Karta 5.).¹⁶

Karta 3. Prostor Imotsko – bekijskog polja unutar promatrane brončanodobne kulturne regije (izvor: QGIS; izradio: T. Tomas)

¹⁶ Važan izvor pri pisanju rada svakako su predstavljali i podatci vezani za užu tematizaciju problematike gradina sa promatranog prostora, a koje u više navrata donose Petar Oreč, Marijan Lozo i Ljubomir Gudelj. Kao i ostali brojniji, ponekad i nešto arbitrarniji podatci vezani, kako za problematiku nalazišta gradinskog tipa, tako i za njihov širi kulturno – povijesni kontekst.

Karta 4. Prostor Imotsko – bekijskog polja unutar promatrane protodelmatske i delmatske kulturne regije (izvor: QGIS; izradio: T. Tomas)

Karta 5. Prostor Imotsko – bekijskog polja u odnosu na neka od istraženih nalazišta na koje se najčešće referira rad (izvor: QGIS; izradio: T. Tomas)

2.1. Teorijski okviri

Cjelovito interpretirati sve aspekte izvjesnih pojava iz prošlosti, kao što je problematika nalazišta gradinskog tipa, nemoguć je posao! U prvom redu, zbog dijakronije između vremena kada se gradine javljaju i vremena kada se budi znanstveni interes za njih. Upravo zbog gubitka velikog broja izvornih podataka i bitnih sadržaja prapovijesnih kulturnih sustava tijekom vremena, kreirani su različiti teorijski okviri i interpretativni modeli arheološke kulture.

U kontekstu studijske (teorijske) obrade imotsko – bekijskih gradina polazi se od teorijskih postavki pogodnih za interpretaciju gradinskog fenomena u prostoru i vremenu. U radu su stoga implicite ponajprije ugrađene premise i zaključci onih teorija koje funkcionalno vrednuju odnos kultura – prostor, točnije, odnos kulture (arheološkog nalazišta) i ekologije ili paleookoliša (geomorfologije, klime, flore, faune), a što, između ostalog, oslikava prilagodljivost prapovijesnih zajednica. Ljudske zajednice stvorene i usvojene kulturne vrijednosti koriste uvijek na sebi svojstven način i u prilagođavanju fizičkom i društvenom okruženju. Kako gradine najčešće pripadaju ili se promatraju kao dijelovi širih naseobinskih sustava, za rad su bile neizbježne i pojedine ključne premise, više – manje prihvaćeni zaključci i postulati onih teorija koje naselje i naseobinski uzorak vide kao strateško polazište u funkcionalnom objašnjenju kultura.¹⁷ Od toga skicoznog teorijskog okvira može se, no vrlo fleksibilno, uvažiti shvaćanje kako je naselje/naseobinski uzorak determiniran međuodnosom okoline (ekologije) i tehnologije, te da je naselje/naseobinski uzorak važan, no neizbježno ne i primaran i jedini izvor analize društvene – političke i religijske strukture prapovijesnih zajednica.

Kako se ovaj rad temelji na terenskom pregledu, a u manjoj mjeri na kulturnoj stratigrafiji – stratificiranim imotsko – bekijskim nalazima, te istima iz susjednih regija, potencijalno usporedivim s imotsko – bekijskima, ekonomija, društvena struktura i drugi kulturni podsustavi, kao i samo vrijeme postojanja imotsko – bekijskih gradina, stanovito su ostali u drugome planu. No ipak, u radu se uvažavaju dobro poznate činjenice o (prapovijesnim) kulturama kao homogeniziranim cjelinama, slojevito strukturiranim od različitih dijelova (podsustava), koje svoje jedinstvene sklopove običaja i navika najvećim dijelom prenose

¹⁷ *Settlement Archaeology* (ur.) K. C. Chang, odabrani radovi. K. C. CHANG, 1968, 1 i d; BRUCE G. TRIGGER, 1968, 53 – 78; GORDON R. WILLEY, 1968, 208 i d. i dr.

vlastitim i izvanjskim naraštajima vrlo složenim sustavom komuniciranja. S tim kako su kulturni sustavi podložni promjenama uslijed unutrašnjih i vanjskih novonastalih okolnosti (političkih, društvenih, tehnoloških, ekoloških i drugih).

U arheološkoj literaturi termin gradina preuzet je iz lokalne toponimije. Njegova važnost kao pouzdanog indikatora arheoloških nalazišta, kao i njegova slojevitost i višeznačnost zarana je prepoznata. Stoga, su i pokušaji njegova definiranja bili temom različitih autora.

Najčešće na temelju specifično istaknutih topografskih položaja na kojima su podignute i zbog markantnih arhitektonskih elemenata (*a priori* bedema), najraniji autori su nalazišta gradinskog tipa determinirali funkcionalno, i to mahom naglašavajući njihov obrambeni karakter. Primjerice, još fra Petar Bakula na temelju makroskopskog promatranja gradina s prostora Imotsko – bekijškog polja, gradine promatra kao "utvrde" ili "tvrđave", čime svjesno implicira njihovu strateško – obrambenu ulogu.¹⁸ Prilikom najstarijeg arheološkog osvrtu na nalazišta gradinskog tipa s prostora Glasinca, Ćiro Truhelka gradine promatra kao odraz "ratobornosti" zajednica koje su ih podizale, i pritom ih dovodi u kontekst dolaska novog alohtonog i nasilnog stanovništva.¹⁹ Nešto kasnije, neka od nalazišta gradinskog tipa autor pripisuje sjedištima klanskih ili bratstvenih poglavica.²⁰ Ipak, Václav Radimsky je još 1890. godine pretpostavio nešto složeniju, višeznačnu funkciju gradina. Autor ih naziva utverdama koje su mogle služiti kao naselja, skloništa odnosno pribježišta (*refugium*) za okolno stanovništvo ili pak u kultne svrhe.²¹ Slično, višeznačnu ulogu gradinama pripisuje i Mihovil Mandić, determinirajući ih kao naselja, refugije ili kulturna mjesta.²²

Međutim, prvu razrađenu sliku o gradinama na bosanskohercegovačkim prostorima, no i znatno šire, donosi Borivoj Čović. Bila je to tada najsveobuhvatnija definicija arheoloških nalazišta obuhvaćenih tim pojmom.

¹⁸ P. BAKULA, 1867/1970, 147 i d.

¹⁹ Ć. TRUHELKA, 1891, 306; Ć. TRUHELKA, 1914, 46. Od ranijih autora, u nešto širim okvirima slična razmišljanja dominiraju i kod C. Marchesettija i kasnije W. Buttlera. Usp. C. MARCHESETTI, 1903; W. BUTTLER, 1933, 183 i d. Također slične razloge nastanka gradina u nemirnim vremenima, vezanim prvenstveno za migracijske valove u okviru indoeuropskih seoba traže B. Govedarica i B. Čović. Usp. B. GOVEDARICA, 1972, 118; B. ČOVIĆ, 1986, 56.

²⁰ Ć. TRUHELKA, 1942, 90.

²¹ V. RADIMSKY, 1890, 292.

²² M. MANDIĆ, 1930, 111.

Tako već od samog početka svog bogatog istraživanja gradina B. Čović naglašava slojevitost sadržaja pojma gradina. Prema autoru, takvu konstataciju podupire i činjenica kako je terminom "gradina" obuhvaćen veliki broj nalazišta, među kojima su morale postojati određene razlike, kako u funkciji, tako i u vremenu nastanka.²³ Naglašava, kako je većina nalazišta gradinskog tipa ipak predstavljala ostatke većih ili manjih naselja, dok su u širem smislu gradine mogle imati i funkciju utvrđenja ili refugija, a u nekim slučajevima služiti i u posebne, kultne namjene.²⁴ Također, autor smatra kako su gradine manjih dimenzija, podignute na položajima koji nisu strateški presudni, vjerojatno imale gospodarske namjene, u prvom redu vezane za čuvanje i uzgoj stoke.²⁵ Nešto šire shvaćeno, gradine su dakle, sva prapovijesna nalazišta s dominantnim položajem i fortifikacijskim sustavom izgrađenim od trajnog materijala kao i sva mjesta trajnijeg ili kraćeg boravka manjih ili većih prapovijesnih zajednica koja su svojim položajem pružala određenu sigurnosti od vanjskog napada i kontrolu bliže okoline, te imale uvjete za lako organiziranje obrane, ali su pored tih mogle sadržavati i mnoge druge funkcije.²⁶ U svojim kasnijim radovima, B. Čović pod "gradinom" u užem smislu smatra prapovijesne nepokretne objekte s određenim geografskim položajem i tipom fortifikacije, bez obzira na njihove različite namjene.²⁷

Mate Suić također ističe višeznačnost pojma gradina, smatrajući kako je uz naseobinski, njegov primarni sadržaj bio zaštita okolnog stanovništva u slučaju opasnosti, a s vremenom i onaj religijski, kada gradina postaje i svojevrsni *locus sacer*.²⁸ Slična razmišljanja, na temelju istraživanja problematike nalazišta gradinskog tipa sa bosansko – hercegovačkih prostora iznosi i Alojz Benac.²⁹ Nadalje, neki autori, kao glavni kriterij u određenju nalazišta gradinskog tipa smatraju njihov istaknuti geografski položaj,³⁰ dok drugi ponajprije ističu utvrđenost, odnosno postojanje fortifikacijskih elemenata.³¹

²³ B. ČOVIĆ, 1965, 30.

²⁴ B. ČOVIĆ, 1965, 33.

²⁵ B. ČOVIĆ, 1965, 33, bilj. 33.

²⁶ B. ČOVIĆ, 1965, 30.

²⁷ B. ČOVIĆ, 1988, 82.

²⁸ M. SUIĆ, 1975, 17, 19.

²⁹ A. BENAC, 1985, 199 i d.

³⁰ J. KOROŠEC, 1950, 250 i d.

³¹ Š. BATOVIĆ, 1987, 351 – 352. Također autor razlikuje gradine kao stalna ili povremena naselja (*oppidum*, *oppida*), utvrde (*castellum*) i izvidnice ili zbjegove (*refugium*).

Sličan, tzv. *multilayered theoretical* model apliciran je i na nalazišta gradinskog tipa u većem dijelu Europe, gdje su nalazišta te vrste uglavnom objedinjeni u terminu *hillfort*, koji *lege artis* možemo izjednačiti s našim terminom "gradina".³² Gdje je potvrđena njegova višeznačnost i slojevitost, dakle, različitost gradinskih funkcija, pri čemu jedna funkcija nužno ne isključuje druge. Tako se gradine promatraju i kao centralna naselja i sjedišta mjesnih dominantnih elita, zatim privredna mjesta (skladišta za viškove poljoprivrednih proizvoda, skloništa za stoku³³ ili kao mjesta susreta i razmjene), ili pak točke od religijskog značaja, te refugiji.³⁴

Tijekom nekoliko zadnjih desetljeća arheologija naglašava važnost monumentalnosti i složenosti arhitekture gradina i njene uloge u pokazivanju moći i statusa zajednice.³⁵ S tim u vezi dominira objašnjenje europskog gradinskog fenomena u naglašeno socijalnom kontekstu. On podrazumijeva društvo utemeljeno na patrijahalnim, ratničko – aristokratskim elementima.³⁶ Koje je složeno strukturirano, s istaknutim središtima moći, novim tehnologijama (metalurgija) i djelatnostima (rat/trgovima/razmjena) koje uvode nove vrijednosti u sustav stvaranja i posjedovanja, osobito tijekom brončanog i posebno željeznog doba.³⁷ Tako u krajoliku, gradina označava "središnje naselje", također može bitno sjedište mjesnih elita.³⁸ Prema tome, funkcija gradina krije se i u njihovoj simboličkoj prezentaciji moći i ideologiji elite i zajednice u cjelini.³⁹

Prema Anthonyu Hardingu, čin podizanja bedema ne predstavlja samo čin definiranja prostora kao fizičke kategorije, nego definiranje društvenog prostora onih koji se nalaze unutar bedema i onih koji se nalaze vani.⁴⁰ Isto tako, sam proces podizanja bedema i ograda uključuje više koraka: donošenje odluke za podizanjem bedema ili ograde; poduzimanje potrebnih pripremnih

³² A. HARDING, 2006, 97.

³³ I uz ciljane analize uzoraka tla s takvih mjesta teško je dokazati da je stoka držana unutra, no pretpostavka stoji. A. HARDING, 2006, 97.

³⁴ B. CUNLIFFE, 2005, 391; I. ARMIT, 2007, 30; J. O'DRISCOLL, 2017, 92.

³⁵ J. O'DRISCOLL, 2017, 77.

³⁶ N. SHARPLESS, 1991, 84. Nalazi oružja iz grobova ranog brončanog doba sjeverne Apulije stoji u izravnoj vezi sa pojavom masivnijih i složenijih fortifikacijskih rješenja na gradinama. G. RECCHIA – A. CAZZELLA, 2019, 81.

³⁷ A. HARDING, 2006, 112.

³⁸ I. ARMIT, 2007, 30; J. O'DRISCOLL, 2017, 77 – 79; R. KRAUSE, 2019, 1 i d.

³⁹ R. KRAUSE, 2019, 3.

⁴⁰ A. HARDING, 2006, 97.

aktivnosti; sam fizički rad koji je potrebno utrošiti; vještina koju je potrebno primijeniti; ljudska snaga; kasnija upotreba tih ograda i život s njima. Također, nakon podizanja ograda i bedema, vjerojatno su bila definirana i izvjesna pravila vezana za ograde i bedeme i stanovništvo koje im gravitira. Na taj način spomenute fizičke barijere postaju socijalne institucije.⁴¹

Polazeći od simboličko – socijalne komponente gradina, treba naglasiti kako je gradnja njihovih monumentalnih arhitektonskih elemenata (bedemi) zasigurno podrazumijevala angažman većeg dijela zajednice koja je gravitirala određenoj gradini. Štoviše, sudjelovanje u takvim organiziranim zajedničkim komunalnim aktivnostima moglo je povoljno djelovati na osnaživanje društvenih veza unutar zajednice. Jer, komunalni oblici rada mogu pobuditi osjećaje zajedničke pripadnosti, što u konačnici osnažuje i grupni identitet.⁴² Prema tome proces izgradnje gradine (bedema) mogao je biti i ključan element u konsolidiranju različitih zajednica. Tako su gradine, za zajednice koje su ih gradile predstavljale središnje spomenike s kojima se stanovništvo moglo identificirati i koje su postale trajni podsjetnik društvenih veza i obveza.⁴³ Stoga, aktivnosti vezane za izgradnju gradina (bedema) možemo promatrati i kao čin društvene konstrukcije. S tim kako je čin gradnje ili obnove bedema gradine mogao predstavljati i središnji godišnji događaj koji bi u određeno vrijeme godine privlačio cijelu zajednicu.⁴⁴ Najizvjesnije je kako su se takvi veliki građevinski zahvati mogli odvijati isključivo u mirnodopskim uvjetima, pa je samim time i gradnja bedema rezultat stabilnijeg i dužeg mirnog perioda.⁴⁵ Ako su gradine mogle biti centri komunalne gradnje, bedemi su mogli predstavljati i mehanizme natjecanja.⁴⁶ Jer, čest je slučaj izgradnje izuzetno masivnih bedema nego li to nalaže realna strateška potreba, upravo s ciljem slanja simboličke poruke. Prema tome, gradine su doista mogle predstavljati vitalne psihološke komponente uvažavanja društvenih elita, kao vidljive manifestacije njihovog autoriteta i moći, bolje nego li su to specifični nalazi u grobovima, ostave, gozbe i sl.⁴⁷

⁴¹ A. HARDING, 2006, 99.

⁴² E. NEUSTUPNÝ, 2006, 1 i d.

⁴³ P. NOVAKOVIĆ, 2001, 186; J. O'DRISCOLL, 2017, 91 – 92.

⁴⁴ LOCK, 2011, 355 – 359.

⁴⁵ LOCK, 2011, 355 – 359; R. KRAUSE, 2019, 3.

⁴⁶ N. SHARPLESS, 2010, 123.

⁴⁷ J. O'DRISCOLL, 2017, 81, 92. Određeni autori način funkcioniranja nalazišta gradinskog tipa pokušavaju objasniti kroz usporedbu sa sustavom "zadruga", koji je zabilježen u recentnijoj etnografiji dinarida. U takvom sustavu postojalo je centralno naselje kojemu su gravitirala manja naselja u okolini. Zajednice ("zadruge") unutar

Iako različite u svom tlocrtu, načinu gradnje i položaju, gradine predstavljaju impresivne strukture koje ostavljaju trajni dojam u krajoliku. Pojedini autori pretpostavljaju kako gradine, točnije njihove masivne bedeme nisu gradile "elite", jer nema čvrstih dokaza o izraženoj društvenoj nejednakosti. Nego drže kako je prije riječ o zajedničkom radu koji je bio koordiniran od rodovskih vođa.⁴⁸

U svakom slučaju, neovisno o postojanju/nepostojanju moćne društvene, političke i ekonomske elite, izvanjska obilježja nalazišta gradinskog tipa, ponajprije stupanj masivnosti njihovih bedema, arhitektura ulaza, te veličina unutarnjeg gradinskog prostora, često nadilaze razinu funkcionalnosti i realne potrebe. Stoga, uvijek, čak i u relativno egalitarnim društvima oni stanovito simboliziraju sam gradinski način života i društvene odnose unutar njega.

Gradine pak na prostoru Imotsko – bekijskog polja uklapaju se u *multilayered theoretical model*. No, to još ne otkriva sve njihove funkcije, sigurno promjenjive u rasponu od brončanog do željeznog doba i antike, koje su određene osebujnim mikroregionalnim i znatno širim regionalnim prirodno – kulturnim okruženjem. Ono što ih globalno povezuje s različitim europskim gradinskim nalazištima temeljne su oznake "gradinskog koncepta" općenito. U njemu, nakon zauzimanja područja – inače uobičajenog čina svakog naseljavanja, vidno dominira potreba posebnog prostornog pozicioniranja: odabirom osebujnih točaka prirodnog krajolika i njihovom graditeljskom monumentalizacijom. S ciljem ovladavanja (sigurnost, kontrola) unutarnjim i vanjskim gradinskim prostorom i nadzorom nad resursima kao temeljnim preduvjetima u ostvarenju svih životnih sadržaja, kako glavnih, tako i sporednih.

Stanovito stratificirana društvena jezgra vjerojatno je koordinirala život već u najstarijim imotsko – bekijskim gradinama, koja sigurno nije bila posebno stratificirana prije razvijenog željeznog doba, a i tada, stupanj njezine slojevitosti tek pretpostavljamo.⁴⁹ No, svojom

sustava bile su povezane uskim rodovskim vezama preko zajedničkog pretka, a određeni politički i društveni događaji vodili su formiranju složenijih društvenih oblika (bratstva su preko zajedničkog pretka formirana od više zadruga i plemena koja su se formirala od više bratstava). "Zadruge" su uglavnom funkcionirale kao proizvodne privredne jedinice bazirane na zakupu i vlasništvu proizvoda, s privrednim sustavom koji se bazira na stočarstvu i održivoj zemljoradnji, dok su neke zadruge svoju privredu nadopunjavale razmjenom. "Zadruge" su često bile u sukobu sa susjednim zajednicama zbog pljačke stoke, obrane pašnjaka i sl., te se u takvom kontekstu važni bili statusi poput ratničkog identiteta elita. D. MLEKUŽ, 2018, 575 i cit. lit.

⁴⁸ G. RECCHIA – A. CAZZELLA, 2019, 94.

⁴⁹ Društvena strukturiranost ne samo neistraženih imotsko – bekijskih gradina, već i mnogih iskopanih na susjednom, pa i širem prostoru, ostala je uglavnom nepoznata. Općenito se projekcije društvene stratificiranosti

monumentalizacijom prostora, od samog svog početka, gradine su neovisno od postojanja/nepostojanja razvijene društvene "elite" bile i simbolične strukture – stanovite insignije moći i teritorijalne stabilnosti određene zajednice.

U vrijeme uspostave rimske vlasti (misleći pri tome isključivo na prostor šire kulturne regije), gradine počinju gubiti svoje primarne uloge zbog kojih su podizane, što je u skladu sa novim strateškim i političkim intencijama Rima. Vjerojatno je napuštanje gradina predstavljalo i jednu od mjera pacifikacije novoosvojenih područja. Jer, kako je poznato iz povijesnih izvora koji se referiraju prostor kulturne regije u antičko rimsko vrijeme, najvažnija uporišta u ratovima koji su Rimljani vodili s domicilnim stanovništvom predstavljale su upravo gradine. Stoga bi daljnje postojanje takvih uporišta ugrožavalo rimsku vlast, kako zbog teže kontrole takvih pozicija, tako i zbog održavanja žive reminiscencije kod mjesnog stanovništva na vrijeme otpora. No ipak, neke gradine su se nastavile koristiti i u vrijeme Rima, kada su mogle služiti kao manja vojno – strateška uporišta sa posadama, koja su kontrolirala važnije komunikacijske punktove. Najčešće ih prepoznajemo po ostacima zidova (bedema) koji obično prate liniju već postojećeg starijeg bedema.⁵⁰ Nadalje, na promatranom prostoru, od vremena kasnog srednjeg vijeka pojedina nalazišta gradinskog tipa dobivaju novu ulogu, koriste se kao groblja. Je li to postaju iz praktičnih razloga koji se kriju u odabiru mjesta za pokapanje, kao što su markantna pozicija gradina u okviru onodobnih naselja i postojanju zgodnih položaja za formiranje grobova u korpusu kamenih suhozidnih bedema? Ili su razlozi neke složenije naravi, vezani za tradiciju samog mjesta ili duhovne afinitete zajednica koje su na njima formirali svoja groblja, ne znamo.

prapovijesnih zajednica temelje na zastupljenosti pojedinih vrsta i tipova artefakata, u našem slučaju ponajprije onih naglašenog "ratničkog" karaktera, posebno onih koji dolaze iz grobnog konteksta. Svakako, najsimptomatičniji element spomenutih društvenih odnosa predstavljaju kacige tzv. ilirskog tipa, koje pronalazimo u podnožjima gradina u Zmijavcima, Drinovcima, Gorici i Grudama. Usp. Ć. TRUHELKA, 1899, 342 – 389, 389 – 395, T I, II; V; M. NIKOLANCI, 1959, 82, Sl. 1; I. MAROVIĆ, 1976, 295, T IV, 9; M. BLEČIĆ KAVUR – A. PRAVIDUR, 2012, 98 – 99, 107 – 108, T II, X. Iako, se indikativni elementi po tom pitanju javljaju već od ranog brončanog doba. Pri tome prije svega mislimo na nalaz triangularnog brončanog bodeža iz groba gomile u Sopi, u Vinjanima Posuškim, odnosno na prostoru koji čini prirodnu i kulturnu cjelinu s promatranim, susjednim prostorom Imotsko – bekijškog polja. P. OREČ, 1978, 241 – 243, T. XVIII.

⁵⁰ Isto tako, postoji mogućnost kako su neke gradine u antičkom rimskom periodu mogle služiti i kao manja selišta, gdje je domicilno stanovništvo u ipak manjoj mjeri nastavilo s organiziranjem svakodnevnih životnih aktivnosti E. PAŠALIĆ, 1960, 81 – 82.

2.2. Gradinska toponimija

Toponimima označavamo vrste riječi koje pobliže označavaju imena položaja različitih prirodnih i društvenih kategorija u promatranom geografskom prostoru. Njihov postanak najbliže je vezan uz kulturno – povijesni i društveni razvoj određenog područja, stoga toponimi ujedno predstavljaju i relevantnu kulturno – povijesnu građu.

Toponim "gradina" asocijativnog je karaktera, izveden iz imenice "grad", kao asocijacija na mjesto gdje su u prošlosti boravili ljudi, ili možda ostatke određene starije tipične arhitekture.⁵¹ Osim toponima "gradina" koji je najčešći za označavanje posebno strukturiranih arheoloških nalazišta, u imotsko – bekijskoj mikroregiji postoji i više drugih tzv. gradinskih toponima, koji također ukazuju na isti tip nalazišta. U prvom redu misli se na toponime – izvedenice iz riječi "gradina", koji se u svom korijenu približavaju izvorniku.⁵² Kod nas su zabilježeni u tri slučaja: gradina Samograd, gradina Višegrad te Šerića gradina, koja je u lokalnoj toponimiji poznata i kao Še(a)rića grad. Jednu od kategorija gradinskih toponima čine i oni nastali kao opis oblika ili tlocrta najčešće kamenih suhozidnih bedema, ili pak prema nekim drugim markantnijim graditeljskim ili kulturnim ostacima.⁵³ Takve toponime prepoznamo u nazivu gradine Zidine i Trostruke gradine, Male (Ukradenove) gradine, te Male gradine (Gradinice) na brdu Baba. Pojedini gradinski toponimi nastali su i prema humcima ili gomilama,⁵⁴ primjerice Mandina gomila i Palčeva gomila. Kao i ovi potonji, gradinski toponimi često znaju biti popraćeni posvojnim pridjevima. Mahom ih vežemo uz gradine smještene u blizini recentnijih naselja, a nastali su iz potrebe markiranja vlasničkih i imovinskih odnosa, no i isticanja pripadnosti nekog položaja konkretnim obiteljskim, plemenskim, ponekad i nasebinskim imenima.⁵⁵ Na prostoru Imotsko – bekijskog polja takvi toponimi su relativno česti, npr. Ukradenova gradina, Majića (Kundidova) gradina, Vrcanova (Prisojska) gradina, Zujića gradina, Sumbulova gradina, Todorića gradina, Šerića gradina, Višnjička gradina – gradina u Višnjici, Prgometova gradina, Barabanova gradina, Brkića gradina, Čapinova gradina i dr.

⁵¹ K. BURŠIĆ – MATIJAŠIĆ, 2008, 11 i cit. lit.

⁵² Š. BATOVIĆ, (1993) 2004, 903 – 904.

⁵³ Š. BATOVIĆ, (1993) 2004, 905.

⁵⁴ Š. BATOVIĆ, (1993) 2004, 905 – 906.

⁵⁵ Usp. A. BENAC, 1985; Š. BATOVIĆ, (1993) 2004, 907.

Slijedeću kategoriju gradinskih toponima čine nazivi koji se semantički ne vežu uz konkretno arheološko nalazište, nego za fizičko – geografski karakter njegovog krajolika, (njegov izgled, oblik, razmještaj tla i sl.) u kojem je gradina podignuta.⁵⁶ Primjerice: toponim "glavica", koji označava izolirano uzvišenje ili vrh brda ili "kuk", koji označava istaknuti monolit.⁵⁷ Takve toponime prepoznajemo na gradini na položaju Kokića glavica, gradini ispod Kuka ili položaju tj. brdu Kuk na kojemu je podignuta Todorica gradina. Isto tako, u ovu kategoriju ubrajamo položaje gradine na brdu Visoka i gradine na brdu Stranjik. U nekim slučajevima, toponimi položaja na kojima su podignute gradine mogu nastati kao posljedica uspostavljanja mikroambijentalnih odnosa, primjerice gradina ispod Kuka ili gradina nad Jezerom. Dok, ponekad gradinski položaji nose toponime motivirane nazivima biljaka, što je slučaj sa gradinom na brdu Liskovac ili gradinama na brdima Gornji i Donji Zelenikovac.⁵⁸ Rijetki su, međutim, toponimi gradinskih položaja motivirani antroponimima (gradina na brdu Radež).⁵⁹ Svi nabrojani toponimi pretežito su slavenskog, hrvatskog podrijetla. Postojanje pak starijeg prapovijesnog (pred/indoeuropskog), predrimskog sloja možemo naslutiti u nekim primjerima. Tako, prema Šimi Batoviću nazivi s korijenom *-bab-* izvedeni su iz prapovijesnih predaja za oznaku gomile, tj. hrpe kamenja i sl.⁶⁰ Na promatranom prostoru Imotsko – bekijskog polja poznata su dva takva položaja s gradinama, brdo Baba i Babnjača. Isto tako, postoji mogućnost prapovijesne provenijencije naziva brda Pit.⁶¹

Nabrojani gradinski toponimi, dakle, primarno predstavljaju recentnije odnose stanovnika koji su živjeli u blizini gradina, a ne onih koji su te gradine sagradili u izvornom paleokrajoliku. Važno je napomenuti kako toponimijska građa, koja se odnosi na imotsko – bekijske gradine još nije u cijelosti prikupljena, sistematizirana i interpretirana.

⁵⁶ Š. BATOVIĆ, (1993) 2004, 906 – 907; K. BURŠIĆ – MATIJAŠIĆ, 2008, 11.

⁵⁷ M. MATAS, 2001, 135.

⁵⁸ M. MATAS, 2001, 136; D. VIDOVIĆ, 2013, 238.

⁵⁹ D. VIDOVIĆ, 2009, 177.

⁶⁰ Š. BATOVIĆ, (1993) 2004, 907.

⁶¹ Š. BATOVIĆ, (1993) 2004, 909 – 912.

3. PRIRODNI OKVIR

Imotsko – bekijsko polje oblik je krškog reljefa zatvorenog tipa, pruža se linearnim izduženim dinarskim smjerom sjeverozapad – jugoistok. Ukupna površina polja (zavale) iznosi 96 km², s najdužom osi 33,3 kilometra, dok širina varira od 1 kilometar na potezu Kamenmost – Glavina Donja, do 5,1 kilometar na najširem dijelu polja.⁶² Visina zavale polja od sjeverozapadnog ruba prema jugoistoku gotovo kontinuirano pada. Tako se najviša točka nalazi u Prološkom polju – 290 metara apsolutne nadmorske visine, a najniža u jugoistočnom dijelu polja na položaju Nuga u Drinovcima – 248 metara apsolutne nadmorske visine.⁶³

U širem regionalnom pogledu, Imotsko – bekijsko polje predstavlja dio horizontalnog niza krških polja koji se od Livanjskog i Duvanjskog polja stepenasto spuštaju prema jugoistoku, u smjeru doline Neretve.⁶⁴ Dok u širem genetskom smislu, Imotsko – bekijsko polje čini posebnu subgeomorfološku cjelinu, brdsko – zaravnsko – zavalsku regiju unutar megamakrogeomorfološkog dinarskog gorskog sustava.⁶⁵ Orografska struktura Imotsko – bekijskog polja sastavljena je od zavale (površine) polja i oboda, kojeg čini niz ulančanih pobrđa i brdsko udolinskih struktura sa različitim hipsometrijskim vrijednostima i pozicijama, te zaravni. Pobrđe oboda polja čini lanac brdskih masiva, od zapada prema istoku: Vilinjak – Ribešina – Baba – Mračaj – Babnjača – Petnjik – Malič i zaravan: Proložac – Podi – Vinjani – Grudsko – bekijski niz, s pripadajućim udolinskim strukturama.⁶⁶ Petrografska osnova oboda polja karbonatne je provenijencije,⁶⁷ gdje najstarije naslage donje krede izgrađuju vapnenci i dolomiti (područje Podbablja, Runovića i Drinovaca).⁶⁸ Dok su gornjokredni vapnenci i dolomiti najrasprostranjeniji i unutar njih možemo izdvojiti nekoliko stratigrafskih članova:

⁶² Upravo najuži dio dijeli polje na dva dijela, Gornje i Donje polje, od kojih svaki ima svoje morfolitogene i morfostrukturne specifičnosti. L. BOJANIĆ *et all.*, 1981, 130; A. UJEVIĆ, 1991, 12; S. ZDILAR, 2015, 19.

⁶³ A. UJEVIĆ, 1991, 12; S. ZDILAR, 2015, 19. Nešto drugačije podatke možemo pronaći kod L. Bojanić *et all.* Gdje autori primjerice kao dužu os polja mjere s 33 kilometra, širinu polja od 0,8 – 5,5 kilometara, a apsolutnu nadmorsku visinu površine zavale polja od 253 – 270 metara. L. BOJANIĆ *et all.*, 1981, 128.

⁶⁴ L. BOJANIĆ *et all.*, 1981, 128.

⁶⁵ A. BOGNAR, 1999, 7 i d.

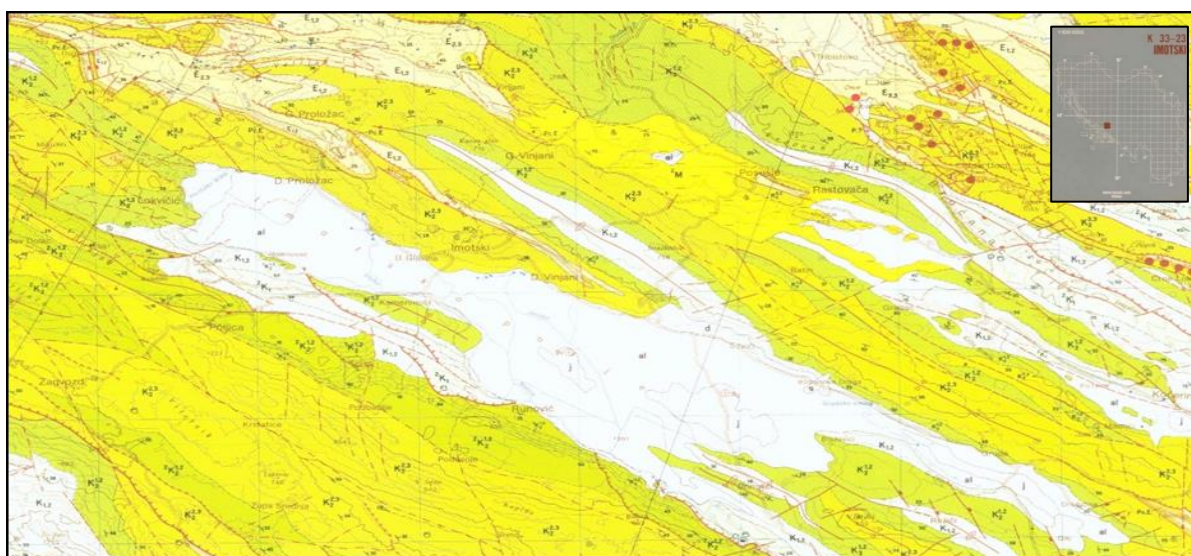
⁶⁶ V. ŠIMUNOVIĆ, 2011, 113; S. ZDILAR, 2015, 19, 59 – 61.

⁶⁷ L. BOJANIĆ *et all.*, 1981, 128; A. UJEVIĆ, 1991, 12; V. ŠIMUNOVIĆ, 2008, 90.

⁶⁸ L. BOJANIĆ *et all.*, 1981, 128; S. ZDILAR, 2015, 21.

pločasti vapnenci (na potezu Runovići – Peć Mlini); vapnenci s hondrodontama i rudistima (na potezu Vilinjak – Ribešina – Baba – Mračaj – Babnjača – Malič); vapnenci s hondrodontama i rudistima (na potezu Proložac – Imotski – Vinjani Gornji – Kamenmost – Grude – Drinovci – Lokvičići); vapnenci s rudistima i hondrodontama (na prostoru Imotskog, Prološca, Donjih Vinjana i Gruda), a najmlađe kredne naslage pružaju se sjeverozapadnim pravcem oboda polja (Vinjani Donji – Imotski – Proložac).⁶⁹ Tercijarne naslage aleveolinsko – numulitnih vapnenaca nalazimo samo u tanjim slojevima na području od Studenaca do Imotskog, i dijelom na prostoru Lokvičića i Ledinca.⁷⁰

S druge strane, zavalna (površina) polja fluvijalno – inundacijske je građe, nastala je djelovanjem rijeke i pripadajućih vrela i estavela.⁷¹ Za površinu polja karakterističan je razvoj kvartarnog aluvijalnog i mineralno – karbonatnog tla i dijelom crvenice. Ova potonja vrsta tla zastupljena je na položajima uz sam obod polja (kontaktna zona polja i uzvišenja).⁷² Ranom kvartaru pripadaju pleistocenske gline, lapor, pijesci i šljunak koje pronalazimo u jugoistočnom, središnjem i sjeverozapadnom dijelu polja. Kasnom, mlađem kvartaru pripadaju deluvij, koluvij i sipari detektirani uz rub polja, kod Sovića, te aluvijalne naslage locirane na najvišim dijelovima polja i uz tok rijeke Vrljike/Matice (Slika 27 – 28.).⁷³

Slika 27. Geološki sastav zavale polja i pripadajućeg oboda (izvor: osnovna geološka karta, 1:100.000)

⁶⁹ Usp. L. BOJANIĆ *et al.*, 1981, 128; S. ZDILAR, 2015, 21 – 24.

⁷⁰ S. ZDILAR, 2015, 25.

⁷¹ E. KUSTURA, 2016, 135.

⁷² L. BOJANIĆ *et al.*, 1981, 129. Također u strukturama poput udolina i dolaca (vrtača) dominira crvenica. V. ŠIMUNOVIĆ, 2008, 90.

⁷³ S. ZDILAR, 2015, 26.

Sl. 28. Pogled na središnji dio zavale Imotsko – bekijskog polja (foto: T. Tomas)

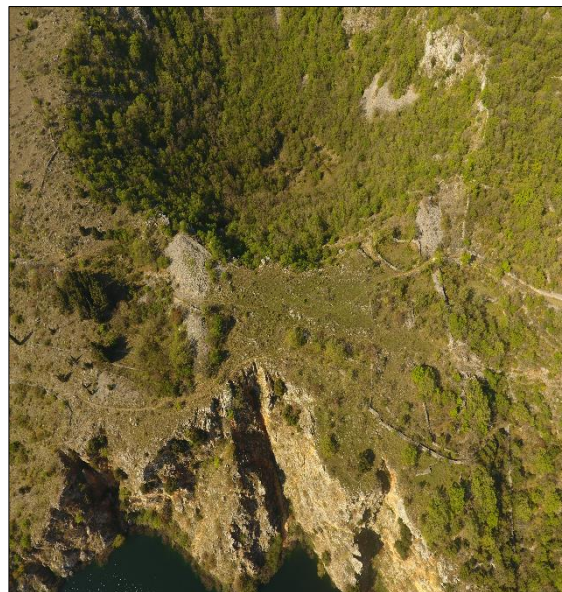
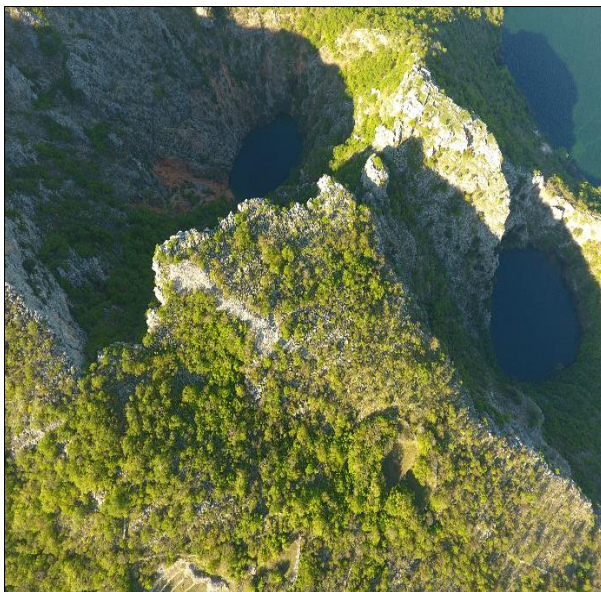
Prostor Imotsko – bekijskog polja smješten je u dodirnoj zoni regionalnih tektonskih jedinica, zbog toga su seizmičke aktivnosti učestale i intenzivne. U recentnom strukturnom sklopu dominiraju geološke strukture i rasjedi pravca sjeverozapad – jugoistok, a najčešći su reversni rasjedi koji odjeljuju nizove lokalnih struktura.⁷⁴

Zavalu (površinu) polja, uz obod prate dvije, dok je treća inklinala uništena i sada je čini zavala polja koja je prema tome tektonske geneze i oblikovana je spuštanjem duž longitudinalnih dislokacijskih linija.⁷⁵ Također, i na krednim karbonatnim naslagama oboda polja, vidljivi su tragovi tektonskih pokreta, kanjon Suvaje (Badnjevice), te ponikve ili vrtače (koje mogu biti i ujezerene), a naročito su zastupljene na sjeverozapadnom obodu polja gdje kreiraju specifičan i atraktivan ambijent. Upravo su rubovi takvih geoloških struktura često birani za podizanja nalazišta gradinskog tipa (Sl. 29 – 32.).⁷⁶

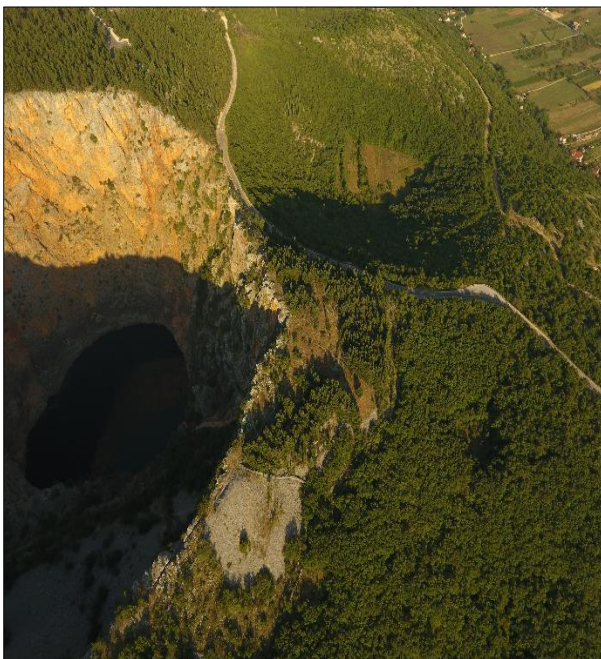
⁷⁴ S. ZDILAR, 2015, 27.

⁷⁵ A. UJEVIĆ, 1991, 12

⁷⁶ S. ZDILAR, 2015, 66.

Sl. 29 – 30. Gradina nad Jezerom i gradina iznad Knezovića jezera (foto: T. Tomas)

Sl. 31 – 32. Gradina iznad Crvenog jezera i gradina na Kokića glavici – uz rub kanjona Badnjevice (foto: T. Tomas)

Gledano s hidrografskog aspekta, područje Imotsko – bekijskog polja iznimno je bogato vodom, a odlikuje ga tipična krška hidrografija.⁷⁷ Rijeka Suvaja, koja kanjonom Badnjevice ulazi u prostor polja između Prološca Donjeg i Postranja, pod nazivom Ričina, glavninu svojih voda prima u Hercegovini i to od pritoka Sutine, Žukovice i Topale. Ušavši u Hrvatsku, kod Ričica prima vode Vrbice, a ispod Ričica rijeka mijenja naziv u već spomenutu Suvaju. U Prološkom polju Suvaja se dijelom ulijeva u Prološko jezero, koje se za visokog vodostaja

⁷⁷ S. ZDILAR, 2015, 133 i d.

uslijed sezonskog plavljenja razlije u Prološko blato. Od Prološkog blata vodu u Vrljiku odvodi Sija (Jaruga), koja jugozapadnim obodom polja teče u dužini od 7,22 kilometra, i čije vode dodatno pojačavaju vrela Šumet i Krčec. Vrljika je najvažnija tekućica polja, s tokom od oko 20 kilometra od izvora do ponora Šoinovac u Drinovcima.⁷⁸ Vrljika izvire iz više vrela smještenih između Glavine i Prološca Donjeg (Utopišće, Jezerine, Opačac – koji je ujedno i najizdašniji, Duboka draga, Jauk, Dračevac, Jezerina, Jažva, Česma, Dragovija). Od izvora, Vrljika siječe polje približnim smjerom sjever – jug, dok je glavina toka Vrljike vezana uz jugoistočni obod polja kuda kontinuirano teče prema ponoru u jugoistočnom, najnižem dijelu polja (Sl. 33.). Na svom putu Vrljika/Matica prima vodu iz više vrela smještenih uz južni (Radež, Kučer, Japlenica, Fratovo vrilo, Vranjača), te vrela smještenih uz sjeverni obod polja kod Vinjana Donjih (Dila, Krenice, Bilopavlovići, Velika i Mala udovica).⁷⁹ Uz sjeverni tj. sjeverozapadni obod polja, vrijedna spomena su još vrelo Pišci kod Gorice, te izdašnije Grudsko vrilo. Od Grudskog vrila postoji povremeni vodotok do ponora pod Zelenikovcem (Mrke stine).⁸⁰ Najzanimljiviju skupinu krških pojava čine već spomenute duboke provalije koje prate sjeverozapadni obod polja, od kojih su neke, kako smo već spomenuli ujezerene. Nastale su urušavanjem unutarnjih šupljina na podzemnim vodenim kanalima. Tako da je na njihov nastanak utjecalo više čimbenika, unutarnja vertikalna korozija, duboke pukotine, potresna linija koja prolazi tim područjem i geološka građa terena.⁸¹ Svakako su najpoznatije pojave tog tipa Modro i Crveno jezero kod Imotskog, te Mamića jezero, Knezovića jezero i Galipovac kod Lokvičića. Te jezera u polju, gdje uz već spomenuto Prološko jezero znatniji vodeni rezervoar predstavlja i jezero Krenica u Drinovcima. S obzirom na brojna vrela i estevele koje se javljaju na površini polja i u njegovom rubnom dijelu, više od polovice polja je bilo plavljivo (57%). Od 1938. godine započelo se s probijanjem tunela kroz brdo Petnjik u Drinovcima na jugoistočnom rubu polja. Tunel je dovršen 1947, i još je naknadno proširivan do 1951. Uloga

⁷⁸ Naziv Vrljika, koristi se u prvoj dionici toka rijeke nekih 5 – 6 kilometara, približno do Kamen mosta, dok od Zmijavaca i Runovića do ponora u južnom dijelu polja u Drinovcima, rijeka nosi naziv Matica. D. ALERIĆ 1996, 5-6. Svakako zanimljiv podatak predstavlja i činjenica kako od izvora kod Tribistova do ušća u Neretvu u Strugama kod Čapljine, ista rijeka ponornica mijenja čitav niz imena, redom: Culuša – Brina – Ričina – Suvaja – Matica – Vrljika – Tihaljina – Mlade – Trebižat.

⁷⁹ A. UJEVIĆ, 1991, 17 – 19..

⁸⁰ L. BOJANIĆ *et al.*, 1981, 130 – 133.

⁸¹ A. UJEVIĆ, 1991, 25.

mu je bila da višak vode iz polja koji prirodni ponor Šajnovac nije mogao progutati, kroz brdo Petnjik preusmjeri u rijeku Tihaljinu.⁸²

Zahvaljujući otvorenosti prostora zračnim strujanjima koja dolaze iz pravca jugoistoka dolinama Neretve, Trebižata i Tihaljine. Zavala polja i okopoljski dio imaju blagu, nešto izmijenjenu mediteransku klimu. Prema Köppenovom klimatskoj klasifikaciji, radi se o mediteranskoj klimi tipa (Csax), u kojoj se isprepliću neznatni kontinentalni utjecaji. Osnovna obilježja takve klime su niže temperature nego u susjednom primorju, veće temperaturne amplitude, sredozemni padalinski režim sa suhim i vrućim ljetima i izrazito vlažnom zimskom polovicom godine.⁸³ Srednja godišnja temperatura na promatranom prostoru iznosi nešto više od 12 °C, dok se srednja godišnja količina padalina kreće od 1.300 – 1.600 mm.⁸⁴ Glavni vjetrovi koji pušu na promatranom prostoru su bura i jugo. Bura je relativno suh i hladan vjetar, najčešće puše u zimu i proljeće, i vežemo ga za vedro, suho i hladno vrijeme. Jugo je topliji i vlažniji vjetar koji se najčešće javlja u tijekom jeseni, zime i proljeća, a vežemo ga za toplo i vlažno vrijeme s kišom. Uz buru i jugo zastupljeni su još i drugi lokalni vjetrovi koji pušu iz različitih pravaca.

Razvoj recentnog biljnog pokrova kojeg pronalazimo na promatranom prostoru polja i neposrednog oboda determiniran je s više čimbenika: podneblje (klima); reljef; tlo; izloženost; nagib terena i antropogeni utjecaj. U geobotaničkom smislu on pripada mediteranskoj fitogeografskoj šumskoj regiji, submediteranskoj vegetacijskoj zoni bijelog graba.⁸⁵ Submediteransku vegetacijsku zonu obilježava vlažnija perhumidna klima u pojasu od 400 – 600 metara apsolutne nadmorske visine, stoga u takvom pojasu srećemo elemente kako mediteranskog, tako i kontinentalnog podneblja. Najzastupljeniju klimazonalnu zajednicu čine listopadne šumske vrste hrasta medunca (*Quercus pubescens*), duba (*Quercus virgiliana*) i bijelog graba (*Carpinus orientalis*). Hrast medunac i bijeli grab se često javljaju u kombinaciji degradacijskih tipova vegetacije uz maklen (*Acer monspessulanum*), draču (*Paliurus spina – christi*), rašeljku (*Prunus mahaleb*), drijen (*Cornus mas*), tilovinu (*Petteria ramentacea*), crni jasen (*Fraxinus ornus*) i ostalo, uglavnom nisko mediteransko raslinje. Dok su od vazdazelenih vrsta najzastupljeniji čempres (*Cupressus*), alepski bor (*Pinus halepensis*), crni bor (*Pinus*

⁸² A. UJEVIĆ, 1991, 13, 19.

⁸³ ŠEGOTA, T. – FILIPČIĆ, A., 2003, 17 i d; V. ŠIMUNOVIĆ, 2008, 80.

⁸⁴ D. BAJIĆ – G. TRBIĆ, 2016, 24, 42, 115, 113; K. ZANINOVIĆ *et al*, 2008.

⁸⁵ V. ROGIĆ, 1982, 32; I. TRINAJSTIĆ, 1998, 409 – 410.

nigra) i hrast crnika (*Quercus ilex*).⁸⁶ Uz vodene površine u zavali polja česta su stabla jablana (*Populus nigra*) i vrba (*Salix*), dok je ostatak nekultivirane površine zavale prekriven grmolikim i livadnim vrstama.

Sl. 33. Pogled na središnji dio toka rijeke Vrličke/Matice (foto: Braco Ćosić)

⁸⁶ I. TRINAJSTIĆ, 1998, 411; J. VUKELIĆ, 2012, 218 i d.

3.1. Paleookolišni elementi

Arheobotanička istraživanja s prostora Imotsko – bekijskog polja nedostaju. Stoga smo se pri rekonstrukciji paleookolišnih aspekata nalazišta gradinskog tipa sa promatranog prostora koristili s podacima koji su dobiveni prvenstveno s paleolimnoloških istraživanja jezerskih sedimenta iz obližnjih područja (Vrgoračkog polja i Crniševa – Baćinska jezera),⁸⁷ ali i šireg prostora istočnojadranske obale. Naime, promjene u jezerskim sedimentima ili nekim drugim vlažnim područjima, pouzdan su indikator klimatskih uvjeta i antropogenog utjecaja na okoliš kroz vrijeme i stoga su najpogodniji za paleoklimatske i paleookolišne rekonstrukcije. Zbog toga jer su problemi oksidacije i biološkog utjecaja koji ometaju proces konzervacije palinoloških sedimenta u takvim kontekstima svedeni na minimum i u njima se proces taloženja sedimenta odvijao bez egzogenih ometanja.

Vrijeme nastanka i intenzivne upotrebe nalazišta gradinskog tipa sa prostora Imotsko – bekijskog polja u klimatskom smislu se podudara s vremenom Subboreala (cca 3.000 – 500 Cal. B. C.) i Subatlantika (500 Cal. B. C. – danas). Unutar tih vremenskih okvira prosječne srednje godišnje temperature su uz izvjesna blaža odstupanja bile slične današnjima. Općenito od perioda kasnog eneolitika vrijeme se stabilizira. Postaje toplije i vlažnije u odnosu na prethodni period, unatoč stanovitim klimatskim odstupanjima u vremenu trajanja, te kraćim izmjenama toplijih, odnosno hladnijih intervala. Primjerice između 1.600 i 1.200 Cal. B. C., u vrijeme srednjeg i kasnog brončanog doba, javlja se suša i hladnija klima koja se više – manje nastavlja do Cal. B. C.⁸⁸

Na osnovu palinoloških istraživanja, (analiza sačuvanog polena i spora) u jezerskim sedimentima Malog jezera na Mljetu, Hans – Jürgen Beug donio je prvu sveobuhvatniju rekonstrukciju postglacijalne vegetacije na istočnojadranskoj obali. Analizom ostataka polena i spora, njihove zastupljenosti i odnosa između različitih potvrđenih vrsta izraženo kroz peludne dijagrame. Dobiveni su podatci o evoluciji vegetacije u odnosu na klimatske promjene ili antropogene učinke, poput deforestacije povezane sa širenjem zemljoradnje. Tako razlikujemo

⁸⁷ N. ILIJANIĆ, 2014, 68 i d. Istraživane lokacije su od prostora Imotsko – bekijskog polja udaljene 11 – 15 kilometara (Vrgoračko polje), odnosno nešto više od 20 kilometara (Baćinska jezera), u pravcu jugoistoka.

⁸⁸ CHAPMAN, J., SHIEL, R., BATOVIĆ, Š., 1996, 22. Primjerice u periodu između 2.300 – 1.800 Cal. B. C. opet dolazi do blagog zahlađenja. Usp. N. ILIJANIĆ, 2014, 309.

četiri glavna klimatsko – vremenska perioda s tipičnim biljnim vrstama.⁸⁹ Dok su novijim istraživanjima jezerskih sedimenata sa šireg prostora istočnojadranske obale (Bokanjačko blato, Neretva, Vransko jezero kod Biograda, Vransko jezero na Cresu, Baćinska jezera – Crniševo, Vrgoračko polje), njegovi zaključci bitno nadopunjeni. Dakle, od kasnog holocena (4.400 Cal. B. C.) vegetacija se mijenja i hrast crnika (*Quercus ilex*) postaje dominantan šumski fitoelement, što osobito vrijedi za obalni pojas. Jedine makro promjene detektirane su u pratećoj vegetaciji koja se od početka kasnog holocena nekoliko puta mijenja. Pa tako, u periodu od 4.400 – 3.100 Cal. B. C. razina prisutnosti manjeg drveća i grmova smreke (*Juniperus*) je i dalje visoka. U idućem periodu od 3.100 – 1.300 Cal. B. C., razina prisutnosti borovice opada, a šire se grmovi crnjuše (*Erica*) što se povezuje sa izraženim antropogenim utjecajima vezanima za čišćenje zemljišta, krčenjem i paljenjem poradi povećanja teritorija za ispašu. Podatci s Crniševa (Baćinska jezera) pokazuju kako je od 2.500 – 500 Cal. B. C. postotak mješovitih listopadnih šuma još visok, a i klima je umjereno topla i vlažna. Period od 1.300 Cal. B. C. – 0, obilježen je daljnjim antropogenim utjecajima, zbog kojih se javljaju povišene vrijednosti alepskog bora (*Pinus halapensis*) i oraha (*Juglans*), u manjoj mjeri rogača (*Ceratonia*), kestena (*Castanea*), nara (*Punica*) i dr. Spomenute promjene u biljnom pokrovu u osnovi se podudaraju s arheološkim dokazima o sve intenzivnijim oblikovanjima kultura i kontaktima, što svakako kulminira s grčkom kolonizacijom i kasnijom romanizacijom promatranog prostora. Od vremena integriranja istočnojadranske obale u okvire Rimske države, rastu vrijednosti za maslinu (*Olea*) i vinovu lozu (*Vitis*).⁹⁰ Isto tako na prostoru Crniševa (Baćinska jezera) od 500 Cal. B. C. dokumentiran je značajan donos pijeska u jezero i povišen sadržaj siliciklastične komponente, što govori kako je u tom periodu dodatno povećan proces deforestacije i da se intenzivirala erozija tla.⁹¹

Kako su navedene vrijednosti mahom vezane za jezerske lokalitete smještene u neposrednoj blizini Jadranske obale, na prostoru Imotsko – bekijskog polja možemo očekivati tek neznatno

⁸⁹ U periodu od 5.600 – 4.300 Cal. B. C. počinju se javljati sredozemni vegetacijski elementi. Vrijeme od 4.300 – 200 Cal. B. C. obilježeno je hrastom crnikom (*Quercus ilex*), te naposljetku od 200 Cal. B. C. uz hrast crniku dominiraju različite vrste pinijske (*Pinaceae*). Usp. R. ŠOŠTARIĆ, 2005, 383 – 384.

⁹⁰ R. ŠOŠTARIĆ, 2005, 388 – 380, Tab. 1; N. ILIJANIĆ, 2014, 292 – 306. Primjerice makrofosilne analize vršene kod Zatona (Zadar) pokazuju snažan antropogeni utjecaj na vegetaciju u vrijeme rimskog perioda. Gdje su dokumentirane znatne vrijednosti poljoprivrednih kultura masline (*Olea europaea*), vinove loze (*Vitis vinifera*), smokve (*Ficus carica*) i pitomog bora (*Pinus pinea*). Usp. R. ŠOŠTARIĆ, 2005, 386.

⁹¹ N. ILIJANIĆ, 2014, 309 – 310.

drugačije rezultate vezane za razvoj postglacijalnog vegetacijskog pokrova, odnosno, antropogenog utjecaja u vrijeme brončanog i željeznog doba. Primjerice, za prostor unutrašnjosti Dalmacije, Rajna Šoštarić drži kako su od eneolitika do mlađeg željeznog doba dominirale listopadne šume hrasta medunca (*Quercus pubescens*) sa bijelim grabom (*Carpinus orientalis*), crnim grabom (*Ostrya carpinifolia*) i crnim jasenom (*Fraxinus ornus*). Krajem željeznog doba prisutni su grmovi (*Cistaceae*), i drače (*Paliurus*), te smrike (*Juniperus*). Tijekom rimskog razdoblja češće su kultivirane vrste, kao što su orah (*Juglans*), maslina (*Olea*), vinova loza (*Vitis*) i kesten (*Castanea*), što ujedno dokazuje i značajniji antropogeni utjecaj na okoliš.⁹²

Na nalazištima gradinskog tipa iz doline rijeke Cetine (Bilokapića gradina i gradina Okruglo), geološkim bušotinama su prikupljeni sedimenti bogati organskim tvarima. Osim temeljne makrofosilne i palinološke analize detaljnija istraživanja ovdje nisu vršena. No evidentno je kako dobiveni podatci po pitanju zastupljenosti pojedinih biljnih elemenata više – manje korespondiraju s prethodno iznesenima.⁹³ Ipak, treba napomenuti kako analize takvih organskih sedimenta iz kulturnih slojeva arheoloških nalazišta, ne mogu biti jednako precizne kao one u "netaknutim" jezerskim sedimentima. Posebice jer život jednog naselja prate stalne promjene različitog podrijetla i uzroka (*site formation proces*).

Tragovi pak polena žitarica na istraživanim lokacijama pokazuju male vrijednosti, i javljaju se mahom od kasnog brončanog doba. Naravno, to ne znači kako se žitarice nisu uzgajale, vjerojatno je to rezultat činjenice kako žitarice proizvode uglavnom male količine polena, koji se može prenijeti svega nekoliko kilometara.⁹⁴

⁹² R. SCHMIDT *et all*, 2000, 114 i d; R. ŠOŠTARIĆ, 2005, Tab. 1.

⁹³ D. SMITH *et all*, 2006, 174, Tab. 2.

⁹⁴ Osim toga, na promatranim prostorima privreda željeznodobnih zajednica je bitno ovisila o stočarstvu. U okviru rimskih antičkih slojeva gradine u Danilu, dobiveni su podatci kako su se još u vrijeme Rima uzgajale različite vrste žitarice kao što su zob (*Avena*), obični ječam (*Hordeum vulgare*), obična pšenica (*Triticum aestivum*) i pir (*Triticum spelta*). Isto tako, na gradinskom naselju ranog i srednjeg brončanog doba Monkodonji kod Rovinja, makrofosilne analize polena dokazale su uzgajane žitarice (zob) i mahunarke jarog graha ili sikirice (*Lathyrus sativus*) i boba (*Vicia faba*). Usp. R. ŠOŠTARIĆ, 2005, 386 – 388.

Karta 6. Položaj Imotsko – bekijskog polja u odnosu na nalazišta na kojima su sprovedena paleoekološka istraživanja (izvor: QGIS; izradio: T. Tomas)

4. POVIJEST ISTRAŽIVANJA

Gradine s područja Imotsko – bekijskog polja vrlo su rano privukle pažnju različitih autora. No, u njihovoj prilično dugoj povijesti istraživanja prate se dva osnovna pristupa i kvalitativno različito ostvareni stručno – znanstveni dometi.

Prvi pristup, uglavnom se temelji na arbitrarnim topografsko – toponomastičkim podacima i deskripciji, u radovima različitog obima i sadržaja od 19. st. do danas. Često je bio nedovoljno stručan, pa i amaterski, što je primjereno pionirskim danima prapovijesne arheologije na ovom i znatno širem području. Drugi pak pristup, znatno je stručniji i na kraju znanstven (praćen i prvim arheološkim iskopavanjima gradina) postupno se oblikovao razvojem arheološke discipline i njezinim usmjerenjem ka fenomenu gradina, koji je između ostalog bitno obilježio život prapovijesnih stanovnika promatranog prostora.

U ovom poglavlju, kronološki ćemo donijeti gotovo cjelovit prikaz zabilježki i promišljanja o gradinama s prostora Imotsko – bekijskog polja. Oni su ujedno i dokaz rane i stalne brige o starinama ove "zatvorene" i relativno male regije i unatoč njihovom često izrazito "lokalnom" tonu, i danas mogu poslužiti kao izvjestan orijentir novim istraživanjima.

Nalazišta gradinskog tipa s Imotsko – bekijskog polja u literaturu ulaze "Šematizmom" fra P. Bakule. Riječ je o djelu koje se s pravom smatra prvom arheološkom topografijom Hercegovine, i u njemu se po prvi put, iako *in brevi* donose položaji i opisi arheoloških nalazišta, između ostalih i onih gradinskog tipa.⁹⁵ Iz pisanja fra P. Bakule vidimo kako autor nalazišta gradinskog tipa naziva "tvrđavama" ili "utvrđama", Tako je fra P. Bakula *a priori*, vjerojatno nehotice i pod utjecajem narodnog nazivlja i kazivanja odredio i funkciju gradinama.⁹⁶

⁹⁵ Pa tako redom fra P. Bakula bilježi: „Gorica (šumica) ima ruševina tvrđave sjeverno od groblja.“ Nadalje, autor također piše: „Sovići su na brdu Krstini imali malu tvrđavu“, a za Drinovce, navodi: „Drinovci imaju na tri mjesta ruševine utvrda...nad Vrcanovom kućom nalaze se ostatci velike utvrde, u kojoj se često otkriju starine“, dok gradinu na brdu Malič između Drinovaca i Ružića fra P. Bakula opisuje kao "veliku staru tvrđavu". Autor zatim za Blaževiće bilježi: „...ruševine tvrđave imaju“, a za Dragićinu: „...imala nekad dvije veličanstvene tvrđave.“ Na koncu, za mjesto Ružiće fra P. Bakula piše: „...ime gradina i postojeće ruševine potvrđuju predaju da je ondje velika tvrđava, isto tako kod Vranješa na suprotnoj strani“. P. BAKULA, 1867/1970, 147 – 151, 164 – 166.

⁹⁶ Gradine na koje se fra P. Bakula u svom radu referira danas možemo ubicirati i prepoznati kao gradinu na brdu Pit, Vrcanovu gradinu, gradinu na brdu Veliki Malič, Šerića gradinu, Mandinu gomilu. Ne znamo je li prilikom

Nešto kasnije, Fra Šimun Milinović, u svojevrsnom putopisu po Imotskom polju, bez preciznijih podataka spominje "ogromne ruševine tvrđava, gomila i gradina".⁹⁷ Nadalje, još jedan svećenik, "otac hrvatske arheologije" don Frane Bulić donosi kratke topografske crtice uz uži opis gradine i nešto šireg prostora Kokića glavice u Postranju. Pri čemu, između ostalog navodi kako se na vrhu spomenutog brdašca nalazi velika gomila nabacanog kamena, dok je cijela glavica ispresijecana zidovima koji su dijelom na površini, dijelom pod zemljom.⁹⁸ Slične podatke, nešto kasnije donosi i Ivan Bulić, koji Kokića glavicu opisuje kao gomilu u čijoj se neposrednoj okolini pronalaze ostatci zidova, kao i brojni površinski nalazi. Također autor na položajima Crveno jezero i Bitange (Runovići) spominje ostatke "prehistoričkih stanova", vjerojatno pri tom misleći na neku od gradina koje se tu nalaze.⁹⁹

Mjesni učitelj Nikola Barišić u kratkom povijesnom osvrtu vezanom za Posušje, spominje kako se sjeverno od Gorice, na jednoj glavici nailazi na ostatke temelja zidova, razbacani tesani kamen i dr. starine, jasno se referirajući na gradinu na brdu Pit.¹⁰⁰ Dok isti autor, dalje u tekstu bilježi kako se na potezu između Gruda i Gorice nalazi gradina "klakom građena", pri tome misleći na gradinu iznad Vručica.¹⁰¹ Nadalje, Ć. Truhelka u kratkom izvještaju spominje gradinu na brdu Veliki Malič, koju bilježi kao: „...rimsku gradinu na granici Drinovaca i Ružića“.¹⁰² Tu je i navod Franje Fiale, koji dajući opis rimskih nalaza iz Hercegovine, spominje

pisanja Šematizma fra P. Bakula fizički posjetio ijednu od opisanih gradina ili je korištenu građu prikupljao na neki drugi način.

⁹⁷ Š. MILINOVIĆ, 1876, 802 – 804.

⁹⁸ Isto tako don F. Bulić bilježi kako su u podnožju glavice vidljivi tragovi grobne arhitekture. F. BULIĆ, 1887, 95. Upravo će ubrzo nakon toga u podnožju gradine na Kokića glavici, uz korito Suvaje, Ivan Bulić sprovesti arheološka iskopavanja dijela groblja, gdje su se po svoj prilici ukopavali pripadnici željeznodobne zajednice koja je gravitirala gradini na Kokića glavici. I. BULIĆ, 1898, 152 – 157.

⁹⁹ I. BULIĆ, 1892, 21 – 22.

¹⁰⁰ Sasvim je jasno kako se radi o gradini na brdu Pit. Ipak, u tekstu autor spominje brdo Pit, ne dovodeći ga u vezu sa opisanim ostacima tvrđave (gradine). N. BARIŠIĆ, 1892, 276.

¹⁰¹ N. Barišić također bilježi površinu gradine od 1.000 metara četvornih. Dalje se navodi kako je prema predaji tu živio kapetan Vručković, prema kojemu je i mjesto ispod gradine dobilo naziv Vručice. U kontekstu gradine u Vručicama autor spominje stećke koji se nalaze na samom platou gradine i stari, rimski put koji je išao ispod gradine prema Gorici. N. BARIŠIĆ, 1892, 276 – 277.

¹⁰² Ć. TRUHELKA, 1893, 677. Upravo su na gradinu na brdu Veliki Malič detektirani tragovi antičke rimske arhitekture i asocirane pokretne arheološke građe. Usp. P. OREČ, 1978, 227 – 228.

gradinu na obroncima mjesta Grude.¹⁰³ Prilikom istraživanja ranokršćanske bazilike na položaju Crkvina – Bublin u Zmijavcima, fra Ivan Tonković, spominje izdvojenu gomilu/glavicu Dikovača, koja međutim sadrži bitne elemente prema kojima je možemo svrstati u nalazišta gradinskog tipa.¹⁰⁴

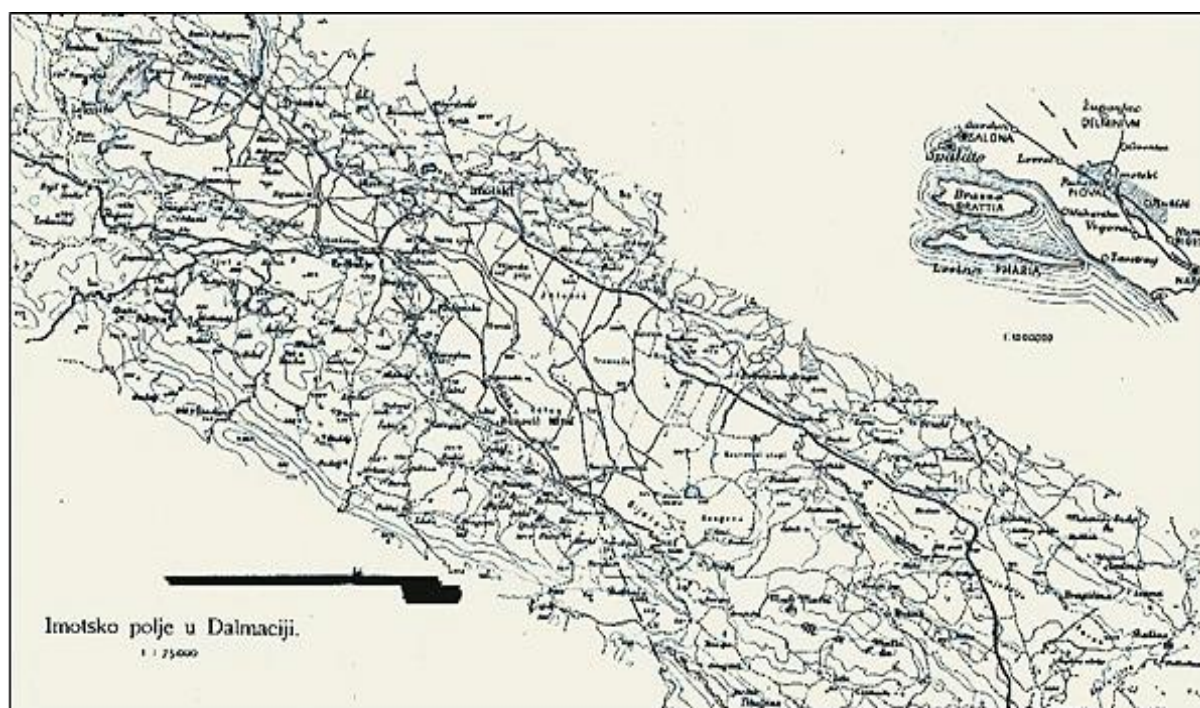
Karlo Patsch kretajući se od mjesta do mjesta po obodu Imotsko – bekijskog polja, uglavnom navodi podatke o antičkoj rimskoj arheološkoj građi, no, pri tome donosi i kraće osvrtne na neka nalazišta gradinskog tipa (Slika 34.). Tako K. Patsch spominje gradinu u Grudama, gradinu iznad Prlića kuća, gradinu na brdu Pit, gradinu na Kokića glavici, Vrcanovu gradinu i dr.¹⁰⁵

¹⁰³ F. FIALA, 1895, 369 – 370. Revidirajući topografske podatke (naročito one iz vremena pisanja rada, tj. vremena Austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini) i podatke prikupljene na terenu, vezano za Fialino spominjanje gradine u Grudama, dolazimo do sljedećeg zaključka. Sasvim sigurno, autor ne misli na područje današnjeg središta mjesta Grude, koje je u vrijeme Austrougarske uprave i Fialinog pisanja rada nosilo naziv Bostan. Nadalje, dva kilometra sjeverozapadno od današnjeg središta Gruda, iznad suvremene brze ceste Grude – Posušje smještene su "Grude iz Austrougarskog vremena". Danas su to Gornje Grude tj. naselja Cere, Begleri i Tolići. Dodatnoj konfuziji vezanoj za problematiku ubikacije "gradine iz Gruda" pridonose i dosta neodređeni podatci navedeni kasnije u Arheološkom leksikonu Bosne i Hercegovine. Vidi V. PAŠKVALIN, 1988, 326.

¹⁰⁴ I. TONKOVIĆ, 1899, 211 – 218.

¹⁰⁵ Tako autor opisujući gradinu iznad Prlića kuća u Sovićima bilježi: „...nalazi se u Sovićima malena "Gradina", čiji su zidovi malterom zidani. Tu ima mnogo fragmenata od opeka, a na uzvisini više sela stoji nekoliko gromila“. Terenskim pregledom nismo detektirali nikakve tragove zidova zidanih uz pomoć bilo kakvog vezivnog tkiva. A da autor pri tome sigurno misli na gradinu iznad Prlića kuća u Sovićima upućuje i činjenica kako spominje stečke koji se nalaze u neposrednom podnožju gradine. Prilikom opisa bogate antičke rimske arheološke građe iz Gorice, K. Patsch spominje i gradinu na brdu Pit, uglavnom donosi podatke koje je prethodno u Glasniku zemaljskog muzeja iznio već spomenuti N. Barišić. Nadalje, stigavši do Prološca i Postranja, K. Patsch spominje, više kao prostorni reper Kokića glavicu. Također, isti autor niže u tekstu piše: „Više sela i danas strše dosta dobro očuvane ruševine neke sredovječne i neke turske utvrde.“ Pri tome nismo sigurni je li spominjući te dvije utvrde misli i na gradinu na Kokića glavici, dok je jedna na koju se referira sigurno utvrda Badnjevice. Donoseći podatke o Bublenu i Crkvini u Zmijavcima, K. Patsch u užem prostornom kontekstu spominje "izvisinu Dikovaču", tom prilikom autor donosi i preciznu nadmorsku visinu (292 m.) najvišeg dijela gradine na položaju Dikovača. Kretajući se dalje južnim obodom Imotsko – bekijskog polja prema istoku, K. Patsch stiže do Drinovaca gdje bilježi: „U selu Prisoju što je od Drinovaca udaljeno po prilici pola sata, izdiže se na povoru, što na sjeveroistoku zatvara Bijelo polje, eliptični humak – na specijalnoj karti kotiran sa 348 m – što ga mještani nazivaju Gradinom“. Autor dalje navodi kako se na gradini nalaze vidljivi ostatci zidova, porazbacanih ulomaka keramičkih posuda, rimskog crijepa i nadgrobni spomenika iz srednjeg vijeka. Također u kontekst opisanog gradinskog nalazišta autor dovodi i slučajne nalaze i nalaze iz uništenih grobova u njegovom podnožju. K. PATSCH, 1900, 309 – 310, 312 – 314, 326, 333, 343 – 344.

Svakako je unutar spomenutih podataka zanimljiva autorova opservacija vezana za Vrcanovu gradinu, za koju navodi kako je smještena na povoljnom položaju s kojeg se može uspostaviti vizualna komunikacija sa širom okolinom. Čime autor izravno prepoznaje koncept kontrole prostora, kao jednu od ključnih odrednica nalazišta gradinskog tipa.¹⁰⁶ Isto tako, autor pretpostavlja kako su sva rimska naselja na području Imotsko – bekijskog polja podignuta na prapovijesnoj osnovi kao i rimske komunikacije uključujući i onu magistralnog ranga Salona – Narona, koja je prolazila južnim obodom polja.¹⁰⁷

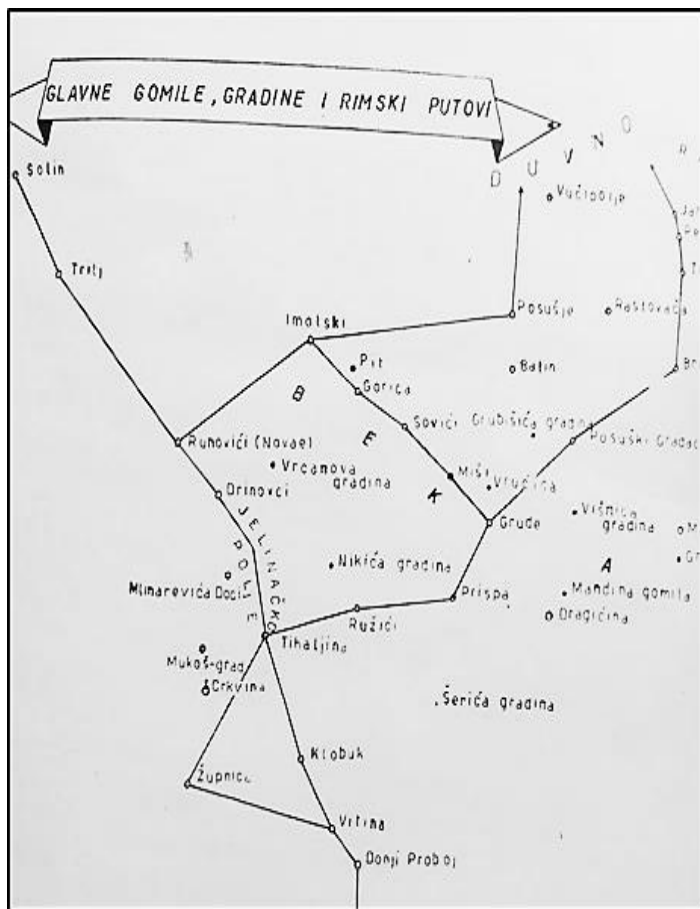
Sl. 34. Karta Imotskog polja koju donosi K. Patsch (prema: K. PATSCH, 1900.)

Zatim, nešto kasnije Ivan Bulić za Imotsko polje bilježi kako sadrži brojne "arheološke crtice i podatke" u kontekstu kojih spominje "brieg Dikovaču".¹⁰⁸

¹⁰⁶ K. PATSCH, 1900, 343 – 344. Na sličnom tragu je i autorova bilješka vezana za grad Imotski. K. PATSCH, 1900, 320.

¹⁰⁷ K. PATSCH, 1900, 340 – 341 i d. Svoje pretpostavke autor zasigurno temelji na rasporedu važnijih prapovijesnih nalazišta (gradine i gomile) koje markiraju rimske magistralne i vicinalne komunikacije, te izvjesnoj pokretnoj arheološkoj građi iz predrimskog vremena koja se više – manje ponekad pronalazi u užem/širem kontekstu važnijih nalazišta iz rimskog perioda na promatranom prostoru. S druge strane, Ivo Bojanovski, koji se nešto kasnije bavio sličnom problematikom na istom prostoru. Za određena rimska nalazišta naseobinskog karaktera, zbog ravničarskog položaja i pomanjkanja prapovijesne pokretne arheološke građe odbacuje mogućnost kako su nastala na prapovijesnoj osnovi (primjerice *Novae*). I. BOJANOVSKI, 1977, 97.

¹⁰⁸ I. BULIĆ, 1916, 1.

Sl. 35. Shematizirana karta koju donosi M. Vego (prema: M. VEGO, 1964.)

Nakon izvjesnog razdoblja "šutnje" literarnih izvora koji se referiraju na gradine s područja Imotsko – bekijskog polja. Ante Ujević u monografiji *Imotska krajina*, u kojoj sintetizira pregled cjelokupnog kulturno – povijesnog razvoja prostora Imotske Krajine, od prapovijesti do 1941. godine, u par navrata se dotiče i problematike nalazišta gradinskog tipa. Pri tome autor gradine naziva utvrdama, te ističe kako zbog svog nepristupačnog položaja Rimljanima nisu bile od većeg interesa kao Ilirima, kojima su

mogle služiti u različite svrhe (promatračnice, izvidnice, stražarnice...), dok su Rimljani bili skloniji težnji da svoja naselja organiziraju više prema površini polja.¹⁰⁹ Nadalje, autor bilježi kako su na visovima koji okružuju polje smještene mnogobrojne gomile, u okviru kojih se primjećuju tragovi prapovijesnih "stanova".¹¹⁰ Dok, izgradnju nalazišta gradinskog tipa, autor datira od brončanog doba.¹¹¹ Lovro Katić, u svom topografsko – kataloškom pregledu stećaka

¹⁰⁹ A. UJEVIĆ, 1954, 67 – 68. Od gradina na prostoru Imotsko – bekijskog polja, A. Ujević bilježi Kokića glavicu (spominjući je u kontekstu brojnih grobova i sačuvanih zidova iz rimskog doba na njenom vrhu), Dikovaču (kao "glavicu" sa brojnim grobovima iz različitih povijesnih razdoblja), Sumbulovu gradinu (na koju ubicira antički *Bilubium*), dok smatra kako položaj tvrđave Topana u Imotskome nije korišten prije ranosrednjovjekovnog perioda. A. UJEVIĆ, 1954, 9 – 10, 55, 57, 59, 60, 68. Također autor donosi i fotografiju šireg položaja Kokića glavice. A. UJEVIĆ, 1954, 40.

¹¹⁰ Čini se kako u ovom slučaju autor ne pravi ozbiljniju distinkciju između određenih gradina (koje svojim izgledom asociraju na gomile) i samih gomila. A. UJEVIĆ, 1954, 45.

¹¹¹ A. UJEVIĆ, 1954, 46.

Imotske krajine piše: „Između Runovića i Podbablja na ravnici Bublin u Zmijavcima diže se prehistorijska gomila Dikovača“.¹¹² Nešto više podataka o gradinama s Imotsko – bekijskog prostora donosi nam Marko Vego u sintezi *Bekija kroz vijekove*. U navedenom radu dat je širi kulturno – povijesni pregled bekijskog prostora, od najranije prošlosti do vremena austrougarske okupacije. Pišući o "Ilirima u Bekiji" i njihovoj materijalnoj ostavštini, M. Vego nam donosi i opis načina gradnje pojedinih gradina promatranog prostora.¹¹³ Smatra kako su gradine služile "za stanovanje i za odbranu", dok razlog njihova podizanja vidi u čestim seobama u vremenu brončanog doba.¹¹⁴ O podrijetlu termina "gradina", autor piše: „Narod naziva ilirske gradine općenitim imenom gradinama, kao što su ih nazivali i srednjovjekovni ljudi“.¹¹⁵ Prema M. Vegi, gradine u Bekiji se za obranu i stanovanje nastavljaju koristiti i u vrijeme rimske uprave, kao i u ranom srednjem vijeku, a navedeno potkrepljuje nalazima arheološke građe, te zaključuje: „Zato se na gradinama nalaze obično tri vrste kulture: ilirsko – keltska, rimska i slovenska“.¹¹⁶ Osim iznesenih više – manje općenitih konstatacija i u skladu s vremenom pisanja rada, autor donosi uže prostorno – topografske podatke vezane za pojedine gradine sa prostora Bekije.¹¹⁷ M. Vego donosi i šematiziranu kartu na kojoj su naznačeni

¹¹² Očigledno autor misli na nalazište gradinskog tipa na spomenutom položaju koje ga je svojim izgledom asociralo na gomilu, kao i autore prije njega. L. KATIĆ, 1954, 144.

¹¹³ Pa tako navodi kako su mogle biti građene od kamena ili drveta, te da kamen korišten pri gradnji zidova na gradinama nije uvijek bio oklesan, osim ako ih nisu gradili "grčki majstori". Nadalje autor donosi i općeprihvaćenu konstataciju kako gradnju tj. zidanje pomoću vezivnog tkiva (žbuke) u ove krajeve donose Rimljani. Kao primjere načina zidanja bez vezivnog tkiva navodi određene gradine sa prostora Imotsko – bekijskog polja, kao što su Šerića gradina u Ružićima, gradinu u Vrućicama i gradinu grad u Medovićima. M. VEGO, 1964, 16.

¹¹⁴ M. VEGO, 1964, 16.

¹¹⁵ M. VEGO, 1964, 16.

¹¹⁶ M. VEGO, 1964, 16.

¹¹⁷ Pa tako redom navodi. Iznad mjesta Dragićina nalazi se više gomila, od kojih se jedna zove Mandina gomila, u kojoj je pri vrhu pronađen veliki broj ozidanih grobova, sa ostacima razbijenih posuda. U Dragićini autor spominje i Petrovu gomilu, uz koju su još dvije male (Mandina gomila je ustvari nalazište gradinskog tipa, kao i Palčeva/Petrova gomila). Dalje autor spominje Vrcanovu gradinu u Drinovcima, sa prapovijesnom i antičkom arheološkom građom. Također u kontekstu Vrcanove gradine spominje i prapovijesnu komunikaciju koja je prethodila kasnijoj rimskoj magistralnoj cesti. Nešto više pažnje autor posvećuje gradini na brdu Pit u Gorici, koju naziva i "stari grad Pit". S obzirom na poznatu bogatu arheološku građu, naročito iz vremena željeznog doba. Uz ostalu, već objavljenju izuzetnu arheološku građu iz Gorice, M. Vego nam donosi i podatak o slučajnom nalazu brončanih knemida u širem prostornom kontekstu Pita, ne navodeći detaljnije okolnosti nalaza. Prema svemu navedenome, M. Vego smatra kako se na gradini na brdu Pit, nalazilo središte moćne rodovske aristokracije.

položaji određenih gradina koje spominje u radu, no, ponajprije one koje su imale prepoznatljiv odnos prema rimskim komunikacijama (Sl. 35.). Također, autor po prvi puta donosi i prilaže fotografije pojedinih imotsko – bekijskih nalazišta gradinskog tipa.¹¹⁸

Nadalje, Zdravko Marić u pregledu "utvrđenja" na području Daorsa, na priloženoj karti navodi i četiri gradine sa prostora Imotsko – bekijskog polja, ne ulazeći pri tome u njihove uže deskripcije.¹¹⁹ Donoseći pregled i opis trase rimske magistralne komunikacije Salona – Naroni koji se tiče prostora Imotsko – bekijskog polja, Ivo Bojanovski navodi i čitav niz podataka vezanih i za nalazišta gradinskog tipa. Pa tako, prateći trasu rimske magistralne komunikacije koja se preko Kljenovca spušta u areal Imotsko – bekijskog polja, donosi čitav niz podataka.¹²⁰

Također, autor drži kako je gradina na brdu Pit zadržala važnost i u vrijeme rimske uprave i srednjeg vijeka. Autor dalje navodi i zgodnu poziciju gradine, pogodnu kako za obranu i tako i za zbjeg. Na koncu autor nam donosi i etimološki osvrt vezan za sam toponim Pit, gdje smatra kako je naziv Pit mogao nastati iz latinskog *oppidum* koji se kasnije pretvorio u Opit, Pit, ili manje vjerojatno od osobnog ženskog imena *Pitieia*. Dalje u radu, autor piše: „Nad kućama bratstva Brnadića postoji jedno poveliko brdo s ostacima keramike iz prahistorijskog doba koje narod zove gradinom. Ponekad narod ovu gradinu zove Vručicom“. Za Šerića gradinu u Ružićima autor donosi malo širi opis: „Nad kućama Jurčića na zapad od zaseoka Seline nalazi se velika prahistorijska gomila o kojoj sam nešto govorio. Narod ovu gomilu zove Šerića gradina...Šerića gradina je okrugla, u promjeru do 100 metara. Unutra je odvojena polukružnim kamenim pojasom koji je služio za odbranu. U gradini se nalaze dvije prostorije za stanovanje. Po površini razvaline se nalazi ponešto otpadaka zemljanih posuda, koji su vjerojatno porijeklom iz nastambenih prostorija. Po svemu izgleda da je ova gradina služila i za obranu“. Pri opisu Šerića gradine autor ostavlja dojam kako ponekad ne razlikuje termin (vrstu nalazišta) gomila i gradina. Došavši do Savića, autor daje dosta konfuzan opis gradine: „U gradini Savića u Bobanovoj Drazici živjeli su Iliri i Rimljani. Na jednom mjestu se vidi dosta gomila od kamenja, a posebno jedna velika gomila iznad sela Savića...Tu su i stećci.“ Na ovom mjestu također dolazi do kolizije termina/nalazišta gomila, gradina. Također nije sasvim jasno je li autor misli na jednu ili više gradina. Kada govori o gradini u Bobanovoj Drazici, zasigurno se misli na Trostruku gradinu koja jedina "pripada" navedenom naselju. Zatim, opisujući "veliku gomilu" u Savićima, zasigurno se referira na gradinu iznad Prlića kuća, tim smo sigurniji jer spominje i stećke koji se nalaze u njenom podnožju. Posljednju u nizu autor spominje gradinu u mjestu Višnjica, za koju piše kako je "okruglog oblika". M. VEGO, 1964, 11, 29 – 32, 44, 46.

¹¹⁸ M. VEGO, 1964, 9, Sl. 3 (Mandina gomila u Dragičini), Sl. 7 (Gradina na brdu Pit u Gorici), Sl. 14 (Šerića gradina u Ružićima), Sl. 22 (Gradina u Vručicama).

¹¹⁹ Tako autor bilježi: Pit kod Gorice, gradina kod Donjih Savića, gradina kod Drinovaca (zaseok Vrcani) i gradina kod Drinovaca (područje Sebišina). Z. MARIĆ, 1975, Karta 1. Autor se zasigurno referira na gradinu na brdu Pit u Gorici, gradinu iznad Prlića kuća u Savićima, Vrcanovu gradinu i Majića gradinu u Drinovcima.

¹²⁰ Autor bilježi Sumbulovu gradinu u Berinovcu, koju određuje i kao kotu 608, te joj pobliže određuje položaj u zaseok Papučići. I. Bojanovski daje opis zidova objekata na platou gradine, kojima pridružuje i arheološku građu (rimski antički crijep i novac) pronađenu na i u blizini Sumbulove gradine. Autor smatra kako je u rimskom periodu

Zanimljive su i autorove opservacije vezane za kulturno – povijesnu dinamiku promatranog prostora, u kojoj su "ugled" naselja i trasa komunikacije postavljene kao međuovisne vrijednosti.¹²¹

Fra Vjeko Vrčić u svome kapitalnom djelu *Župe Imotske Krajine* koje se sastoji od dva toma, uz opise pojedinih župa donosi i arbitrarne podatke o njihovim povijesnim spomenicima, unutar kojih nabraja i određena nalazišta gradinskog tipa.¹²² Isti autor, nešto kasnije u djelu *Plemena*

na tom mjestu bio podignuta svojevrsna stražarnica (*burgus*), koji je služio nadzoru prijevoja preko kojega se ulazi u kotlinu Imotsko – bekijskog polja. Stratešku važnost nalazišta dodatno potkrjepljuje i podatak kako je na tom mjestu pronađen miljokaz sa natpisom cara Tiberija. Spomenuti natpis ujedno je i najvažniji oslonac za datiranje rimske magistralne komunikacije Salona – Naronu na tom dijelu u 26 – 27. godinu. Također, na spomenutu lokaciju se ubicira i *statio Billubium*. J. ALAČEVIĆ, 1884, 54. Kretajući se dalje prema istoku, trasom rimske magistralne komunikacije. I. Bojanovski spominje kako je ista prolazila sjeverno od Kujundžića kuća (Ivanbegovina) iznad kojih se nalazi gradina koja dominira trasom komunikacije na tom dijelu. Najvjerojatnije autor misli na Brkića gradinu na brdu Ribešina, iznad Ivanbegovine tj. zaseoka Brkići po kojemu je i dobila ime. Opisujući dalje trasu od Runovića prema istoku, I. Bojanovski spominje dominantnu gradinu na koti 479. Na spomenutom položaju danas prepoznamo Majića (Kundidovu) gradinu u mjestu Sebišina na samoj granici između Republike Hrvatske i Federacije Bosne i Hercegovine. Također autor smatra kako je zbog plodnosti podneblja i sjecišta važnih komunikacija prostor Imotsko – bekijskog polja kroz prošlost bio dosta dobro naseljen. I. BOJANOVSKI, 1977, 94 – 96, 98, 100.

¹²¹ Kao primjere navodi slučaj rimskog municipija *Novae* koji je uživao položaj najuglednijeg naselja na prostoru Imotsko – bekijskog polja u vrijeme rimske uprave. Kasnije, početkom srednjeg vijeka, rimska magistralna komunikacija koja je prolazila južnim obodom polja počinje gubiti na važnosti, a na ugledu gubi i *Novae*. Od tada pa do danas, ulogu najuglednijeg naselja na prostoru Imotsko – bekijskog polja preuzima Imotski, smješten na sjevernom obodu polja gdje se premještaju i važnije komunikacijske trase. Kao slične primjere iz kulturne regije autor navodi slučajeve Salona – Split i Naronu – Metković. I. BOJANOVSKI, 1977, 98.

¹²² Iako autor donosi podatke za župe sa prostora čitave Imotske krajine, za problematiku rada su bitne više – manje tzv. okopoljske župe, a to su danas: Župa Sv. Franje – Imotski, Župa Krista Kralja – Lokvičići, Župa Sv. Roka – Medov Dolac, Župa Sv. Luke – Pobablje, Župa Sv. Ane – Poljica Imotska, Župa Sv. Mihovila – Proložac, Župa Gospe od Karmela – Runovići, Župa Sv. Roka – Vinjani i Župa Svih Svetih – Zmijavci. Pa tako autor opisujući župu Podbablje spominje Malu gradinu između Podbablja i Slivna (sasvim je izvjesno kako je riječ o Maloj gradini ili Gradinici na brdu Baba u Gornjem Podbablju), Čapinovu gradinu u Podbablju Gornjem i gradinu na brdu Radež kod Kamenmosta. Za navedene gradine autor drži kako su "služile u obrambene svrhe Ilirima, Rimljanima i Turcima". U kontekstu župe Podbablje fra V. Vrčić spominje i gradinu na Dikovači, no primarno kao položaj funeralnog karaktera, s tim kako naglašava kulturno – povijesnu važnost njenog šireg prostora. Dalje, u kontekstu župe Runovići, pri opisu brdskih masiva župe, autor spominje Todorića gradinu. U opisu povijesnih spomenika župe Runovići, za gradinu na brdu Liskovac fra V. Vrčić navodi: „U Podosoju su sačuvani ostaci utvrde

Imotske krajine nabrajajući župe Krajine sa svojim posebnostima i stanovništvom, opet spominje i pojedine gradine bitne za naš rad.¹²³ Osim pukog bilježenja pojedinih gradina sa prostora Imotske krajine, fra V. Vrčić ukratko za nalazišta gradinskog tipa navodi kako je njihova svrha bila obrambena, a osim "starih Ilira" koristili su ih i Rimljani i Turci, također navodi kako se u njima pronalazi "stara keramika" tipična za nalazišta te vrste.¹²⁴

Autor koji je najviše pažnje, i to u nekoliko navrata posvetio problematici imotsko – bekijskih gradina svakako je Petar Oreč. Svoja opažanja P. Oreč je prvenstveno temeljio na prikupljenim podacima putem terenskog pregleda i pregledavanjem zemljišnih knjiga i katastra. Autor također donosi detaljne topografske opise, prve geodetske snimke i terenske skice pojedinih gradina sa prostora Imotsko – bekijskog polja, te kartu s prostornim rasporedom gradina (Sl. 36 – 43.). Također, autor donosi pregled pokretne arheološke građe sa određenih gradina na osnovu koje određuje njihov kronološko – kulturni okvir, te uvodi i određene terminološke pojmove

Liskovac. Po onome što je još na okupu može se zaključiti da je još iz vremena Ilira. Kasnije je možda služila i drugim gospodarima“. U kontekstu župe Runovići autor spominje "ostatke gradine iz ilirskih vremena" na položaju Bukina glavica, iznad Runovića sjeverozapadno od zaseoka Bilići. V. VRČIĆ, 1978, 164. Na sadašnjoj razini istraženosti, nismo uspjeli detektirati elemente koji bi Bukinu glavicu svrstali u red nalazišta gradinskog tipa, time ne isključujemo mogućnost kako buduća istraživanja neće dati drugačije rezultate. Na prostoru župe Imotski, autor spominje gradinu iznad Čerlukinih kuća, danas na toj lokaciji mi prepoznajemo Ukradenovu gradinu u Glavini Donjoj. Opisujući župu Proložac, autor donosi određene podatke vezane za gradinu na položaju Kokića glavica u Postranju. Spominjući je u kontekstu "velikih gomila" sa prostora župe, ali isto tako navodi pismo don Frane Bulića upućeno gvardijanu u Imotski (2. lipnja 1916. godine), u kojemu između ostalog stoji: „...da su se na istoj Glavici našle debele zidine rimske utvrde, a možda još i ilirske gradine“. U nastavku, odnosno u drugom tomu Župa Imotske krajine V. Vrčić spominje Sumbulovu gradinu u župi Lokvičići. Za istu župu autor navodi Kusačića ili голу gradinu, gradinu iznad Jurića kuća i gradinu iznad Zovkinih kuća. Spomenute gradine, bilo zbog nedostatka elemenata kojih ih svrstavaju u nalazišta gradinskog tipa bilo zbog udaljenosti od površine Imotsko – bekijskog polja i ostalih implikacija koje proizlaze iz toga, nisu relevantne za temu rada. V. VRČIĆ, 1978, 44, 119, 142, 169, 207, 242, 279,

¹²³ Djelo je doživjelo čak četiri izdanja od 1990. – 2016. godine, a bavi se uglavnom problematikom migracija, porijekla plemena, rodova i prezimena sa prostora Imotske krajine od vremena Kandijskog i Bečkog (Morejskog) rata i kasnije. Autor u radu bilježi Sumbulovu gradinu, Malu gradinu, Čapinovu gradinu, gradinu na brdu Radež, Kokića glavica i Dikovaču, dok za utvrdu Topanu piše kako je bila naseljena od ilirskog vremena. V. VRČIĆ, 1996, 84 – 85, 144, 179, 210, 333 – 334. Također bilježi i već ranije spomenute gradinske položaje koji nam pak nisu relevantni za rad.

¹²⁴ Autor je nesumnjivo upoznat s kontinuitetom upotrebe gradina kao i sa izvjesnom vrstom arheološke građe sa nalazišta gradinskog tipa sa prostora Imotske krajine. V. VRČIĆ, 1978, 119; V. VRČIĆ, 1996, 84 – 85.

vezane za širu problematiku nalazišta gradinskog tipa.¹²⁵ Veliku važnost imaju i autorove opservacije o tehnikama i načinima gradnje pojedinih gradinskih arhitektonskih elemenata, osobito bedema.¹²⁶ Radovi P. Oreča bili su izuzetno važni i presudni za stručniji, znanstveniji

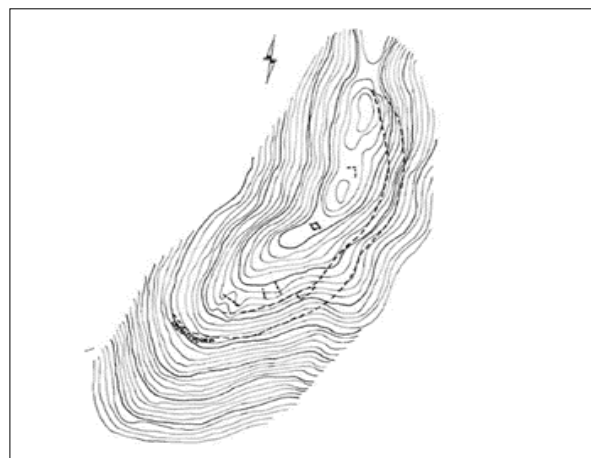
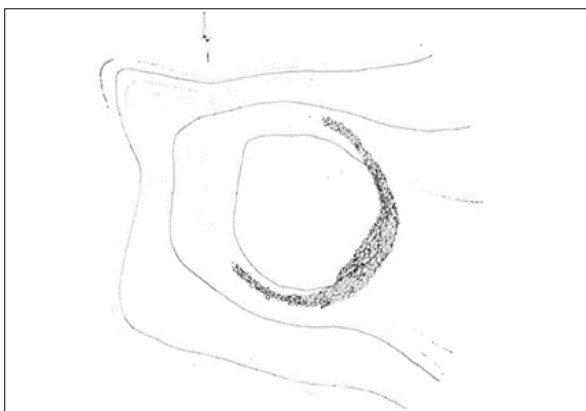
¹²⁵ P. OREČ, 1978, 181 – 291; P. OREČ, 1984, 97 – 129; P. OREČ, 1988, 321, 323, 324, 326, 327, 330, 332 – 333, 336, 337; P. OREČ, 1992 – 1997, 43 – 51; P. OREČ, "Prapovijesna polukružna i potkovičasta gradinska naselja u zapadnoj Hercegovini" - rukopis, 1 – 22. Upravo zahvaljujući minucioznom terenskom pregledu, P. Oreč po prvi put pažnju arheološke javnosti usmjerava na novi tip naselja, za koji koristi termin "vangradinska naselja". Radi se o tipu naselja koji je jednim dijelom, prvenstveno u kronološko – kulturnim okvirima usko vezan za širu problematiku nalazišta gradinskog tipa sa promatranog prostora. P. OREČ, 1978, 181 – 182 i d. Isto tako na osnovu rada P. Oreča započet će i prva sustavna iskopavanja nalazišta gradinskog tipa na promatranom prostoru.

¹²⁶ Tako autor opisujući tehnike i načine gradnje gradinskih arhitektonskih elemenata, a inspiriran sličnošću sa tradicionalnim (prije svega suhozidnim strukturama) primjenjuje i narodsko nazivlje npr. "zid na mrs", "škarpa", te druge poput "zidanje na red", "diletacija" ili "zidanje na redove" i sl. P. OREČ, 1978, 182 – 183, P. OREČ, "Prapovijesna polukružna i potkovičasta gradinska naselja u zapadnoj Hercegovini" - rukopis, 1 – 2. Za gradinu na brdu Pit u Gorici, P. Oreč donosi podatke o slabo vidljivim strukturama suhozidnih bedema na južnoj strani gradine. Također autor ističe kako je naknadno gradina bila zaštićena sa "zidom od djelomično obrađenog vapnenca i maltera", koji je bio podignut u dva reda, no unatoč tome što je korišteno vezivno tkivo, tektonika i način gradnje ostavljaju dojam prapovijesnog graditeljstva. P. Oreč navodi i vidljive ostatke temelja objekata na sjevernoj i južnoj strani gradine, čiji su zidovi bili građeni od djelomično obrađenog kamena korištenjem vezivnog tkiva (žbuke). Također u kontekstu vidljivih struktura na površini gradine na brdu Pit, autor spominje i "tavnicu" (radi se o ostatcima ukopanog objekta, kružne do elipsoidne forme za koji lokalno stanovništvo koristi naziv "tamnica" ili "tavnica"). Osim toga autor donosi i sumaran pregled pokretne arheološke građe sa gradine, koju stavlja u široki vremenski raspon od neolitika do ranog srednjeg vijeka, te prilagođeni geodetski plan gradine na brdu Pit. Zatim autor donosi podatke za gradinu iznad Prlića kuća u Sovićima. Na osnovu tlocrta masivnog suhozidnog bedema za koji daje detaljniji opis. Autor gradinu iznad Prlića kuća svrstava u red "potkovičastih gradinskih naselja", a na temelju prikupljene pokretne arheološke građe, P. Oreč gradinu iznad Prlića kuća stavlja u široki vremenski okvir brončanog i željeznog doba. Također, autor donosi i prilagođeni geodetski plan gradine. Isti autor, prvi put donosi podatke za gradinu na brdu Jalaševac iznad Sovića. Sumarno navodeći opis bedemskih struktura gradine i pokretne arheološke građe, prema kojoj je datira u vrijeme kasnog brončanog i početak željeznog doba. Isto tako, kao i za prethodno opisane, i za gradinu na brdu Jalaševac autor donosi prilagođeni geodetski plan. Nadalje, za gradinu iznad Vručica, P. Oreč donosi nešto detaljniji topografski opis, također popraćen sa prilagođenim geodetskim planom. Za istu gradinu autor sa nešto više detalja donosi opis bedemskih struktura i kasnijih gradnji na platou gradine i na prapovijesnom suhozidnom bedemu. Od koji je svakako najzanimljiviji ukopani objekt elipsoidnog tlocrta na platou gradine, koji lokalno stanovništvo naziva "tavnica", kao što je slučaj sa sličnim objektom na gradini na brdu Pit u Gorici. Autor je sa površine gradine prikupio dosta pokretne arheološke građe koja se može datirati unutar šireg vremenskog raspona od brončanog i željeznog doba, rimskog perioda, ranog srednjeg vijeka do kasnog srednjeg vijeka. Nastavljajući opis nalazišta gradinskog tipa sa

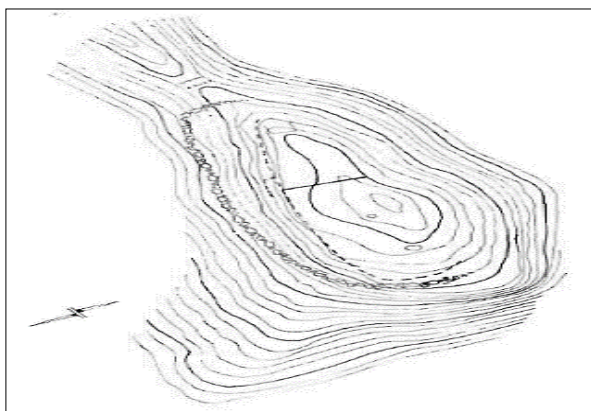
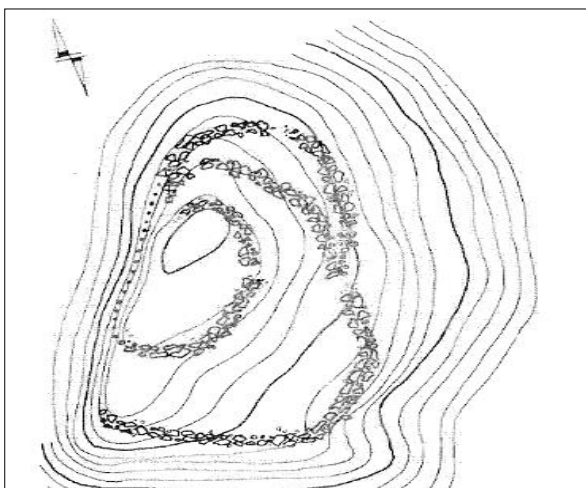
arheološki pristup gradinama imotsko – bekijske mikroregije. Svojim radom skrenuo je ozbiljnu znanstvenu pozornost na problematiku nalazišta gradinskog tipa sa prostora Imotsko

prostora Imotsko – bekijskog polja, P. Oreč donosi podatke o gradini na brdu Malič (približno granica između Drinovaca i Ružića). Uz opis topografskih obilježja gradine, autor donosi i opise suhozidnih bedemskih struktura, kao i struktura iz kasnijeg antičkog rimskog perioda. Na temelju narodnog nazivlja, autor na istom položaju, razlikuje dvije gradine, "gradinu na vrhu" i "malu gradinu" smještenu ispod nje. Sa gradine, autor je prikupio i izvjesnu pokretnu arheološku građu koju smješta u rano, srednje i kasno brončano doba, rano željezno doba i rimski antički period. Uz navedeno, autor donosi i terenske skice gradine na brdu Malič. P. Oreč donosi sumarne podatke o još jednoj gradini koja se nalazi u sklopu istog brdskog masiva (Malič), samo na njegovom istočnom rubu, riječ je o Šerića gradini. Autor in brevi donosi topografski položaj gradine, opis bedemskih struktura, kronološki okvir na temelju pokretne arheološke građe (rano, kasno brončano doba i rano željezno doba) i terensku skicu gradine. Autor za istu gradinu koristi i naziv "gradina iznad Cerova Doca". Dalje, P. Oreč donosi podatke o gradini u Višnjici, vezane za topografski položaj, opis prapovijesnih i antičkih rimskih bedemskih struktura. Pokretnu arheološku građu sa gradine u Višnjici, P. Oreč datira u rano i srednje brončano doba. Autor nam donosi i prilagođeni geodetski plan gradine. Iako je gradina smještena na samoj granici između Medovića i Višnjice, analizom uži prostornih podataka spomenutu gradinu vezemo za Višnjicu, a ne za Medoviće kao što je uradio P. Oreč, te kasnije i drugi autori na osnovu njegovih podataka. Dosta podataka P. Oreč donosi za Trostruku gradinu u Sovićima. Autor donosi detaljan topografski opis užeg prostora gradine, zatim detaljnije opise i fotografiju bedemskih suhozidnih struktura. Također P. Oreč donosi pregled pokretne arheološke građe sa Trostruke gradine, stavljajući je u uglavnom u vrijeme ranog brončanog doba, te nekoliko keramičkih ulomaka koje pripisuje ranom srednjem vijeku. Isto tako autor prilaže prilagođeni geodetski plan Trostruke gradine. Podatci koje P. Oreč navodi za Mandinu gomilu u Dragićini, vezani su uglavnom za opise masivnih suhozidnih bedemskih struktura. Autor donosi i kratak opis pokretne arheološke građe sa Mandine gomile koju datira u rano i srednje brončano doba i rani srednji vijek. Također autor donosi sumarne podatke za Spajića gradinu u Gornjim Grudama i Pačkovu glavicu na Drinovačkom brdu. Na kraju u kontekstu "potkovičastih" i "polukružnih" nalazišta gradinskog tipa, P. Oreč donosi podatke vezane za Palčevu gomilu u Dragićini. Uglavnom vezano za opis suhozidnih bedemskih struktura, dok pokretnu arheološku građu datira u željezno doba. Isto tako autor drži kako je na položaju tvrđave Topana u Imotskome, u vrijeme brončanog i željeznog doba postojalo gradinsko naselje. P. Oreč donosi podatke za još neke gradine sa šireg Imotsko – bekijskog, konkretno grudskog i posušskog prostora. Koje pak zbog svojih prostorno – komunikacijskih odrednica u odnosu na prostor Imotsko – bekijskog polja nisu relevantne za temu rada. P. OREČ, 1978, 209, 222 – 230, 239 – 240, Sl. 18 – 19, 34 – 41, T. XVII, 13 – 15; P. OREČ, 1984, 108 – 110, 117, Sl. 8 – 10; P. OREČ, "Prapovijesna polukružna i potkovičasta gradinska naselja u zapadnoj Hercegovini" - rukopis, 7 – 9. Đ. BASLER, 1988, 326; B. ČOVIĆ – P. OREČ, 1988, 336; P. OREČ, 1988, 321, 330; P. OREČ, 1992 – 1997, 44; P. OREČ, 1994, 87.

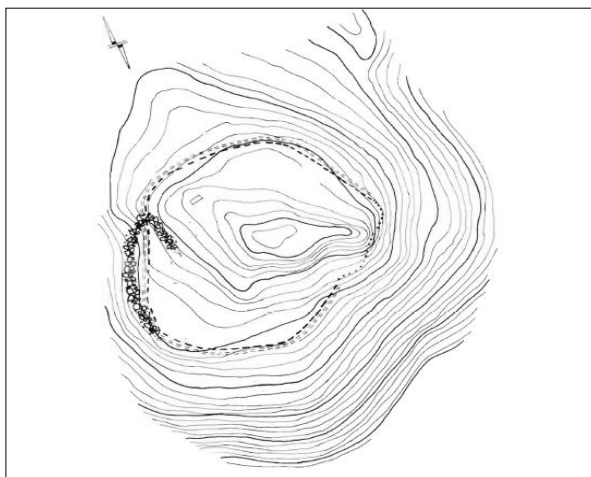
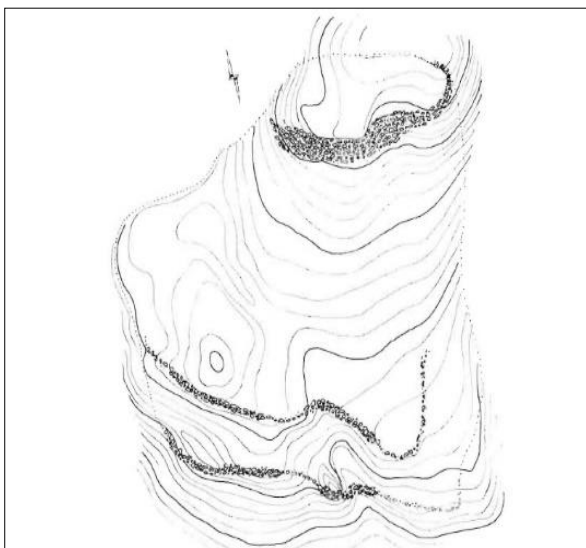
– bekijskog polja, što će u konačnici rezultirati i njihovim prvim sustavnim arheološkim istraživanjima, odnosno iskopavanjima!

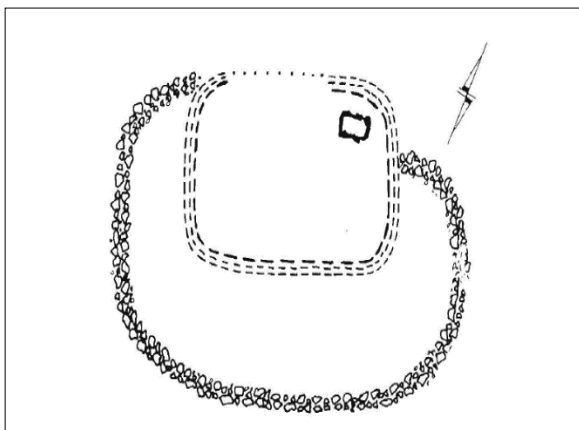
Sl. 36 – 37. Situacijski planovi gradine iznad Prlića i gradine na brdu Pit (prema: P. OREČ, 1978.)

Sl. 38 – 39. Situacijski planovi gradine na brdu Jelaševac i gradine iznad Vrućica (prema: P. OREČ, 1978.)

Sl. 40 – 41. Situacijski planovi Trostruke gradine i gradine u Višnjici (prema: P. OREČ, 1978.)

Sl. 42 – 43. Terenska skica tzv. "gradine na vrhu" i tzv. "male gradine" (prema: P. OREČ, 1978.)

Tako 1975. godine Borivoj Čović izvodi prvo sustavno arheološko iskopavanje na Trostrukoju gradini u Sovićima.¹²⁷ U međuvremenu, prije finalne obrade i objave rezultata iskopavanja, B. Čović nam u nekoliko navrata donosi parcijalne podatke sa Trostruke gradine i gradine Nečajno. Gdje se autor dajući pregled stanja i problema istraženosti brončanog doba na prostoru Hercegovine, u kontekstu problematike proučavanja naselja (gradinskog tipa) poslužio primjerima Trostruke gradine i Nečajna. Također prvi put se objavljuje i pokretna arheološka građa (konkretno sa Trostruke gradine), na temelju čega joj autor određuje užu kulturnu i kronološku atribuciju.¹²⁸ Nadalje, nešto kasnije B. Čović *in extenso* objavljuje podatke sa iskopavanja Trostruke gradine, koji su mu uz Nečajno temelj za cjelovitiji osvrt na brončano doba prostora zapadne Hercegovine, a samim time i određenih dijelova Imotsko – bekijskog areala. Konkretno autor bilježi kako se na dosta gradina sa promatranog prostora nalazi

¹²⁷ Istraživanja su započela u rujnu 1975. godine. B. ČOVIĆ, 1975, *Rekognosciranje i sondažno istraživanje gradina zapadne Hercegovine, septembar 1975. (Trostruka gradina u Sovićima, Grude) – dnevnik rada*, 1 – 13; B. ČOVIĆ, 1989, 62. Dok se na nekim mjestima kao godina iskopavanja na Trostrukoju gradini uzima 1977. P. OREČ, 1988, 336. Također bitno je napomenuti, da iako nije uvrštena u red promatranih gradina sa prostora Imotsko – bekijskog polja, za problematiku rada od izuzetne su važnosti i podatci dobiveni iskopavanjem obližnje gradine na brdu Nečajno, u Osoju kod Posušja. Navedena iskopavanja su vršena u vremenskom razdoblju između 1977. i 1982. godine pod vodstvom Borivoja Čovića i Brunislava Marijanovića, a u sklopu istog projekta kao i Trostruka gradina. Po pitanju referiranja B. Čovića na gradine s promatranog prostora Imotsko – bekijskog polja. Još ranije u kontekstu opisa slučajnog nalaza kamene sjekire – čekića iz Gorice, Borivoj Čović spominje "brdo Pit". B. ČOVIĆ, 1957, 243.

¹²⁸ Autor također iznosi konstataciju kako se od ranog brončanog doba na promatranom prostoru javljaju gradine sa kamenim "fortifikacijama" često složenijeg tlocrta, i često jednoslojnog karaktera. Isto tako B. Čović donosi i užu definiciju gradinskog tipa nalazišta pri čemu naglasak stavlja na njihov strateško – obrambeni karakter. B. ČOVIĆ, 1978, 134 – 137; B. ČOVIĆ, 1980, 7 – 12; Tav. II – V.

materijal koji vežemo za rano ili srednje brončano doba (što se može potvrditi komparacijom podataka sa sustavnih iskopavanja Nečajna i Trostruke gradine), dok materijal iz kasnijih razdoblja kasnog brončanog, starijeg i mlađeg željeznog doba uglavnom nedostaje (u tom kontekstu spominje i gradinu na brdu Malič).¹²⁹ Istom prilikom, B. Čović daje detaljan opis položaja i smještaja (topografiju), opis suhozidnih struktura i njihova načina gradnje, te opis istraživane površine i kulturnog sloja Trostruke gradine.¹³⁰ Autor ponovno konstatira da već od ranog brončanog doba postoji jednostavniji i složeniji oblik kamenih fortifikacija na nalazištima gradinskog tipa, za potonje postavlja pitanje izgradnje u jednom zamahu prilikom osnivanja gradine ili naknadno prema potrebi.¹³¹ Unutar spomenutog osvrta autor otvara pitanje o unutarnoj organizaciji nalazišta gradinskog tipa, i odnosa prema ostalim, istovremenim vrstama naselja.¹³² Uz navedeno B. Čović prilaže odgovarajuću pokretnu arheološku građu.¹³³ Upravo su iskopavanja gradina sa Imotsko – bekijskog prostora, odnosno zapadne Hercegovine zaslužna za izdvajanje nove kulture ranog i srednjeg brončanog doba kulturne regije – Posuške kulture.¹³⁴ U svojoj sintezi posuške kulture, B. Čović veliku važnost pridaje upravo nalazištima gradinskog tipa, kao jednoj od najprominentnijih formi nalazišta tog vremena. Pri tome navodi i primjere gradina sa Imotsko – bekijskog prostora (gradina na brdu Malič, Trostruka gradina, gradina na brdu Pit).¹³⁵ Autor donosi i novi geodetski (situacijski) plan Trostruke gradine sa naznačenim suhozidnim strukturama i iskopavanim sondama (Sl. 45.).¹³⁶

¹²⁹ B. ČOVIĆ, 1983, 140.

¹³⁰ B. ČOVIĆ, 1983, 141 – 142. U kontekstu gradina promatranog prostora spominje i gradinu na brdu Pit. B. ČOVIĆ, 1983, 142.

¹³¹ B. ČOVIĆ, 1983, 142 – 143.

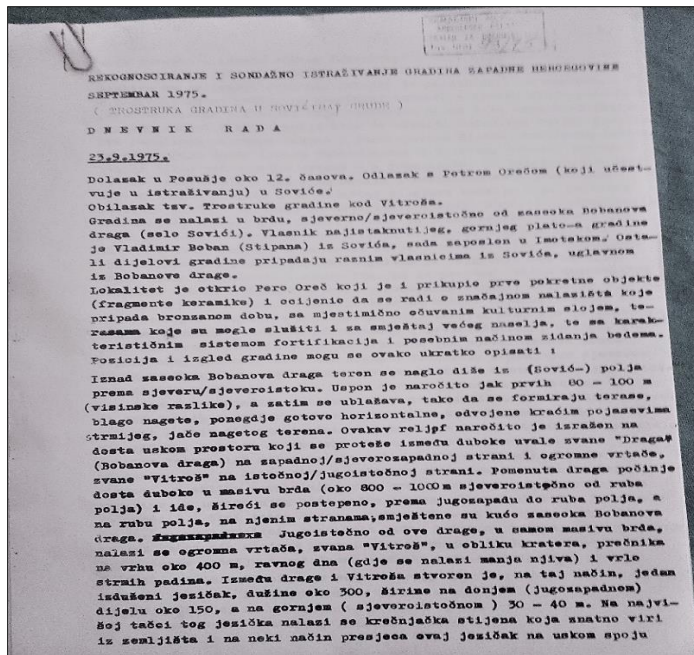
¹³² B. ČOVIĆ, 1983, 143 – 145.

¹³³ Za problematiku rada najkonkretnija je pokretna arheološka građa sa Trostruke gradine. B. ČOVIĆ, 1983, T XVI 1 – 4, 6, T XVII, 1, 3, 5, 6, 9, T XVIII, 1, 9 – 12, T XIX, 3 – 6.

¹³⁴ B. ČOVIĆ, 1989, 61 – 127. Iako je po prvi put jedna kraća sinteza o posuškoj kulturi objavljena godinu dana ranije. B. ČOVIĆ, 1988, 142 – 143. Dok je u *Praistoriji jugoslovenskih zemalja (IV)* u okviru regionalnih grupa ranog brončanog doba jadransko – zapadnobalkanske regije, osnovne aspekte posuške kulture B. Čović obradio kao *Zapadnohercegovački facijes*. B. ČOVIĆ, 1983, 138 – 158.

¹³⁵ B. ČOVIĆ, 1989, 80 – 84; Sl., 11.

¹³⁶ Autor ih tako razlikuje po smještaju, opsegu odnosno veličini branjenog (naseljenog) prostora, po tipu, obliku i razvijenosti suhozidnih struktura, za koje autor koristi termin "fortifikacije". B. ČOVIĆ, 1989, Sl. 3; Plan Trostruke gradine koji prilaže B. Čović, izrađen je na temelju avionskog snimka, stoga se i razlikuje od onoga kojeg je prethodno donio P. Oreč. P. OREČ, 1978, Sl., 18.

Iznova, *a priori* na osnovu podataka dobivenih iskopavanjem Nečajna i Trostruke gradine, autor analizira mogućnosti unutarnje organizacije prostora i objekata kod nalazišta gradinskog tipa, pri čemu donosi i crtež osnove otkopnog sloja – 3, u sondi – b na Trostrukoju gradini (Sl. 46 – 47.).¹³⁷

Sl. 44. Naslovna stranica terenskog dnevnika s iskopavanja Trostruke gradine (prema: B. Čović; foto: T. Tomas).

Velikim dijelom na temelju lokacije, oblika, veličine i sl. gradina iz promatrane kulturne regije, B. Čović izvlači izvjesne podatke o privredi i društvenom uređenju zajednica koje su tim gradinama gravitirale.¹³⁸ B. Čović drži kako su upravo zajednice koje vežemo uz posušku kulturu bile "nositelj velikog zamaha" u gradnji nalazišta gradinskog tipa na promatranom prostoru.¹³⁹ Uz sve navedeno, autor prilaže odabranu pokretnu arheološku građu te kartu sa rasporedom nalazišta posuške kulture, uključujući i nalazišta gradinskog tipa.¹⁴⁰ U trećem tomu Arheološkog leksikona Bosne i Hercegovine, uz već poznata nalazišta gradinskog tipa sa prostora Imotsko – bekijskog polja, zabilježena su i ona, dotada nepoznata. Tako su redom dokumentirane Šarina gradina u Ružićima, koja se datira u široki vremenski kontekst brončanog i željeznog doba.¹⁴¹ Nadalje, P. Oreč bilježi nalazište "gomila na Prlića strani" u Sovićima.¹⁴²

¹³⁷ B. ČOVIĆ, 1989, 84 – 85; Sl., 13.

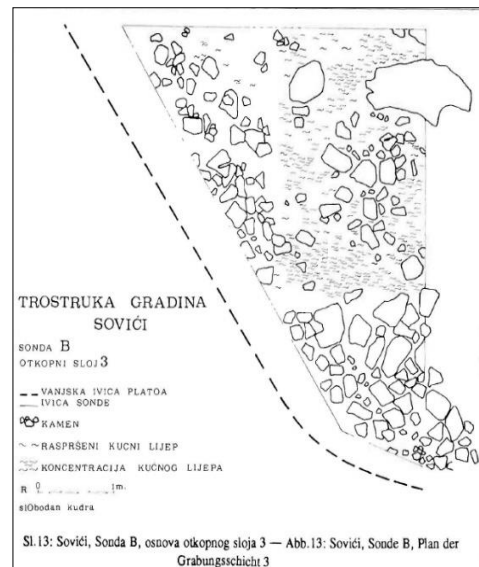
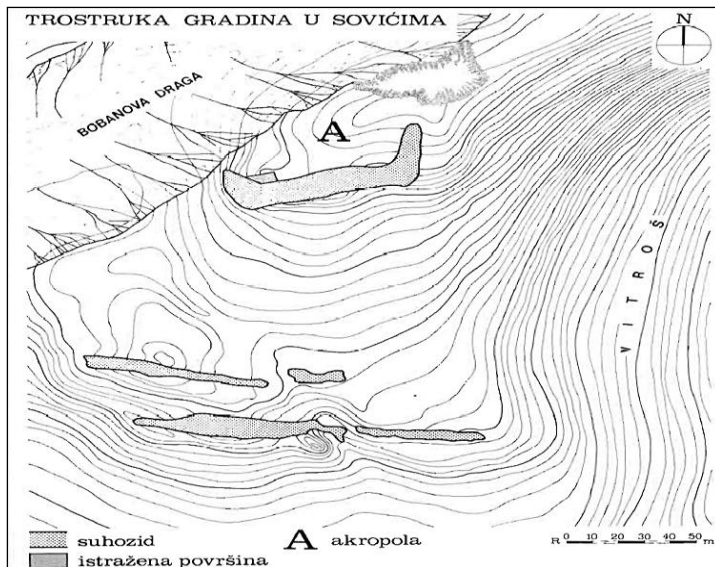
¹³⁸ B. ČOVIĆ, 1989, 86.

¹³⁹ B. ČOVIĆ, 1989, 89.

¹⁴⁰ Između ostalog donosi se pokretna arheološka građa sa Trostruke gradine, a od nalazišta gradinskog tipa relevantnih za temu rada na karti su označeni: Trostruka gradina, gradina na brdu Malič, gradina na brdu Pit i Mandina gomila. B. ČOVIĆ, 1989, T IX, 1 – 13, T X, T XI, 1 – 6, T XII, T XIII, 1 – 4, T XIV, 1 – 3, 9; Karta – 1.

¹⁴¹ I. d. Šerića gradina P. OREČ, 1988, 321.

¹⁴² P. OREČ, 1988 – b, 324. U lokalnoj toponimiji za isto nalazište poznati su nazivi "gomila" i "glavica". Detaljnijim pregledom utvrđeno je kako se radi i o strukturama koje su mogle imati drugu funkciju, osim ukopne. Uz pripadajuću bilješku u Leksikonu, navedena je pogrešna literatura "P. OREČ, 1978, 124 – 125".

Sl. 45 – 47. Dio tehničke dokumentacije s iskopavanja Trostruke gradine (prema: B. ČOVIĆ, 1989.)

Isti autor u Leksikonu bilježi "prahistorijska gradina i vangradinsko naselje..." u Dragićini, te već više puta spomenutu gradinu na brdu Malič uz kraći opis i širu

kronološku atribuciju.¹⁴³ Po prvi put dat je opis i kronološka atribucija Majića (Kundidove) gradine na Sebišini.¹⁴⁴ Također, nešto potpuniji podatci doneseni su i za Vrcanovu gradinu u Drinovicima, za koju je zabilježeno kako se radi o prapovijesnoj gradini, sa kasnijim "rimskim utvrđenjem i srednjovjekovnim grobljem", također daje se topografski opis nalazišta i popis slučajnih nalaza koji se vežu za širi prostor gradine.¹⁴⁵ Dalje, Veljko Paškvalin bilježi gradinu u Grudama, o problematici ubikacije ovog nalazišta dat je prilog nešto ranije u poglavlju. Za gradinu iznad Vručica, uz sumaran opis, data je njena šira kulturno – kronološka atribucija, kao

¹⁴³ P. OREČ, 1988 – a, 323; P. OREČ, 1988 – c, 326.

¹⁴⁴ T. GLAVAŠ, 1988, 326.

¹⁴⁵ B. MARIJANOVIĆ – I. MARIJANOVIĆ, 1988, 326.

i popis slučajnih nalaza koji se vežu za nalazište.¹⁴⁶ Nadalje, donose se podatci i o gradini u Višnjici, ograničeni na šturi opis položaja gradine i njene šire kronološke atribucije.¹⁴⁷ Sličan opis donosi se i za gradinu iznad Prlića kuća u Sovićima, gradinu na brdu Jalaševac u Sovićima i Mandinu gomilu u Dragićini.¹⁴⁸ Za gradinu na brdu Pit dat je opširniji opis, u skladu s njenom kulturno – povijesnom slojevitosti. Posebno je zanimljiv podatak o probnim iskopavanjima koje je na platou gradine izvršio P. Oreč.¹⁴⁹ Isti autor, u literaturu po prvi put uvodi gradinu Višegrad u Sovićima.¹⁵⁰ Sa područja Imotsko – bekijskog polja, od nalazišta gradinskog tipa bitnih za rad, u Leksikonu se spominje još gradina na položaju "Milanovača" i gradina Zidine ("Vrtopac") koje su pogrešno ubicirane na prostor Gorice.¹⁵¹ Slobodan Čače, u kontekstu kasnoantičkih utvrda i gradova u Dalmaciji, Kokića glavicu i gradinu na brdu Pit promatra kao sastavni i možebitni dio ranobizantske obrambene mreže.¹⁵² U kraćim crtama, dajući uglavnom prostorno topografske odrednice, deskripcije suhozidnih struktura i širu kulturno – kronološku atribuciju Marijan Lozo opisuje gradinu na brdu Liskovac na granici Podosoja i Zmijavaca. Zanimljiva je pretpostavka autora, prema kojoj bi gradina na brdu Liskovac mogla biti jedan od delmatskih *oppida* koje 44. g. pr. Kr. spominje rimski namjesnik i prokonzul u Iliriku Publije Vatinije,¹⁵³ dok gradinu na položaju Dikovača u Zmijavcima opisuje kao prapovijesnu gomilu.¹⁵⁴ Isti autor daje osnovne podatke o gradini na Kokića glavici u Postranju, Prgometovoj gradini u Prološcu Donjem i gradini kod Crvenog jezera u Imotskom.¹⁵⁵ U zborniku radova

¹⁴⁶ P. OREČ – V. PAŠKVALIN, 1988, 326.

¹⁴⁷ U Leksikonu je autor koristeći navode P. Oreča bilježi kao "gradinu u Medovićima". Đ. BASLER, 1988, 326. Za konkretnije prostorne odrednice vidi bilj. 85.

¹⁴⁸ P. OREČ, 1988 – d, 327, P. OREČ, 1988 – e, 328, P. OREČ, 1988 – f, 330. Gradinu iznad Prlića kuća, autor ovom prilikom naziva "gradina na Prlića strani". P. OREČ 1988 – d, 327.

¹⁴⁹ P. OREČ, 1988 – g, 332 – 333. Rezultati iskopavanja koje je sproveo P. Oreč na platou gradine na brdu Pit objavljeni su šturo i bez nužne dokumentacije. P. OREČ, 1978, 223 – 225; P. OREČ, 1984, 108 – 109.

¹⁵⁰ P. OREČ, 1988 – i, 336.

¹⁵¹ Što se nalazišta Milanovača tiče, radi se o položaju na širem prostoru Čapljinje. Usp. B. MARIJAN, 1988, 331. i C. PATSCH, 1906, 379. Dok je gradina Zidine ili "Vrtopac" kako je naziva P. Oreč, smještena u Vinjanima Donjim, a ne u Gorici. Usp. P. OREČ, 1988 – j, 337.

¹⁵² S. ČAČE, 1993, 380, 390.

¹⁵³ M. LOZO, 1998, 31 – 32.

¹⁵⁴ M. LOZO, 1999, 22.

¹⁵⁵ M. LOZO, 1987, 15 – 16. Autor je poznat kao zaljubljenik i vrsni poznavatelj lokalne kulturno – povijesne baštine. Istaknuo se brojnim terenskim pregledima koje je poduzeo na prostoru Imotske krajine, u sklopu kojih je

tiskanom povodom 100. – te obljetnice župe Svih Svetih u Zmijavcima, Snježana Tonković se osvrće na arheološka nalazišta sa prostora župe. Autorica, opravdano najveći naglasak stavlja na širi prostorni kontekst nalazišta Bublin, no usput spominje i nalazišta gradinskog tipa unutar župe Zmijavci.¹⁵⁶ U objavi revizijskih istraživanja na nalazištu Crkvina (Bublin) u Zmijavcima, osvrćući se na širi arheološko – prostorni kontekst Crkvine, s izvjesnom dozom opreza iznesena je pretpostavka kako je na položaju Dikovača smještena prapovijesna gradina.¹⁵⁷

U novije vrijeme, znanstvenik koji je sproveo više arheoloških iskopavanja na prostoru Imotske krajine i koji se isprofilirao kao vodeći arheolog – istraživač i poznavatelj kulturno – povijesne dinamike spomenutog prostora, svakako je Ljubomir Gudelj.¹⁵⁸ Autor se dijelom dotaknuo i problematike nalazišta gradinskog tipa sa promatranog prostora u nekoliko navrata. Tako se u kontekstu istraživanja šireg prostora crkve sv. Mihovila u Postranju, Lj. Gudelj osvrnuo na gradinu na Kokića glavicu. Dajući nam njen topografski – prostorni opis i širu kronološku atribuciju sa dodatnim opisom vidljivih arhitektonskih elemenata.¹⁵⁹

Prilikom pregleda arheološke građe s prostora Runovića, autor spominje gradinu na brdu Babnjača, Majića gradinu, gradinu na brdu Liskovac i Dikovaču.¹⁶⁰ Na položaju Dikovača – Bublin u Zmijavcima, 2005. godine stručna ekipa Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika pod vodstvom Lj. Gudelja sprovela je zaštitna arheološka iskopavanja. Prilikom objave rezultata iskopavanja, autor nam daje iscrpan opis položaja Dikovače, i na temelju dostupnih podataka određuje njenu širu kulturno – povijesnu atribuciju. Iskopavanja su kako smo već naveli bila zaštitnog karaktera, primarno usmjerena na istraživanje područja definirana unutar zona zaštite,

dokumentirao i djelomično opisao brojna nalazišta uključujući i nalazišta gradinskoga tipa. M. LOZO, 1986, 22 – 23; M. LOZO, 1986 – a, 47 – 48; M. LOZO, 1987, 32 – 34; M. LOZO, 1990, 39 – 42; M. LOZO, 1994, 12 – 17; M. LOZO, 1995, 26 – 27. i dr.

¹⁵⁶ S. TONKOVIĆ, 1995, 31 – 41.

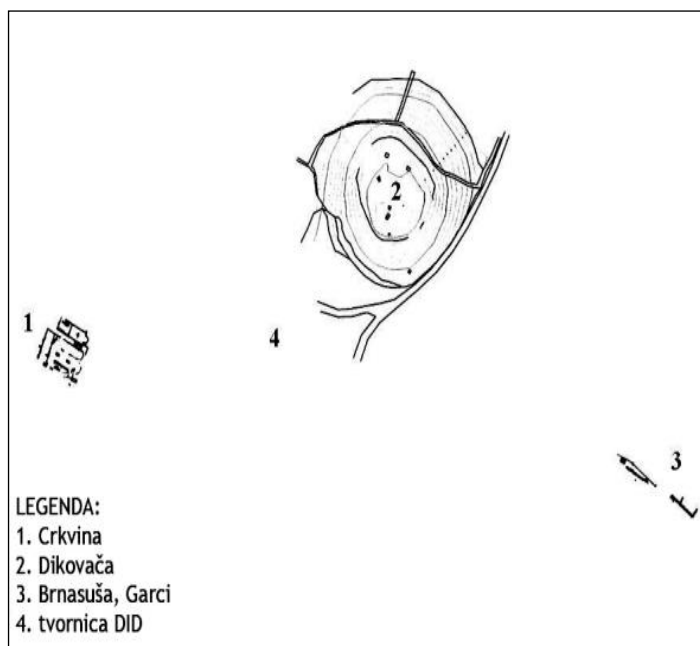
¹⁵⁷ N. CAMBI – A. GAMULIN – S. TONKOVIĆ, 1999, 10 – 11.

¹⁵⁸ Vidi. LJ. GUDE LJ, 1998, 167 – 195; D. MARŠIĆ – LJ. GUDE LJ – M. LOZO, 2000, 115 – 128; LJ. GUDE LJ, 2000, 129 – 146; LJ. GUDE LJ, 2000 – a, 183 – 187; LJ. GUDE LJ, 2005, 195 – 215; LJ. GUDE LJ, 2006; LJ. GUDE LJ, 2010, 441 – 449; LJ. GUDE LJ, 2012, 237 – 255; LJ. GUDE LJ, 2016. i dr.

¹⁵⁹ LJ. GUDE LJ, 2000, 131. Također autor prilaže i fotografiju segmenta vidljivog kasnoantičkog bedema na gradini. LJ. GUDE LJ, 2000 – a, 132.

¹⁶⁰ LJ. GUDE LJ, 2001, 202.

tako da nam nisu mogla ponuditi konkretnije podatke o "gradinskom" karakteru nalazišta na položaju Dikovača (Sl. 48.).¹⁶¹

Sl. 48. Situacijski plan Dikovače (prema: Lj. GUDELJ, 2005)

Osim rezultata zaštitnih iskopavanja autor nam donosi i nešto širu sliku arheološkog pejzaža Zmijavaca, uključujući i nalazišta gradinskog tipa.¹⁶² Tako autor donosi opis gradine na brdu Liskovac (na granici Zmijavaca i Podosoja). Osim opisa položaja, autor donosi opise arhitektonskih elemenata gradine, dimenzije gradinskog platoa, te opis

površinskih nalaza, sa širokom kronološkom atribucijom od ranog brončanog doba, antike do kasnog srednjeg vijeka.¹⁶³ Također zbog povoljnog položaja na kojemu je gradina podignuta, veličine, masivnosti bedema, količini kulturnog sloja i dr., autor indicira kako je riječ o vrlo važnom naselju kojem je gravitirao jedan širi prostor.¹⁶⁴ Na isti način opisuje Todorica gradinu, koju prema površinskim nalazima autor smješta u rano brončano doba.¹⁶⁵ Kao i gradinu na brdu Radež, na kojoj nalazimo materijalne tragove od prapovijesti, antike do kasnog srednjeg vijeka.¹⁶⁶ Također, autor uz gradinske položaje, u smislu iskorištavanja izvjesnih prostorno – strateških potencijala veže obližnje vrtače, i obližnje gomile kao pripadajuća ukopna mjesta zajednica koje su gravitirale spomenutim gradinama na prostoru Zmijavaca.¹⁶⁷ Sveobuhvatniji osvrt na nalazišta gradinskog tipa Lj. Gudelj daje u iscrpnom kataloškom pregledu *Gradine u*

¹⁶¹ Usp. LJ. GUDELJ, 2006 – a, 346 – 348; LJ. GUDELJ, 2012, 246 – 248. Priložen je i situacijski, geodetski plan Dikovače. LJ. GUDELJ, 2012, Sl. 12.

¹⁶² Autor prilaže i prilagođenu satelitsku snimku sa naznačenim položajima arheoloških nalazišta na prostoru Zmijavaca. Usp. LJ. GUDELJ, 2012, Sl. 3.

¹⁶³ LJ. GUDELJ, 2012, 240 – 241., Sl. 4 i 7.

¹⁶⁴ LJ. GUDELJ, 2012, 240.

¹⁶⁵ LJ. GUDELJ, 2012, 242, Sl. 6 i 8.

¹⁶⁶ LJ. GUDELJ, 2010, 442; LJ. GUDELJ, 2012, 243, Sl. 10.

¹⁶⁷ LJ. GUDELJ, 2012, 240 i d.

Imotskoj krajini.¹⁶⁸ Vrijednost ove edicije je tim viša, jer određene gradine sa prostora Imotsko – bekijskog polja po prvi put ulaze u stručnu literaturu. Autor obrađuje ukupno 95 gradina sa prostora Krajine (koje su uglavnom detektirane u okviru programa Arheološka topografija Zabiokovlja), od toga je za temu našeg rada relevantno njih 27. Također, autor donosi određene više – manje općenite opservacije vezane na nalazišta gradinskog tipa u cjelini. Primjerice opravdano pretpostavlja kako su neke od opisanih gradina "pogodnije za obranu i promatranje, nego za obitavanje". Nadalje autor u gradinama (gradina na brdu Pit u Gorici, gradina na položaju Topana u Imotskom, gradina na Kokića glavici u Postranju) prepoznaje moguća središta lokalnih zajednica, koja će postati ishodišta kasnijih antičkih i suvremenih naselja. Također, za zajednice koje su gravitirale nalazištima gradinskog tipa, veže istovremene nalaze koji su dokumentirani u vrtačama, špiljama i sl.¹⁶⁹ Kako smo već spomenuli, gradine su kataloški obrađene. Uz redni broj određene gradine donose se i ostale informacije: naziv (toponim), topografija i opis položaja, broj u registru kulturnih dobara (ukoliko je riječ o zaštićenom dobru), apsolutna nadmorska visina, pripadnost katastarskoj općini, opis same gradine (opis ambijenta, opis platoa sa dimenzijama uz podatke o sačuvanosti kulturnog sloja, opis arhitektonskih elemenata (najčešće suhozidnih "bedema") sa dimenzijama, opis površinskih nalaza, te šira kulturno – povijesna atribucija.¹⁷⁰ U novije vrijeme Tino Tomas referira se na Majića gradinu u Sebišini, u kontekstu površinskog nalaza ulomka liscenske keramike. Tom prilikom autor donosi i izvjesne podatke o samoj gradini, kao i digitalni model reljefa užeg prostora gradine.¹⁷¹ Nadalje, Jozo Grbavac u monografiji *Povijest, vjera i kulturna*

¹⁶⁸ Uključujući i gradinu na brdu Pit u Gorici (BiH). LJ. GUDELJ, 2016, 94.

¹⁶⁹ LJ. GUDELJ, 2016, 5 – 6.

¹⁷⁰ LJ. GUDELJ, 2016, 9 i d. Samo ćemo spomenuti nalazišta gradinskog tipa koja ulaze u temu rada: gradina iznad Bobovišća (Donja Dolića Draga), gradina na Glavici (Orlove stine, Lokvičići), Sumbulova gradina (Berinovac, Lokvičići), gradina na brdu Babnjača (Nogale, Slivno, RH – Sebišina, Drinovci, BiH), Brkića gradina (Poljica), Barabanova gradina (Poljica), Gradina iznad Šućura (Podbablje Gornje), Gradinica / Mala gradina (Podbablje Gornje), Čapinova gradina (Podbablje Gornje), gradina na brdu Liskovac (Zmijavci / Podosoje), Zujića gradina (Šumet), gradina iznad Nebriževca (Kamen Most), gradina na brdu Radež (Kamen Most / Zmijavci), Dikovača (Zmijavci), Todorića gradina (Zmijavci), Gradina (Runovići), Majića / Kundidova gradina (Sebišina, Runovići RH – Sebišina, Drinovci BiH), gradina iznad Vrbine (Postranje), Kokića glavica (Postranje), gradina ispod Kuka (Proložac Donji), Prgometova gradina (Proložac Donji), Ukradenova gradina / Mala gradina (Glavina Donja), gradina kod Crvenog Jezera (Glavina Donja), gradina Zidine (Vinjani Donji), gradina na brdu Pit (Gorica, BiH). LJ. GUDELJ, 2016, 42 – 43, 47, 66 – 79, 84 – 91, 94.

¹⁷¹ T. TOMAS, 2016, 8 i d., Sl. 2.

baština u Imoti ponavlja općenite konstatacije poznate za nalazišta gradinskoga tipa.¹⁷² Uz navedene postoji još izvjestan broj izvora, nastalih uglavnom u novije vrijeme koji donose skromne, već poznate i krajnje arbitrarne (ponekad i netočne) podatke o nalazištima gradinskoga tipa sa prostora Imotsko – bekijskog polja. Većinom se radi o o periodikama mjesnog, zavičajnog karaktera. Kako bi izbjegli nepotrebnu reprodukciju podataka i moguće zabune, smatramo da ih nije potrebno pojedinačno nabrajati u radu.¹⁷³

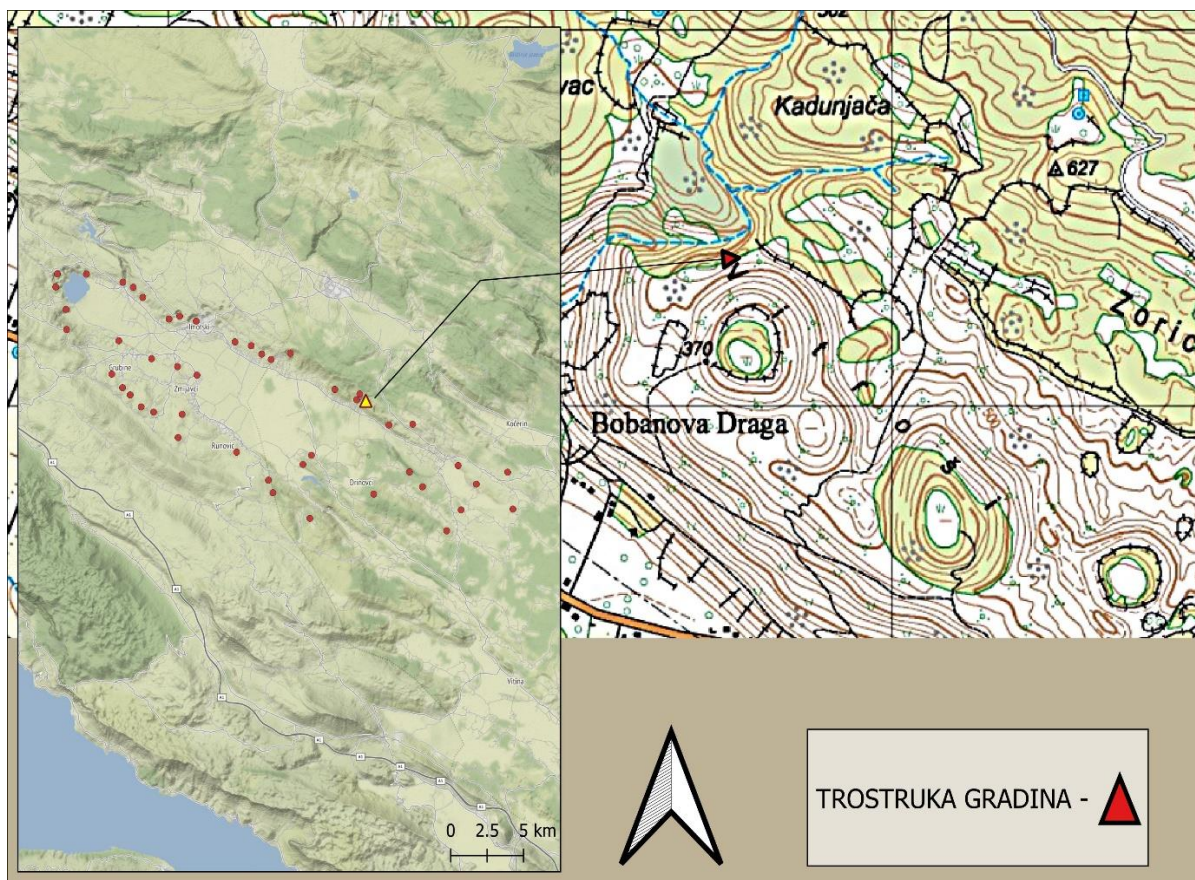
¹⁷² Autor pri opisu pojedinih župa Krajine (Imote) donosi prilagođene topografske karte za svaku župu, gdje su označena i pojedina nalazišta gradinskog tipa. J. GRBAVAC, 2017, 2 i d.

¹⁷³ Vidi M. TICA, 2010, 125 i d; P. MATKOVIĆ, 2011, 98 - 102; S. TONKOVIĆ, 2011, 1 – 2; periodike *Proložac*, *Imotska krajina* i dr.

5. GRADINE NA PROSTORU IMOTSKO – BEKIJSKOG POLJA

5.1. Trostruka gradina

Nalazi se u mjestu Sovići, sjeverno od zaseoka Bobanova Draga. Podignuta je na platou brda trapezoidne forme, na apsolutnoj nadmorskoj visini od 440 – 462 metara. Površina platoa Trostruke gradine danas je uglavnom prekrivena vegetacijom, i to gusto raspoređenim višegodišnjim stablima, a u manjoj mjeri nižim raslinjem. Glavna os pružanja platoa gradine je sjeveroistok – jugozapad, s tim kako se plato ravnomjerno, terasasto širi prema jugu. Njegova uža, sjeverna strana završava izraženim stjenovitim vapnenačkim grebenom, koji je ujedno i najviša točka platoa. Dok sjeverozapadni i istočni rub platoa završavaju oštrom inklinalom, i to na sjeverozapadu liticom, a na istoku rubom vrtače Vitroša. Ukupna površina gradine iznosi 25.530 m² (Sl. 49.).

Sl. 49. Prostorni položaj Trostruke gradine (izvor: Topografska karta 1:25.000, QGIS; izradio: T. Tomas)

Gradina je bedemima raščlanjena na tri dijela (Sl. 50.). Uže strane platoa presijecaju tri suhozidna, otprilike paralelno postavljena bedema, od kojih je južniji bedem dosta masivan (dužine oko 121 metar, no s mjestimičnim prekidima, te sa širinom do 12,6 metara).¹⁷⁴ Na oko 15 metara od njega, podignut je središnji bedem. Za razliku od južnog, dosta je slabije konstrukcije (širine do 5,2 metara i sačuvane dužine do 89 metara s mjestimičnim prekidima). Površina platoa zatvorenog južnim i središnjim bedemom iznosi 2.426 m². Nadalje, udaljenost između središnjeg i sjevernog bedema je 90 metara, a oni zajedno omeđuju najveći, središnji dio gradinskog platoa površine 10.540 m². Sjeverni bedem je izrazito masivan, dužina mu se u cijelosti može pratiti (do 72 metra), dok mu je širina konstantna (oko 11 metara) gotovo cijelom dužinom (Sl. 53.). Sjeverni bedem (sačuvane visine od oko 4,7 metara) štiti je najviši dio gradinskog platoa, tzv. "akropolu" (površine 1.985 m²).¹⁷⁵ Ostatci suhozidnog bedema, naziru se i sa istočne strane platoa, od vrtače Vitroša. Podignut je na mjestu gdje je nagib prema površini vrtače najblaži. Iako je slabo sačuvan, istočni bedem možemo pratiti od polovine istočnog ruba središnjeg platoa, pa sve do stjenovitog grebena na najužoj sjevernoj strani platoa sa kojim se spaja. Također, i uz rub spomenutog grebena primjetni su tragovi veće koncentracije rasutog prapovijesnog suhozida u formi veće gomile.¹⁷⁶

Pristup i ulaze na gradinske platee danas je teško razaznati, pogotovo na južnom i središnjem bedemu. Dok se na sjeverni, najviši plato ("akropolu") pristupalo između zapadnog ruba sjevernog bedema i ruba litice. Također, s južne strane uz pristupnu komunikaciju prema

¹⁷⁴ Širine bedema koje donosimo u radu odgovaraju zatečenoj terenskoj situaciji, i predstavljaju širine cjelokupne rasute kamene mase, a nikako njihovim originalnim dimenzijama koje je bez ciljanog arheološkog iskopavanja u većini slučajeva gotovo nemoguće preciznije utvrditi. Isto tako, konkretno u slučaju Trostruke gradine bitno je napomenuti kako su duž glavne osi platoa gradine podignute dvije veće novovjekovne kamene suhozidne ograde, za koje je kao građevni materijal korišten upravo kamen sa bedema Trostruke gradine.

¹⁷⁵ U lokalnoj toponimiji tzv. akropolski dio Trostruke gradine naziva se "Mandino gumno". (Usp. P. OREČ, 1978, 208), koji B. Čović u dnevniku iskopavanja naziva "gornja terasa". Usp. B. ČOVIĆ, 1975, *Rekognosciranje i sondažno istraživanje gradina zapadne Hercegovine, septembar 1975. (Trostruka gradina u Sovićima, Grude) – dnevnik rada*, 1.

¹⁷⁶ Prema B. Čoviću, položaj Trostruke gradine je neobičan, jer se s gradine teško ostvariva vizualni kontakt s površinom Imotsko – bekijskog polja. B. ČOVIĆ, 1975, 141. Ali, teren gradine terasasto je konfiguriran, pa se s nekih njegovih točaka ipak vide dijelovi Imotsko – bekijskog polja. Točnije, s grebena na sjevernom gradinskom dijelu, zatim s grebena koji se nalazi južnije, van platoa gradine također je moguće ostvariti potpunu optičku komunikaciju s površinom polja.

gradini smještene su četiri kamene gomile, koje opravdano možemo dovesti u uži prostorni i kulturni kontekst Trostruke gradine.

Sl. 50. Zračna snimka Trostruke gradine (foto: T. Tomas)

Zapadni i centralni dijelovi središnjeg platoa su kameniti, prekriveni većim površinama matične stijene. Sudeći prema površinskim obilježjima na južnim, sjevernim i istočnim dijelovima središnjeg platoa možemo očekivati veće koncentracije kulturnog sloja, osobito uz bedeme (Sl. 52.).

Tijekom iskopavanja gradine 1975. godine,¹⁷⁷ sonda – a (4 x 4 m.), postavljena je na jugozapadnom, a sonda – b (6 x 4 m.) na jugoistočnom dijelu gornjeg platoa ("akropole"), na mjestima gdje je kulturni sloj ostao intaktan (Sl. 51.).¹⁷⁸ Osim brojne pokretne arheološke građe

¹⁷⁷ Rezultati iskopavanja su više puta parcijalno objavljeni. Usp. B. ČOVIĆ, 1978, 134 – 137; B. ČOVIĆ, 1980, 7 – 12; Tav. II – V; B. ČOVIĆ, 1983, 140. i d., T XVI 1 – 4, 6, T XVII, 1, 3, 5, 6, 9, T XVIII, 1, 9 – 12, T XIX, 3 – 6; B. ČOVIĆ, 1989, 61 i d. Također Usp. P. OREČ, 1978, 209, Sl. 18, T XVII, 13 – 15; P. OREČ, 1984, 110; B. ČOVIĆ – P. OREČ, 1988, 336.

¹⁷⁸ Prvotni plan iskopavanja B. Čovića sastojao se od većeg i cjelovitog iskopa uz bedem. Kako su tu dijelovi sloja bili uništeni kopanjem zemlje koju su vlasnici zemljišta zbog njezinih svojstava (prisutnost veće količine organskih tvari, sipkost i sl.) koristili za rasad, prešlo se na sustav nepovezanih sondi. Zbog preciznijeg dokumentiranja stratigrafije, sonda – a bila je podijeljena u četiri segmenta (sonda – a /1 – 4). B. ČOVIĆ, 1975,

(ulomci keramičkih posuda, kremene i kamene alatke, ulomci životinjskih kostiju...), unutar obiju sonde dokumentirani su i ostatci (tragovi) stambenog objekta i kućnog namještaja (peć).¹⁷⁹

Sl. 51 – 52. Pogled na akropolski i središnji plato gradine (foto: T. Tomas)

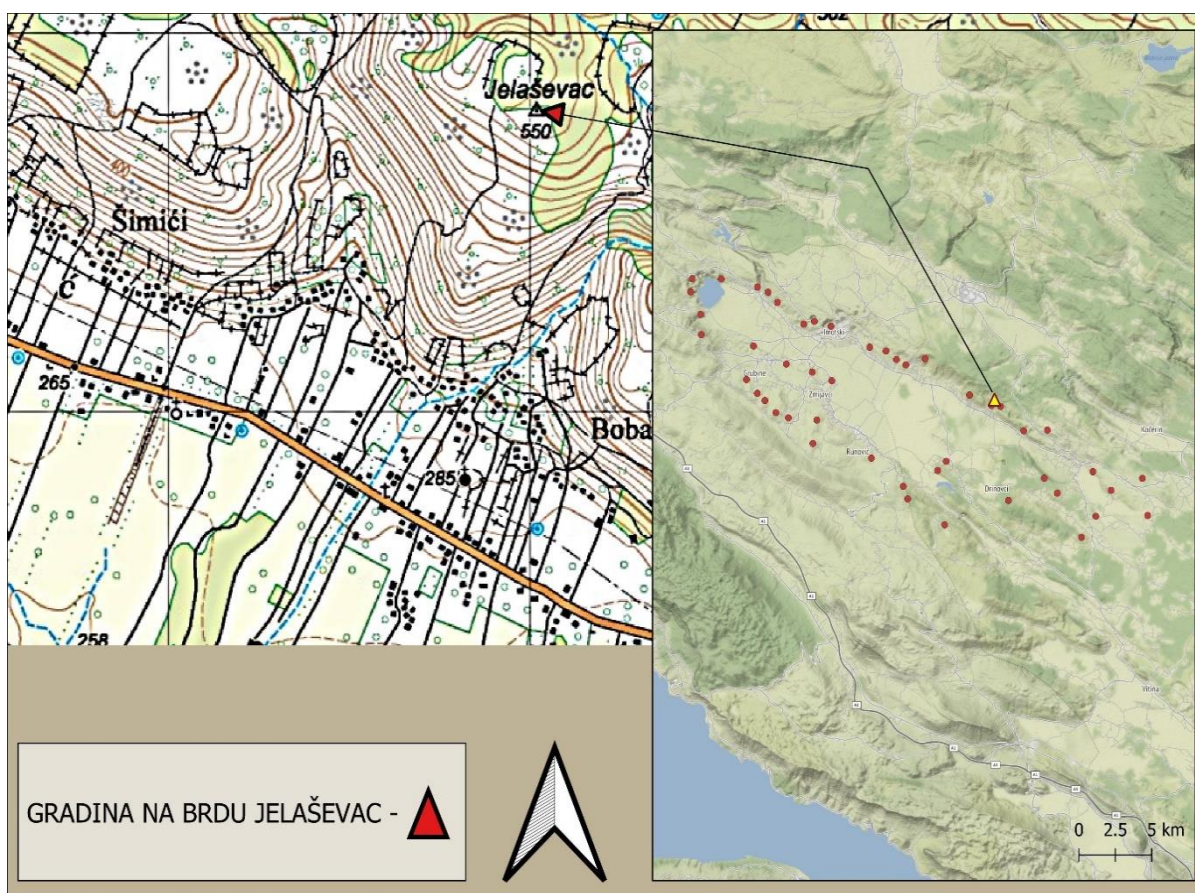
Sl. 53. Središnji segment bedema akropole (foto: T. Tomas)

Rekognosciranje i sondažno istraživanje gradina zapadne Hercegovine, septembar 1975. (Trostruka gradina u Savićima, Grude) – dnevnik rada, 1 – 9. Ovom prilikom zahvaljujem se dr. sc. Ani Marić kustosici Odjeljenja za prapovijest Zemaljskog muzeja u Sarajevu, na ustupljenom dijelu dokumentacije i pokretne arheološke građe sa iskopavanja Trostruke gradine.

¹⁷⁹ O samim rezultatima iskopavanja više riječi će biti radu naročito o poglavljima veznima za analizu organizacije unutarnjeg prostora. Rezultati iskopavanja su više puta parcijalno objavljeni. Usp. B. ČOVIĆ, 1978, 134 – 137; B. ČOVIĆ, 1980, 7 – 12; Tav. II – V; B. ČOVIĆ, 1983, 140. i d., T XVI 1 – 4, 6, T XVII, 1, 3, 5, 6, 9, T XVIII, 1, 9 – 12, T XIX, 3 – 6; B. ČOVIĆ, 1989, 61 i d. Također Usp. P. OREČ, 1978, 209, Sl. 18, T XVII, 13 – 15; P. OREČ, 1984, 110; B. ČOVIĆ – P. OREČ, 1988, 336.

5.2. Gradina na brdu Jelaševac

Nalazi se u mjestu Sovići, na brdu Jelaševac, sjeverno od zaseoka Bobanova Draga.¹⁸⁰ Gradina je podignuta na omanjem platou brda polukružnog tlocrta, na apsolutnoj nadmorskoj visini od 541 – 550 metara.¹⁸¹ Duža os platoa gradine pruža se smjerom sjeveroistok – jugozapad, dok njena ukupna površina iznosi 4.052 m² (Sl. 54.). Sjeverozapadni rub gradine cijelom dužinom završava oštom liticom, koja prelazi u veću vrtaču, dok ostale strane gradine zatvara sustav polukružnih suhozidnih bedema.

Sl. 54. Prostorni položaj gradine na brdu Jelaševac (izvor: Topografska karta 1:25.000, QGIS; izradio: T. Tomas)

U osnovi, polukružni tlocrt gradine raščlanjen je na dva dijela. Na donji, veći od 1.289 m² i gornji, manji ("akropolu") od 430 m², s tim kako je na istočnoj strani, uz donji plato naknadno dodan još jedan manji polukružni prostor površine 119 m² (Sl. 55.). Od polukružnih suhozidnih

¹⁸⁰ Arbitrarni opis gradine, P. Oreč donosi u dva navrata. P. OREČ, 1978, 225 – 226; P. OREČ, 1988 – e, 328.

¹⁸¹ Gornji plato "akropola", na topografskim kartama označen je kao Δ (kota) 550.

bedema koji okružuju gradinu najveći je donji (dužine 127 metara i širine do 5,9 metara) koji zatvara najveći plato gradine. Zatim gornji bedem (Sl. 57.), koji zatvara "akropolu" (dužine 56,5 metara i širine do 6,2 metra), dok prostor na istočnoj strani zatvara najmanji bedem (dužine 28,4 metra i širine do 4 metra). Najveća sačuvana visina bedema na gradini iznosi 1,5 metara. Ulazni segmenti na gradini formirani su u vidu prekinutog parametra bedema. Na donji, veći gradinski plato pristupalo kroz ulaz na istočnoj strani donjeg bedema (Sl. 58.), dok se iz donjeg u gornji plato ("akropolu") pristupalo kroz ulazni segment formiran na gornjem bedemu (bedemu "akropole"), koji je iako danas zarušen i dalje primjetan u vidu većeg ulegnuća kroz čitavu širinu bedema. Također na najmanji, naknadno dodani plato pristupalo se ulazom kroz bedem na njegovoj istočnoj strani. Dok je pristup iz najmanjeg prema, najvećem (donjem) platou danas na terenu teško razaznati.

Sl. 55. Zračna snimka gradine na brdu Jelaševac (foto: T. Tomas)

Površina kod sva tri izdvojena gradinska platoa je pretežito kamenita, sa jasno vidljivim većim površinama matične stijene, dok je ostatak prekriven gustom vegetacijom (Sl. 56.). Površine sa potencijalno sačuvanim kulturnim slojem primjetne su na istočnoj polovici gornjeg platoa

("akropole") i na istočnom dijelu donjeg platoa, gdje između ostalog nailazimo na površinske nalaze u vidu usitnjenog kućnog lijepa i sitnijih ulomaka keramičkih posuda.

Užem prostornom i kulturnom kontekstu gradine svakako gravitira i kamena gomila smještena desetak metara južnije, i više kamenih gomila smještenih zapadno od gradine.

Sl. 56. Pogled na "akropolu" gradine na brdu Jelaševac (foto: T. Tomas)

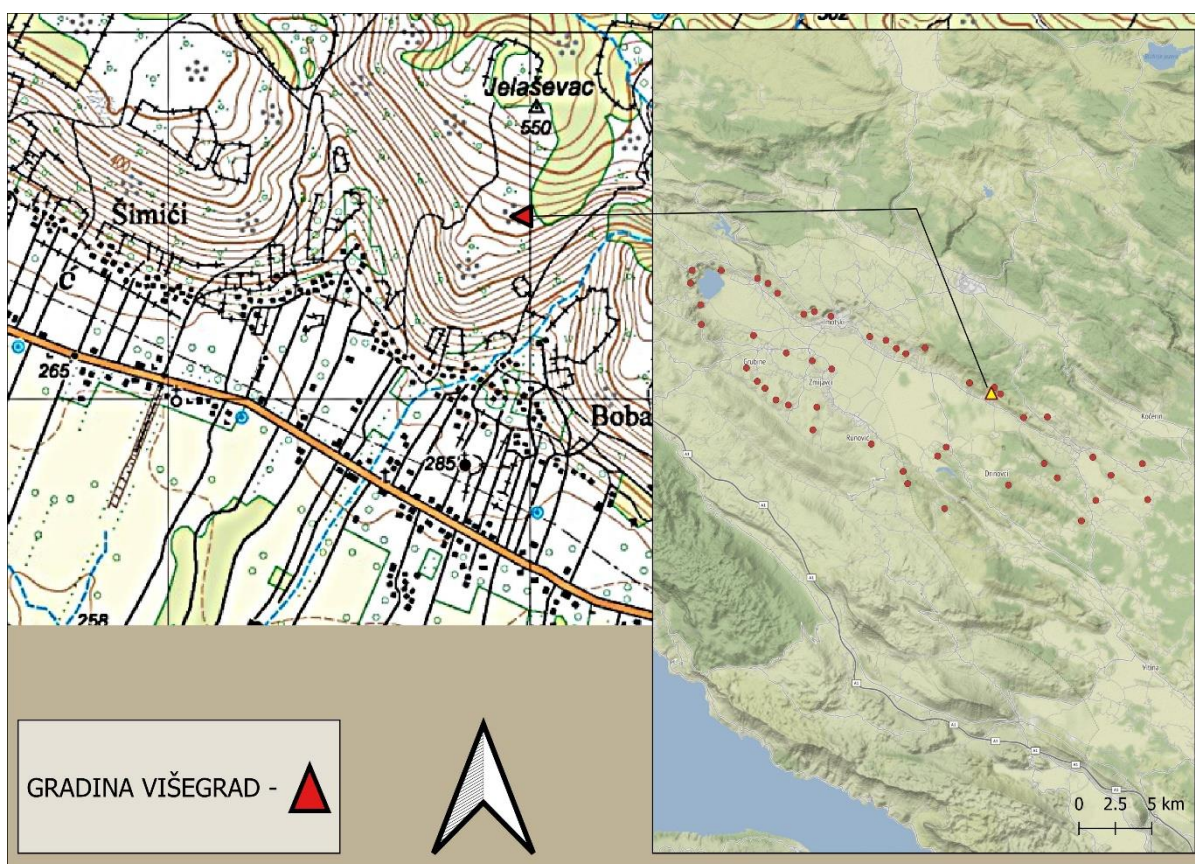

Sl. 57 – 58. Pogled na vanjski plašt bedema akropole i na ulazni segment tzv. donjeg dijela gradine (foto: T. Tomas)

5.3. Gradina Višegrad

Na južnoj padini istog brdskog masiva, nekih 300 metara južnije od gradine na brdu Jelaševac podignuta je gradina Višegrad.¹⁸² Ukupne površine 989 m², dok veličina njenog unutarnjeg dijela iznosi 282 m². Nadmorska visina platoa na kojemu je podignuta gradina kreće se od 460 – 466 metara (Sl. 59 – 60). Riječ je o suhozidnom kamenom objektu koji ima formu veće nepravilne gomile. S tim kako je središnji dio gradine udubljen, odnosno na osjetno nižem nivou nego li njen rubni dio (Sl. 62.).

Sl. 59. Prostorni položaj gradine Višegrad (izvor: Topografska karta 1:25.000, QGIS; izradio: T. Tomas)

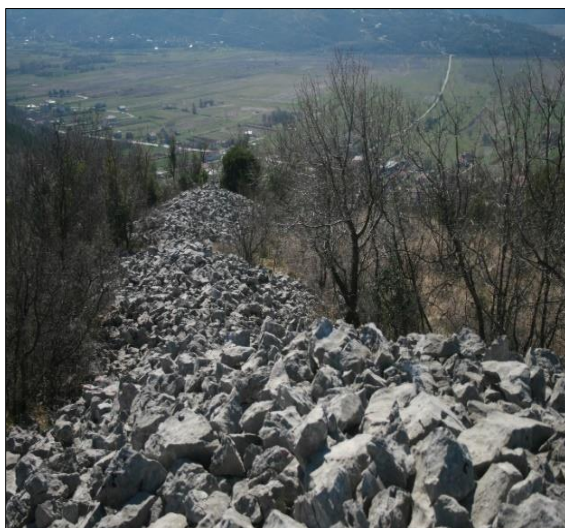
U produžetku gradine, u smjeru jugoistoka u dužini od 48 metara pruža se rasuti kameni suhozidni bedem širine do 7 metara (Sl. 61.). Negdje na sredini suhozida, prekidom njegova perimetra formiran je ulazni segment širine do 3,7 metara. Ostatci kulturnog sloja na gradini nisu detektirani, površinski nalazi su rijetki i uglavnom je riječ o izrazito usitnjenim ulomcima

¹⁸² Opis gradine prvi donosi P. Oreč., koji je s obzirom na njena obilježja i dimenzije naziva "stražarom". P. OREČ, 1988 – i, 336.

keramičkih posuda. Nekih stotinjak metara južnije od objekta, na rubu grebena smještena je veća prapovijesna gomila, dok se ispod gomile nalazi posebno formirani suhozidni pristup.

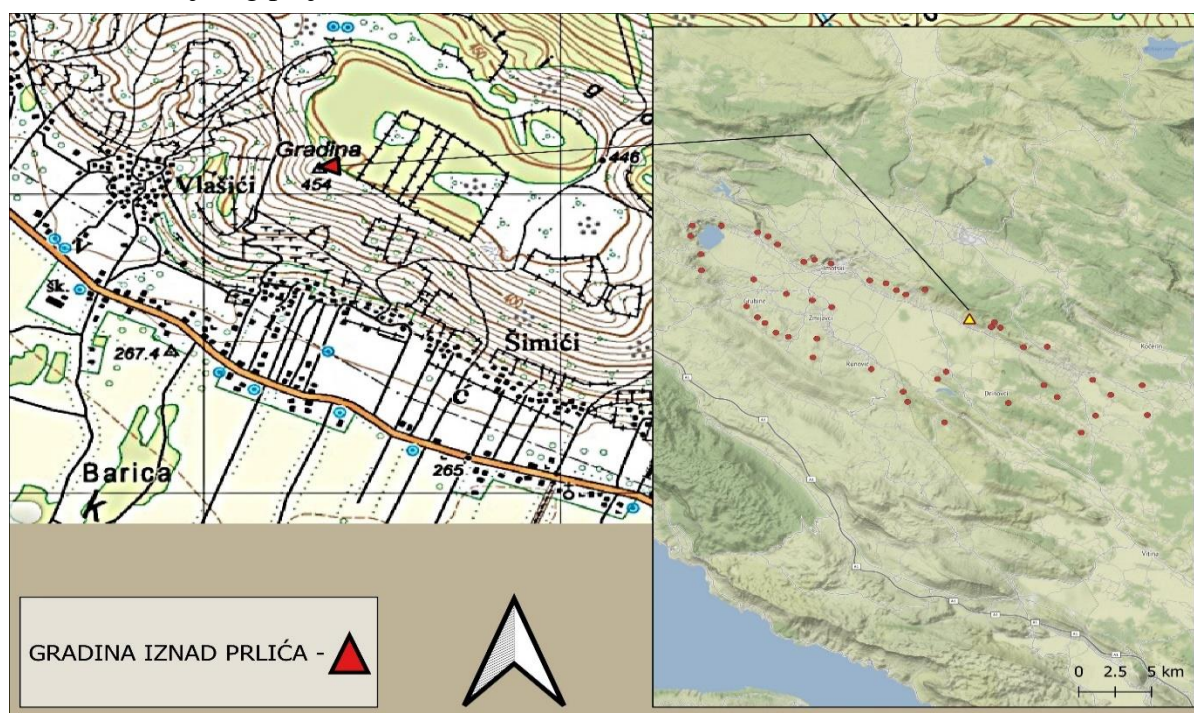
Sl. 60. Zračna snimka gradine Višegrad (foto: T. Tomas)

Sl. 61 – 62. Pogled na kameni suhozid u produžetku gradine i njen središnji, unutarnji dio (foto: T. Tomas)

5.4. Gradina iznad Prlića

Nalazi se u mjestu Sovići, sjeverno iznad zaseoka Prlići.¹⁸³ Gradina je podignuta na istaknutoj glavici na zapadnom rubu brdskog masiva (Δ kota 454).¹⁸⁴ Ukupna površina gradine iznosi 4.624 m², dok površina prostora markiranog s bedemima iznosi 1.334 m². Smjer pružanja duže osi gradine je sjeveroistok – jugozapad (Sl. 63.). Plato gradine zaštićen je masivnim suhozidnim bedemom sa svih strana osim sa južne, njegove najšire strane koja je okrenuta prema površini Imotsko – bekijskog polja.¹⁸⁵

Sl. 63. Prostorni položaj gradine iznad Prlića (izvor: Topografska karta 1:25.000, QGIS; izradio: T. Tomas)

¹⁸³ Gradina se u lokalnoj toponimiji još naziva "gradina na Prlića strani", ili samo "gradina" prema katastarskim podacima i topografskim kartama. Određene podatke o gradini donose: K. PATSCH, 1900, 312; M. VEGO, 1964, 32; P. OREČ, 1978, 224 – 225, Sl. 35; P. OREČ, 1988 – d, 327; P. OREČ, "Prapovijesna polukružna i potkovičasta gradinska naselja u zapadnoj Hercegovini" - rukopis, 7 – 8. Dok je na kartu ubicira i Z. Marić. Vidi Z. MARIĆ, 1975, Karta 1.

¹⁸⁴ Brdski masiv na kojemu je podignuta gradina prirodni je južni ogranak većeg brdskog masiva Svetigore. Sam gradinski plato je smješten na apsolutnoj nadmorskoj visini od 446 – 454 metra.

¹⁸⁵ P. Oreč na tom dijelu gradine pretpostavlja postojanje drvene ograde. P. OREČ, "Prapovijesna polukružna i potkovičasta gradinska naselja u zapadnoj Hercegovini" - rukopis, 7. Terenskim pregledom uočen je uži potez rasute suhozidne konstrukcije koja polazi od zapadnog kraka bedema u dužini od oko 15 metara. Moguće kako se radi o dijelu bedema ili neke slične strukture koja je dijelom zatvarala plato od strane juga.

Bedem gradine (ukupne dužine 158,4 metra) izuzetno je masivan. Na najistaknutijem istočnom (središnjem) dijelu, ima formu veće rasute gomile (širine do 28 metara), odakle se pružaju uži krakovi bedema koji zatvaraju plato gradine. Podnožje, temeljna zona bedema na njegovom sjevernom dijelu ojačana je nizom masivnih kamenih blokova (Sl. 65.). Dok je na tjemenu najšireg dijela bedema formirana platinoidna površina od oko 78 m².

Terenska konfiguracija platoa gradine je relativno strma. Njegova površina je većim dijelom kamenita i prošarana s više manjih izdvojenih terasastih površina koje sadrže djelomično očuvan kulturni sloj (Sl. 64.).¹⁸⁶

Sl. 64. Zračna snimka gradine iznad Prlića (foto: T. Tomas)

¹⁸⁶ S obzirom na terensku konfiguraciju samog platoa, većina kulturnog sloja je djelovanjem prirodnih mehaničkih sila saprana. U prilog tome ide i podatak kako je prilikom terenskog pregleda, upravo na širem potezu padine brda, neposredno ispod platoa dokumentiran veći broj površinskih nalaza (usitnjeni komadi kućnog lijepa, ulomci keramičkih posuda, litički kremenali nalazi).

S obzirom kako ne postoje fizički tragovi ulaznog segmenta, teško je odgonetni gdje se on točno nalazio. Južniju, otvorenu i strmu stranu koja nije bila štíćena bedemom treba isključiti kao opciju. A najizglednije je kako se na gradinski plato pristupalo uz masivni bedem, iz smjera sjevera.

Sl. 65. Vanjsko lice bedema, složeno od krupnijeg kamena (foto: T. Tomas)

Za uži kontekst gradine iznad Prlića, *a priori* u smislu korištenja njenih izvjesnih prostornih potencijala izdvaja se veći izduženi dolac, smješten neposredno uz njen sjeverni rub. Također, u istočnom produžetku hrpta istog brda, otprilike na njegovoj sredini smještena je prapovijesna gomila sa tragovima ukopa na površini. Dok je na njegovom zapadnom rubu smješten veći prapovijesni objekt, koji je prije mogao imati ulogu u službi šireg strateškog sustava gradine. Radi se o objektu polukružnog tlocrta koji je izgrađen suhozidnom tehnikom. Na sjeverozapadnom dijelu, gdje je pristup najlakši, bedem je podignut u vidu veće rasute gomile širine do 16 metara, odakle se u pravcu istoka nastavlja duži suhozid (Sl. 66 – 67.). S južne strane plato je bio nepristupačan, pa ga nije bilo potrebno ograđivati.¹⁸⁷ Ukupna površina objekta iznosi 1.205 m², a površina prostora omeđenog bedemom 556 m². Plato je pretežito

¹⁸⁷ U lokalnoj toponimiji položaj se naziva gomila ili guvno.

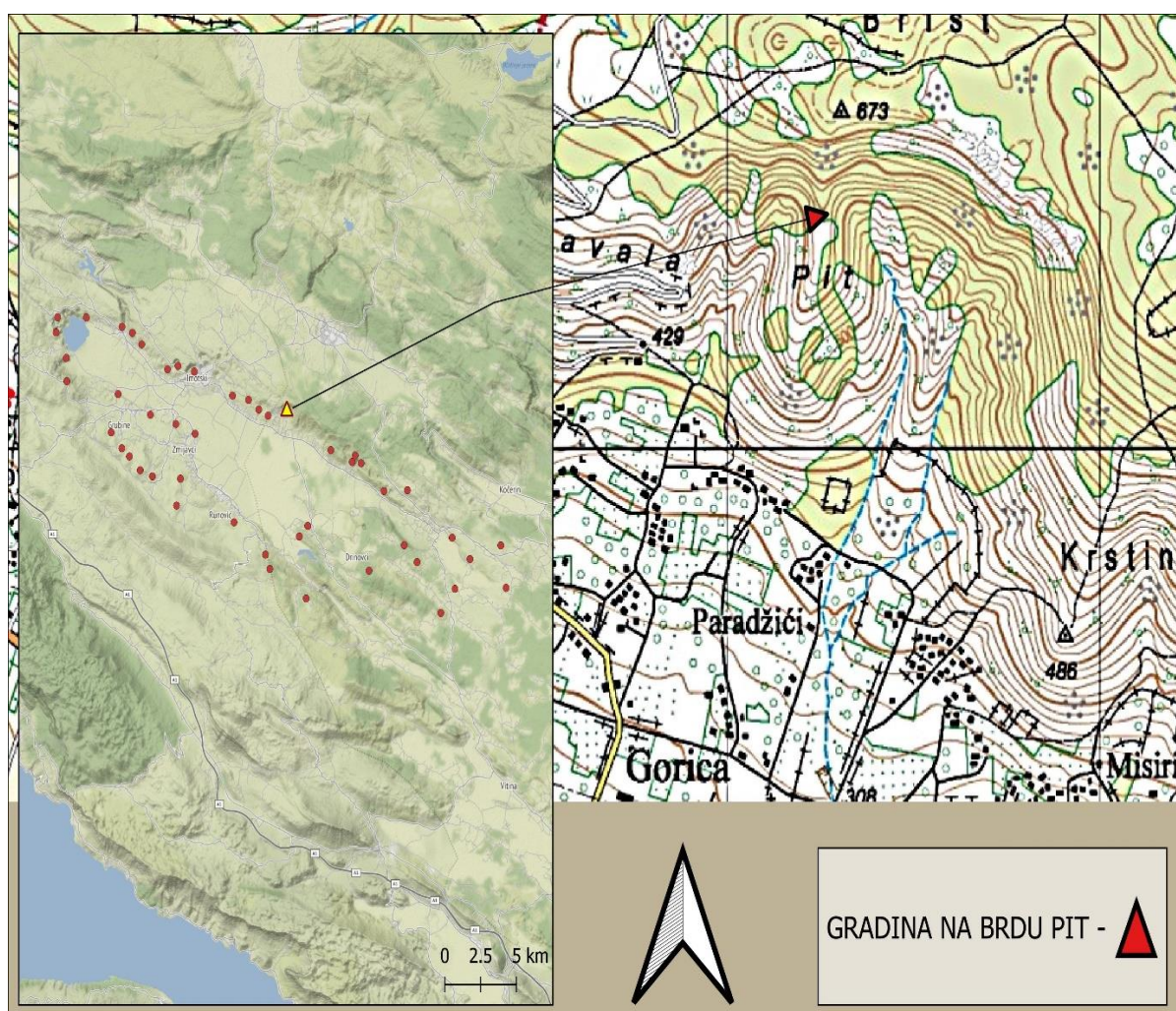
kamenit, na mjestima prekriven s bujnom vegetacijom. Prilikom terenskog pregleda nisu primijećeni površinski nalazi.

Sl. 66 – 67. Pogled na središnji dio i suhozidni nastavak objekta istočno od gradine (foto: T. Tomas)

5.5. Gradina na brdu Pit

Gradina se nalazi u Gorici.¹⁸⁸ Podignuta je na brdu Pit. Samo brdo je stožaste forme i smješteno je gotovo na sredini Imotsko – bekijskog polja, u čiji se sjeverni rub diskretno uvlači. Plato gradine je izduženog nepravilnog tlocrta, s glavnom osi pružanja sjever – jug, dok se njegova apsolutna nadmorska visina kreće se od 534 – 578 metara. Ukupna površina gradine iznosi 30.112 m², s tim kako gradinski plato možemo podijeliti na dva dijela. Viši, sjeverni ("akropolu") površine 6.447 m² i niži, južni površine 18.587 m² (Sl. 68 – 70).

Sl. 68. Prostorni položaj gradine na brdu Pit (izvor: Topografska karta 1:25.000, QGIS; izradio: T. Tomas)

¹⁸⁸ Gradina je više puta spominjana u literaturi. P. BAKULA, 1867/1970, 147 – 148; N. BARIŠIĆ, 1892, 276; B. ČOVIĆ, 1957, 243; M. VEGO, 1964, 11, 30, 46; P. OREČ, 1978, 222 – 224; B. ČOVIĆ, 1983, 142; P. OREČ, 1984, 108 - 109; P. OREČ, 1988 – g, 332 – 333; LJ. GUDELJ, 2016, 94. i dr.

Sl. 69. Zračna snimka gradine na brdu Pit (foto:T. Tomas)

Tragovi kamenih suhozidnih bedema najbolje su vidljivi na istočnoj strani akropolskog dijela gradine, gdje je bedem sa izvjesnim prekidima najbolje očuvan, dok je djelomično vidljiv i na južnom rubu "akropole". Također, bedem je moguće dokumentirati i na zapadnom dijelu akropole, gdje ga uglavnom razaznajemo po osipini vidljivoj niz padinu brda. Otegotnu okolnost pri preciznijoj dokumentaciji kamenog suhozidnog bedema gradine na brdu Pit predstavlja i činjenica kako je veća površina brda naknadno pošumljena s različitim vrstama borova, čije otpale četine ("iglice") u debelom sloju prekrivaju znatan dio gradinskog platoa, osobito akropolskog dijela (Sl. 71.).¹⁸⁹ Upravo zbog toga su bedemi i ostali arhitektonski

¹⁸⁹ Još od vremena Austrougarske uprave, a naročito za vrijeme posljednje Jugoslavije u dijelovima Hrvatske i Bosne i Hercegovine (osobito Dalmaciji i Hercegovini) donešene su uredbe i zakoni o zabrani slobodne ispaše koza. Naime, takav način privrede pogoduje uništenju šumskog pokrova i degradaciji tla. U isto vrijeme je stimulirano ovčarstvo i sadnja borova, naročito alepskog bora kao visoko invazivne vrste, koja dosta brzo raste i širi se. Kao rezultat toga, danas često na nalazištima gradinskog tipa sa prostora Imotsko – bekijskog polja pronalazimo zasađene borove iz tog vremena (gradina na brdu Pit, Kokića glavica, gradina kod Crvenog jezera,

elementi danas jedva vidljivi. Bedemi su u osnovi izgrađeni suhozidnom tehnikom, dok se na dijelovima bedema primjećuje zidanje upotrebom vezivnog tkiva tj. žbuke, kako na istočnoj tako i na zapadnoj strani.¹⁹⁰ Na samom sjevernom rubu gradine smještena je veća matična stijena, oko koje se nalazi i veća koncentracija prikupljenog/lomljenog kamena, te je sasvim izvjesno bila inkorporirana u užu strateško – obrambeni sustav gradine. Također, na samom južnom rubu gradine nalazi se veća kamena litica koja je na tom dijelu gradine činila prirodni strateški punkt.

Sl. 70. Pogled na glavni plato gradine na brdu Pit (foto: T. Tomas)

Sl. 71. Jedva primjetan bedem na istočnoj strani gradine (foto: T. Tomas)

Gradini se pristupalo sa južne strane, stazom koja padinu brda svladava u vidu serpentina, koja je predstavljala i glavnu komunikaciju. S nje se na gradinu pristupalo kroz prirodni prolaz između većih vapnenačkih stijena, bez posebno formiranog ulaznog segmenta.¹⁹¹

Površina južnog dijela gradinskog platoa većim dijelom je prekrivena sa matičnom stijenom, osim na južnijem, ravnijem dijelu gdje postoje indicije o solidno sačuvanom kulturnom sloju. Sjeverni, akropolski dio platoa u velikoj mjeri je pogodan za vršenje arheoloških iskopavanja,

Dikovača i dr...) koji osim što onemogućavaju cjelovitiju vizualnu percepciju nalazišta, svojim korištenjem nepovoljno djeluju na kulturne slojeve i ostale arheološke strukture.

¹⁹⁰ Primjetni su kraći potezi zida širine do 70 centimetara, izrađenog od manjeg, grubo obrađenog kamena povezanog sa žbukom.

¹⁹¹ Dok je prema određenim autorima najlakši pristup gradini bio sa njene sjeverne strane, odnosno sa brda Nečajno P. OREČ, 1978, 222. Gradina na brdu Pit je ipak više bila orijentirana na svoje južnije podnožje, tj. sjeverni rub Imotsko – bekijškog polja. Stoga je logično kako je i glavni pristup na gradinu išao iz toga smjera, a ne okolno, preko brda sa sjeverne strane. Na prirodnu i kulturnu povezanost gradine na brdu Pit i prostora ispod nje svjedoče brojni bogati nalazi iz njenog podnožja Ć. TRUHELKA, 1899, 339 – 396; T. GLAVAŠ, 2007, 111 – 127. i dr.

i u tom smislu predstavlja izuzetan potencijal.¹⁹² Također na njegovom južnom dijelu smješten je objekt, elipsoidne forme. Objekt je donjim dijelom ukopan u matičnu stijenu, dok je gornjem nastavku zidan (Sl. 72.).¹⁹³

Sl. 72. *Ostatci elipsoidnog zidanog objekta (foto:T. Tomas)*

Terenskim pregledom južne padine brda Pit uočeno je više terasastih površina. Neke od njih su lokalni pljačkaši u potrazi za "blagom" uništili. Pri tome je izbačeno više ulomaka keramičkih posuda i životinjskih kostiju, a slični tragovi primijećeni su i na akropolskom dijelu gradine (Sl. 73 – 74.). Također u

najuži kontekst gradine na brdu Pit spadaju izuzetni nalazi u podnožju gradine.¹⁹⁴ Gotovo na cijeloj površini gradine i na južnoj padini brda Pit nailazi se na površinske nalaze. Najčešće se radi o ulomcima keramičkih posuda i usitnjenog kućnog lijepa, a rjeđe o ulomcima crijepa, staklenih posuda, željezne i brončane zgre i životinjskih kostiju. Površinske nalaze na osnovu njihovih tipološko – stilskih obilježja možemo atribuirati u široki vremenski raspon od brončanog doba, željeznog doba, razdoblja Rima i kasne antike.¹⁹⁵

¹⁹² Manja iskopavanja je vršio P. Oreč, no dokumentacija i potpunija objava rezultata nedostaju. P. OREČ, 1978, 222 – 224; P. OREČ, 1984, 108 - 109; P. OREČ, 1988, 332 – 333.

¹⁹³ U lokalnoj toponimiji opisani objekt je poznat pod nazivom "tavnica". P. Oreč daje podatke za još neke zidane arhitektonske elemente (objekte) na gradini, no unatoč detaljnom terenskom pregledu nismo ih uspjeli detektirati. P. OREČ, 1978, 223.

¹⁹⁴ Riječ je o jedinstvenom nalazu svetišta koje je bilo aktivno gotovo kroz cijelo vrijeme željeznog doba, te bogate ostave nakita helenističkog tipa. Udaljenih 250, odnosno 300 metara južno od gradine. Usp. Ć. TRUHELKA, 1899, 339 – 396; B. ČOVIĆ, 1976, 252 – 254, Sl. 137 – 138.

¹⁹⁵ Već smo naveli kako je dio nalaza objavljen Usp. B. ČOVIĆ, 1957, 243; P. OREČ, 1978, 222 – 224; P. OREČ, 1984, 108 - 109; P. OREČ, 1988, 332 – 333. A zanimljivi su navodi P. Oreča, naime isti je keramički ulomak neolitičkih svojstava pronašao upravo na gradini na brdu Pit. P. OREČ, 1978, 223., te M. Vege, koji donosi

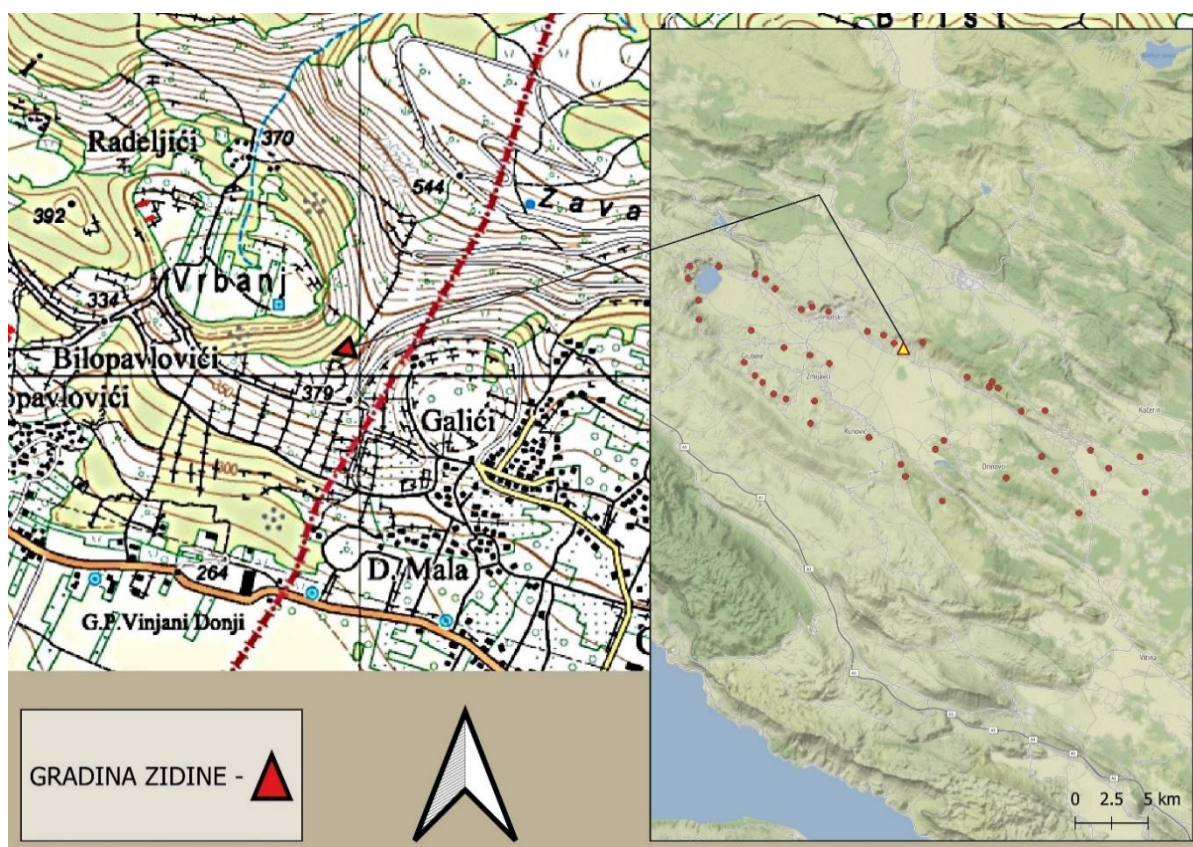

Sl. 73 – 74. Tragovi pljačkaša na platou i na južnoj padini gradine (foto: T. Tomas

podatak o nalazu brončanih knemida sa šireg području Pita. M.VEGO, 1964, 30. Također u Arheološkoj zbirci Sv. Stjepana Prvomučenika u Gorici, u stalnom postavu izložen je slučaj, neobjavljen nalaz kamene neolitičke sjekire, za koju se veže podatak kako potječe sa Pita.

5.6. Gradina Zidine

Gradina se nalazi u mjestu Vinjani Donji. Podignuta je na uskoj brdskoj linguli između vrtača Galića Vrtopac, sa istočne i Vrbanj sa zapadne strane.¹⁹⁶ Gradina zauzima istaknuti plato polukružne forme, duže osi sjeveroistok – jugozapad i s apsolutnom nadmorskom visinom koja se kreće od 380 do 404 metra.¹⁹⁷ Ukupna površina gradine iznosi 7.163 m², dok je površina prostora markiranog bedemom 5.770 m² (Sl. 75.).

Sl. 75. Prostorni položaj gradine Zidine (izvor: Topografska karta 1:25.000, QGIS; izradio: T. Tomas)

Plato gradine omeđen je kamenim suhozidnim bedemom (dužine 218,8 metara i najveće širine do 7,8 metara, na sjeveroistočnom dijelu). Dok sa sjeverozapadne strane, plato prelazi u rub vrtače Vrbanj. Važno je napomenuti kako osnovu bedema na sjeveroistočnom dijelu gradine

¹⁹⁶ Gradina se nalazi samo 30 – tak metara zapadno od državne granice Republike Hrvatske i Federacije Bosne i Hercegovine, odnosno mjesta Vinjana Donjih i Gorice. Prve podatke o gradini u Arheološkom leksikonu Bosne i Hercegovine donosi P. Oreč, koji je greškom atribuirao naselju Gorica (BiH). P. OREČ, 1988 – j, 337. Kasnije, sumarne podatke o gradini donosi i Lj. Gudelj. LJ. GUDELJ, 2016, 93.

¹⁹⁷ Najviši sjeveroistočni dio gradine na topografskim kartama označen je kao Δ (kota) 404.

čini veća površina vapnenačke matične stijene, čime se dodatno pojačava dojam masivnosti bedema na tom dijelu gradine. Na južnom rubu platoa, u dužini od 36 metara, bedem se djelomično gubi i slabo je vidljiv uslijed guste vegetacije, no s obzirom kako je plato na tom dijelu gradine teže pristupačan, i nije za očekivati znatniju masu bedema. Gotovo na cijelom potezu bedema teče recentni suhozid, a novovjekovne suhozidne ograde podignute su i na centralnom dijelu platoa same gradine (Sl. 76.).¹⁹⁸

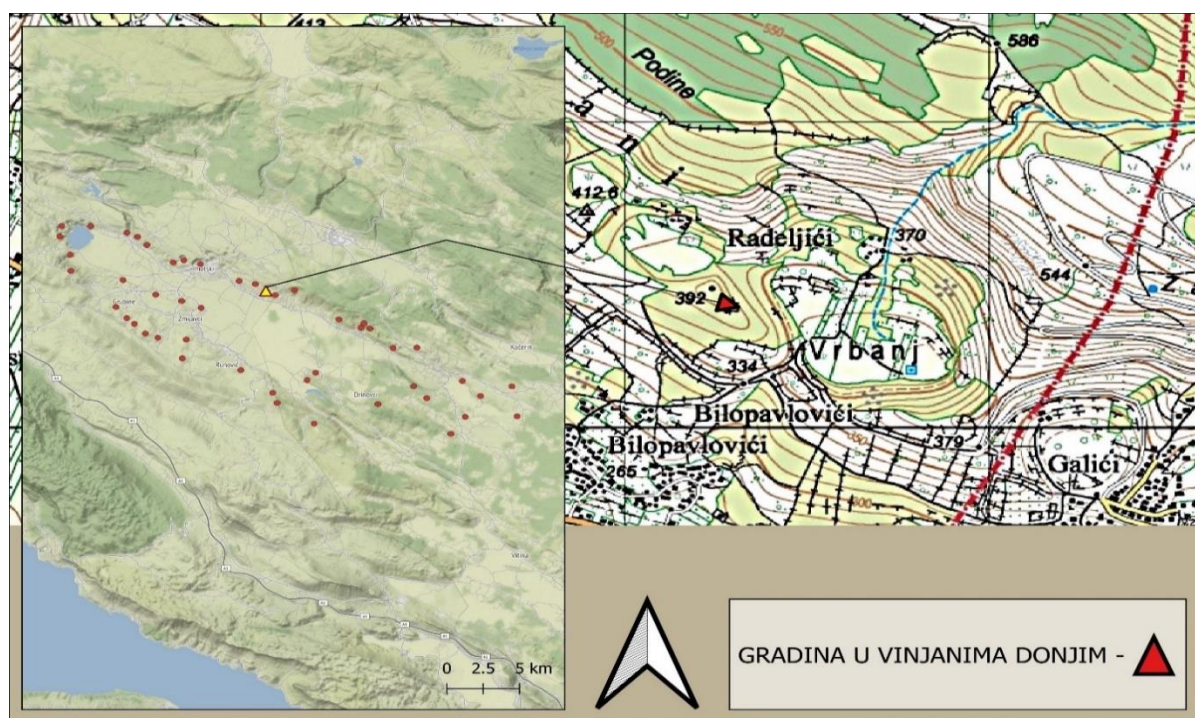
Sl. 76. Zračna snimka gradine Zidine (foto:T. Tomas)

Ulazni segment na gradinu Zidine nalazio se na sjeverozapadnom, najistaknutijem dijelu bedema, na mjestu današnje staze kojom se pristupa na gradinski plato. Površina južnijeg dijela platoa je obrasla gustom vegetacijom, dok je sjeverniji dio platoa nešto kamenitiji i prošaran površinama kulturnog sloja. Na platou i bedemima gradine pronalaze se površinski nalazi, i to usitnjeni ulomci keramičkih posuda i kućnog lijepa. Simptomatičniji elementi za užu kulturnu i kronološku atribuciju površinski nalaza, prije svega keramičkih ulomaka nedostaju. Užem prostornom i kulturnom kontekstu gradine možemo pridodati i više kamenih gomila koje se javljaju na njenom širem zapadnom potezu.

¹⁹⁸ Kao materijal za gradnju suhozidnih ograda korišten je kamen sa bedema gradine, što je direktno pridonijelo njegovoj devastaciji.

5.7. Gradina u Vinjanima Donjim

Gradina je podignuta na platou brda koje dijeli Vrbanj od Radeljića doca.¹⁹⁹ Sam plato gradine je nepravilnog, približno kružnog tlocrta. Sa apsolutnom nadmorskom visinom od 388 do 382 metra.²⁰⁰ Sjeverni rub platoa gradine štiti masivni kameni suhozidni bedem u vidu veće izdužene gomile (dužine 62 metra i širine do 21 metar). Površina opisanog bedema ispresijecana je gustim rasterom novovjekovnih kamenih suhozidnih ograda. Dok je s jugozapadne strane pristup platou gradine štitio je potez kamenog suhozidnog bedema (dužine 31 metar i širine do 3,6 metara).²⁰¹ Teren sa istočne strane gradine pada pod znatnijom inklinalom, stoga na tom dijelu nisu detektirani tragovi bedema. Ukupna površina gradine iznosi 4.642 m², a površina prostora markiranog sustavom kamenih suhozidnih bedema 3.894 m² (Sl. 77.).

Sl. 77. Prostorni položaj gradine u Vinjanima Donjim (izvor: Topografska karta 1:25.000, QGIS; izradio: T. Tomas)

¹⁹⁹ Gradina nije poznata u literaturi.

²⁰⁰ Vrh brda, ispod čije je jugoistočne strane podignuta gradina na topografskim kartama označen je kao Δ (kota) 392.

Ulazni segment na gradinu danas je na terenu teško razaznati. Realna je pretpostavka kako je bio formiran negdje uz rub istaknutog bedema, na sjevernoj strani gradine.

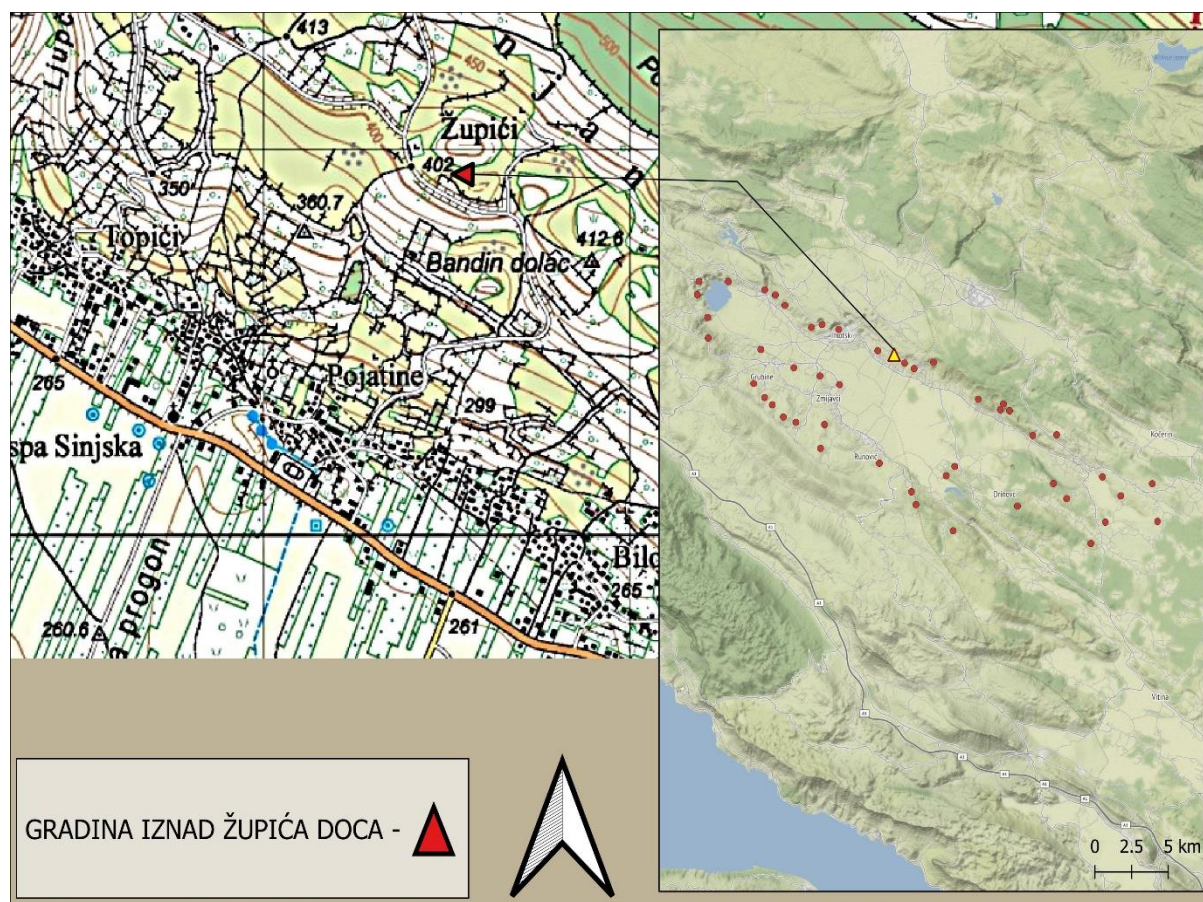

Sl. 78. Ortofoto snimka gradine u Vinjanima Donjim (izvor: Geoportal.dgu.hr 2017)

Površinu platoa gradine uglavnom prekriva višegodišnja bujna vegetacija. Jedino su njegovi južni i istočni dijelovi nešto čišći, ali sa znatnijim travnatim površinama. Također na sjevernom dijelu platoa vidljivi su tragovi čišćenja terena (Sl. 78.). U takvom ambijentu i površinski nalazi su izuzetni. Nekoliko usitnjenih ulomaka kućnog lijepa i keramike prikupljeno je sa užeg prostora istaknutog bedema na sjevernijoj strani gradine. Užem prostornom kontekstu gradine možemo atribuirati više kamenih gomila koje se nalaze jugoistočno, južno i jugozapadno od gradine.

5.8. Gradina iznad Župića doca

Gradina se također nalazi u Vinjanima Donjim, podignuta je na platou brda omeđenog s tri vrtače.²⁰² Sa južne strane Bandinim docem, sa istočne strane Dubokim docem i sa sjeverne strane Župića docem. Gradinski plato gotovo je pravilne ovalne forme, s apsolutnom nadmorskom visinom od 412 do 418 metara i smjerom pružanja duže osi zapad – istok (s blagim otklonom). Ukupna površina gradine iznosi 2.820 m², dok je površina prostora markiranog bedemima 2.070 m² (Sl. 79.).

Sl. 79. Prostorni položaj gradine u Vinjanima Donjim (izvor: Topografska karta 1:25.000, QGIS; izradio: T. Tomas)

Ovalni plato gradine sa svih strana omeđuje kameni suhozidni bedem u dužini od 192 metra. Bedem je skromnijih dimenzija, a najistaknutiji je sa jugozapadne i istočne strane gdje mu je širina rasute kamene mase do 3,5 metra (Sl. 80.). Sačuvana relativna visina bedema iznosi do jedan metar, s tim kako je na gotovo cijelom južnom i djelomično na njegovom sjevernom

²⁰² Gradina nije poznata u literaturi.

potezu podignuta novovjekovna suhozidna ograda, što je imalo direktnog utjecaja na njegovo zatečeno stanje.

Sl. 80. Zračna snimka gradine iznad Župića doca (foto: T. Tomas)

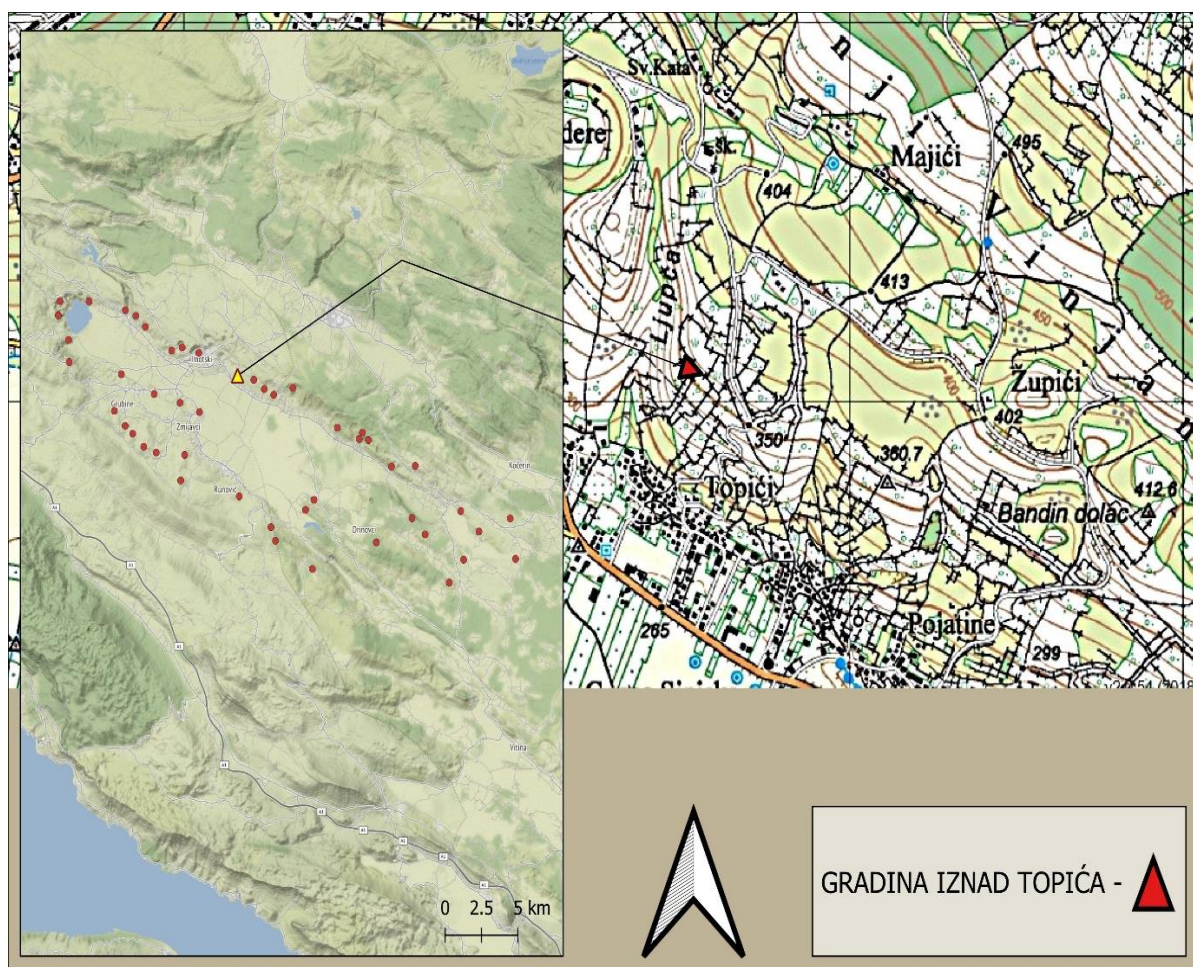
Ulaz na gradinu formiran je na najjednostavniji način, prekidom istočnog perimetra bedema u širini od 1,8 metara.²⁰³ Također postoji mogućnost, postojanja još jednog ulaza u gradinu, i to sa zapadne strane. Na njegovo postojanje indicira ulegnuće u širini od gotovo dva metra, koje je na tom dijelu primjetno na cijeloj širini bedema.

Plato gradine je uglavnom prekriven višegodišnjim listopadnim drvećem (hrast i grab), te površinama matične stijene. Jedino na istočnom i jugozapadnom dijelu gradine, uz bedeme postoje manje, pliće površine zemlje, ali u načelu kulturni sloj gotovo nedostaje. Površinski nalazi na gradini su izuzetni, uglavnom se radi o jako usitnjenim komadićima kućnoga lijepa i rijetkim sitnim ulomcima keramičkih posuda.

²⁰³ Očito je ulaz na gradinu svoj kontinuitet zadržao do dan danas. Do njega vodi nešto šira staza iz pravca istoka.

5.9. Gradina iznad Topića

Gradina je podignuta na padini brda, neposredno iznad zaseoka Topići u Vinjanima Donjim. Plato gradine podignut je na apsolutnoj nadmorskoj visini od 340 do 351 metar, s dužom osi pružanja približno sjever – jug. Ukupna površina gradine iznosi 3.029 m², a površina prostora markiranog bedemom 793 m² (Sl. 81 – 83.).²⁰⁴

Sl. 81. Prostorni položaj gradine iznad Topića (izvor: Topografska karta 1:25.000, QGIS; izradio: T. Tomas)

Sa jugozapadne strane plato gradine prelazi u rasjed koji dijeli dva susjedna brda, dok je sa ostalih strana markiran masivnim kamenih suhozidnim bedemom (ukupne dužine 149 metara).²⁰⁵ Bedem je najistaknutiji na središnjoj osi, na sjeveroistočnoj strani gradine, dok se prema bočnim stranama krakovi bedema sužavaju (Sl. 84.). Na najistaknutijem dijelu bedem

²⁰⁴ Gradina nije poznata u literaturi, a u lokalnoj toponimiji je još poznata pod nazivom "Topića gomila" i "Velika gomila".

²⁰⁵ Potkovičasti tlocrt gradine jasno je prepoznatljiv na avionskom snimku iz 1968. godine.

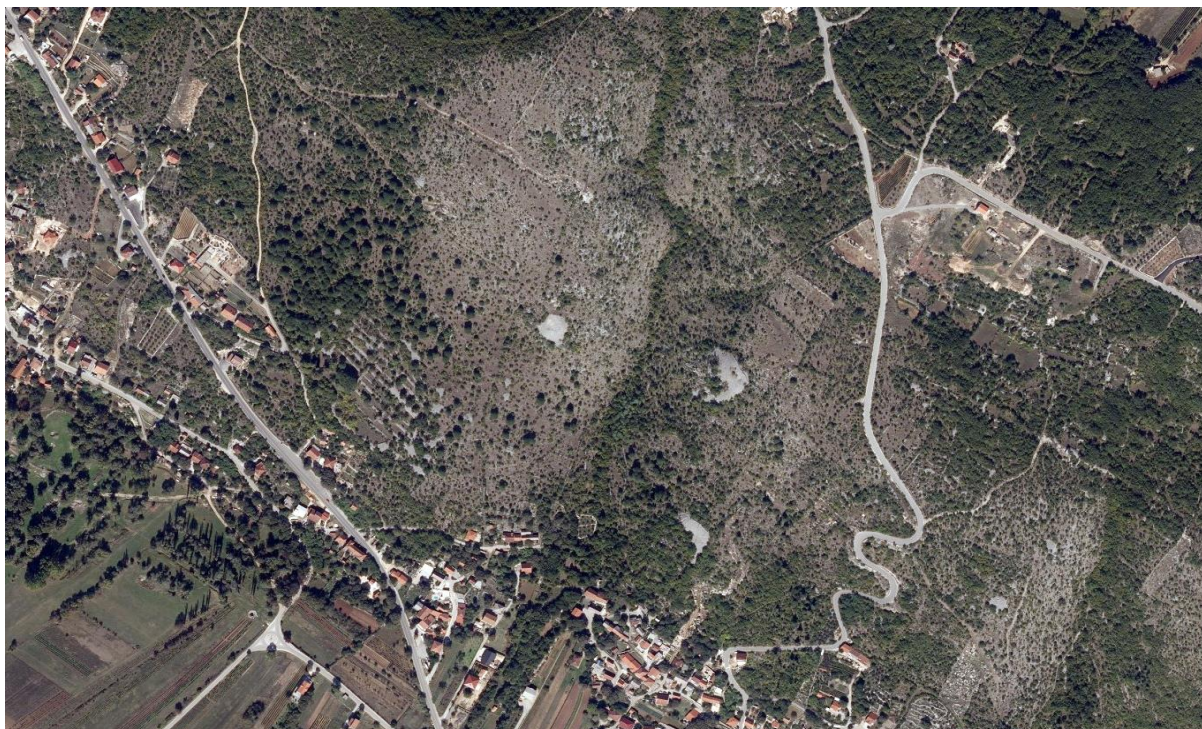
je izgrađen od niza naslonjenih, paralelno postavljenih zidova, u širini do 29 metara, s tim kako mu je vrh zaravnat u formu omanjeg platoa.

Na sadašnjoj razini istraženosti, ulazni segment na gradinu je teško preciznije odrediti, a najizglednije kako se na gradinu se pristupalo između ruba bedema na sjevernoj strani i rasjeda, kako je i uobičajena praksa na gradinama sličnog položaja i tipa.

Plato gradine uglavnom je kamenite konzistencije, prošaran s manjim izdvojenim terasastim površinama. Površinski nalazi su rijetki, a pronalaze se izuzetno fragmentirani ulomci keramičkih posuda i usitnjeni komadi kućnog lijepa.

Sl. 82. Zračna snimka gradine iznad Topića iz 1968. (izvor: Geoportal.dgu.hr)

Sl. 83. Ortofoto snimka gradine iznad Topića (izvor: Geoportal.dgu.hr 2017)

Užem prostornom konceptu i vremenskom kontekstu gradine iznad Topića možemo pripisati veću kamenu gomilu podignutu na zapadnoj, suprotnoj strani brdskog rasjeda, i kameni

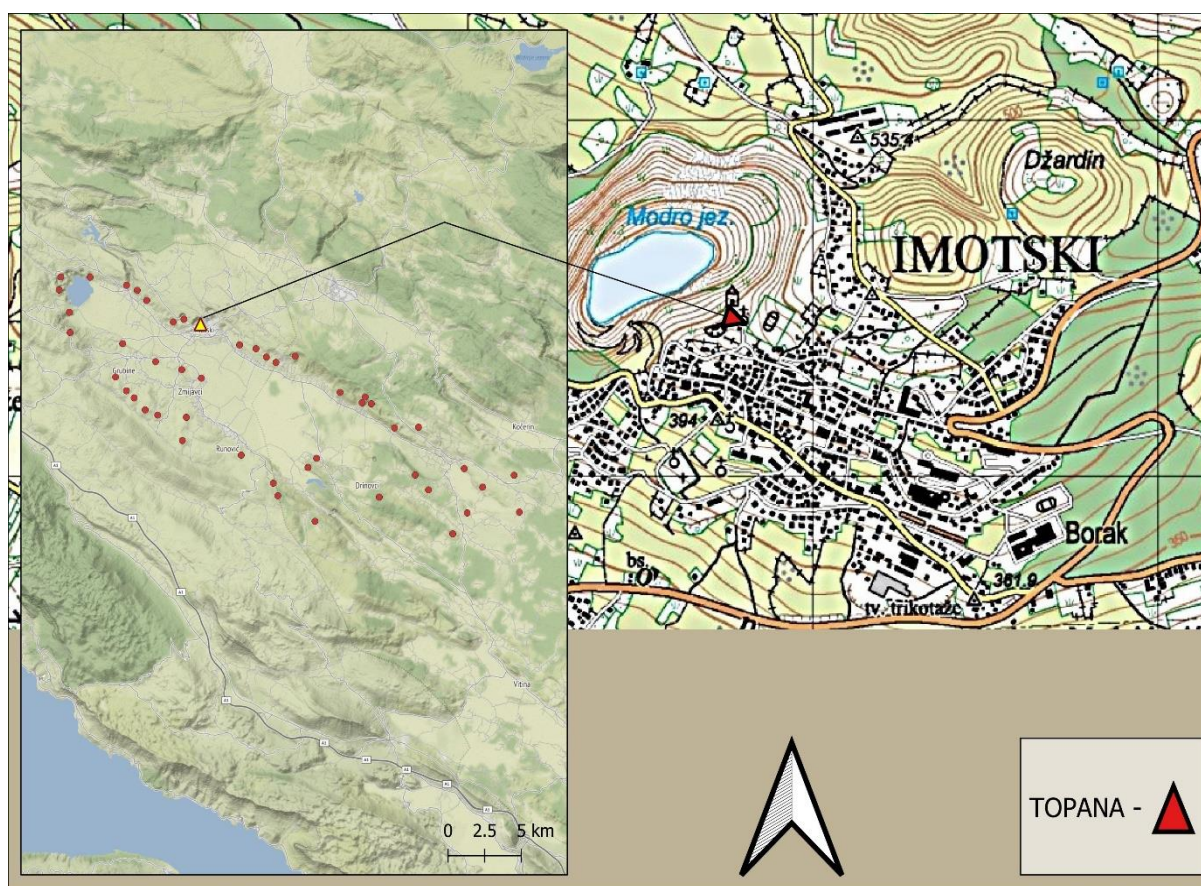

suhozidni objekt tlocrta izdužene gomile podignut južno od gradine u nastavku padine istog brda. Također, *a priori* u prostornom smislu, potrebno je spomenuti i više kamenih gomila koje se nižu na oko 300 metara istočno i zapadno od gradine.

Sl. 84. Pogled na gradinu iznad Topića sa zapada (foto: T. Tomas)

5.10. Topana²⁰⁶

Tvrđava je podignuta na izdvojenom platou klisure smještene na padini brda Podi, iznad grada Imotskog. Plato ima izuzetan strateški položaj, smješten je između provalije Modrog jezera sa zapadne i vrtače Jelavića dolac²⁰⁷ sa istočne strane. Tako da je pristup platou bio moguć jedino sa južne strane. Osim mogućnosti organiziranja lake obrane, položaj platoa je omogućavao i odličnu vizualnu komunikaciju sa okolinom (Sl. 85 – 86.).

Sl. 85. Prostorni položaj Topane (izvor: Topografska karta 1:25.000, QGIS; izradio: T. Tomas)

U spisu cara Konstantina VII. Porfirogeneta *De administrando imperio*, u 30. poglavlju se među starohrvatskim županijama spominje se *τα "Ημοτα* (I/Emota), koju povijesno i etimološki vežemo uz današnji grad Imotski.²⁰⁸ Nije sigurno je li se naziv *τα "Ημοτα* odnosi na današnju lokaciju tvrđave Topana, i je li na tom mjestu u ranom srednjem vijeku postojalo

²⁰⁶ Naziv "Topana" potječe od turske riječi *tophana* koja označava tvornicu/ljevaonicu ili skladište topova.

²⁰⁷ Danas je na mjestu Jelavića dolac, stadion Gospin dolac koji je dobio naziv po crkvi Gospe od Anđela koja se nalazi pod južnim zidinama tvrđave.

²⁰⁸ G. MORAVSČIK, R. J. H JENKINS, 1985, 144.

ikakvo naselje/utvrđenje. Ipak treba spomenuti podatak kako su u sklopu zaštitnih istraživanja i konzervatorskih radova 1980. godine na Topani pronađena dva ulomka pilastra kojega na

osnovu tipološko – stilskih svojstava možemo datirati u 9. stoljeće.²⁰⁹

Sl. 86. Zračna snimka Topane (foto: L. Kolovrat)

Ukratko, kasnije se u srednjovjekovnim izvorima tvrđava spominje još kao *oppidum*, *castellum* i *castrum*. Sredinom 14.

stoljeća Topana doživljava graditeljske preinake na inicijativu hercega Stjepana Vukčića Kosače, koji tvrđavu popravlja i jedno vrijeme boravi u njoj. Godine 1493., tvrđavu zauzimaju Turci, te postaje središte turske upravne i vojne vlasti. U vrijeme tursko – mletačkih ratova tvrđava je više puta nadograđivana i popravljana. Da bi ju oštećenu ratom nakon pobjede nad Turcima 3. kolovoza 1717., u više navrata obnavljala mletačka uprava.²¹⁰

Da je ranije na lokaciji tvrđave Topana postojalo nalazište gradinskog tipa već su implicirali određeni autori.²¹¹ Nažalost, uslijed već nabrojanih intenzivnih graditeljskih aktivnosti u vrijeme kasnog srednjeg i ranog novog vijeka, tragovi gradine su uništeni. Jedini preostali elementi koji idu u prilog postojanju nalazišta gradinskog tipa na mjestu tvrđave Topana su tipična topografija (osobito indikativna za nalazišta gradinskog tipa, pogotovu na prostoru Imotsko – bekijskog polja), te odgovarajući površinski keramički i litički nalazi u njenoj bližoj okolini.

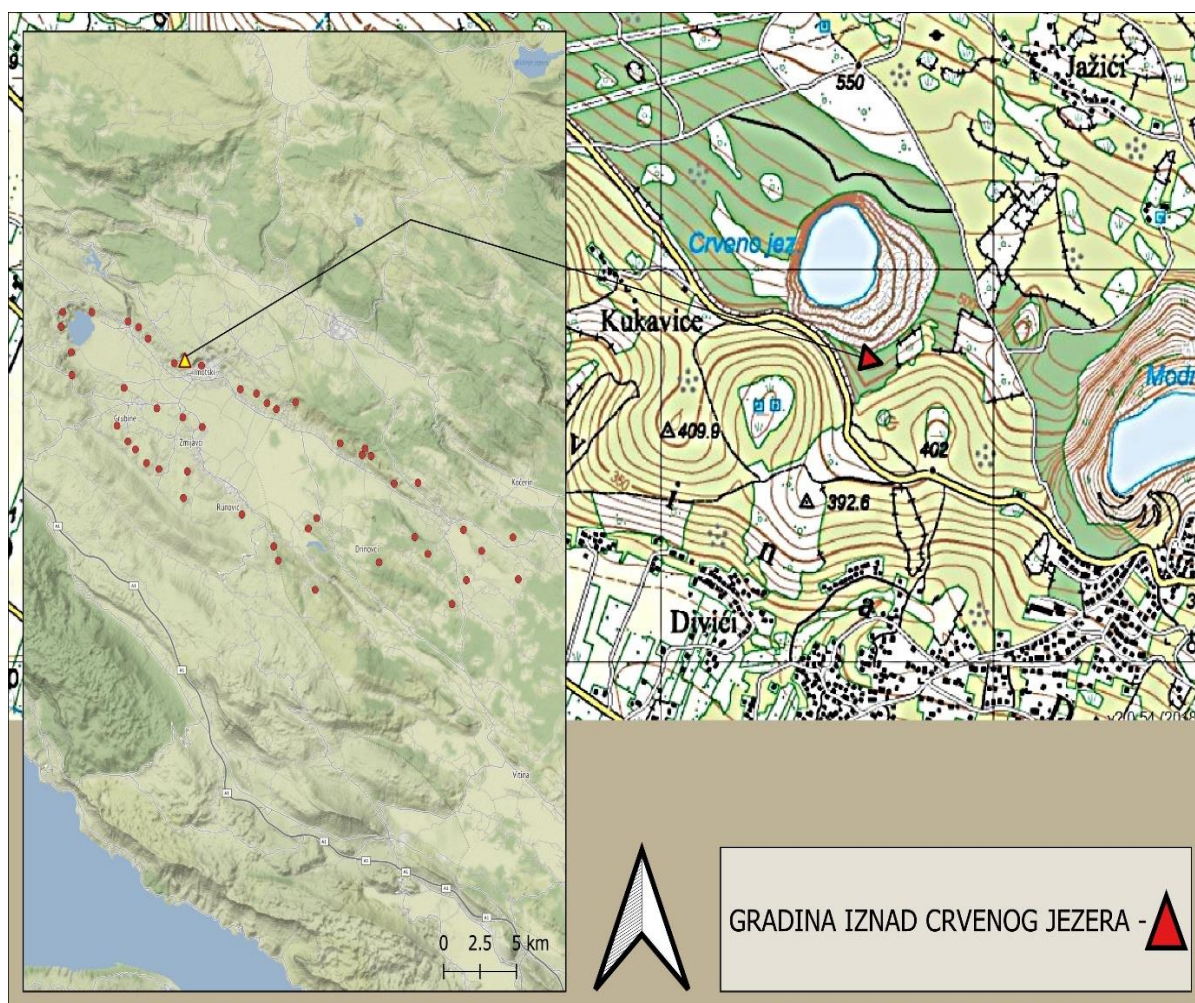
²⁰⁹ Istraživanja koja su pratila konzervatorske radova na Topani odvijala su se u više kampanja od 1978. do 1982. godine. B. BEZIĆ, 1983, 210 – 213.

²¹⁰ B. BEZIĆ, 1983, 207 i d; M. PETRINEC, 2000, 227 i d.

²¹¹ B. BEZIĆ, 1983, 207; P. OREČ, 1994, 87; V. VRČIĆ, 1996, 84; LJ. GUDELJ, 2016, 90.

5.11. Gradina iznad Crvenog jezera

Gradina je smještena uz južni obod Crvenog jezera, na izdvojenom platou koji uokviruju vrtače.²¹² I to, južne strane Adžijin i Vujčića dolac, sa zapadne strane Marčin dolac, te sa sjeverne strane ujezerena vrtača Crveno jezero. Gradinski plato ima nepravilnu polukružnu formu, sa smjerom pružanja duže osi sjeveroistok – jugozapad i s nadmorskom visinom od 440 do 469 metara. Ukupna površina gradine iznosi 16.862 m², a površina prostora markiranog bedemom 8.751 m² (Sl. 87.).

Sl. 87. Prostorni položaj gradine iznad Crvenog jezera (izvor: Topografska karta 1:25.000, QGIS; izradio: T. Tomas)

Gradina je sa svih strana omeđena polukružnim kamenim suhozidnim bedemom (u dužini od 282 metra), osim sa sjeverne strane gdje oštro prelazi u provaliju Crvenog jezera.²¹³ Na istočnoj

²¹² Izvjesne podatke o gradini donose. M. LOZO, 1987, 15 – 16, P. OREČ, 1994, 87; LJ. GUDELJ, 2016, 89.

²¹³ Na južnom podnožju bedema podignuta je novovjekovna kamena suhozidna ograda.

strani, kao najdominantnija točka u sustavu bedema ističe se limitni tumul (širine do 42 metra) (Sl. 88.).²¹⁴

Sl. 88. Zračna snimka gradine iznad Crvenog jezera (foto: T. Tomas)

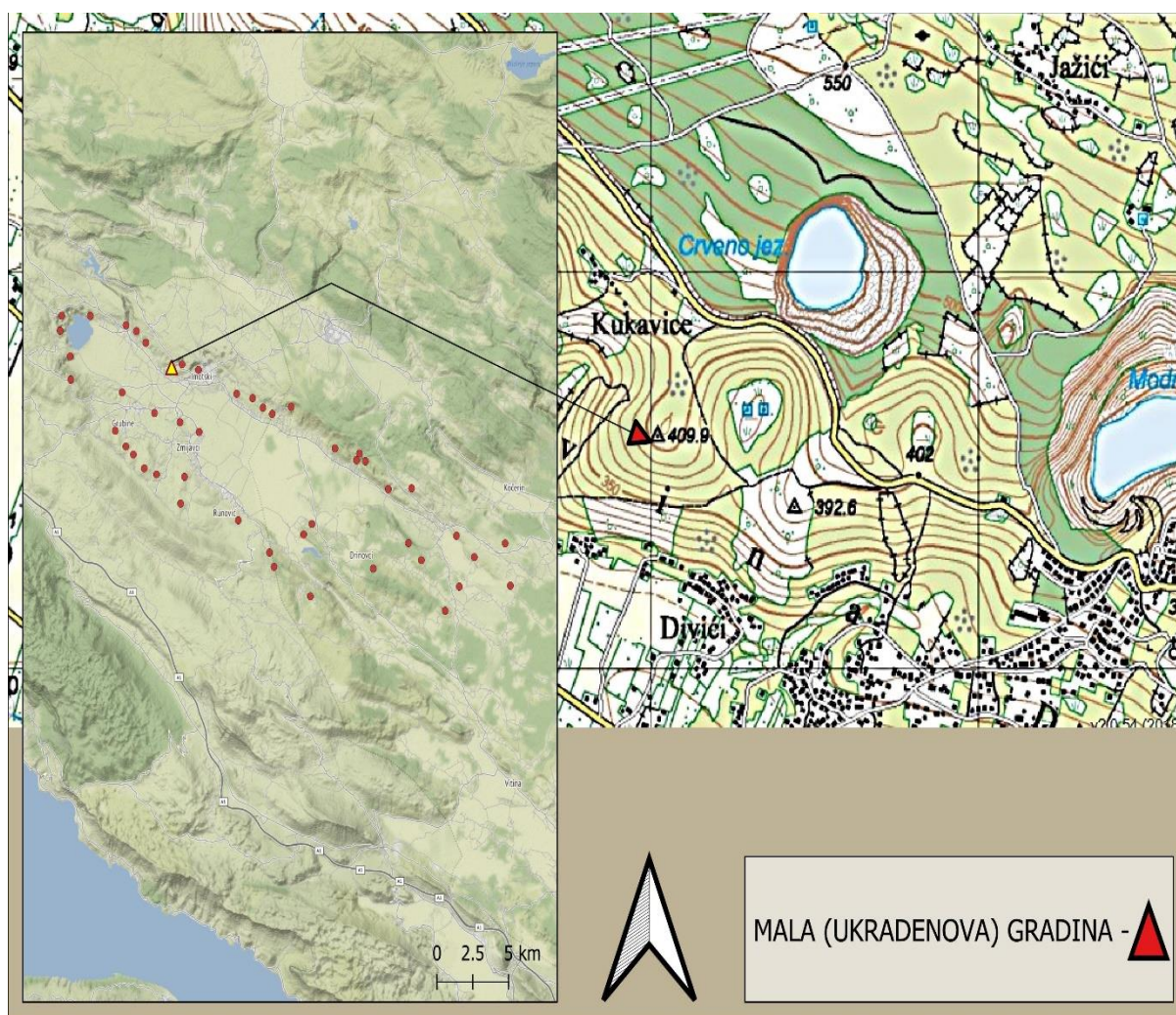
Jedini prirodni pristup gradini bio je sa istočne strane, preko zaravni između Vujčića doca i Suvog jezera. Upravo iz tog razloga taj dio gradine je i bio najbolje utvrđen. Isto tako, na tom dijelu je formiran i ulaz, odnosno pristup samom gradinskom platou. Neki značajniji tragovi i ostatci ulaza nisu dokumentirani, a možemo ga locirati na dvije lokacije. Prva bi bila na sjevernom dijelu, na prostoru između provalije Crvenog jezera i limitnog tumula. Dok bi druga bila na južnom dijelu gradine, gdje bi se na gradinu pristupalo između ruba vrtače Vujčića dolac i limitnog tumula. Gotovo cijeli potez bedema na zapadnoj i južnoj strani prati gust sloj borove šume, koji se proteže prema unutrašnjosti platoa. Navedeno znatno otežava bilo kakvu minuciozniju površinsku prospekciju gradine na tim dijelovima. Unutrašnji dio platoa, i dio uz rub Crvenog jezera je slobodniji od raslinja, no prošaran je sa većim i manjim površinama matične stijene. Na samoj gradini i bližoj okolici pronalaze se brojni površinski nalazi.

²¹⁴ Na vrhu limitnog tumula istaknuta je zaravnjeni plato .

Uglavnom se radi o ulomcima keramičkih posuda prapovijesne provenijencije, usitnjenim komadima kućnog lijepa i ulomcima kamenih žrvnjeva.

5.12. Mala gradina

Mala gradina, u lokalnoj toponimiji poznata još i kao Ukradenova gradina²¹⁵ nalazi se sjeverno, iznad zaseoka Ukradeni u Glavini Donjoj. Gradina je podignuta na zapadnom rubu brdskog platoa nadmorske visine od 401 – 408,9 metara i s dužom osi postavljenom u smjeru zapad – istok. Ukupna površina gradine iznosi 2.693 m², a površina prostora markiranog bedemima 969 m² (Sl. 89.).

Sl. 89. Prostorni položaj Male/Ukradenove gradine (izvor: Topografska karta 1:25.000, QGIS; izradio: T. Tomas)

Gradinski plato je sa svih strana, osim sa zapadne, zaštićen masivnim kamenim suhozidnim bedemom (ukupne dužine 114 metara), izraženog potkovičastog tlocrta (Sl. 90.). Bedem je

²¹⁵ LJ. GUDELJ, 2016, 88. Kod nekih autora gradina se javlja i pod nazivom "gradina iznad Čerlukinih kuća". V. VRČIĆ, 1978, 207.

najistaknutiji na središnjoj osi, na istočnoj strani (do 16,6 metara širine).²¹⁶ Dok su mu sjeverni i južni krakovi dosta uži.²¹⁷

Sl. 90. Zračna snimka Male/Ukradenove gradine (foto: T. Tomas)

Pristup i ulaz na Malu (Ukradenovu) gradinu vjerojatno je organiziran uz bedem sa sjeverne strane.

Teren platoa gradine ravnomjerno se spušta od istoka prema zapadu. A njegova površina je izrazito kamenita, sa skromnim, izdvojenim manjim zemljanim površinama koje bi potencijalno mogle sadržavati i skromnije ostatke kulturnog sloja (Sl. 91.). Samim time, površinski nalazi na gradini su rijetki.²¹⁸

Za užu prostorni kontekst Male gradine vežemo i kasnosrednjovjekovne i ranonovovjekovne grobove, locirane neposredno uz istočnu stranu bedema (Sl. 93.).²¹⁹

²¹⁶ Na istočnom dijelu bedema primijećeno je više pravilnije oklesanih kamenih blokova (Sl. 92).

²¹⁷ Pri tome treba napomenuti kako je u južni krak bedema inkorporirana veća vapnenačka matična stijena.

²¹⁸ Za Malu gradinu veže se slučajni nalaz brončane narukvice koja se nalazi izložena u arheološkoj zbirci Zavičajnog muzeja u Imotskome. S. TONKOVIĆ, 2011, 2.

²¹⁹ Nekih 500 metara u pravcu zapada na susjednom brdu (Δ 402,6) smješteno je nalazište Braćova glavica, riječ je o većoj prapovijesnoj kamenoj gomili i kasnosrednjovjekovnim grobovima markiranima sa učalcima i križevima.

Nekih petstotinjak metara istočno od Male gradine, na susjednom brdu (Δ 392,6) smješteno je višeslojno arheološko nalazište Zelena glavica. Ono što je indikativno kako se na osnovnoj topografskoj karti isto brdo spominje i pod nazivom "gradina", ili pak kao "Divića gradina" u lokalnoj toponimiji. Svojom formom podsjeća na gradinu Višegrad u Sovićima. Naime riječ je o većem suhozidnom prapovijesnom objektu otprilike kružne forme, na koji se iz pravca sjeverozapada nastavlja kameni suhozid.²²⁰

Sl. 91. Pogled na plato Male/Ukradenove gradine (foto: T. Tomas)

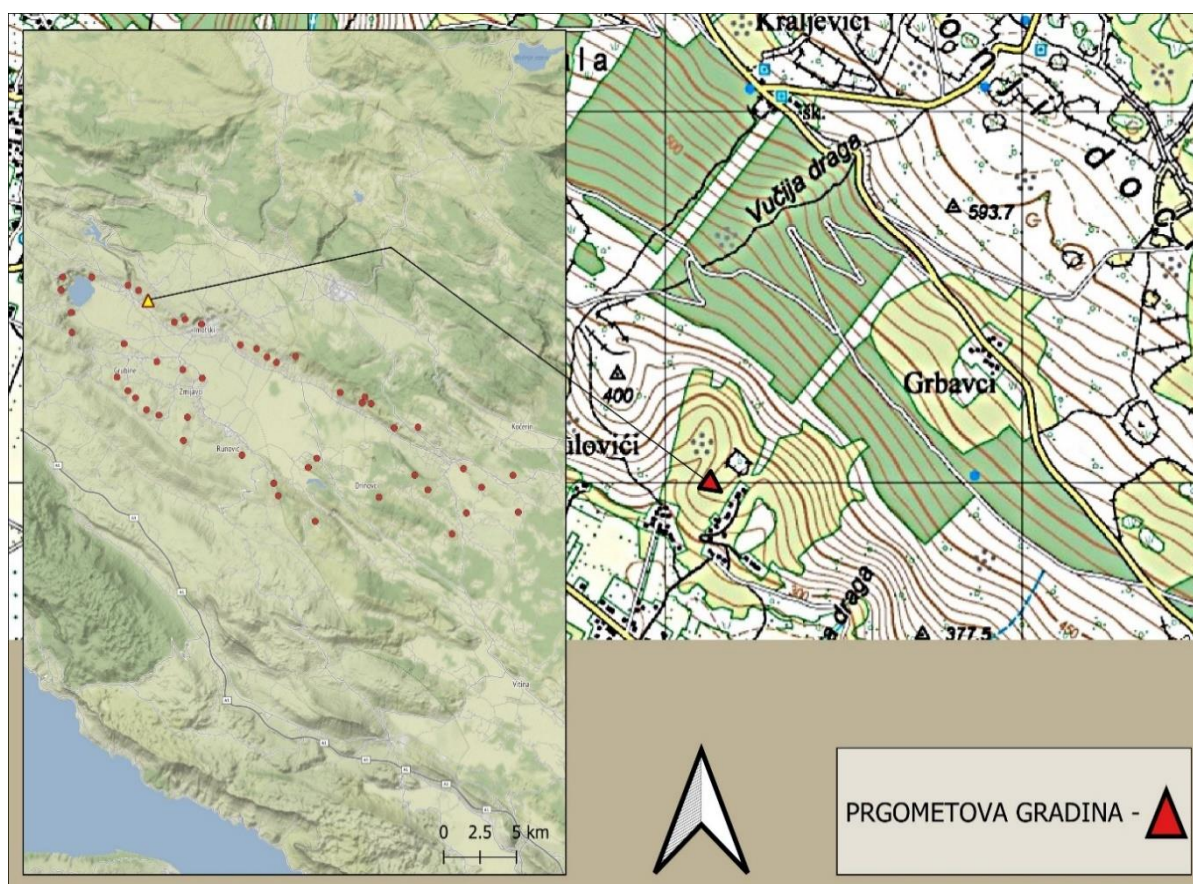

Sl. 92 - 93. Pravilno oklesani kameni blokovi na istočnom dijelu bedema i ranonovovjekovni ukopi uz istočni dio gradine (foto: T. Tomas)

²²⁰ Prapovijesni zid je u novije vrijeme dijelom probijen izgradnjom suvremene komunikacije.

5.13. Prgometova gradina

Nalazi se sjeverno, neposredno iznad zaseoka Prgometi u Donjem Prološcu.²²¹ Gradina je podignuta na ovalnom platou omanjeg brda stožaste forme, na nadmorskoj visini od 320 do 347 metara.²²² Plato gradine je raščlanjen na dva dijela. Viši, sjeverniji dio ("akropolu") površine 129 m² i prostraniji donji dio površine 1.679 m². Dok ukupna površina gradine iznosi 3.670 m² (Sl. 94.).

Sl. 94. Prostorni položaj Prgometove gradine (izvor: Topografska karta 1:25.000, QGIS; izradio: T. Tomas)

Akropolski i donji dio gradine, povezuje (a ujedno i dijeli) sustav kamenih suhozidnih bedema. Tragovi bedema danas su najbolje sačuvani i vidljivi na istočnom i južnom dijelu gradine, dok se prema zapadu djelomično gube (najveća sačuvana širina bedema iznosi 6,1 metar. Na sjevernom dijelu "akropole" bedemi se spajaju u veću rasutu kamenu gomilu (širine do 16,2

²²¹ Osnovne podatke o gradini daju nam. M. LOZO, 1987, 15 – 16; LJ. GUDELJ, 2006, 13; LJ. GUDELJ, 2016, 87.

²²² Na topografskim kartama najistaknutiji dio gradine je označen kao Δ (kota) 347,2.

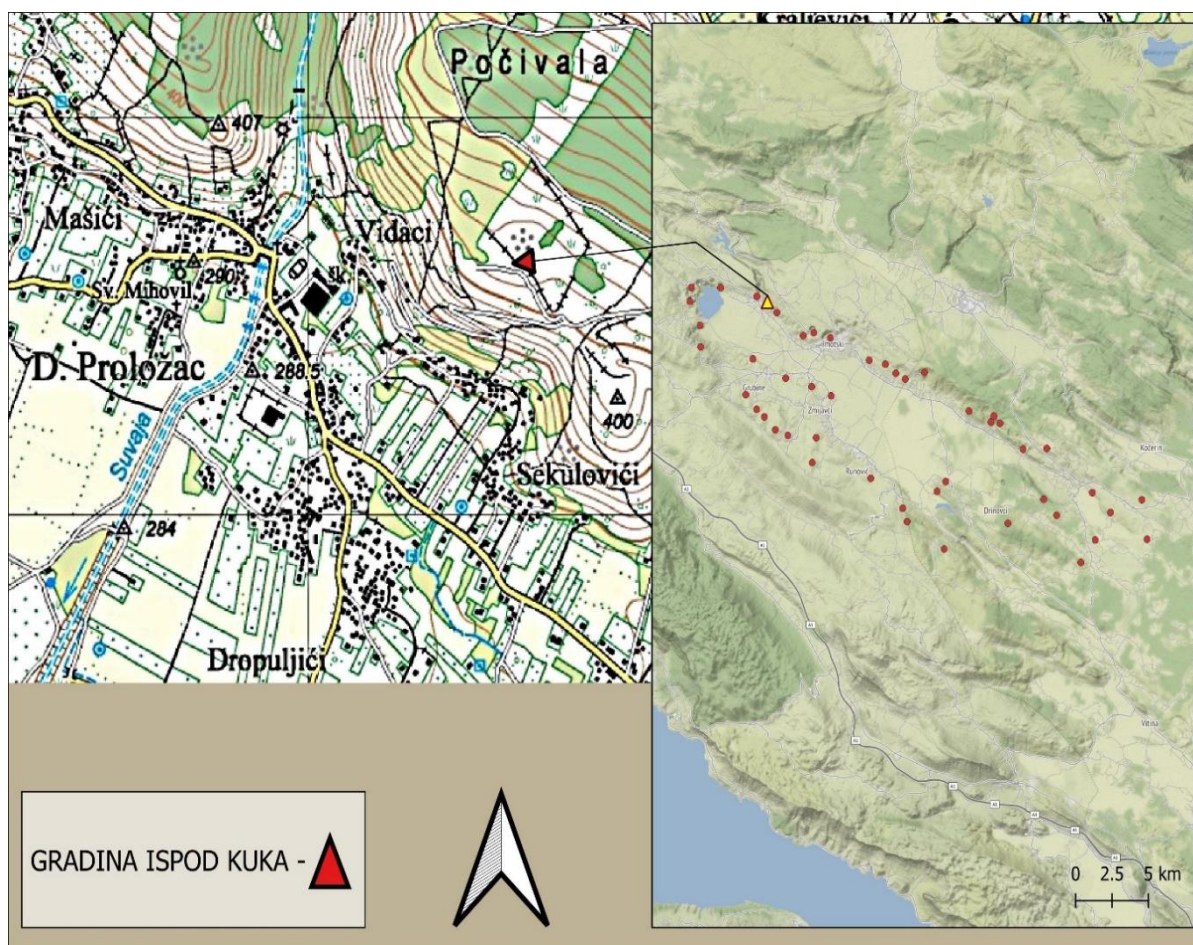
metara), koja ujedno i dominira čitavom gradinom (Sl. 95.). Komunikacije i ulaze, kako na gradinu tako i na njene pojedine dijelove danas je dosta teško sagledati i rekonstruirati. Sama površina platoa prekrivena je relativno bujnom vegetacijom, pogotovo na istočnijem dijelu. S tim kako su na dijelovima uz bedeme, i na "akropoli" i na donjem dijelu sačuvane znatnije površine kulturnog sloja. Isto tako na "čišćim" dijelovima gradine te na i uz bedeme pronalaze se površinski nalazi. Najčešće u vidu atipičnih ulomaka keramičkih posuda i usitnjenog kućnoga lijepa. Također, na južnom rubu donjeg platoa gradine dokumentirani su ukopi iz kasnosrednjovjekovnog i ranonovovjekovnog perioda.

Sl. 95. Zračna snimka Prgometove gradine (foto: T. Tomas)

5.14. Gradina ispod Kuka

Gradina se nalazi sjeverno, iznad zaseoka Strinići u Prološcu Donjem, odnosno nešto istočnije od novoizgrađene cestovne komunikacije Donji Proložac – Gornji Proložac.²²³ Podignuta je na platou približno kružne forme, s nadmorskom visinom od 413 do 425 metara. Duž zapadne strane plato se spušta prema kanjonu Badnjevice, s južne prema površini Imotsko – bekijskog polja, dok je sa sjeverne strane omeđen Barbića docem. Ukupna površina gradine iznosi približno 2.870 m², a površina prostora omeđenog bedemom iznosi otprilike 1.769 m² (Sl. 96).

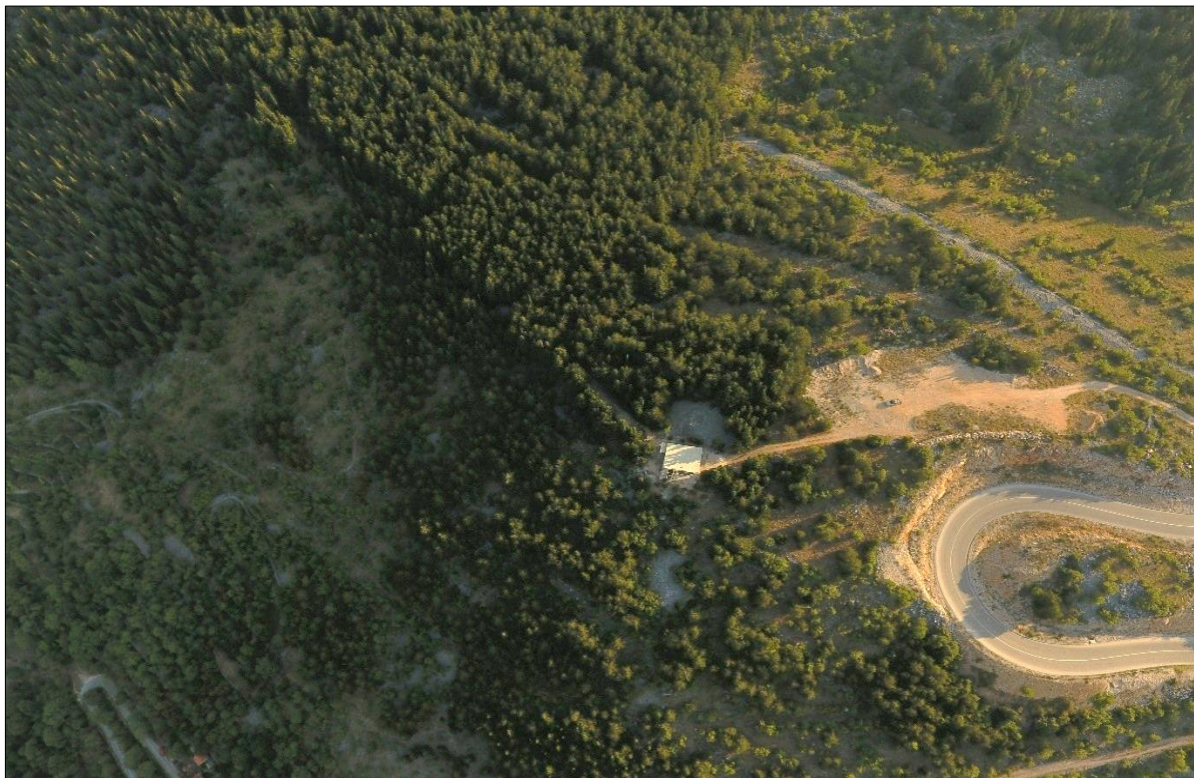

Sl. 96. Prostorni položaj gradine ispod Kuka (izvor: Topografska karta 1:25.000, QGIS; izradio: T. Tomas)

Bedem gradine najistaknutiji je na njenom sjevernom dijelu, gdje se približava formi izdužene kamene gomile, sa širinom koja mu mjestimično prelazi 9 metara. S tim kako je na tom dijelu

²²³ Osnovne informacije o gradini donosi Lj. Gudelj. Lj. GUDELJ, 2016, 86.

gradine dio bedema i kulturnog sloja devastiran.²²⁴ Upravo se na tom najpristupačnijem i najzaštićenijem dijelu po svoj prilici nalazio i ulaz na gradinu koji je danas nemoguće razaznati (Sl. 97.).

Sl. 97. Zračna snimka gradine ispod Kuka (foto: T. Tomas)

Sl. 98. Pogled na sjeverni, najistaknutiji dio bedema gradine (foto: T. Tomas)

Jedan dio platoa gradine danas je prekriven je gustim slojem borove šume, što dodatno otežava dokumentiranje njenih sačuvanih površinskih i prostornih obilježja (Sl. 99.). Stoga su i na samom platou gradine površinski nalazi dosta rijetki, a češći su u zonama bedema (i u ovom slučaju se mahom radi o usitnjenim ulomcima kućnog lijepa i keramičkih posuda). Također, neposredno uz južni rub gradine smještena je veća kamena gomila (Sl. 100.).

²²⁴ Naime upravo na istočnom dijelu platoa izgrađen je mjesni lovački dom, boćalište i pristupna komunikacija. LJ. GUDELJ, 2016, 86.

Sl. 99. Pogled na istočni dio bedema gradine
(foto: T. Tomas)

Sl. 100. Kamena gomila uz južni rub gradine
(foto: T. Tomas)

U sagledavanje užeg prostornog konteksta gradine ulaze i kamene suhozidne konstrukcije prapovijesnih obilježja, koje su dokumentirane u njejoj neposrednoj blizini. Naime, zapadno od gradine, u liniji se pruža kameni suhozid, okomito na spomenuti zid dodan je još jedan produžetak (krak), otprilike na njegovom sjeverozapadnom rubu (Sl. 101.).²²⁵ Paralelno u odnosu na njega, sa sjeverne strane i južnim rubom Barbića doca pruža se drugi suhozid (Sl. 102.). Na istočni kraj opisanog suhozida (i ujedno na istočni rub Barbića doca)²²⁶ otprilike okomito (s tim da se ne dodiruju) pada još jedan suhozid (dužine nešto više od 70 metara) (Sl. 94.). Nadalje, u pravcu najdužeg suhozida, na blagom prijelazu na susjednu istočnu visoravan,²²⁷ pruža se više isprekidanih poteza suhozida (Sl. 104.).²²⁸ U sagledavanju širih kulturno – prostornih kontekstualnih odnosa gradine ispod Kuka, nužno je spomenuti i do sada nepoznato arheološko nalazište gradinskog tipa podignuto oko 700 metara sjevernije na (na osnovnoj topografskoj karti obilježeno kao Δ kota 560.6), otprilike na granici između Prološca Donjeg i Prološca Gornjeg (Sl. 103.).²²⁹

²²⁵ Opisani suhozid danas je gotovo u potpunosti prekriven bujnom borovom šumom, a osim na terenu, djelomično je vidljiv je i na zračnom snimku iz 1968. godine.

²²⁶ Na istočnom dijelu suhozid presijeca prometnica koja povezuje Donji i Gornji Proložac, dok je njegov manji sjeverozapadni dio danas prekriven bujnom borovom šumom, i također je osim na terenu vidljiv jedino na zračnom snimku iz 1968. godine.

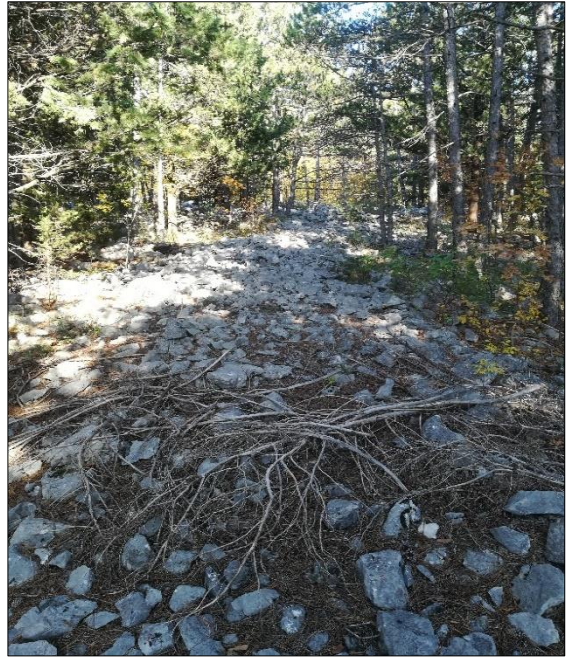
²²⁷ Na topografskim kartama obilježenu kao Δ (kota) 400.

²²⁸ S tim kako su i na položaju gdje je danas vinograd (istočno od gradine ispod Kuka), na ranijim zračnim snimkama vidljivi potezi suhozida prapovijesnih graditeljskih obilježja.

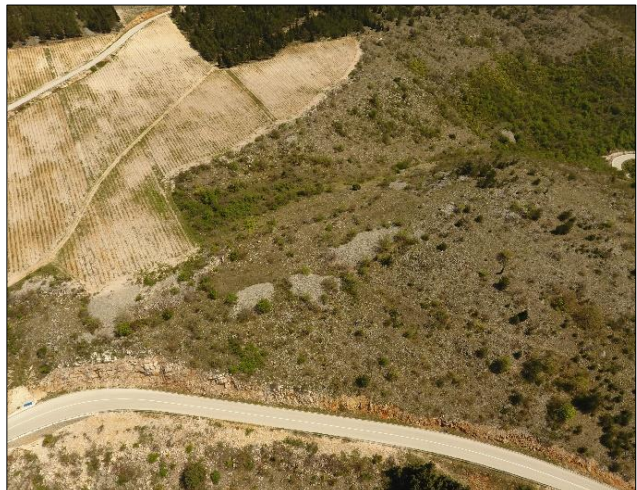
²²⁹ Ukratko, gradina je podignuta na uskom jezičku iznad kanjona Badnjevice. Na sjeverozapadnoj strani gradine izdvojeni jezičak presijeca potez kamenog suhozidnog bedema, dok sa svih ostalih strana plato prelazi u rub

*Sl. 101. Linija suhozida zapadno od gradine
(foto: T. Tomas)*

*Sl. 102. Potez suhozida na južnom rubu Barbića doca
(foto: T. Tomas)*

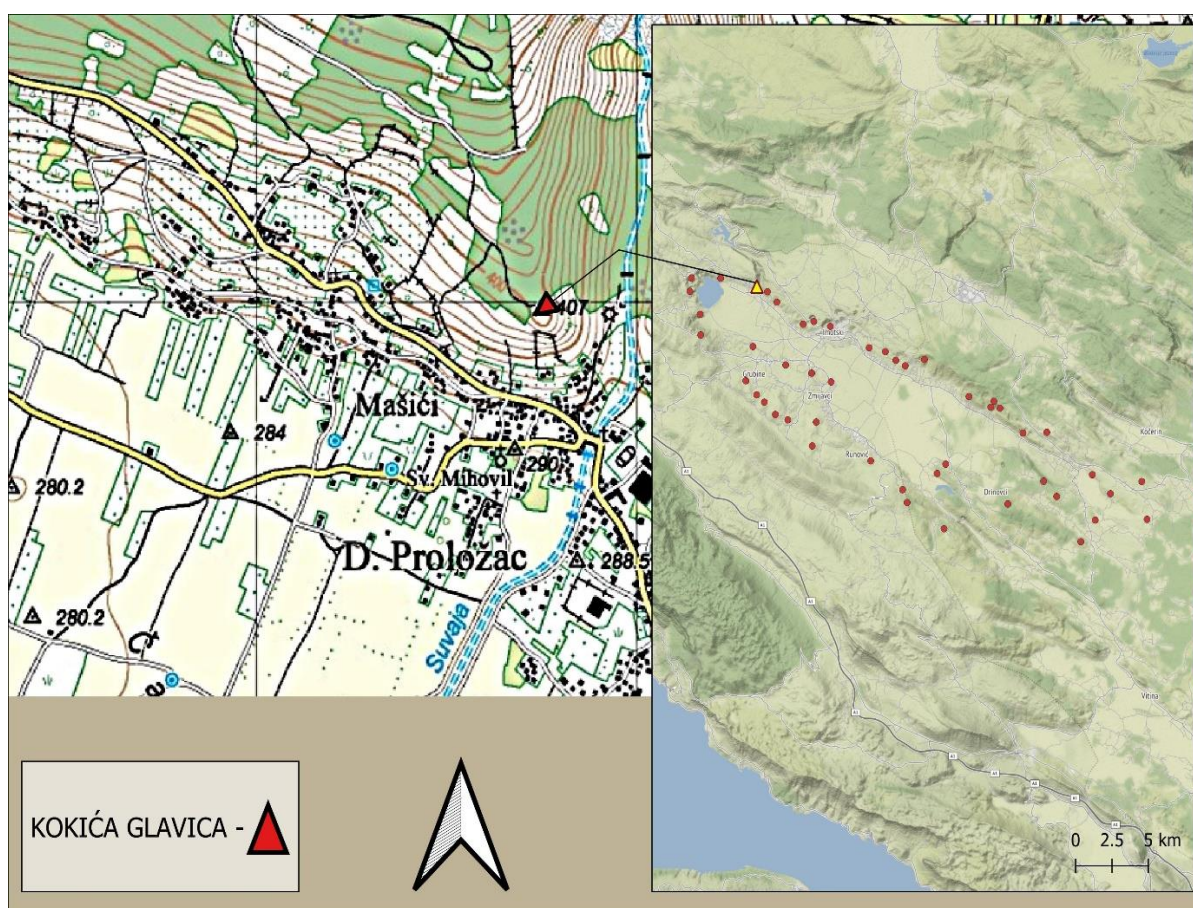

*Sl. 103 – 104. Sustav suhozida istočno od gradine ispod
Kuka, segment suhozida s južne strane Barbića doca i
gradinsko nalazište sjeverno od gradine ispod Kuka (foto: T.
Tomas)*

kanjona. Ulazni segment gradine je po svoj prilici smješten između južnog kraja bedema i ruba kanjona. S obzirom kako spomenuto nalazište izlazi van ciljanog promatranog prostornog konteksta samog rada, u isti nije uvršteno.

5.15. Kokića glavica

Kokića glavica nalazi se iznad zaseoka Kokići u Postranju, po kojemu je i dobila ime. Gradina je podignuta na tjemenu stožastog brda²³⁰ koje se izdiže nad zapadnim rubom kanjona Badnjevice (Sl. 105 – 106.).²³¹ U svojoj osnovi gradina (tj. njen akropolski dio) je približno kružnog tlocrta, površine oko 780 m², te sa svih strana opasana masivnim suhozidnim bedemom koji je najistaknutiji na zapadnom dijelu gradine (širine do 21 metar). Isto tako, na gradini su dokumentirane intenzivne graditeljske aktivnosti iz vremena kasne antike. Osobito na njevoj istočnoj i južnoj padini, gdje se pružaju sustavi zidova koji omeđuju prostor lepezastog tlocrta, unutar kojeg je smješteno više artificijelnih terasa. (Sl. 107 – 108.).

Sl. 105. Prostorni položaj gradine na Kokića glavici (izvor: Topografska karta 1:25.000, QGIS; izradio: T. Tomas)

²³⁰ Samo tjeme gradine na topografskim kartama obilježeno je kao Δ (kota) 407.

²³¹ F. BULIĆ, 1887, 94 – 96; I. BULIĆ, 1892, 21 – 22; I. BULIĆ, 1898, 153; A. UJEVIĆ, 1954, 59, 60, 68; V. VRČIĆ, 1978, 279; M. LOZO, 1987, 15 – 16; S. ČAČE, 1993, 380; LJ. GUDELJ, 2000, 131; LJ. GUDELJ, 2006, 13; LJ. GUDELJ, 2016, 85. i dr.

Sl. 106. Zračna snimka gradine na Kokića glavici (foto: T. Tomas)

Na površini tjemena i na padinama gradine pronalazi se brojna pokretna arheološka građa. Najčešće se radi o ulomcima keramičkih posuda, koje na osnovu makroskopskih obilježja možemo datirati u široki vremenski raspon od brončanog i željeznog doba, antike i srednjeg vijeka.

Sl. 107 – 108. Dijelovi kasnoantičke arhitekture na istočnoj i južnoj padini Kokića glavice (foto: T. Tomas)

Bitno je napomenuti kako se na sjevernom dijelu bedema pronalaze pravilno oklesani kameni blokovi, nešto većih dimenzija s izraženom bunjom, koji bi mogli pripadati mlađim prapovijesnim graditeljskim tehnikama (Sl. 109 – 110.).²³²

Sl. 109 – 110. Veći, pravilno oklesani kameni blokovi s izraženom bunjom, na sjevernom dijelu bedema akropole (foto: T. Tomas)

Užem prostornom i kulturnom kontekstu Kokića glavice pripada i oveći plato koji se nalazi na zapadnom, prirodnom produžetku glavice.²³³ Tlocrt platoa ima formu nepravilnog trapeza, sa ukupnom površinom od skoro 35.000 m². Sustavom masivnih suhozida, dodatno je raščlanjen na dva dijela. Veći dio je nepravilnog pravokutnog tlocrta i on se naslanja neposredno na zapadno podnožje gradine. Sa istočne strane (u dužini 65 metara i širini do 10,5 metara) i sa zapadne strane (u dužini 114 metara i širini do čak 19 metra) markiran je sustav spomenutih masivnih suhozida (Sl. 112.). Na njih su otprilike okomito, sa sjeverne (u dužini od 74 metra i širini do 15 metara, s tim kako se na istočnom potezu djelomično gubi) i južne (u dužini od 82 metra i širini do 9 metara) strane postavljena još dva suhozida. Jugozapadni rub opisanog većeg dijela prelazi u manji, koji ima nepravilan kružni tlocrt, markiran sa četiri djelomično isprekidana suhozidna poteza.²³⁴

²³² Pri tome se prvenstveno misli na primjenu graditeljskih tehnika tipičnih za grčko – helenistički period šire kulturne makroregije. LJ. GUDELJ, 2016, 82. No, bez ciljanih arheoloških iskopavanja, navedeno smo primorani ostaviti na razini pretpostavke.

²³³ Nažalost, prilikom postavljanja spomen križa, tjeme Kokića glavice je devastirano. Također, prilikom gradnje pristupnog puta za postavljanje spomen – obilježja, uništeni su i dijelovi zapadnog i sjevernog bedema gradine, kao i dijelovi bedema pripadajućeg kompleksa zapadno od glavice. Kao posljedica, na sjevernom dijelu gradine ostao je izložen kulturni sloj (Sl. 111.).

²³⁴ Gradini se najvjerojatnije prilazilo upravo sa zapadne strane.

Na opisanim površinama površinski nalazi su rijetki.²³⁵ Na i uz zone suhozida, primjetni su komadi izrazito usitnjenih keramičkih nalaza. Prema unaprijed opisanome, Kokića glavica spada u red najvažnijih i najsloženijih nalazišta promatranog Imotsko – bekijskog prostora. Čijem užem kontekstu pripadaju i nalazišta i pojedinačni nalazi dokumentirani u njenom podnožju.²³⁶

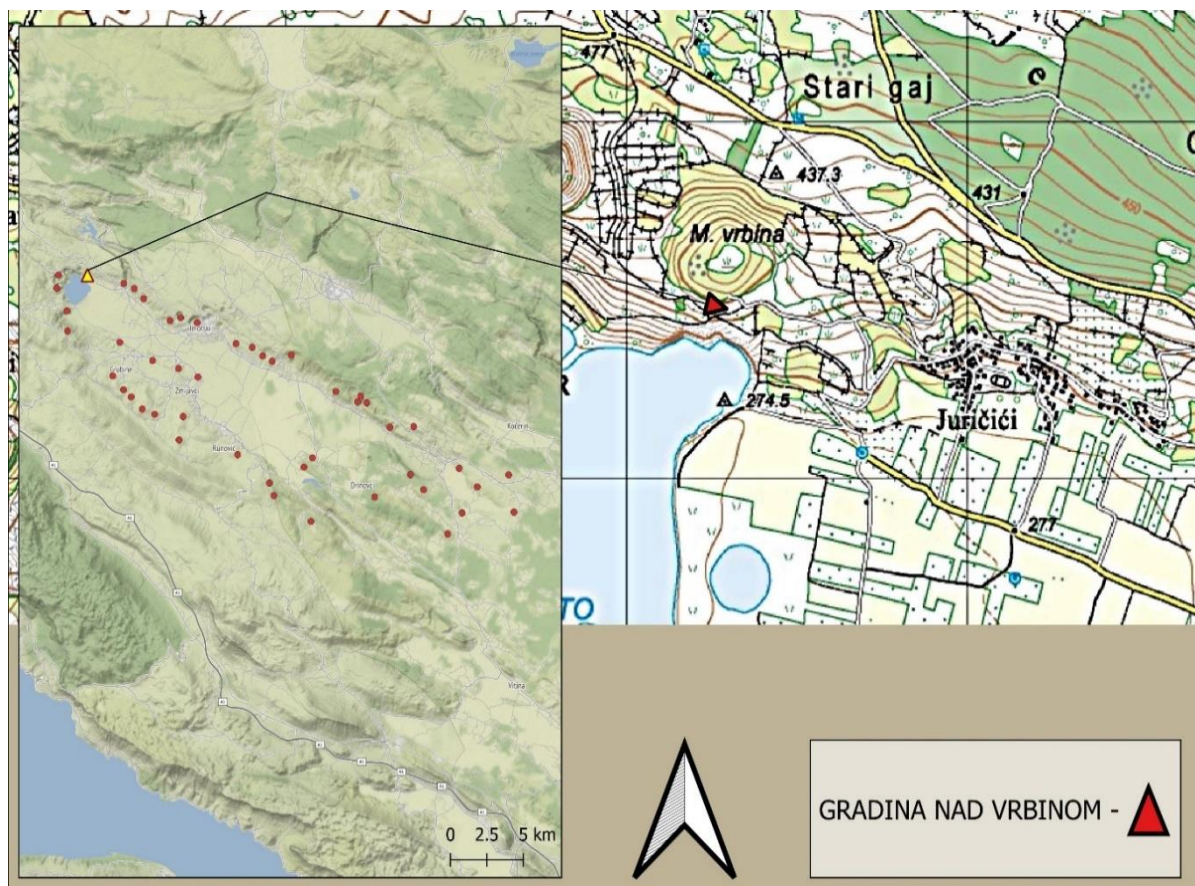
Sl. 111 – 112. Profil sa izloženim kulturnim slojem na sjevernom dijelu gradine nastao kao posljedica devastacije i zapadni suhozid istočnog kompleksa Kokića glavice (foto: T. Tomas)

²³⁵ Naime, teško su uočljivi zbog već spomenute guste borove vegetacije i debelog sloja četina.

²³⁶ F. BULIĆ, 1887, 94 – 96; I. BULIĆ, 1898, 153; LJ. GUDELJ, 2000, 131; LJ. GUDELJ, 2006. i dr.

5.16. Gradina Nad Vrbinom

Gradina se nalazi na zapadu Postranja, nedaleko od zaseoka Juričići. Podignuta je na izduženom platou sa glavnom osi pružanja u smjeru zapad – istok i s nadmorskom visinom od 351 do 362 metra.²³⁷ Ukupna površina gradine iznosi 9.434 m², dok je površina gradinskog perimetra 7.315 m² (Sl. 113.).

Sl. 113. Prostorni položaj gradine Nad Vrbinom (izvor: Topografska karta 1:25.000, QGIS; izradio: T. Tomas)

Plato je sa dvije duže strane prirodno zaštićen. I to s južne strane oštrom liticom prema Prološkom blatu (jezeru), a sa sjeverne strane strmim rubom vrtače Mala Vrbina.²³⁸ Dok uže, pristupne strane platoa (zapadna i istočna) okomito sijeku dva masivna kamena suhozidna bedema (Sl. 114.). Zapadni bedem, ima tlocrt izdužene gomile (dužine 64 metra i širine na najistaknutijem sjevernom dijelu do 35 metara). S tim kako se na njegov južni dio nastavlja

²³⁷ Teren platoa, od sjevera prema jugu ravnomjerno pada.

²³⁸ Podatke o gradini u dva navrata donosi nam Lj. Gudelj. LJ. GUDELJ, 2006, 13., te nešto opširnije. LJ. GUDELJ, 2016, 84.

potez užeg suhozida (dužine 32 metra). Istočni bedem, tlocrtno je gotovo istovjetan zapadnom (dužine 80 metara i širine do 21 metar). Na najširim dijelovima bedema (osobito na zapadnom) formirane su manje zaravnjene površine (Sl. 115.). U novije vrijeme, obadva su bedema devastirana probijanjem komunikacije na njihovom otprilike središnjem dijelu (Sl. 116.). Isto tako, južni rub istočnog bedema s pripadajućim dijelovima gradinskog platoa također je devastiran probijanjem komunikacije.

Sl. 114. Zračna snimka gradine Nad Vrbinom (foto: T. Tomas)

Ulaz na gradinu danas je teško posebno izdvojiti, a najvjerojatnije je bio formiran uz same bedeme.²³⁹ Površina platoa prošarana je stjenovitim dijelovima i sa zemljanim površinama koje upućuju na postojanje kulturnog sloja, osobito na njegovom istočnom dijelu gdje je podignuto više novovjekovnih suhozidnih ograda (Sl. 117.). Na površini platoa (osobito na južnim padinama) i na zaravnjenim dijelovima bedema pronalaze se površinski nalazi. Najčešće se

²³⁹ Sa zapadne strane na gradinu se moglo pristupiti i stazom, koja prolazi između litice koja se spušta u Prološko blato i južnog ruba zapadnog bedema. Ista komunikacija je dodatno bila flankirana, već spomenutim produžetkom zapadnog bedema. Također na mjestima gdje su devastirani zapadni i istočni bedem, neposredno ispod njihovih najistaknutijih, najmasivnijih segmenata postojao ulaz, koji je danas naknadno proširen.

radi o ulomcima keramičkih posuda i kućnog lijepa. Prema njihovim makroskopskim obilježjima površinske nalaze možemo datirati u široki vremenski raspon brončanog doba.²⁴⁰ Užem prostornom i vremenskom kontekstu gradine Nad Vrbinom treba pripisati i šest kamenih gomila, koje se nalaze na udaljenosti od 70 do 500 metara od gradine, i to pet gomila sa njene sjeveroistočne i istočne i jedna sa sjeverozapadne strane.

Sl. 115 – 117. Zaravnjeni vrh zapadnog bedema, suvremena komunikacija probijena kroz zapadni bedem, pogled na plato gradine (foto. T. Tomas)

²⁴⁰ Također, prilikom obilaska gradine Nad Vrbinom prikupljena je jedna kamena kugla.

5.17. Gradina iznad Bobovišća

Gradina se nalazi u mjestu Donja Dolića Draga. Podignuta je na platou nepravilnog oblika, apsolutne nadmorske visine od 511 do 520 metara i s dužom osi pružanja u smjeru sjeveroistok – jugozapad. Ukupna površina gradine iznosi 4.551 m², dok je površina prostora markiranog s bedemom 3.175 m² (Sl. 118.).

Sl. 118. Prostorni položaj gradine iznad Bobovišća (izvor: Topografska karta 1:25.000, QGIS; izradio: T. Tomas)

Gradina je sa tri strane prirodno zaštićena sa vrtačama. Sa istočne strane vrtačom Gornja rupa, sa južne strane vrtačom Donja rupa i sa zapadne strane vrtačom Bobovišće.²⁴¹ Dok je sjeverozapadnu, pristupačniju stranu platoa štitio masivni kameni suhozidni bedem lučnog tlocrta (dužine 64,8 metara i širine do 14,3 metra) (Sl. 119.).²⁴² Na gradinu se pristupalo iz smjera zapada, između bedema i ruba vrtače Bobovišće.²⁴³

²⁴¹ LJ. GUDELJ, 2016, 42.

²⁴² Dužinom istočne polovice bedema teče novovjekovna suhozidna ograda.

²⁴³ Na istom položaju nalazi se staza kojom se i dan danas najlakše dolazi na gradinu.

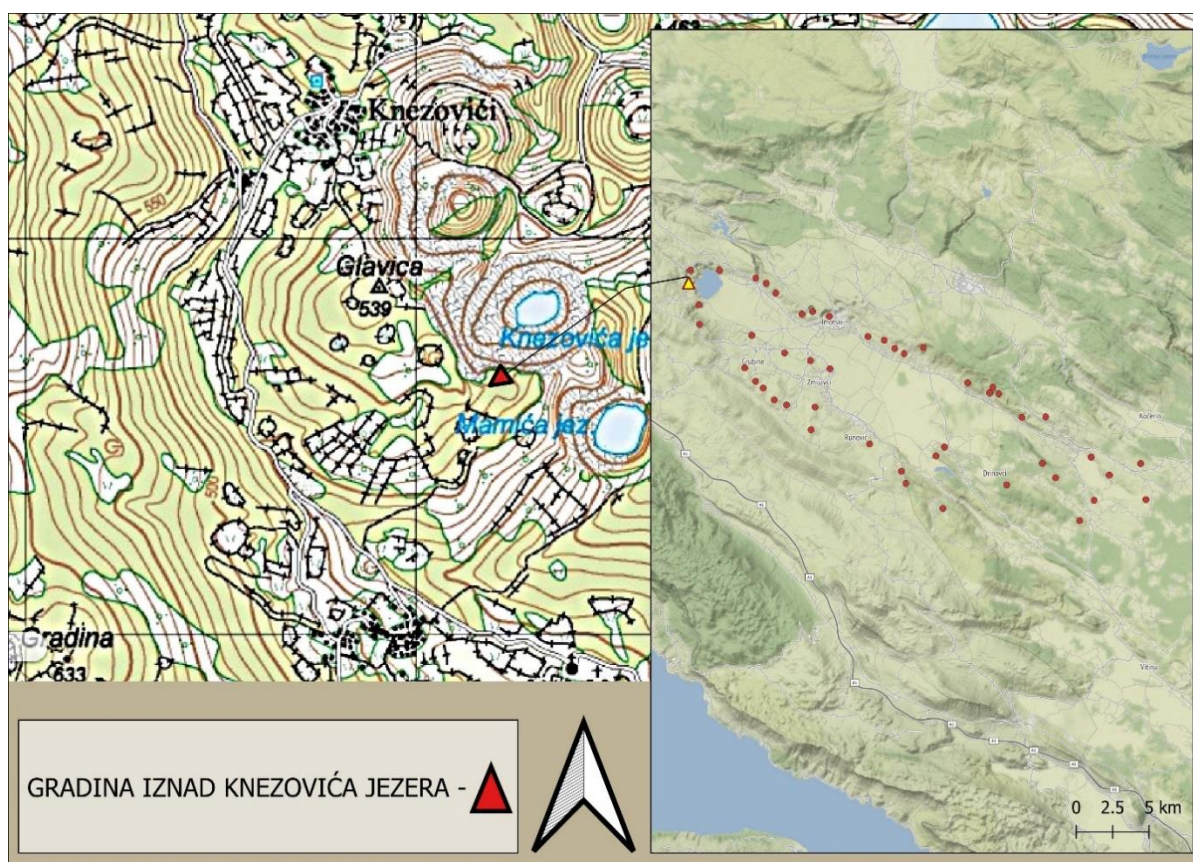
Površina platoa gradine uglavnom je kamenite konzistencije, s neznatnim površinama kulturnog sloja, koji je najbolje dokumentiran na pojasu uz bedem. Površinski nalazi na gradini su rijetki, pronalaze se ulomci keramičkih posuda i usitnjeni komadi kućnog lijepa. Na udaljenosti od otprilike kilometar sjeverno od gradine smještena je grupa od deset kamenih gomila.

Sl. 119. Ortofoto snimka gradine iznad Bobovišća (izvor: Geoport.dgu.hr 2011)

5.18. Gradina iznad Knezovića jezera

Gradina se nalazi u Lokvičićima.²⁴⁴ Uklopljena je u vrlo slikovit i dramatičan ambijent. Naime, gradina je podignuta na isturenom platou (apsolutne nadmorske visine od 472 do 490 metara), čiji zapadni rub "visi" iznad Knezovića jezera, dok je sa sjeverne i dijelom istočne strane omeđena rubom Lokvičićkog jezera. Ukupna površina gradine iznosi 4.432 m², s tim da je površina prostora markiranog bedemom 2.609 m² (Sl. 120 – 121.).

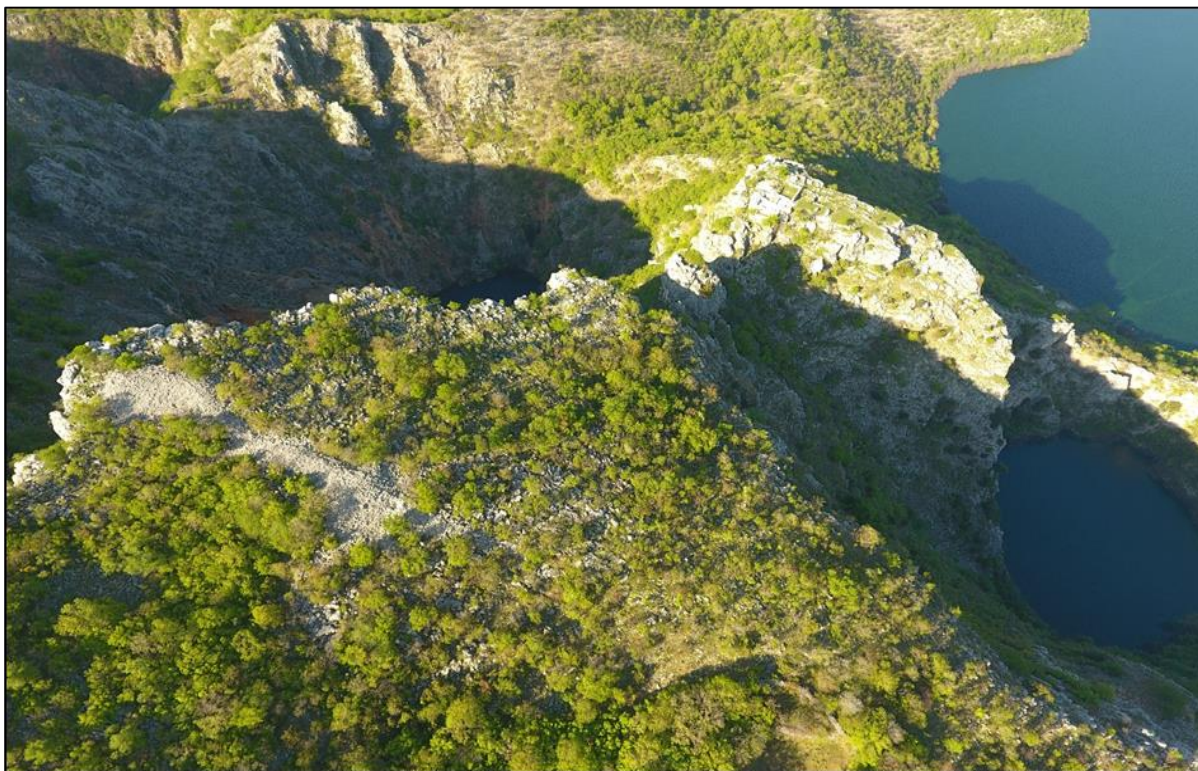
Sl. 120. Prostorni položaj gradine iznad Knezovića jezera (izvor: Topografska karta 1:25.000, QGIS; izradio: T. Tomas)

Kameni suhozidni bedem podignut je s južne strane platoa (u dužini od 74,1 metar), a najistaknutiji je na svom istočnom rubu (u širini do 15 metara) (Sl. 122.).²⁴⁵ Gradini se najlakše moglo pristupiti s njene južne strane, prostorom između Knezovića jezera i jedne manje vrtače. Sam ulazni segment u gradinu je dosta teško dokumentirati. Najvjerojatnije kako je bio

²⁴⁴ Za osnovne podatke o gradini vidi još. LJ. GUDELJ, 2016, 43.

²⁴⁵ Upravo na istočnom dijelu bedema, nastavlja se kraći potez (14,2 metra) u pravcu juga.

formiran uz istočni rub bedema, za koji smo već naveli da je bio dodatno flankiran s južnim krakom.

Sl. 121. Zračna snimka gradine iznad Knezovića jezera (foto: T. Tomas)

Površina platoa gradine pretežito je kamenita, dok manje površine slobodne od kamena prekriva višegodišnja vegetacija i gusta trava (Sl. 123.). Potencijalni kulturni sloj jedino možemo očekivati na južnijem dijelu platoa, neposredno uz same bedeme. Površinski nalazi su rijetki, pronalaze se jedino sitniji ulomci keramičkih posuda grube prapovijesne fature, te komadi usitnjenog kućnog lijepa.²⁴⁶

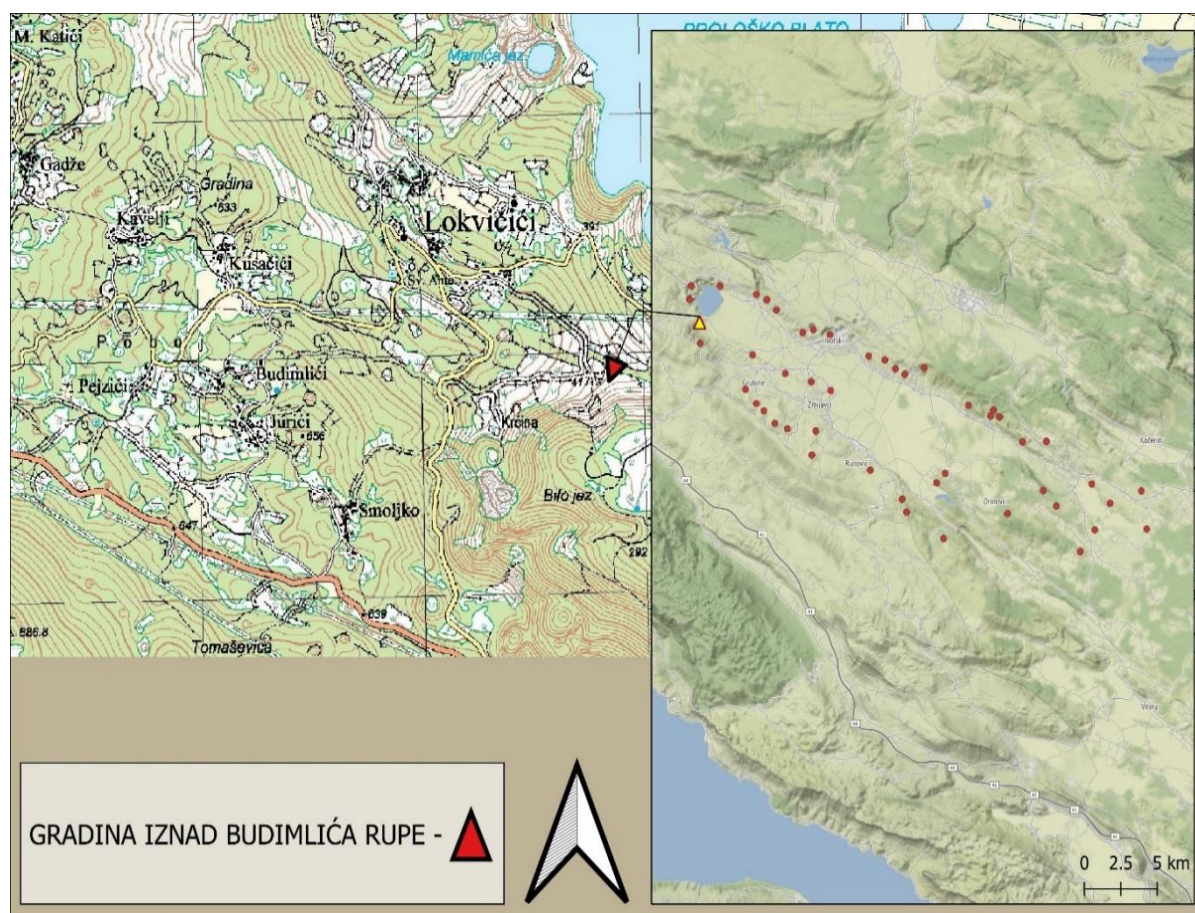

Sl. 122 – 123. Pogled na bedem i plato gradine (foto: T. Tomas)

²⁴⁶ Nedaleko, od gradine u pravcu sjevera nalazi se kasnoantičko i srednjovjekovno nalazište Grad. Iako na strateški zgodnom položaju, na njemu nisu detektirani elementi koji bi ga mogli svrstati u red nalazišta gradinskog tipa. Ipak bez ciljanih arheoloških iskopavanja teško je donijeti konačan sud. I. ALDUK, 2013, 549 i d; I. ALDUK, 2015, 594; T. JERONČIĆ, 2016. 694 – 695.

5.19. Gradina iznad Budimlića rupe

Gradina se nalazi u Lokvičićima, podignuta je na istaknutoj brdskoj linguli između većih suhih vrtača Budimlića rupe i Rogina doca.²⁴⁷ Plato gradine ovalnog je tlocrta, s dužom osi položenom u smjeru sjeverozapad – jugoistok, te s apsolutnom nadmorskom visinom od 385 – 400 metara. Ukupna površina gradine iznosi 6.097 m², a površina prostora omeđenog bedemom 4.416 m² (Sl. 124.).

Sl. 124. Prostorni položaj gradine iznad Budimlića rupe (izvor: Topografska karta 1:25.000, QGIS; izradio: T. Tomas)

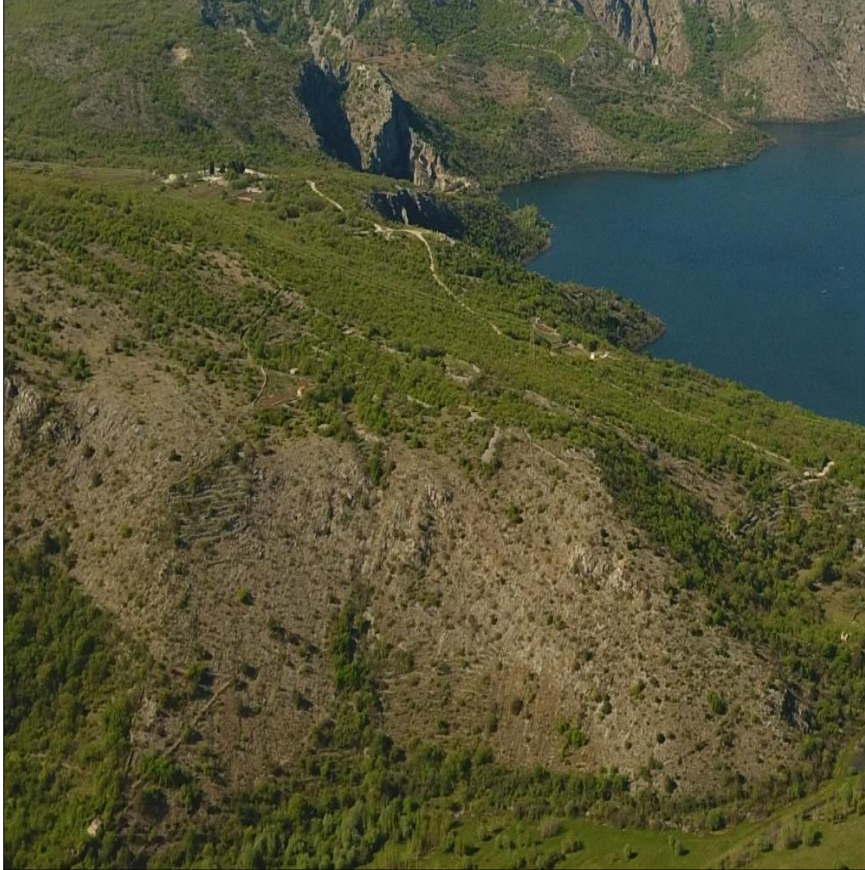
Na sjevernoj i istočnoj strani gradine podignut je kameni suhozidni bedem koji je najistaknutiji na sjevernoj strani.²⁴⁸ Dok južni i zapadni rub platoa prelaze u liticu, odnosno u manju izduženu vrtaču. Tragove posebno formiranog ulaznog segmenta gradine ne možemo sa sigurnošću

²⁴⁷ Gradina nije poznata u literaturi.

²⁴⁸ Bedem je na sjevernoj strani na više mjesta isprekidan i prekriven bujnom vegetacijom pa je otežano u cijelosti odrediti njegovu točnu dužinu.

determinirati. No s obzirom kako je pristup gradini bio najlakši sa sjeverne strane, gdje je i kameni suhozidni bedem bio najistaknutiji, sasvim je logično na tom dijelu projicirati i sam ulaz na gradinu (Sl. 125).

Površina platoa gradine uglavnom je kamenita, s tim kako je zapadnija polovica prekrivena sa

gustom vegetacijom. Kulturni sloj gotovo nedostaje, u izvjesnoj količini moguće da je sačuvan jedino uz poteze bedema, osobito na istočnom dijelu gradine.

Sl. 125. Zračna snimka gradine iznad Budimlića rupe (foto: T. Tomas)

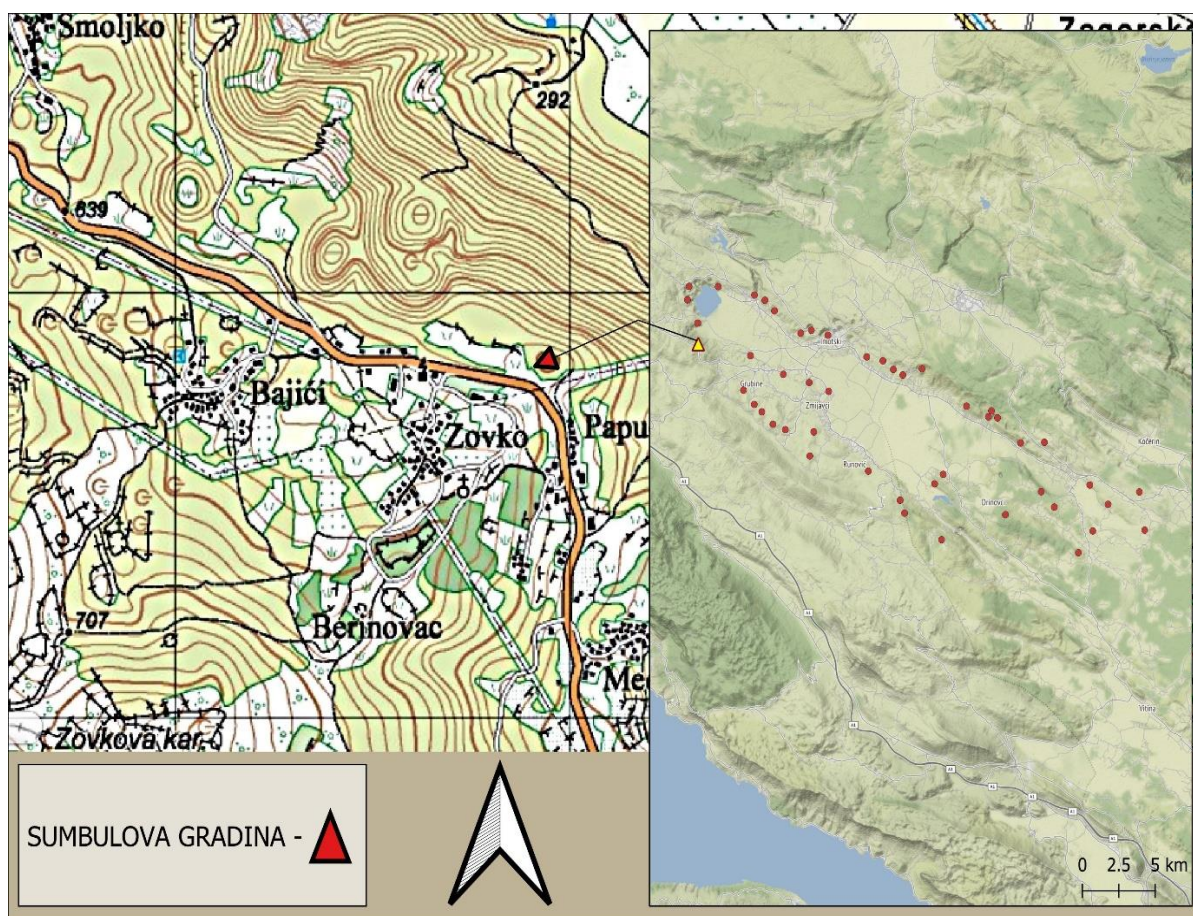
Površinski nalazi na platou gradine su izuzetno rijetki, a izdvajaju se izrazito usitnjeni ulomci

atipčne keramike prapovijesnih makroskopskih obilježja i komadi usitnjenog kućnog lijepa.

Užem prostornom i vjerojatno kulturnom kontekstu gradine možemo atribuirati veću kamenu gomilu podignutu oko 40 metara jugozapadno od gradinskog platoa.

5.20. Sumbulova gradina

Gradina se nalazi u Berinovcu, u zaseoku Papučići.²⁴⁹ Podignuta je na tjemenu i padinama nižeg, stožastog brežuljka, na apsolutnoj nadmorskoj visini od 591 do 607 metara i na ukupnoj površini od 3.896 m². Duž sjeverne strane rub gradine prelazi u provaliju koja se oštro spušta prema površini Imotsko – bekijskog polja. Dok je sa ostalih strana gradina bila zaštićena kamenim suhozidnim bedemom (Sl. 126 – 127.).

Sl. 126. Prostorni položaj Sumbulove gradine (izvor: Topografska karta 1:25.000, QGIS; izradio: T. Tomas)

Potezi bedema danas su jedino vidljiviji na istočnoj i dijelom na zapadnoj strani gradine. Dok je na južnoj strani bedem sačuvan u temeljnoj zoni i prekriven gustim slojem vegetacije. Određenu poteškoću u definiranju bedemskih struktura gradine svakako predstavljaju činjenice da je kamen s bedema ugrađivan u kasnije antičke objekte (dokumentirane na i u neposrednoj blizini gradine) kao i u obližnje novovjekovne ograde. Isto tako, na određenim mjestima, na

²⁴⁹ A. UJEVIĆ, 1954, 41, 57; I. BOJANOVSKI, 1977, 94 – 96; V. VRČIĆ, 1980, 44; V. VRČIĆ, 1996, 144; LJ. GUDELJ, 2016, 47.

padinama gradine (upravo na položajima bedema) nabacivane su hrpe trijebljenog kamena iz obližnjih kultiviranih površina (Sl. 130.).

Sl. 127. Zračna snimka Sumbulove gradine (foto: T. Tomas)

Gradinu u osnovi možemo raščlaniti na dva dijela. Manji plato na samom tjemenu brda ("akropolu") i donji prostraniji dio (Sl. 128 – 129.). Na površini akropolskog dijela gradine vidljive su temeljne zone zidova objekta antičke provenijencije. Dok je na niži, donji dio gradine razbijen s nekoliko većih terasastih zona.

Sl. 128 – 129. Gornji plato "akropola" i donji, prostraniji plato gradine (foto: T. Tomas)

Veća površina gradine prekrivena je gustom vegetacijom (izuzetak čine zone tjemena, te određeni dijelovi na istočnoj i zapadnoj strani gradine). Na padinama i okolnom prostoru (uglavnom na danas kultiviranim površinama) nailazi se na površinske nalaze.

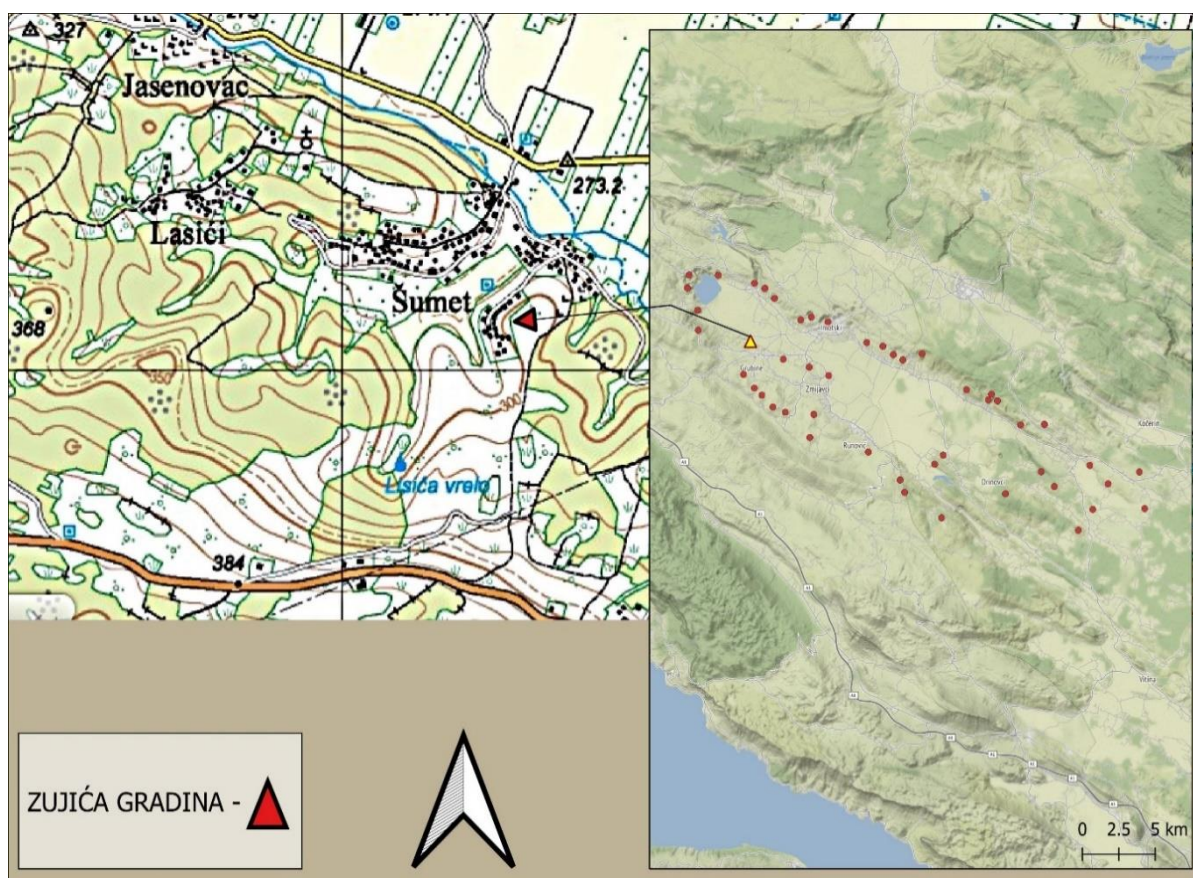
Sl. 130. Bedem na istočnoj strani gradine probijen modernom komunikacijom (foto: T. Tomas)

Uglavnom se radi o ulomcima antičkog crijepa i ulomcima keramičkih posuda prapovijesne i antičke provenijencije. Također, na kultiviranim površinama, prilikom zemljanih radova izoravani su i dijelovi zidova antičkih objekata, te brojna druga antička rimska pokretna arheološka građa. Sa užeg prostora Sumbulove gradine potječe i miljokaz sa natpisom cara Tiberija, a u neposrednoj blizini oko 20 metara južno od gradine, otprilike trasom današnje ceste prolazila je i rimska magistralna cesta Salona – Naronu.²⁵⁰

²⁵⁰ J. ALAČEVIĆ, 1884, 54; K. PATSCH, 1900, 329; A. UJEVIĆ, 1954, 41; I. BOJANOVSKI, 1977, 94 – 95. i dr.

5.21. Zujića gradina

Zujića gradina nalazi se u Šumetu, u zaseoku Zujići po kojemu je i dobila ime.²⁵¹ Gradina je podignuta na nižem, omanjem brežuljku koji se izdiže neposredno iznad površine jugozapadnog dijela Imotsko – bekijskog polja. Gradinski plato ima otprilike ovalni tlocrt, s dužom osi pružanja u smjeru sjever – jug (s blagim otklonom) i s apsolutnom nadmorskom visinom od 303 do 307 metara. Ukupna površina gradine iznosi 2.120 m² (Sl. 131 – 132.).²⁵²

Sl. 131. Prostorni položaj Zujića gradine (izvor: Topografska karta 1:25.000, QGIS; izradio: T. Tomas)

Sa svih strana, osim sa južne (gdje je rub platoa završava oštrijom inklinalom) gradina je zaštićena kamenim suhozidnim bedemom. Važno je napomenuti kako je suhozid danas na dijelovima gradine, uslijed gustog raslinja teško razaznati (Sl. 133.). Isto tako, cijeli plato gradine bio je kultiviran i podijeljen na više agrarnih površina, dok je danas uglavnom prekriven gustom šumom. Upravo zbog čišćenja zemljišta prilikom obrađivanja, imamo i dosta

²⁵¹ Osnovne podatke o gradini donosi. LJ. GUDELJ, 2006, 14; LJ. GUDELJ, 2016, 73.

²⁵² Površina unutarnjeg prostora gradine iznosi oko 1.729 m², iako je zbog zatečene terenske situacije nešto teže određiva.

nakupina trijebljenog kamena, osobito na istočnoj strani gradine, te dijelom i na sjevernoj. Upravo na onim položajima gdje su i najbolje sačuvani ostatci bedema.²⁵³ Ulazni segment u gradinu zasigurno je formiran na sjevernoj strani, gdje su bedemi bili najsnažniji i pristup gradini najlakši. Također, danas se upravo tim smjerom stazom najlakše dolazi na gradinu.

Sl. 132. Zračna snimka Zujića gradine (foto: T. Tomas)

Na samom platou gradine smještene su tri veće terasaste površine, a na njegovoj zapadnoj strani nalazi se više manjih. Iako su navedene površine dijelom nastale i kao posljedica kultivacije i obrade zemljišta, sigurno sadrže izvjesne količine kulturnog sloja (Sl. 134.). Na samoj površini gradine površinski nalazi su rijetki (teško ih je primijetiti), a češće ih pronalazimo na ostacima bedema i padinama gradine. Uglavnom se radi o atipičnim ulomcima keramičkih posuda prapovijesne provenijencije.

²⁵³ Dimenzije bedema je danas teško odrediti uslijed gustog raslinja i nabačenog trijebljenog kamena. Dok bedem na zapadnoj strani gradine, danas uglavnom nalazimo rasut niz padinu brda.

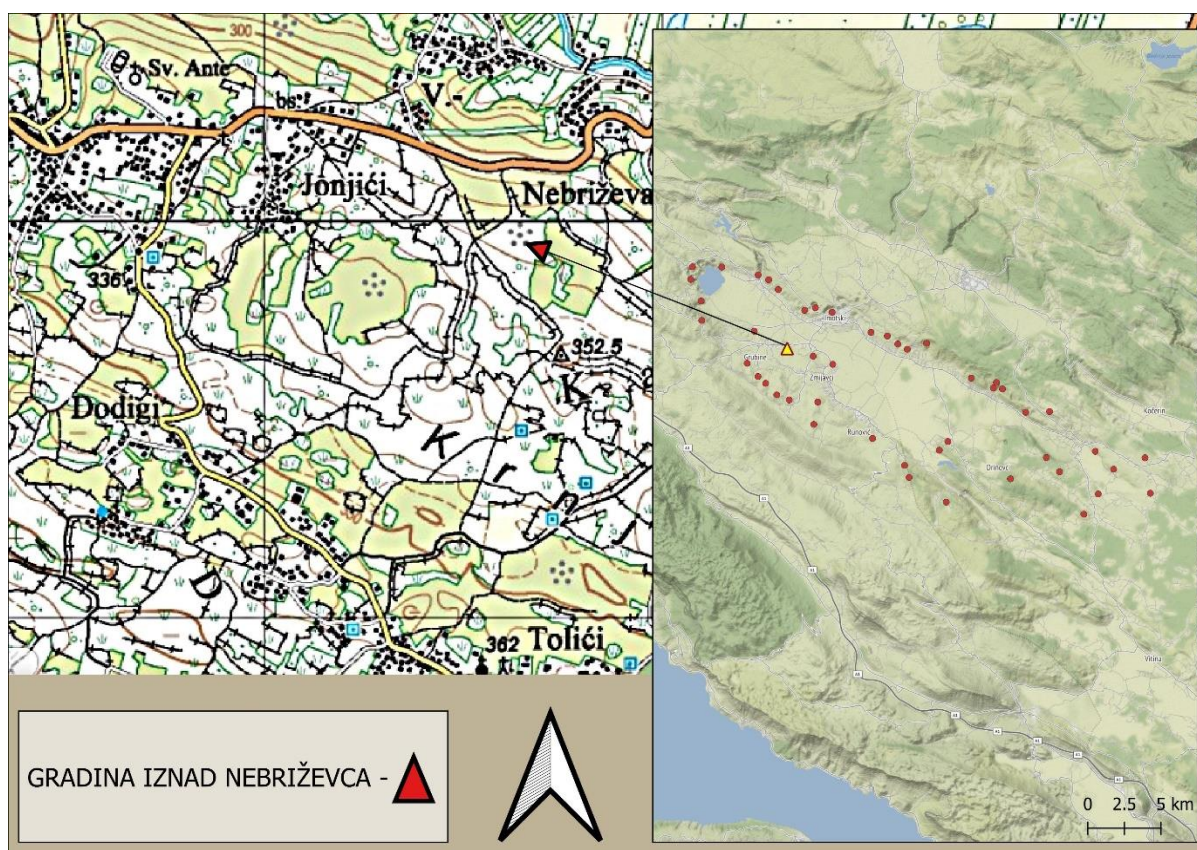
133. Pogled na istočni dio bedema gradine (foto: T. Tomas)

Sl. 134. Plato gradine (foto: T. Tomas)

5.22. Gradina iznad Nebriževca

Gradina se nalazi južno, iznad Nebriževca, odnosno zaseoka Ajduci. Podignuta je na sjevernoj zaravni brdskog masiva koji se spušta prema površini Imotsko – bekijskog polja.²⁵⁴ Plato gradine je približno ovalnog oblika, s apsolutnom nadmorskom visinom od 334 do 338 metara. Ukupna površina gradine iznosi oko 3.862 m², dok je površina prostora markiranog bedemima 2.690 m² (Sl. 135 – 136.).

Sl. 135. Prostorni položaj gradine iznad Nebriževca (izvor: Topografska karta 1:25.000, QGIS; izradio: T. Tomas)

Na sjeveroistočnoj strani gradine podignut je masivni kameni suhozidni bedem u vidu veće izdužene gomile (dužine 54 metra i širine do 18,3 metra).²⁵⁵ Dok je na istočnom i južnom dijelu gradine bedem prekriven gustom vegetacijom (s prekidima se može pratiti u dužini do skoro 62 metra).²⁵⁶

²⁵⁴ Gradinu je prvi dokumentirao i opisao Lj. Gudelj. LJ. GUDELJ, 2016, 74.

²⁵⁵ Po svoj prilici bedem je išao još nekih 40 metara u pravcu sjeverozapada, gdje se jasno vide njegovi tragovi.

²⁵⁶ Plato gradine iznad Nebriževca (kao i okolica sa južne strane) također su bili kultivirani. Tako da je dobar dio kamena sa bedema, upravo na južnoj strani, bio ugrađen u okolne novovjekovne kamene suhozidne ograde.

Prepoznatljive elemente ulaza na gradinu danas nije moguće detektirati. Iz promatranja topografskih i fizičkogeografskih elemenata šireg prostora gradine. Evidentno je kako se na gradinu moglo pristupiti iz više pravaca.²⁵⁷

Sl. 136. Zračna snimka gradine iznad Nebriževca (foto: T. Tomas)

Plato gradine danas je uglavnom izrazito prekriven gustom vegetacijom, jedino je istočniji dio gradine nešto čišći. Površinski nalazi su rijetki i teško vidljivi upravo zbog gustog raslinja. Ulomci keramičkih posuda i usitnjenog kućnog lijepa pronalaze se jedino na užem prostoru bedemskih suhozidnih struktura.²⁵⁸ Također prema navodima mjesnog stanovništva na užem prostoru gradine pronalazeni su i kasnosrednjovjekovni ukopi.²⁵⁹ Na udaljenosti do 500 metara, sa zapadne, južne i jugoistočne strane gradine, raspoređeno je ukupno deset prapovijesnih kamenih gomila.

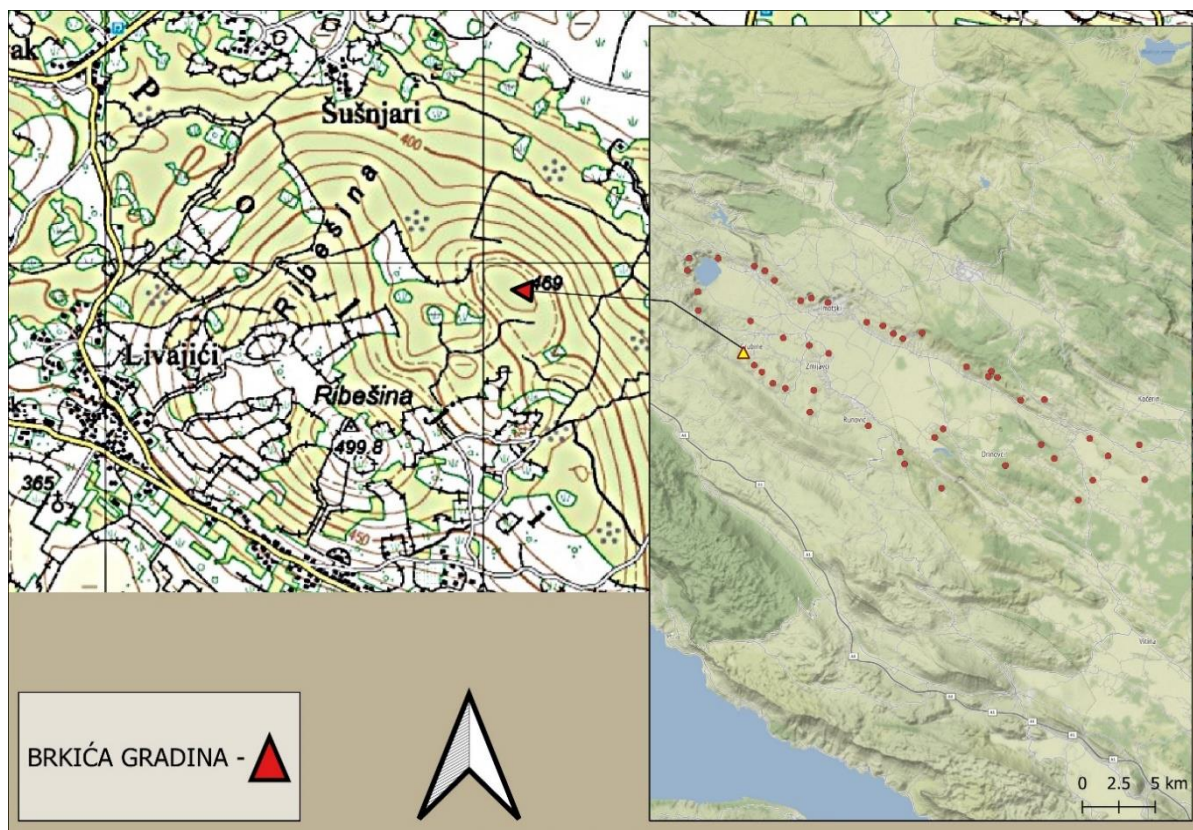
²⁵⁷ Između ostalog to potvrđuju i novovjekovne staze i puteljci, koji su jednim svojim dijelom zasigurno naslonjeni na starije osnove. Staze su i danas aktivne na južnoj, zapadnoj i sjeveroistočnoj strani gradine.

²⁵⁸ U nedostatku simptomatičnijih elemenata na pronađenoj građi, ona se grubo može atribuirati kao prapovijesne.

²⁵⁹ LJ. GUDELJ, 2016, 74.

5.23. Brkića gradina

Podignuta je na istočnom rubu brda Ribešina, u Poljicima.²⁶⁰ Gradina zauzima nepravilni ovalni plato,²⁶¹ s dužom osi postavljenom u dinarskom smjeru (sjeverozapad – jugoistok) i s apsolutnom nadmorskom visinom od 460 – 469 metara.²⁶² Ukupna površina gradine iznosi 5.570 m², dok je površina prostora omeđenog bedemima 3.657 m² (Sl. 137 – 138.)

Sl. 137. Prostorni položaj Brkića gradine (izvor: Topografska karta 1:25.000, QGIS; izradio: T. Tomas)

Na pristupačnijim stranama gradine podignuti su masivni kameni suhozidni bedemi. Sjeverozapadni (dužine 62 metra i širine do 16 metara) i jugoistočni bedem (dužine 66 metara i širine do 19 metara). S tim kako su na najširim dijelovima bedema istaknute zaravnjene platinoidne površine, osobito na jugoistočnom bedemu. Isto tako, od južnih rubova bedema pružaju se užji potezi suhozida (u pravcu istoka u dužini 21 metar i u pravcu zapada u dužini od 14 metara) koji gotovo da zatvaraju plato na južnom dijelu gradine. Također gradina je na

²⁶⁰ Gradinu spominje I. Bojanovski. I. BOJANOVSKI, 1977, 96. Dok kasnije opis gradine donosi Lj. Gudelj. LJ. GUDELJ, 2016, 67.

²⁶¹ Treba naglasiti kako se duža južna strana djelomično uvlači unutra, pa tlocrt nalikuje obliku bubrega ili graha.

²⁶² Istočni, dio ujedno i najviša točka gradine na topografskim kartama obilježena je kao Δ (kota) 469.

sjevernoj strani platoa bila markirana potezom polukružnog bedema (u dužini od 73 metra).²⁶³ Upravo tu je bio formiran ulaz na gradinu, jednostavnim prekidom parametra sjevernog bedema u širini od oko tri metra, na poziciji uz jugoistočni bedem.²⁶⁴

Sl. 138. Zračna snimka Brkića gradine (foto: T. Tomas)

Površina platoa gradine na sjevernijoj polovici prekrivena je gustom vegetacijom, a dijelom i većim površinama matične stijene. Dok južnija polovica platoa sadrži izvjesnu količinu kulturnog sloja.²⁶⁵ Na platou se pronalaze površinski nalazi u vidu ulomaka keramičkih posuda i kućnoga lijepa. Isto tako, na zaravnjenom prostoru jugozapadnog bedema pronalazi se značajnija koncentracija kućnoga lijepa. Za uži prostorni kontekst gradine zasigurno su bitne i jasno izdiferencirane terasaste površine koje se pružaju u sjevernom produžetku platoa gradine. Također na kultiviranim docima i terasama raspoređenim 200 metara južnije od gradine pronalaze se ulomci keramike i usitnjenog kućnog lijepa.²⁶⁶

²⁶³ Upravo na jugozapadnoj i sjeveroistočnoj strani, plato gradine pada pod većom inklinalom, što je i razlog slabijeg utvrđivanja na tim pozicijama.

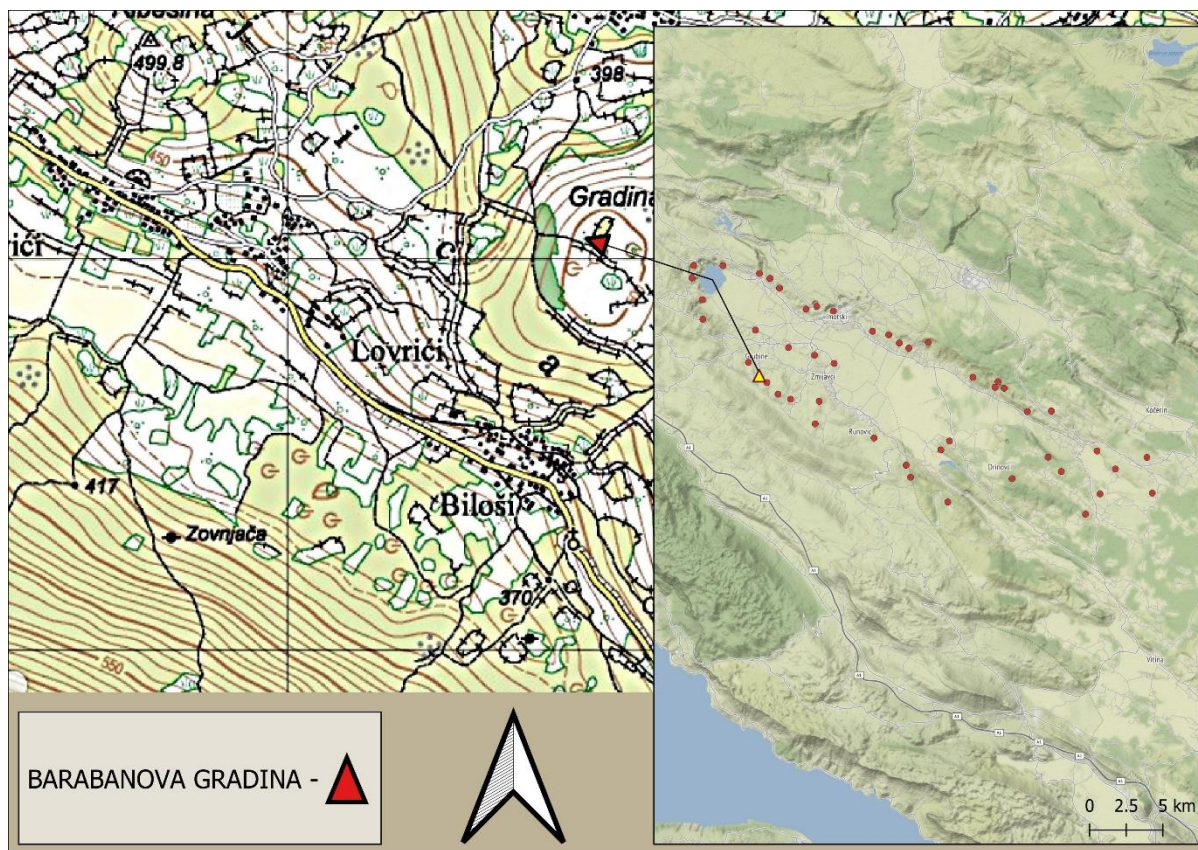
²⁶⁴ Danas je ulazni segment jako teško primijetiti na terenu, dok je na zračnoj snimci iz 1968. godine jasno vidljiv.

²⁶⁵ Užu os platoa sijeku tri novovjekovne suhozidne ograde.

²⁶⁶ Spomenuti površinski nalazi ne sadrže tipične elemente, stoga ih atribuiramo u širi vremenski raspon brončanog i željeznog doba.

5.24. Barabanova gradina

Gradina se nalazi na tjemenu brda koje ujedno čini granicu između Poljica, Ivanbegovine i Druma.²⁶⁷ Podignuta je na izduženom ovalnom platou, s dužom osi pružanja u smjeru sjeveroistok – jugozapad i s nadmorskom visinom od 501 do 510 metara (Sl. 139.).

Sl. 139. Prostorni položaj Barabanove gradine (izvor: Topografska karta 1:25.000, QGIS; izradio: T. Tomas)

Ukupna površina gradine iznosi 6.428 m², s tim kako tlocrt gradine možemo raščlaniti na dva dijela. Povišeni akropolski dio gradine gotovo je pravilnog ovalnog tlocrta površine 1.228 m², i omeđen je kamenim suhozidnim bedemom (u dužini od 166 metara). Bedem je najistaknutiji na sjeveroistočnom dijelu (u širini do 14,2 metra), gdje je primjetna zaravnjena platinoidna površina od oko 40 m². Niži, sjeverniji dio gradine je veći, s površinom od 2.538 m². Na zapadnoj strani zaštićen je sa dvije međusobno povezane veće izdužene gomile (u ukupnoj dužini od 53 metra). Dok je ostatak sjevernog i sjeverozapadnog dijela gradine bio zaštićen prirodnim potezom većeg vapnenačkog grebena (Sl. 140.). Ulazni segmenti na gradinu jasno su naglašeni i dan danas vidljivi. Na donji, veći dio gradine pristupalo se s južne strane, kroz

²⁶⁷ Osnovne podatke o gradini donosi Lj. Gudelj. LJ. GUDELJ, 2016, 68.

ulaz (širine do 4,6 metra) formiran između najistaknutijeg sjeveroistočnog dijela bedema "akropole" i izdužene gomile koja je štitila pristup donjem dijelu gradine s istočne strane. Dok se na akropolski dio, pristupalo iz donjeg dijela gradine, kroz ulaz formiran prekidom perimetra bedema akropole na sjevernom dijelu (u širini od 1,9 metara).

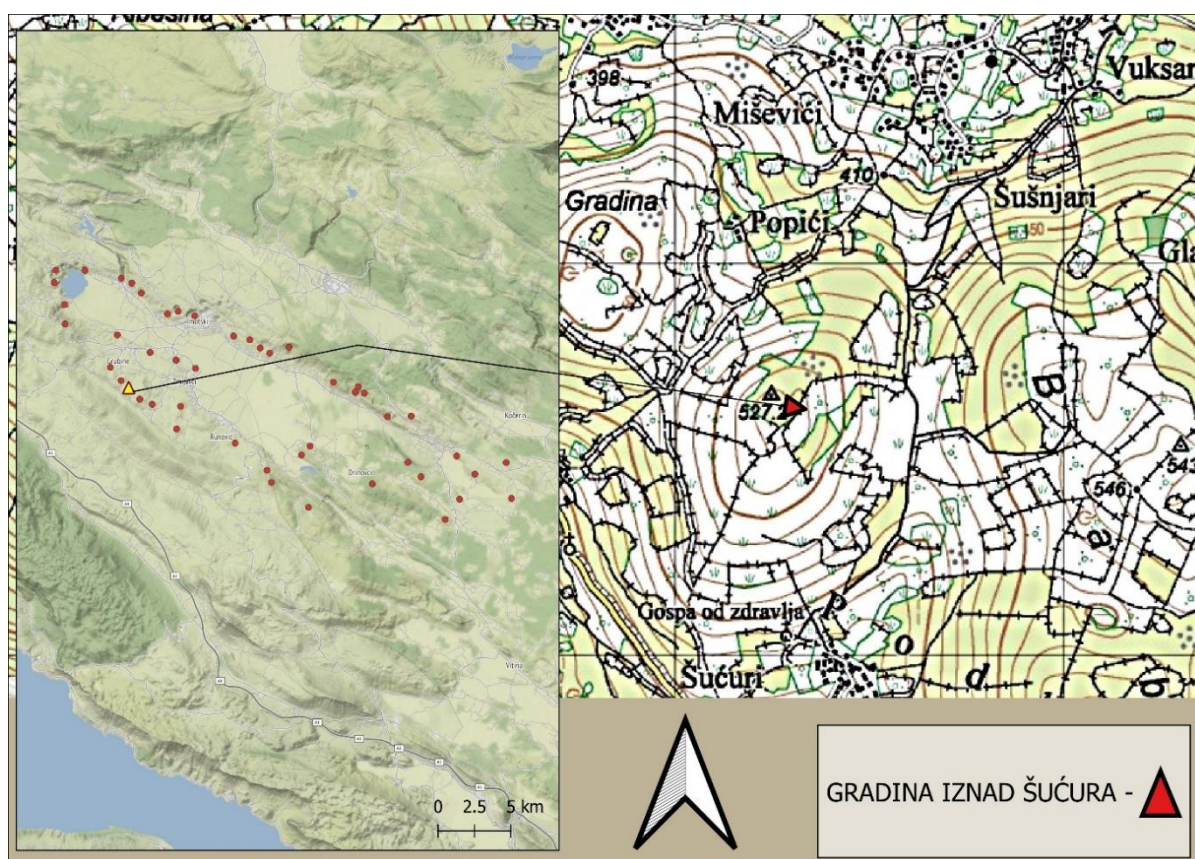
Površina donjeg dijela gradine pretežito je kamenita, osobito njen sjeverniji dio koji je prekriven i s gustom vegetacijom. Dok je površina gornjeg akropolskog dijela gradine također kamenita, no s većim koncentracijama zemlje, pogotovo uz bedeme. Površinske nalaze na gradini predstavljaju fragmentirani ulomci prapovijesne) keramike, usitnjeni kućni lijev i ulomci kamenih žrvnjeva.

Sl. 140. Zračna snimka Barabanove gradine (foto: T. Tomas)

5.25. Gradina iznad Šućura

Gradina se nalazi u Podbablju Gornjem.²⁶⁸ Podignuta je na platou stožastog brežuljka, s apsolutnom nadmorskom visinom od 520 do 526 metara i smjerom pružanja duže osi sjeverozapad – jugoistok.²⁶⁹ Ukupna površina gradine iznosi 5.832 m² (Sl. 141.). S tim kako je polukružni tlocrt gradine sa kamenim suhozidnim bedemima raščlanjen na dva dijela (Sl. 142.). Gornji, akropolski dio gradine koji zauzima površinu od 876 m², ovalnog je tlocrta i omeđen je s bedemom (dužine 141 metar i širine do 8,2 metra) (Sl. 145.). Dok, donji dio gradine zauzima površinu od 2.203 m², a zatvara ga polukružni bedem (dužine 221 metar i širine do 4,3 metra) (Sl. 144).²⁷⁰

Sl. 141. Prostorni položaj gradine iznad Šućura (izvor: Topografska karta 1:25.000, QGIS; izradio: T. Tomas)

²⁶⁸ Za osnovne podatke o gradini vidi. LJ. GUDELJ, 2016, 69.

²⁶⁹ Plato gradine ne zauzima najvišu točku brda koja je na topografskim kartama obilježena kao Δ (kota) 527,2, nego je smješten 60 metara istočnije. Isto tako od zapada prema istoku površina platoa gradine ravnomjerno spušta.

²⁷⁰ Na svom istočnom dijelu u dužini od 13 metara bedem je potpomognut prirodnim potezom većeg vapnenačkog hrpta.

Gradini se pristupalo sa južne strane gdje je jednostavnim prekidom perimetra bedema (u širini oko 1,6 metara) formiran ulaz u donji dio gradine koji je s istočne strane dodatno flankiran potezom suhozida (u dužini od 11 metara).²⁷¹ Dok ulaz iz donjeg dijela gradine na "akropolu" danas prepoznajemo po izraženom ulegnuću na južnom dijelu bedema "akropole".

Sl. 142. Zračna snimka gradine iznad Šućura (foto: T. Tomas)

Plato gradine izrazito je kamenit, osobito njegov donji dio, dok na akropolskom dijelu uz površine matične stijene i uz bedem pronalazimo određene koncentracije zemlje (Sl. 143.). Po sredini uže osi plato gradine presijeca novovjekovni suhozid, isto tako novovjekovni suhozid podignut je cijelom dužinom bedema na sjeverozapadnoj strani gradine.

²⁷¹ Također, gradini se moglo pristupiti i sa istočne strane. Osim terenske konfiguracije, isto indicira i prekinut perimetar bedema na toj strani.

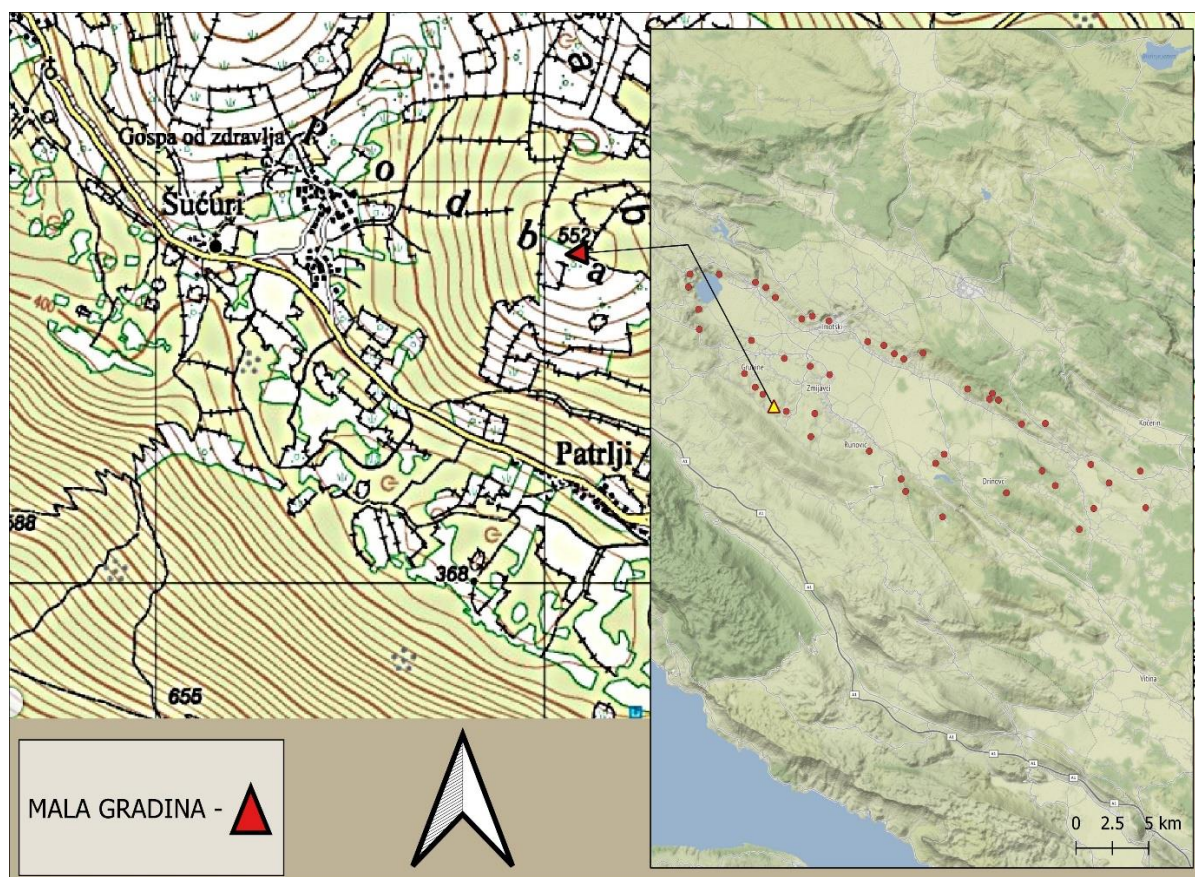
Površinski nalazi su rijetki. Osim usitnjenog kućnog lijepa, iznimno su pronađeni i fragmentirani atipični keramički ulomci, koje prema makroskopskim obilježjima možemo datirati u širi vremenski okvir brončanog doba.

Sl. 143 – 145. Donji plato gradine, bedem donjeg dijela gradine i vanjski plašt bedema akropole (foto: T. Tomas)

5.26. Mala gradina²⁷²

Podignuta je na tjemenu brda Baba u Podbablju Gornjem.²⁷³ Plato gradine je gotovo pravilne kružne forme, s apsolutnom nadmorskom visinom od 550 do 552 metara.²⁷⁴ Ukupna površina gradine iznosi 2.478 m², dok je površina prostora omeđenog bedemom 1.567 m² (Sl. 146.).

Sl. 146. Prostorni položaj Male gradine na brdu Baba (izvor: Topografska karta 1:25.000, QGIS; izradio: T. Tomas)

Gradinu u kontinuitetu omeđuje kameni suhozidni bedem (u dužini od 166 metara), koji je najistaknutiji na istočnoj strani (u širini do 5,9 metara) (Sl. 147.).²⁷⁵ Na stupanj očuvanosti i zatečeno stanje bedema veliki utjecaj su imale i brojne suhozidne novovjekovne ograde koje u

²⁷² Gradina je u lokalnoj toponimiji poznata i pod nazivom "gradinica".

²⁷³ Gradinu u dva navrata spominje fra. V. Vrčić. Vidi. V. VRČIĆ, 1978, 119; V. VRČIĆ, 1996, 179. Dok prvi opis gradine donosi Lj. Gudelj. Usp. LJ. GUDELJ, 2016, 70.

²⁷⁴ Najviša točka gradine (gotovo na njenoj sredini) na topografskim kartama obilježena je kao Δ (kota) 552. S tim kako s južne i zapadne strane rub platoa gradine pada okomitije, dok je inklinala sa istočne i sjeverne strane dosta blaža.

²⁷⁵ Treba naglasiti kako je na zapadnom dijelu gradine temeljna zona bedema vidljiva u izvornoj formi!

gustom rasteru presijecaju bedem i plato gradine. Tim više, jer je preko samog platoa gradine trasirana staza omeđena sa suhozidima, dok još dvije novovjekovne staze izgrađene na isti način, te doslovno prolaze kroz bedem na njegovoj zapadnoj i dijelom istočnoj strani (Sl. 150).

Sl. 147. Zračna snimka Male gradine na brdu Baba (foto: T. Tomas)

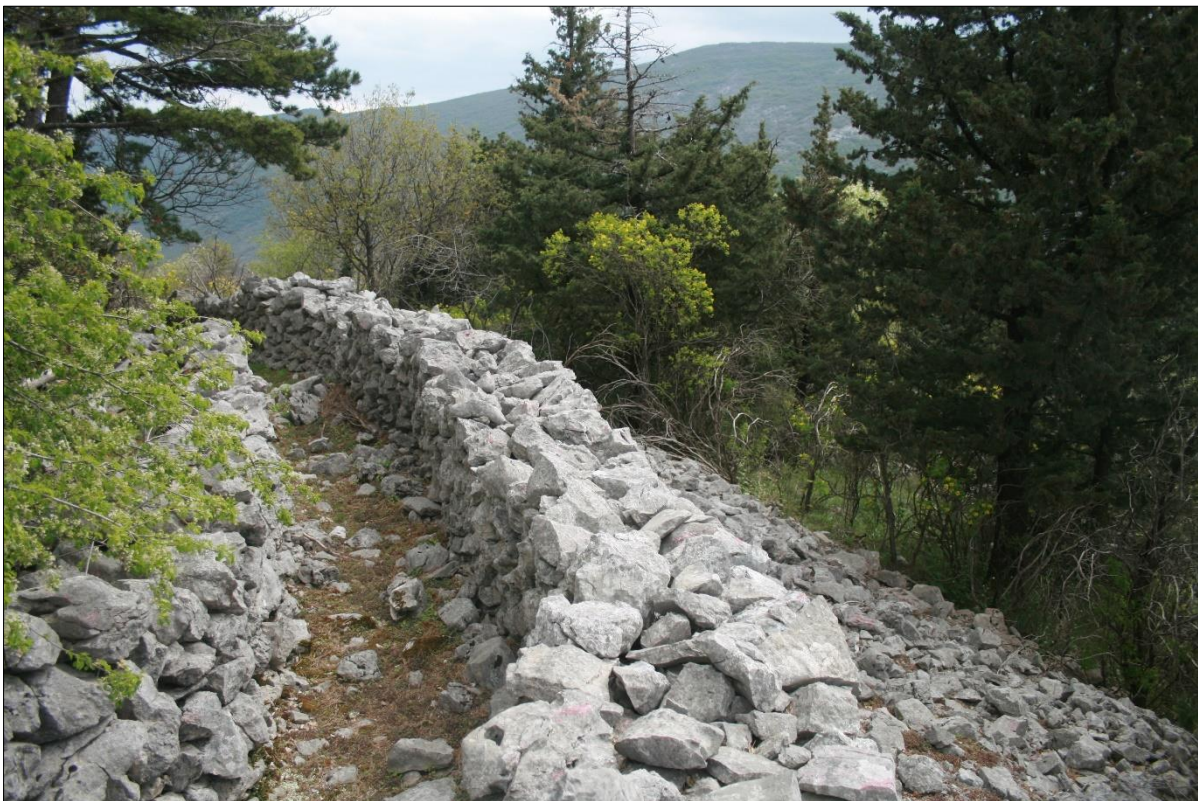
Gradini se najlakše pristupalo iz smjera istoka. Upravo na tom mjestu, gdje je bedem bio najistaknutiji, prekidom perimetra bedema formiran je ulaz u gradinu koji je i danas djelomično vidljiv (u vidu izraženog ulegnuća) (Sl. 148.).

Sl. 148. Ulazni segment na istočnoj strani gradine (foto: T. Tomas)

Sjeverna i zapadna strana platoa gradine prekrivene su gustom vegetacijom, s tim da su na središnjem dijelu vidljive veće površine matične stijene, dok ostatak platoa sadrži veće površine zemlje pogodne za arheološka iskopavanja (Sl. 149.). Površinski nalazi na gradini su rijetki, a zastupljeni su ulomci keramičkih posuda prapovijesnih obilježja i usitnjenog kućnoga lijepa.

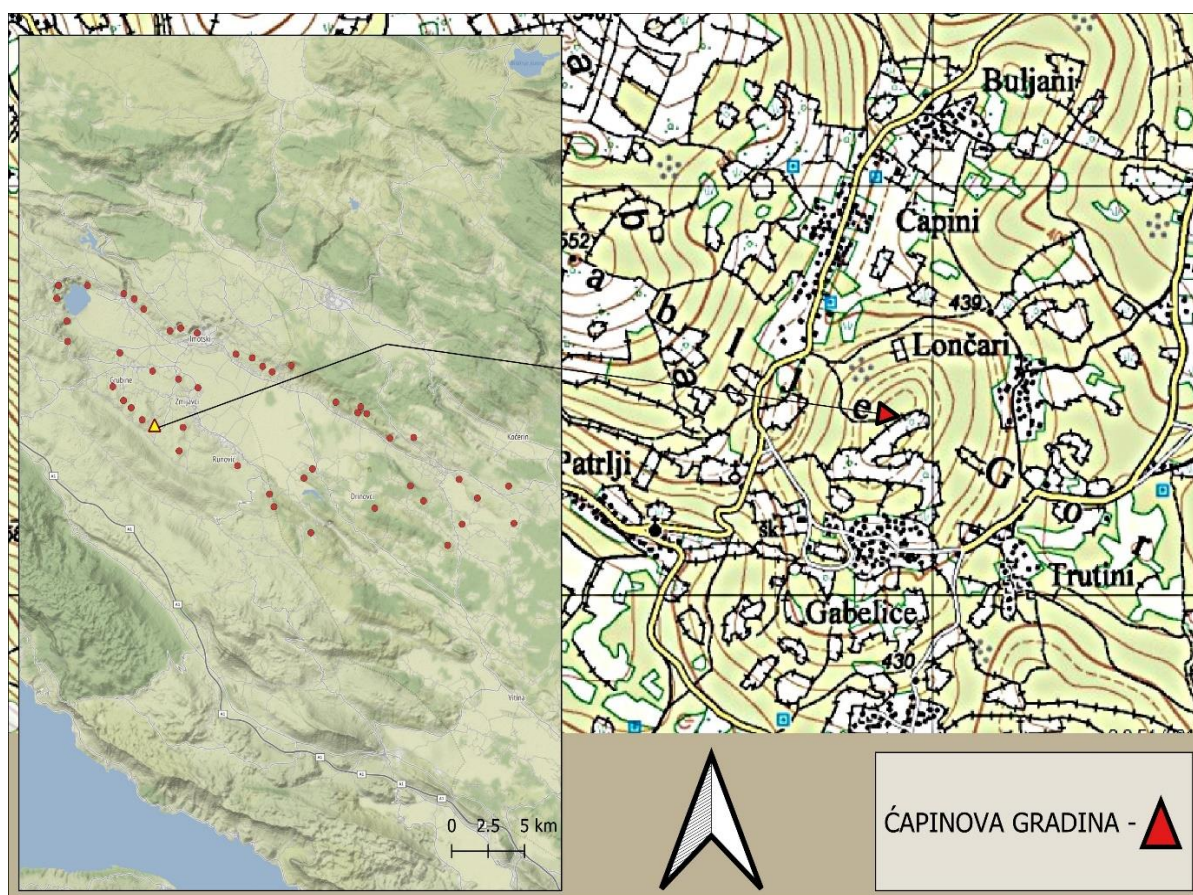
Sl. 149. Plato gradine (foto: T. Tomas)

Sl. 150. Novovjekovni suhozid i staza probijeni kroz bedem gradine (foto: T. Tomas)

5.27. Čapinova gradina

Gradina se nalazi u Podbablju Gornjem, naziv je dobila po obližnjem zaseoku Čapini (smještenom oko 200 metara sjevernije u podnožju gradine).²⁷⁶ Podignuta je na tjemenu stožastog brežuljka, na platou ovalnog tlocrta, s dužom osi pružanja sjever – jug i s apsolutnom nadmorskom visinom od 495 do 498 metara. Ukupna površina gradine iznosi 1.721 m², a površina omeđenog prostora 489 m² (Sl. 151.).

Sl. 151. Prostorni položaj Čapinove gradine (izvor: Topografska karta 1:25.000, QGIS; izradio: T. Tomas)

Gradinu cijelom površinom omeđuje masivni kameni suhozidni bedem (dužine 123 metra). Bedem je najistaknutiji na sjevernoj strani (u širini do 11,8 metara). Na istočnoj strani bedema izražen je suhozidni produžetak (dužine 37 metara), koji se pruža u smjeru sjeveroistoka (Sl. 152.). Isti je vjerojatno bio u službi dodatne zaštite pristupnog, odnosno ulaznog segmenta gradine, koji se po svoj prilici nalazio na tom dijelu gradine. Isto tako, na gradinu se moglo

²⁷⁶ Gradina se spominje u literaturi u nekoliko navrata. V. VRČIĆ, 1978, 119; V. VRČIĆ, 1996, 179; LJ. GUDELJ, 2016, 71.

pristupiti i sa sjeverozapadne strane (Sl. 153.).²⁷⁷ Na sjeveroistočnom dijelu bedema, na njegovom najširem dijelu u novije vrijeme je izgrađen zvonik postavljen na betonske stupove i tom prilikom tjeme bedema je djelomično devastirano (Sl. 155.).

Sl. 152. Zračna snimka Čapinove gradine (foto: T. Tomas)

Plato gradine je na potezu uz bedeme, dijelom obrastao šumom. Na tim dijelovima, kao i na središnjim dijelovima platoa nalaze se veće travnate površine dijelom obrasle šumom (Sl. 156.). Na užem prostoru bedema gradine, rjeđe na samom platou (zbog gustoće vegetacije) česti su površinski nalazi. Osim komada kućnog lijepa pronalaze se i ulomci keramičkih posuda prapovijesne provenijencije (Sl. 154.). Užem prostornom i kulturnom kontekstu Čapinove

²⁷⁷ S tim kako ulazni segmenti na gradinu danas nisu jasno izraženi. Iako je na sjeverozapadnom dijelu bedema primjetno tipično ulegnuće.

gradine možemo atribuirati i više kamenih gomila koje se nalaze oko 200 metara južno od gradine.²⁷⁸

Sl. 153 - 154. Sjeverozapadni pristup gradini i površinski nalaz, ulomka gornjeg dijela keramičke posude (foto: T. Tomas)

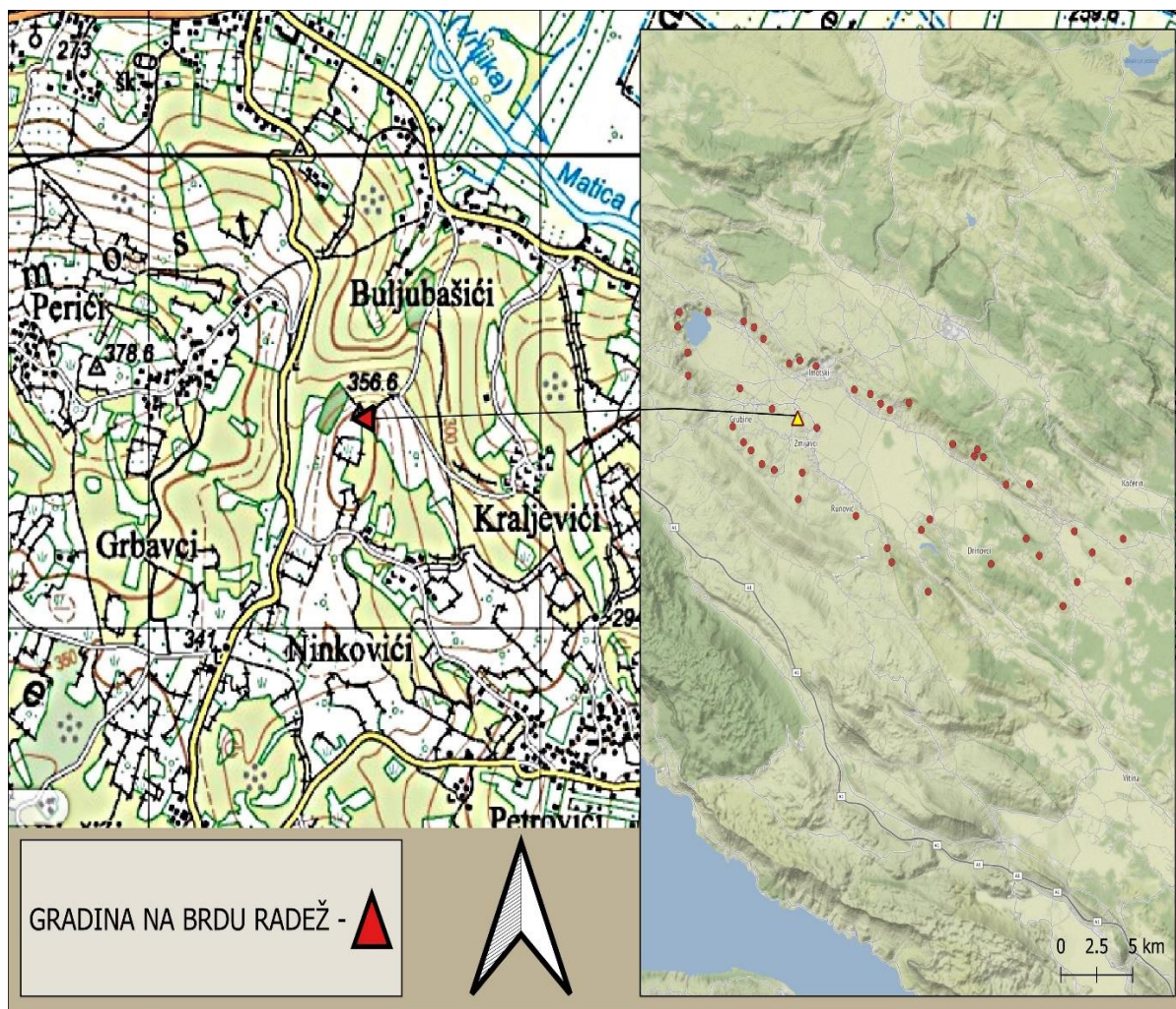

Sl. 155 – 156. Betonski zvonik postavljen na sjeveroistočni dio bedema i plato gradine (foto: T. Tomas)

²⁷⁸ Svakako je zanimljiv podatak kako se na potezu od 3,5 kilometara u kontinuitetu pruža niz od pet brdskih masiva na kojima su podignute gradine, od sjeverozapada prema jugoistoku: Brkića gradina, Barabanova gradina, gradina iznad Šućura, Mala gradina i posljednja u nizu Ćapinova gradina.

5.28. Gradina na brdu Radež

Gradina se nalazi na brdu Radež, na granici Kamenmosta i Zmijavaca.²⁷⁹ Podignuta je na omanjem platou približno ovalne forme, s glavnom osi postavljenom u smjeru sjever – jug (s blagim otklonom) i na nadmorskoj visini od 353 – 356,6 metara.²⁸⁰ Ukupna površina gradine iznosi 4.588 m², dok je površina prostora omeđenog bedemima 1.545 m² (Sl. 157.).

Sl. 157. Prostorni položaj gradine na brdu Radež (izvor: Topografska karta 1:25.000, QGIS; izradio: T. Tomas)

Kameni suhozidni bedem (u dužini od 171 metar) štiti je gradinu sa svih strana osim sa sjeverne, gdje rub platoa gradine prelazi u liticu (Sl. 158 – 159.). Bedem je mjestimično dosta istaknut, širine i preko 20 metara. Iako nam danas, terenska situacija ne dozvoljava detaljnije

²⁷⁹ Gradinu bilježi fra V. Vrčić. V. VRČIĆ, 1978, 119; V. VRČIĆ, 1996, 179; Dok osnovne podatke o gradini u više navrata donosi Lj. Gudelj. LJ. GUDELJ, 2012, 241 – 243; LJ. GUDELJ, 2016, 75.

²⁸⁰ Najviša točka gradine na topografskim kartama obilježena je kao Δ (kota) 356,6.

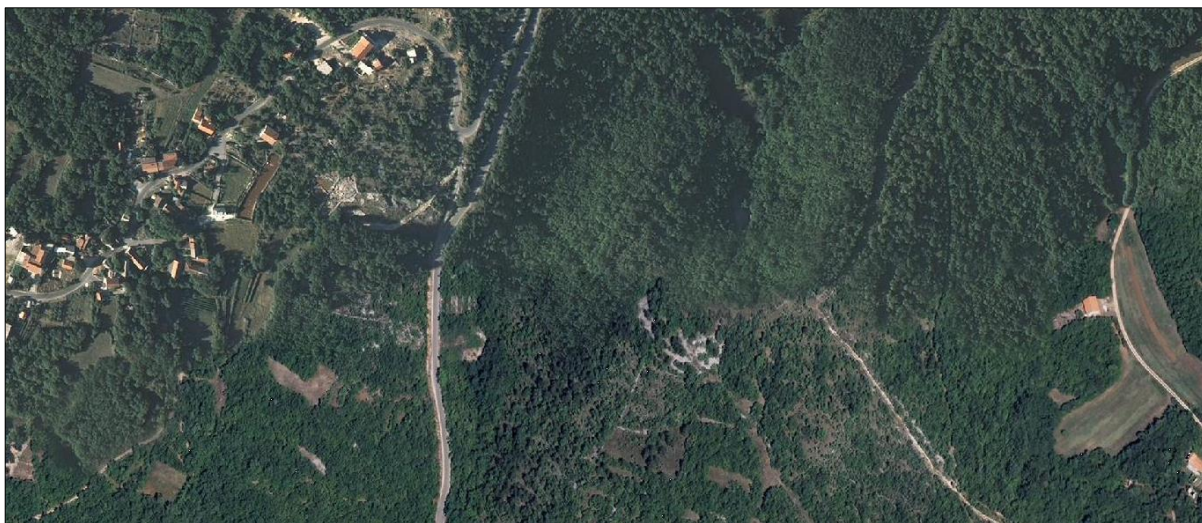
sagledavanje cjelovitijih obilježja bedema.²⁸¹ Isto tako, teško je rekonstruirati i ulazni segment na gradinu, iako je sigurno da se gradini pristupalo preko više kultiviranih terasa i dolaca sa njene južne strane. Nadalje, na dijelovima bedema primjetni su naknadni tragovi zidanja korištenjem žbuke.

Površinske nalaze na gradini, danas je zbog guste vegetacije teško primijetiti. Na dijelovima tjemena gdje je gradina devastirana, na bedemu i kao i na padinama gradine pronalaze se keramički ulomci koje možemo pripisati prapovijesnom i antičkom periodu.

Sl. 158. Gradina na brdu Radež avionska snimka iz 1968 (izvor: Geoportal.dgu.hr)

Isto tako na samoj gradini pronalazimo grobnu arhitekturu, koju možemo atribuirati u kasnosrednjovjekovni ili rano novovjekovni period.

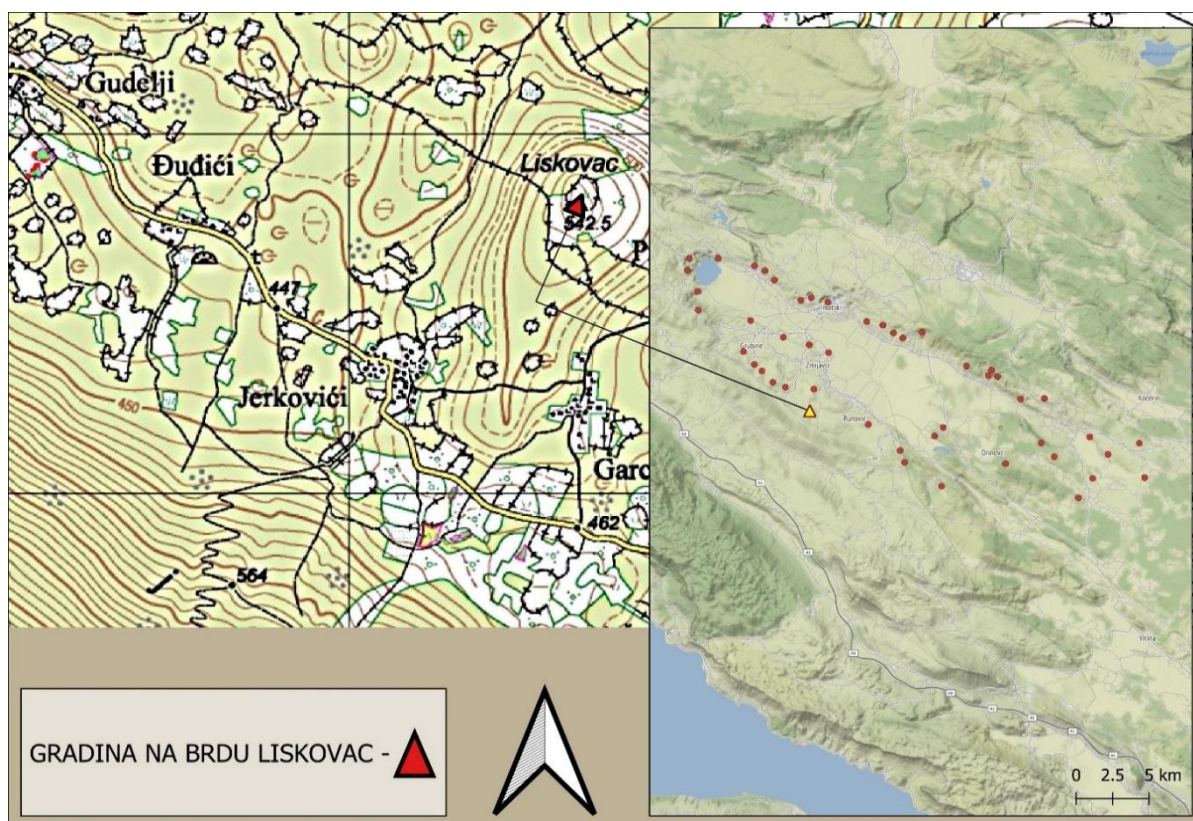

Sl. 159. Gradina na brdu Radež ortofoto snimka (izvor: Geoportal.dgu.hr 2017)

²⁸¹ Tim više jer je na jugoistočnom dijelu gradine bedem uništen prilikom postavljanja stupova elektromreže i gradnje pristupnog puta. LJ. GUDELJ, 2012, 243, bilj. 8. Više podataka o makroskopskim obilježjima bedema gradine na brdu Radež možemo izvući sa zračnog snimka gradine iz 1968. godine (Sl. 158.).

5.29. Gradina na brdu Liskovac

Gradina se nalazi na brdu Liskovac, koje danas čini granicu između mjesta Podosoje i Zmijavci.²⁸² Samo brdo je stožaste forme, na čijem je tjemenu na apsolutnoj nadmorskoj visini od 537 – 542,5 metara podignuta gradina.²⁸³ Ukupna površina gradine iznosi 7.896 m², dok je površina prostora markiranog bedemom 4.864 m² (Sl. 160.).²⁸⁴

Sl. 160. Prostorni položaj gradine na brdu Liskovac (izvor: Topografska karta 1:25.000, QGIS; izradio: T. Tomas)

Plato gradine je gotovo kružnog tlocrta, i sa svih strana je omeđen kamenim suhozidnim bedemom (u dužini od 349 metara), koji je najistaknutiji na jugozapadnoj i sjevernoj strani (u

²⁸² Na osnovnoj topografskoj karti plato gradine na brdu Liskovac označen je i pod toponimom "Majdan". Termin je nastao kao izvedenica od turske riječi *maden*, odnosno arapske *ma'dän* i prvenstveno označava mjesto gdje se vadi kamen (kamenolom), ili figurativno bogat izvor nečega. U kontekstu gradine na brdu Liskovac, navedeni ju termin svakako pobliže označava kao mjesto bogato kamenom, misleći pritom na njen masivni suhozidni bedem.

²⁸³ Osnovne podatke o gradini donose. M. LOZO, 1998, 31 – 32; LJ. GUDELJ, 2012, 239 – 241; LJ. GUDELJ, 2016, 72.

²⁸⁴ Najviša točka gradine nalazi se na južnom dijelu platoa, na topografskim kartama obilježena je kao Δ (kota) 542,5.

širini do 12,2 metra). Na određenim dijelovima bedema vidljivi su tragovi zidanja uz korištenje vezivnog tkiva (žbuke). Dok gotovo cijelim rubom bedema, teče novovjekovna suhozidna ograda (Sl. 161).

Sl. 161. Zračna snimka gradine na brdu Liskovac (foto: T. Tomas)

Sam plato gradine možemo raščlaniti na dva osnovna dijela. Južniji, viši dio "akropolu" i sjeverniji, niži dio. Akropolski dio zauzima površinu od 720 m², i u osnovi ga predstavlja iznivelirani krečnjački greben (Sl. 162.). Tome u prilog ide i činjenica kako vidljivim površinama matične stijene nedostaju tipični tragovi erozije.²⁸⁵ Dok su dijelovi "izvornog" grebena sačuvani na sjevernom rubu "akropole", i ujedno čine granicu prema nižem dijelu gradine.²⁸⁶ Sjeverniji, niži i znatno veći dio gradine po dužoj osi presijeca suhozid, koji ga dijeli na dva terasasta prostora (Sl. 163).²⁸⁷

²⁸⁵ Također, spomenute površine matične stijene na mjestima formiraju poteze koji ostavljaju dojam pravokutnih prostora, koji bi mogli predstavljati ostatke temeljnih zona izvjesnih objekata na tom prostoru?

²⁸⁶ Spomenute aktivnosti uočljive su i pri samom pogledu na tjeme brda Liskovac iz daljine.

²⁸⁷ Na površini terasa, također su primjetni tragovi, koji bi mogli odgovarati temeljnim zonama određenih objekata.

U pravcu jugoistoka, od mjesta gdje je bedem najistaknutiji, (u dužini od 37 metara) pruža se potez prapovijesnog suhozida. Isti je vjerojatno imao izvjesnu ulogu u kontroli pristupa platou gradine. Jer upravo je iz južnog pravca gradina i bila najpristupačnija. Također potez bedema na toj strani je bio najistaknutiji, stoga je tu bio formiran i sam ulazni segment na gradine.²⁸⁸ Površinski nalazi na gradini i njenim padinama su česti, a pronalaze se keramički ulomci prapovijesne provenijencije, te znatniji ostatci kućnog lijepa. Veće površine kulturnog sloja pronalazimo u zonama uz bedeme, kao i na donjem dijelu gradine, a djelomično i na akropolskom dijelu između površina matične stijene. Isto tako, na jugozapadnom rubu platoa gradine nalazi se stećak (Sl. 164.). Također, za uži prostorni i kulturni kontekst gradine na brdu Liskovac vežemo više desetaka kamenih gomila koje se nalaze u bližoj okolici.

Sl. 162. "Akropolski" dio gradine (foto: T. Tomas)

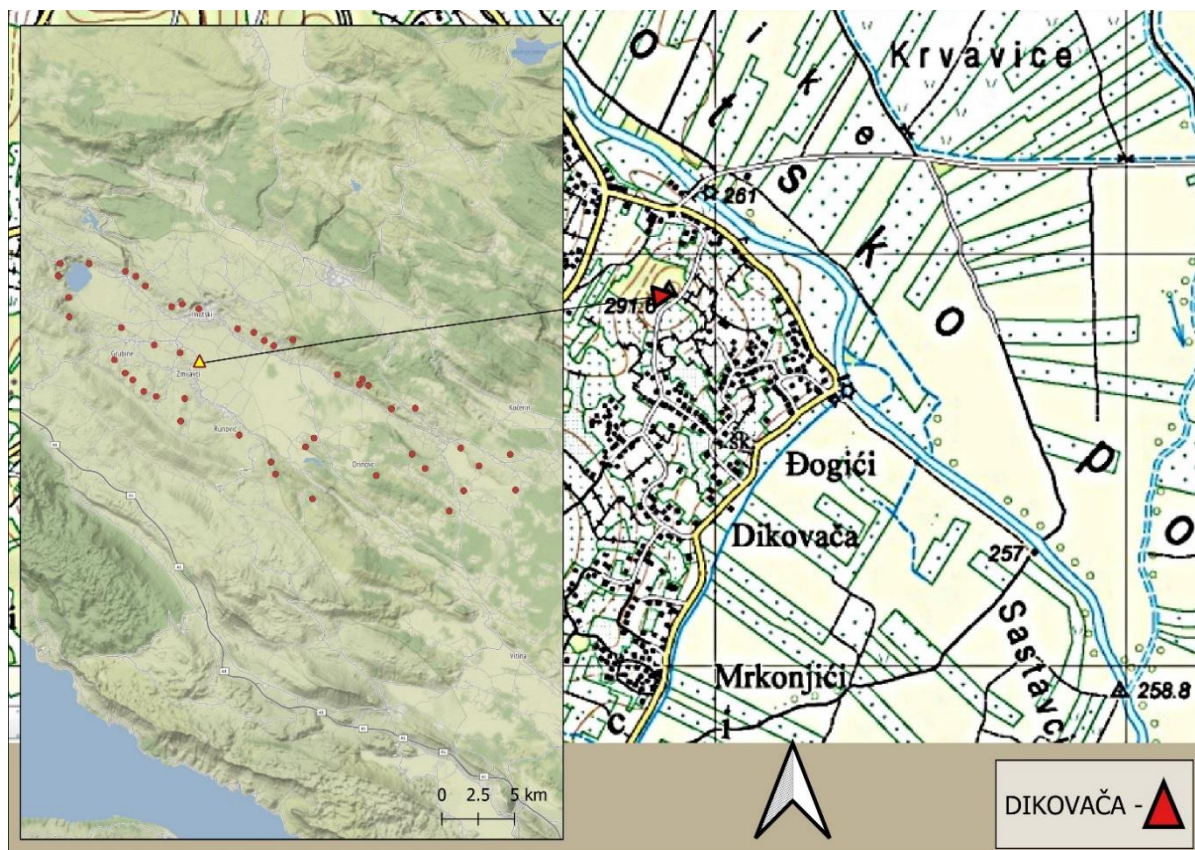
²⁸⁸ Postoje izvjesne terenske indicije kako je tlocrt ulaznog segmenta na gradinu bio dosta složeniji. O tome će nešto više riječi biti nešto dalje u radu.

Sl. 163 – 164. Donji plato gradine i stećak na jugozapadnom dijelu gradine (foto: T. Tomas)

5.30. Dikovača

Riječ je o manjem brežuljku smještenom u pripoljskom dijelu Zmijavca. Plato na tjemenu brda ovalne je forme, s dužom osi pružanja sjeveroistok – jugozapad i s apsolutnom nadmorskom visinom od 289 do 291,6 metara (s tim kako prema sjeveru površina platoa ravnomjerno pada).²⁸⁹ Površina gradine iznosi oko 989 m² (Sl. 165 – 166.).²⁹⁰

Sl. 165. Prostorni položaj gradine Dikovača (izvor: Topografska karta 1:25.000, QGIS; izradio: T. Tomas)

Sami ostatci kamenog suhozidnog bedema danas se na terenu teško razaznaju, a djelomično se mogu primijetiti na rubnim dijelovima platoa i padinama gradine. Na površini platoa, kao i na padinama pronalaze se brojni ukopi iz kasnosrednjovjekovnog i ranonovovjekovnog perioda, od kojih je jedan dio markiran sa stećcima (Sl. 167.). Isto tako površina Dikovače, kao i veliki

²⁸⁹ Najviša točka Dikovače na topografskim kartama obilježena je kao Δ (kota) 291,6.

²⁹⁰ Dikovača se kao arheološko nalazište u širem smislu, kroz više navrata spominje u literaturi. I. TONKOVIĆ, 1899, 211 – 218; I. BULIĆ, 1916, 1; A. UJEVIĆ, 1954, 55; L. KATIĆ, 1954, 144 – 146; V. VRČIĆ, 1978, 118 – 119; V. VRČIĆ, 1996, 333 – 334; N. CAMBI – A. GAMULIN – S. TONKOVIĆ, 1999, 10 – 11; LJ. GUDELJ, 2005, 346 – 348; LJ. GUDELJ, 2012, 245 – 250; LJ. GUDELJ, 2016, 76.

dio platoa većim dijelom je prekrivena gustom, uglavnom borovom šumom, s tim kako je rub istočni rub Dikovače presjekla moderna cesta. Sve navedeno uvelike otežava prikupljanje upotrebljivih podataka koji bi pomogli u detaljnijoj rekonstrukciji osnovnih elemenata nalazišta gradinskog tipa na položaju Dikovača.

Sl. 166. Zračna snimka gradine Dikovača (foto: T. Tomas)

Na Dikovači i njenoj bližoj okolini pronalaze se brojni površinski nalazi. Uglavnom se radi o keramičkim ulomcima koje možemo datirati od prapovijesti, antike do šireg okvira

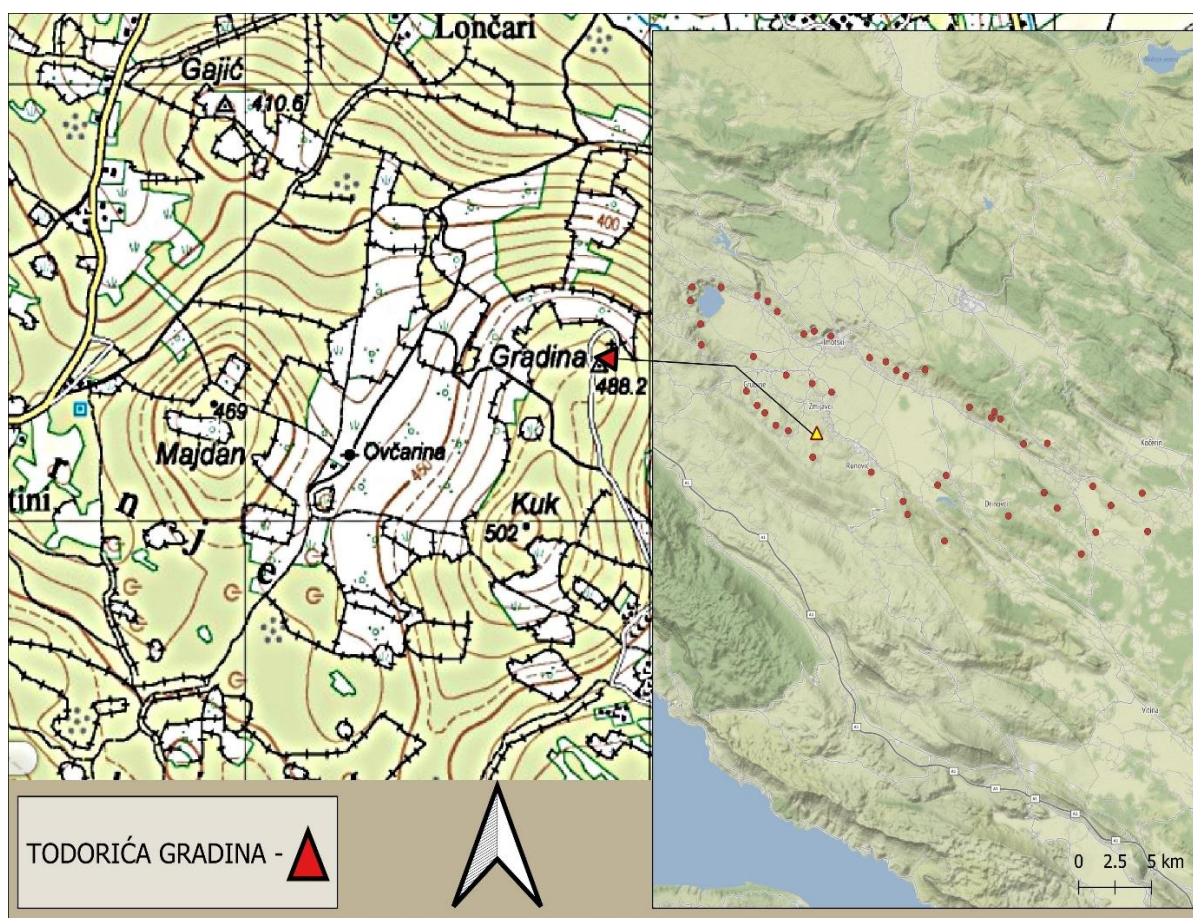
srednjovjekovnog perioda. Također, u neposrednoj blizini istraženi su ostatci antičke profane arhitekture, kao i ostatci starokršćanskog kompleksa sa bazilikom.²⁹¹

Sl. 167. Skupina stećaka na tjemenu Dikovače (foto: T. Tomas)

²⁹¹ N. CAMBI – A. GAMULIN – S. TONKOVIĆ, 1999, 10 – 11; LJ. GUDELJ, 2005, 346 – 348.

5.31. Todorića gradina

Gradina se nalazi u Zmijavcima, podignuta je na sjeveroistočnom obronku brda Kuk.²⁹² Plato gradine je približno ovalnog tlocrta, sa smjerom pružanja duže osi pravcem sjever – jug (s blagim otklonom) i s apsolutnom nadmorskom visinom od 485 – 488,2 metra.²⁹³ Ukupna površina gradine iznosi 4.140 m², dok je površina prostora markiranog bedemima 2.684 m² (Sl. 168.).

Sl. 168. Prostorni položaj Todorića gradine (izvor: Topografska karta 1:25.000, QGIS; izradio: T. Tomas)

Plato gradine sa svih strana bio je omeđen kamenim suhozidnim bedemom (u dužini od 227 metara), koji je bio najistaknutiji na južnoj strani (u širini do 4,4 metra). S tim kako se u pravcu sjeveroistoka, od sjevernog ruba bedema (u dužini od 118 metara i sa širinom do 4,5 metara) pruža lučno povijen suhozidni krak (Sl. 169.). Prilikom gradnje spomen križa i pristupnog puta

²⁹² Osnovne informacije o gradini donosi Lj. Gudelj. LJ. GUDELJ, 2012, 242; LJ. GUDELJ, 2016, 77.

²⁹³ Najviša točka gradine na topografskim kartama obilježena je kao Δ (kota) 488,2. Od zapada prema istoku, plato gradine se ravnomjerno spušta.

2000. godine, na južnoj i istočnoj strani gradine probijen je bedem. Također, tom prilikom uništen je i veći dio platoa gradine, a dijelom i sjeveroistočni krak bedema (Sl. 170 – 171).²⁹⁴

169. Zračna snimka Todorica gradine (foto: T. Tomas)

Uzimajući u obzir fizičkogeografska obilježja šireg prostora Todorica gradine, najlakši pristup joj je vodio iz pravca juga (otprilike istom trasom na koji je položen i pristupni put izgrađen 2000. godine). Što znači, ako je na tom potezu i postojao ulazni segment on je uništen. Isto tako, po pitanju problematike pristupa platou gradine, zanimljiv je i sjeveroistočni potez suhozida koji je štitio pristup gradini iz smjera sjeverozapada.

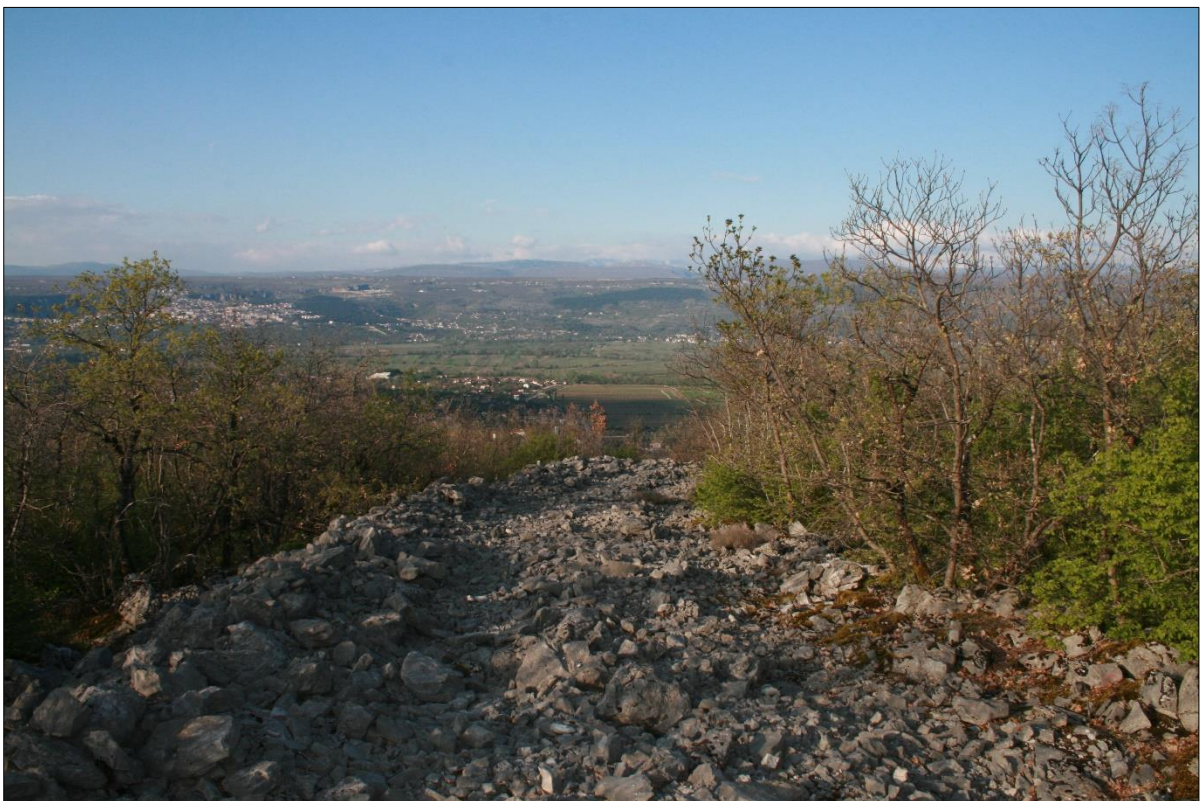
Preostala, nedevastirana površina platoa uglavnom je kamenita i prekrivena nižim višegodišnjim stablima hrasta i graba, dok je na južnom dijelu platoa podignuta manja novovjekovna suhozidna ograda. Manje terasaste zemljane površine pogodne za arheološka sondiranja nalaze se na istočnom i sjevernom dijelu gradine.

Površinski nalazi na gradini su rijetki. Izdvajaju se ulomci keramičkih posuda koje možemo pripisati brončanodobnoj tradiciji, te usitnjeni komadi kućnog lijepa.

²⁹⁴ LJ. GUDELJ, 2016, 77. Međutim, zahvaljujući zračnoj snimci nalazišta iz 1968. godine, moguće je rekonstruirati cjelokupan tlocrt gradine.

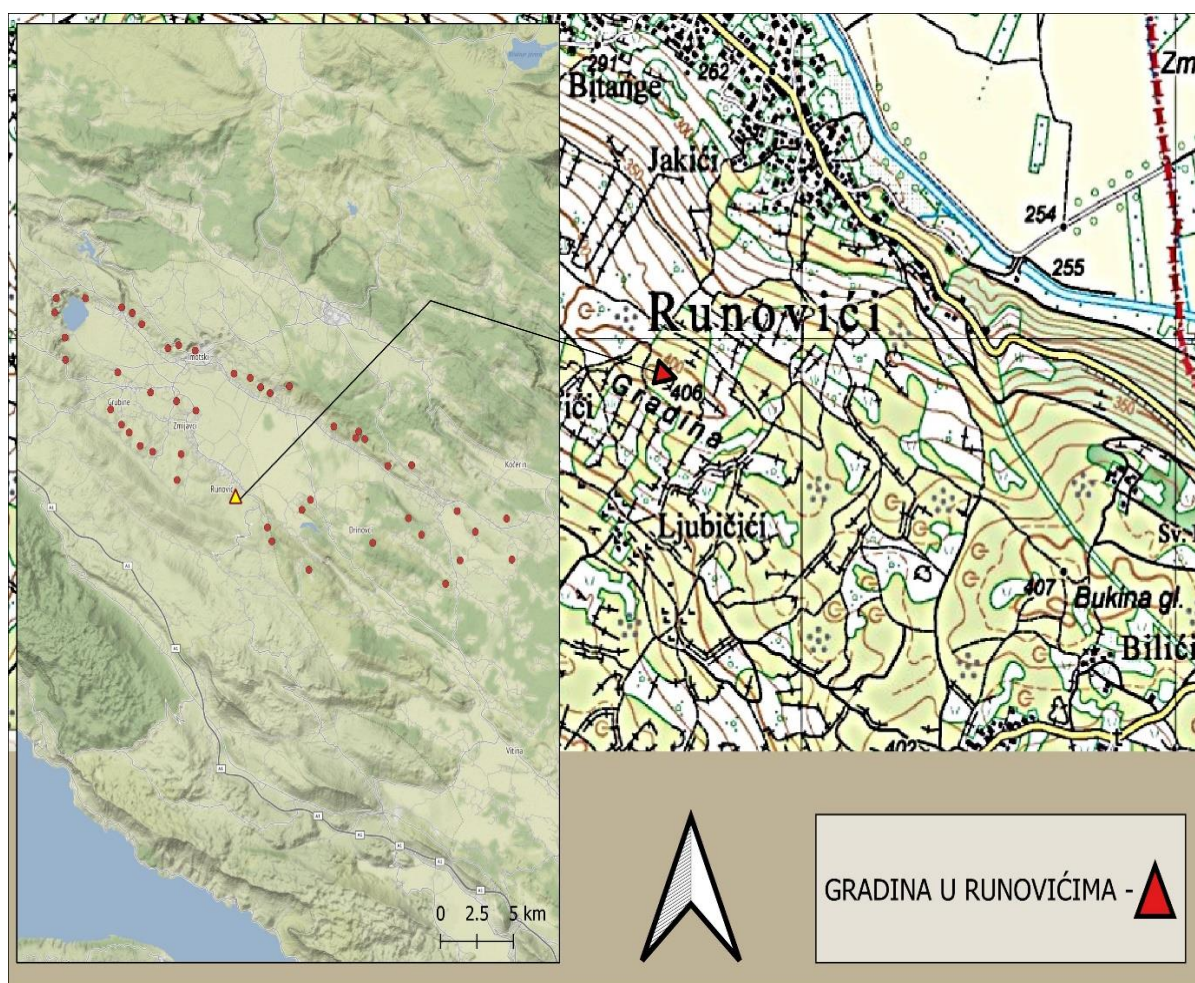
Sl. 170. Pogled na devastirani plato gradine (foto: T. Tomas)

Sl. 171. Devastirani zapadni bedem gradine (foto: T. Tomas)

5.32. Gradina u Runovićima

Gradina se nalazi na vrhu izduženog brdskog masiva iznad Runovića, južno, iznad zaseoka Jakića i Ljubičića.²⁹⁵ Gradina je podignuta na platou gotovo pravokutne forme (s tim kako je jedino jugoistočni rub platoa nešto zaobljeniji), sa smjerom pružanja glavne osi sjeveroistok – jugozapad i nadmorskom visinom od 403,8 do 406 metara. Ukupna površina gradine iznosi 1.372 m², a površina omeđena bedemima 658 m² (Sl. 172 – 173.)²⁹⁶

Sl. 172. Prostorni položaj gradine u Runovićima (izvor: Topografska karta 1:25.000, QGIS; izradio: T. Tomas)

Plato gradine u cijelosti (u dužini od 134 metra) omeđuje kameni suhozidni bedem, koji je najistaknutiji na južnom dijelu gradine (u širini do 6,3 metra). S tim kako su sjeveroistočni i jugoistočni dijelovi bedema uvelike potpomognuti većim vapnenačkim grebenom. Duž

²⁹⁵ Najviša točka gradine na topografskim kartama obilježena je kao Δ (kota) 406.

²⁹⁶ Prve podatke o gradini donosi Lj. Gudelj. LJ. GUDELJ, 2016, 78. A vjerojatno prije njega i I. Bulić. I. BULIĆ, 1892, 22.

vanjskog ruba sjevernog i istočnog dijela bedema proteže se novovjekovna kamena suhozidna ograda.

Sl. 173. Zračna snimka gradine iznad Runovića (foto: T. Tomas)

Ulaz na gradinu formiran je na južnoj strani gradine, prekidom perimetra bedema u širini do dva metra.²⁹⁷

Površina platoa gradine pretežito je kamenita (Sl. 174.). Manje površine matične stijene izražene su na sjeveroistočnom i središnjem dijelu platoa gradine, dok je međuprostor prošaran s površinama zemlje koje bi potencijalno mogle sadržavati i određene količine kulturnog sloja. Površinski nalazi na gradini su rijetki, jedino se na užem prostoru bedema pronalaze usitnjeni komadi kućnog lijepa, rjeđe ulomci keramičkih posuda.

Užem prostornom i kulturnom kontekstu gradine možemo atribuirati i više kamenih gomila koje su raspoređene u njejoj blizini. Naime, na zapadnoj i istočnoj strani, na potezu od jedan kilometar nanizano je ukupno 12, odnosno šest kamenih gomila.²⁹⁸ U tom smislu zanimljiv je

²⁹⁷ Zapadnu stranu ulaza flankirala je veća matična stijena.

²⁹⁸ I. Bulić bilježi 30 gomila na spomenutom prostoru, također navodi kako je iskopao četiri kamene gomile prilikom čega je pronašao nalaze prapovijesne i rimske provenijencije. Međutim nalazi sa spomenutih iskopavanja nisu znanstveno valorizirani. I. BULIĆ, 1892, 22.

prapovijesni objekt u vidu veće izdužene prapovijesne gomile, oko 500 metara sjeveroistočno od gradine.²⁹⁹

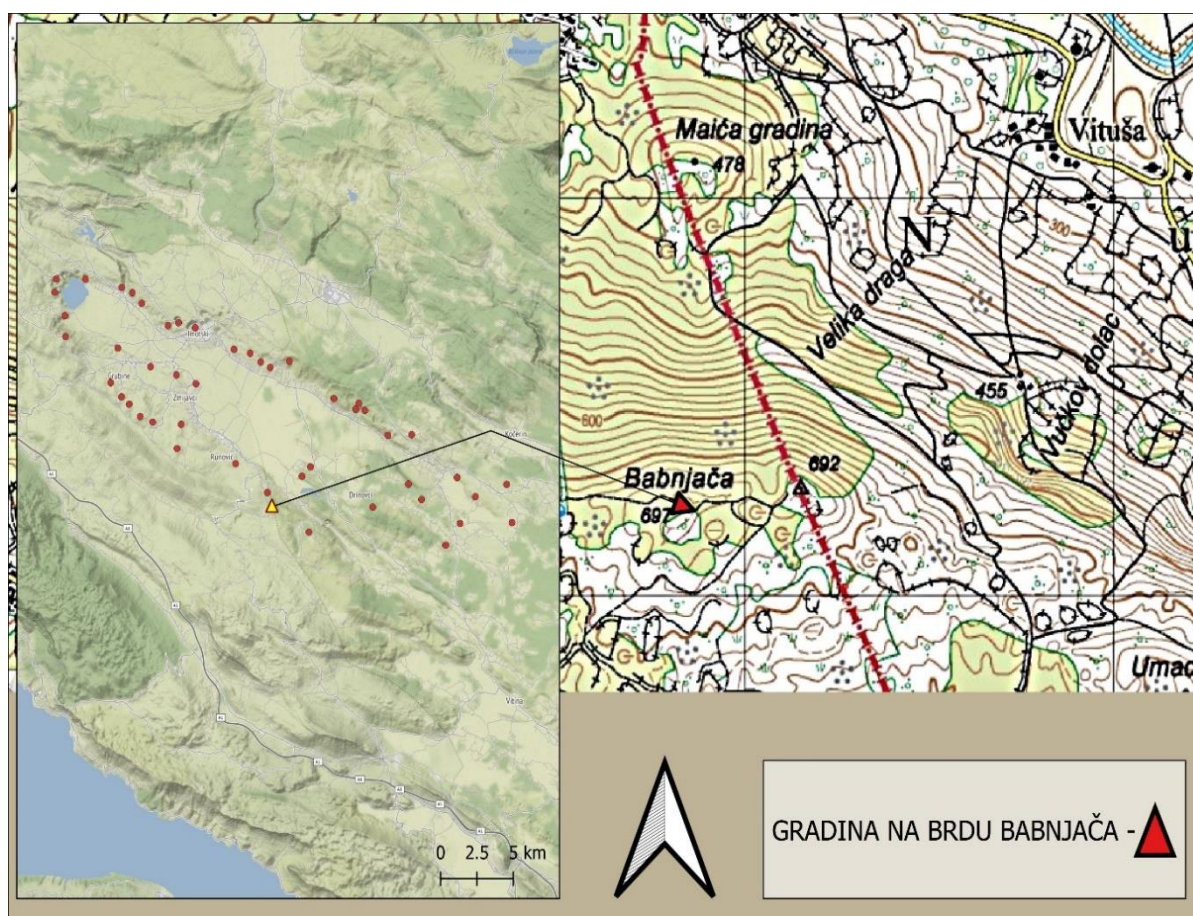

Sl. 174. Pogled na gradinu s južne strane (foto: T. Tomas)

²⁹⁹ Radi se o Bukinoj glavici. V. VRČIĆ, 1978, 164.

5.33. Gradina na brdu Babnjača

Gradina je podignuta na istočnom vrhu brda Babnjača. Osim što je siječe državna granica, gradina je ujedno i međa između tri naselja (Runovića, Slivna i Drinovaca).³⁰⁰ Tlocrt gradinskog platoa približava se pravokutnoj formi, s dužom osi pružanja sjeveroistok – jugozapad i s apsolutnom nadmorskom visinom od 686 do 692 metra.³⁰¹ Ukupna površina gradine iznosi 5.198 m², dok je površina prostora markiranog bedemima 3.812 m² (Sl. 175.).

Sl. 175. Prostorni položaj gradine na brdu Babnjača (izvor: Topografska karta 1:25.000, QGIS; izradio: T. Tomas)

Sjeverni i zapadni rubovi platoa gradine završavaju oštrom inklinalom,³⁰² dok je s pristupnih strana gradina zaštićena s dva masivna kamena suhozidna bedema, južnim (dužine 46,6 metara

³⁰⁰ Određene podatke o gradini donosi Lj. Gudelj. LJ. GUDELJ, 2016, 66.

³⁰¹ Najviša točka gradine (gotovo samo središte gradine) na topografskim kartama obilježena je kao Δ (kota) 692. Plato gradine otprilike po sredini sječe državna granica između Republike Hrvatske i Federacije Bosne i Hercegovine.

³⁰² Sjeverni rub platoa oštro se spušta prema Imotsko – bekijskom polju, dok se zapadni završava rubom vrtače.

i širine do 15,1 metar) i istočnim (dužine 59,4 metra i širine do 13,2 metra) (Sl. 176.).³⁰³ S tim kako je unutarnja strana istočnog bedema probijena pravokutnim prostorom.³⁰⁴

Sl. 176. Zračna snimka gradine na brdu Babnjača (foto: T. Tomas)

Površina platoa raščlanjena je na viši, akropolski dio, i niži, donji dio gradine (Sl. 177 – 178.). Akropolski dio gradine zauzima površinu od oko 740 m². Njegov središnji dio čini veća površina matične stijene (s tragovima niveliranja), dok su na istočnom (uz bedem) i jugozapadnom dijelu primjetne veće koncentracije kulturnog sloja. Na južnom rubu "akropole" podignuta je podzid, koji dodatno fizički dijeli "akropolu" od donjeg dijela (Sl. 179.). Donji, veći dio gradine uglavnom se sastoji od većih ili manjih terasastih površina koje uokviruju akropolu sa njene sjeverne, zapadne i južne strane. Glavni pristup na gradinu išao je iz smjera juga, gdje se na gradinu ulazilo uskim prolazom između zapadnog ruba južnog bedema i ruba vrtače. Također, na gradinu se moglo pristupiti i sa istočne strane, kroz ulaz formiran probijanjem istočnog bedema.³⁰⁵

³⁰³ Također, na dijelovima zapadnog i sjeverozapadnog ruba platoa gradine vidljivi su i slabiji potezi suhozida.

³⁰⁴ Spomenuti prostor u dubinu bedema ulazi do 3,2 metra, dok mu širina iznosi 6,8 metara. Također, na dijelovima zapadnog i sjeverozapadnog ruba platoa gradine vidljivi su i slabiji potezi suhozida.

³⁰⁵ Ulaz je probijen uz sjeverni rub istočnog bedema, a njegov tlocrt je dodatno naglašen rubom složenim od krupnijeg kamena.

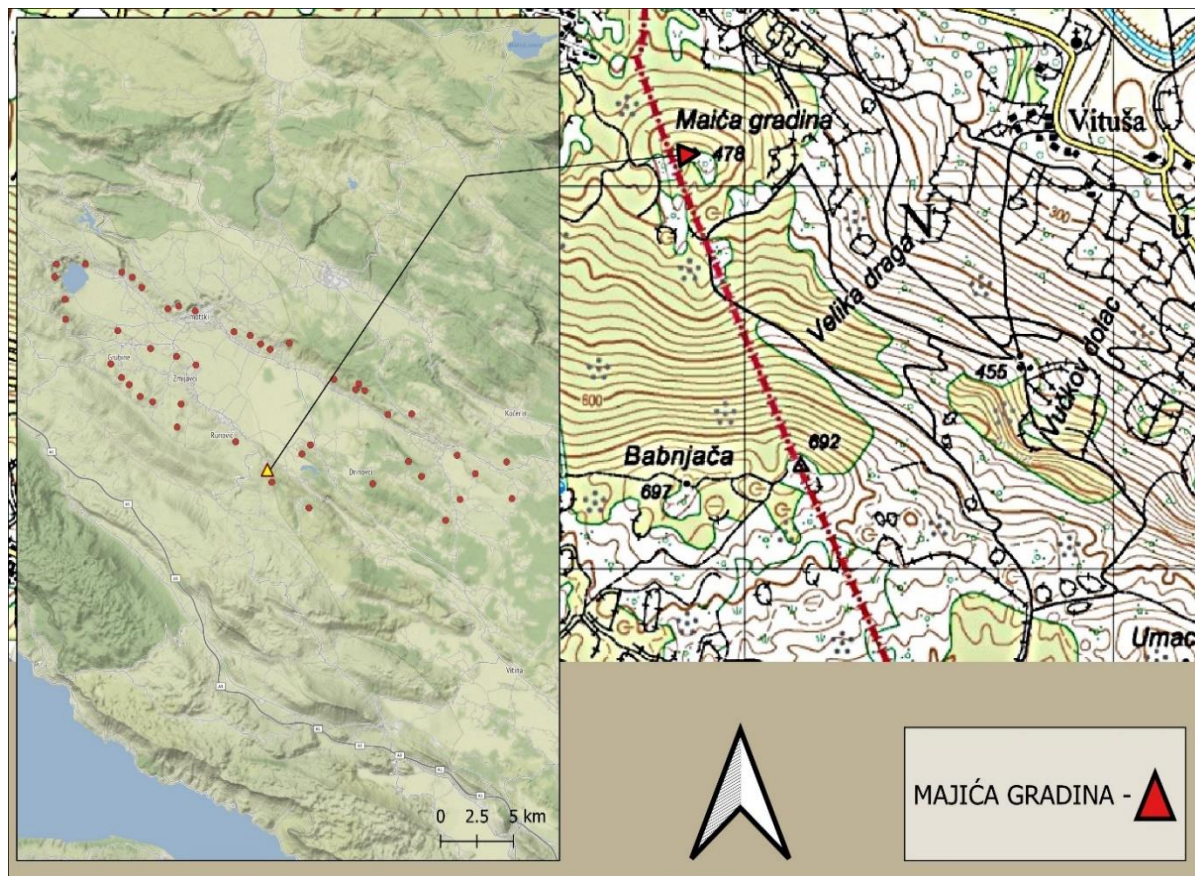
Na površini platoa i užem prostoru bedema pronalaze se ulomci kućnoga lijepa, kamenih žrvnjeva i prapovijesnih keramičkih posuda. Također fragmentirane površinske nalaze pronalazimo i u više manjih kultiviranih dolaca naslonjenih na istočni rub gradine.

Sl. 177 – 179. Akropolski dio gradine, donji plato i južni podzid "akropole" (foto: T. Tomas)

5.34. Majića gradina

Gradina se nalazi u mjestu Sebišina.³⁰⁶ Podignuta je na tjemenu stožastog brežuljka, koji se uzdiže na sjevernoj padini brda Babnjača (Sl. 180.).³⁰⁷

Sl. 180. Prostorni položaj Majića gradine (izvor: Topografska karta 1:25.000, QGIS; izradio: T. Tomas)

Plato gradine je nepravilnog, ovalnog tlocrta,³⁰⁸ s dužom osi postavljenom u smjeru zapad – istok (s blagim otklonom) i s nadmorskom visinom od 477 do 481 metara.³⁰⁹ Ukupna površina

³⁰⁶ I. BOJANOVSKI, 1977, 100; T. GLAVAŠ, 1988, 326; T. TOMAS, 2016, 8 i d; LJ. GUDELJ, 2016, 79. Gradina je naziv dobila prema obližnjem zaseoku koji se nalazi 200 metara sjevernije, ispod. Isto tako, gradina je u lokalnoj toponimiji poznata i pod nazivom "Kundidova gradina".

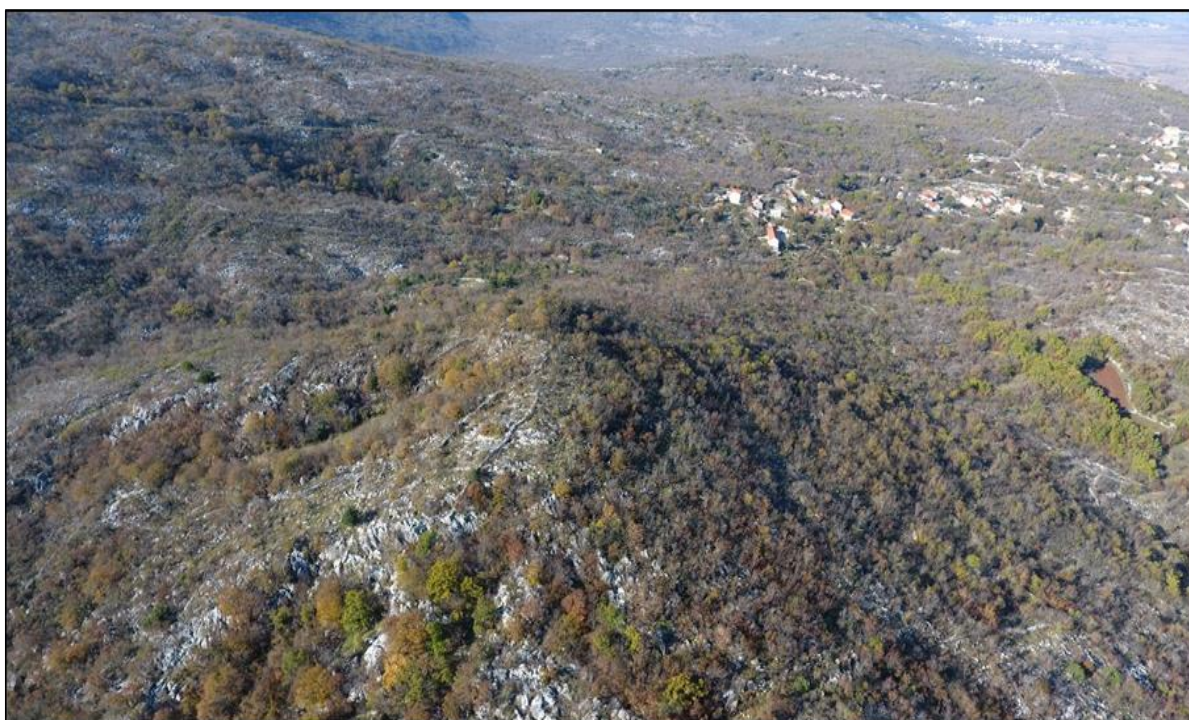
³⁰⁷ Gradina se nalazi oko 700 metara niže, sjevernije od gradine na brdu Babnjača. I u ovom slučaju plato gradine siječe državna granica između Republike Hrvatske i Federacije Bosne i Hercegovine. S tim kako ista granica siječe i naselje Sebišinu na dva dijela "dalmatinsku Sebišinu" i "hercegovačku Sebišinu". "dalmatinska Sebišina" teritorijalno i administrativno pripada Runovićima, a "hercegovačka Sebišina" Drinovicima.

³⁰⁸ U osnovi tlocrt je ovalan, s tim kako se duža južna strana djelomično uvlači unutra, pa tlocrt ima formu "bubrega" ili "graha".

³⁰⁹ Najviša točka gradine, na njoj južnoj strani, na topografskim kartama obilježena je kao Δ (kota) 481.

gradine iznosi oko 4.853 m², s tim kako je površina prostora unutar gradinskog perimetra 3.429 m².³¹⁰

Kameni suhozidni bedem podignut je na zapadnoj i sjevernoj strani platoa. Dok se na istočnoj strani plato gradine spušta pod znatnom inklinalom, a južna strana platoa prelazi u masivni vapnenački greben. Danas je bedem slabo vidljiv i uglavnom je rasut niz padine brda i prekriven gustom vegetacijom (Sl. 181.). Ipak, dobro se uočava kako je najistaknutiji na zapadnoj i sjeverozapadnoj strani gradine. Upravo s te strane je i pristup gradini bio najlakši, dok je sam ulazni segment (koji je najvjerojatnije bio formiran na tom dijelu gradine) danas teško prepoznati (Sl. 183.).³¹¹

Sl. 181. Zračna snimka Majića gradine (foto: T. Tomas)

Površina platoa gradine uglavnom je kamenita i obrasla gustom vegetacijom, jedino se na sjevernom dijelu (uz bedem) primjećuju znatnije količine kulturnog sloja (Sl. 182.).³¹² Također upravo na tom dijelu pronalazi se i najveća koncentracija površinskih nalaza. Uglavnom se radi o komadima usitnjenog kućnog lijepa i ulomcima keramičkih posuda, od kojih neke možemo datirati u rano brončano doba.³¹³ U manjim vrtačama neposredno uz Majića gradinu također se

³¹⁰ Iako je realno površina gradine veća, njena iskoristivost je smanjena velikog vapnenačkog grebena na južnoj strani.

³¹¹ Na gradinu je i danas najlakše pristupiti s te strane, stazom koja vodi do gradine.

³¹² Također, površinu platoa presijecaju potezi novovjekovnih kamenih suhozidnih ograda.

³¹³ Slučajan nalaz ulomka liscenske keramike s Majića gradine je objavljen. T. TOMAS, 2016, 13 i d., Sl., 5 – 6.

pronalaze površinski nalazi, najčešće se radi o izrazito usitnjenim komadima kućnog lijepa i prapovijesnih keramičkih posuda.

Sl. 182. Plato gradine (foto: T. Tomas)

Dok, nešto sjevernije, bliže Majića kućama u okolnim kultiviranim docima i njihovom užem prostoru pronalaze se površinski nalazi u vidu ulomaka keramičkih posuda i crijepa, koje grubo možemo odrediti u rimski antički rimski period. Isto tako u podnožju gradine, u smjeru

zapada, sjevera i istoka nalazi više kamenih gomila koje možemo dovesti u izvjestan kontekst sa gradinom.³¹⁴

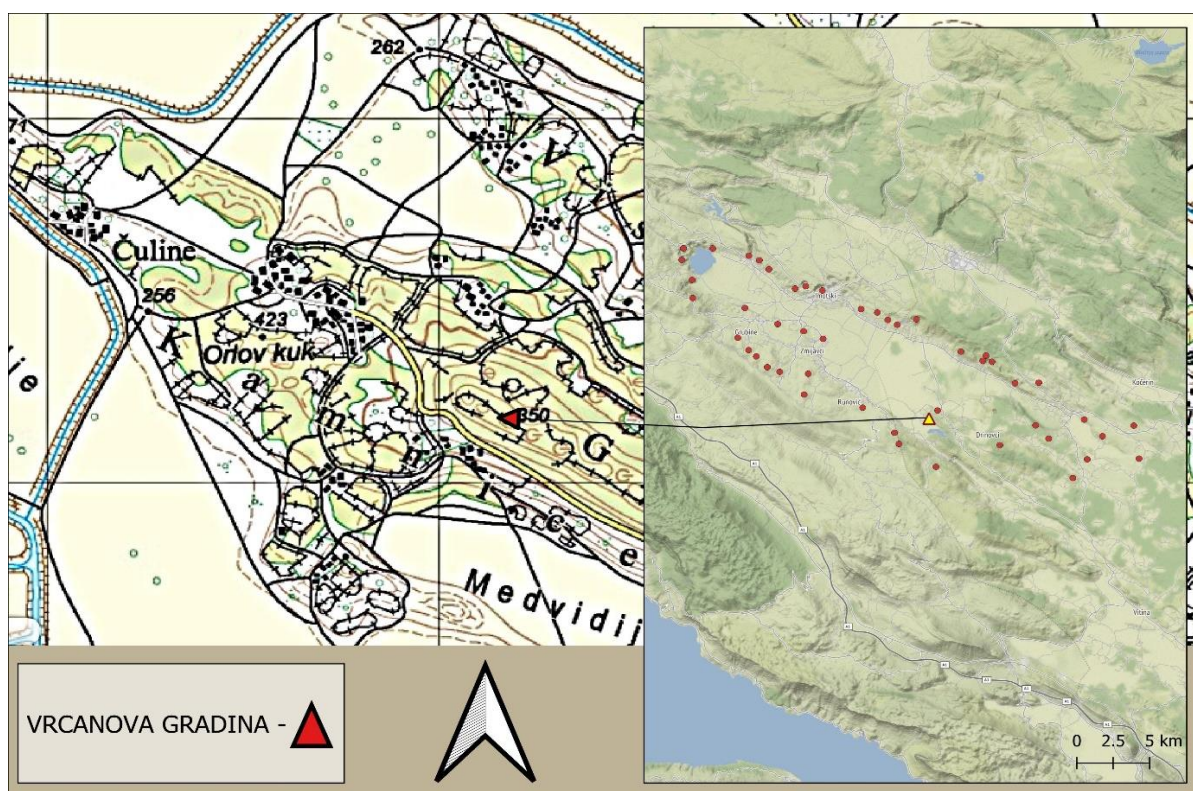

Sl. 183. Sjeverozapadni rub platoa gradine sa formiranim pristupom (foto: T. Tomas)

³¹⁴ Uz uži prostorni kontekst Majića gradine veže se više slučajnih nalaza metalnih dijelova odjeće i predmeta nakitnog karaktera željeznodobne provenijencije. S. TONKOVIĆ, 1976, 9, S. TONKOVIĆ, 2011, 1 – 2.

5.35. Vrcanova gradina

Vrcanova gradina nalazi se u Drinovcima, neposredno iznad zaseoka Vrcani po kojemu je i dobila naziv.³¹⁵ Gradina je podignuta na platou ovalne forme, s dužom osi postavljenom u "dinarskom" smjeru sjeverozapad – jugoistok i s apsolutnom nadmorskom visinom od 348,2 do 350 metara.³¹⁶ Ukupna površina platoa iznosi 1.249 m², a površina markirana bedemom 893 m² (Sl. 184 – 185.).

Sl. 184. Prostorni položaj Vrcanove gradine (izvor: Topografska karta 1:25.000, QGIS; izradio: T. Tomas)

Južni potez platoa gradine prelazi u liticu, dok je ostatak platoa štitio masivni kameni suhozidni bedem, lučnog tlocrta (dužine 43 metra i širine do 6,4 metra).³¹⁷ Glavna komunikacija prema

³¹⁵ Za osnovne podatke o gradini vidi. P. BAKULA, 1867/1970, 151, 165; K. PATSCH, 1900, 343 – 344; M. VEGO, 1964, 30, 44; B. MARIJANOVIĆ – I. MARIJANOVIĆ, 1988, 326. Ponegdje se u literaturi naziva i "Prisojska gradina". Usp. Ć. TRUHELKA, 1914, 117 i kasnije M. BLEČIĆ KAVUR – A. PRAVIDUR, 2012, 108.

³¹⁶ Najviša točka gradine na topografskim kartama obilježena je kao Δ (kota) 350.

³¹⁷ Sudeći po tragovi osipine bedema koju pronalazimo na sjeveroistočnoj padini gradine bedem je zasigurno bio znatno masivniji. A razlog njegovog današnjeg stanja, zasigurno se krije u činjenici kako su u bližoj okolici gradine podignute brojne novovjekovne suhozidne ograde za čiju je gradnju korišten kamen sa bedema gradine.

gradini išla je iz pravca juga, dok je sam ulaz na gradinu formiran između ruba bedema i litice.³¹⁸

Sl. 185. Zračna snimka Vrcanove gradine (foto: T. Tomas)

Plato gradine je relativno ravan i čist. Na njegovom zapadnom dijelu vidljivi su potezi zidova rađenih uz pomoć žbuke i ostatci arhitekture kasnosrednjovjekovnih grobova (Sl. 186.).³¹⁹ Na cijelom platou, kao i na njegovim padinama i okolnim kultiviranim površinama smještenima neposredno uz samu gradinu, česti su površinski nalazi. Uz ostatke kućnog lijepa, pronalaze se brojni i raznovrsni ulomci keramičkih posuda i antičkog rimskog crijepa. Spomenute nalaze okvirno možemo datirati u široki vremenski period od prapovijesti (brončano i željezno doba) do antike. Za prostorni kontekst gradine vežu se bogati slučajni nalazi pronađeni na samoj gradini i u njenom podnožju.³²⁰ Također u okviru užeg prostornog i kulturnog konteksta

³¹⁸ Gradini se isto tako moglo prići i sa sjeverne i sa istočne strane. No s obzirom na bogate slučajne nalaze s prostora južnog podnožja gradine, koji očitito stoji u bliskoj prostornoj vezi sa gradinom, s te strane je morala biti trasirana glavna komunikacija.

³¹⁹ Prema navodima svjedoka na zapadnom dijelu platoa i na istočnim padinama gradine nailazilo se na više kasnosrednjovjekovnih grobova. Dok je na istočnoj padini gradine smješten jedan stećak (Sl. 187.)

³²⁰ Ć. TRUHELKA, 1899, 344, 373 – 374; K. PATSCH, 1900, 343 – 344; B. MARIJANOVIĆ – I. MARIJANOVIĆ, 1988, 326.

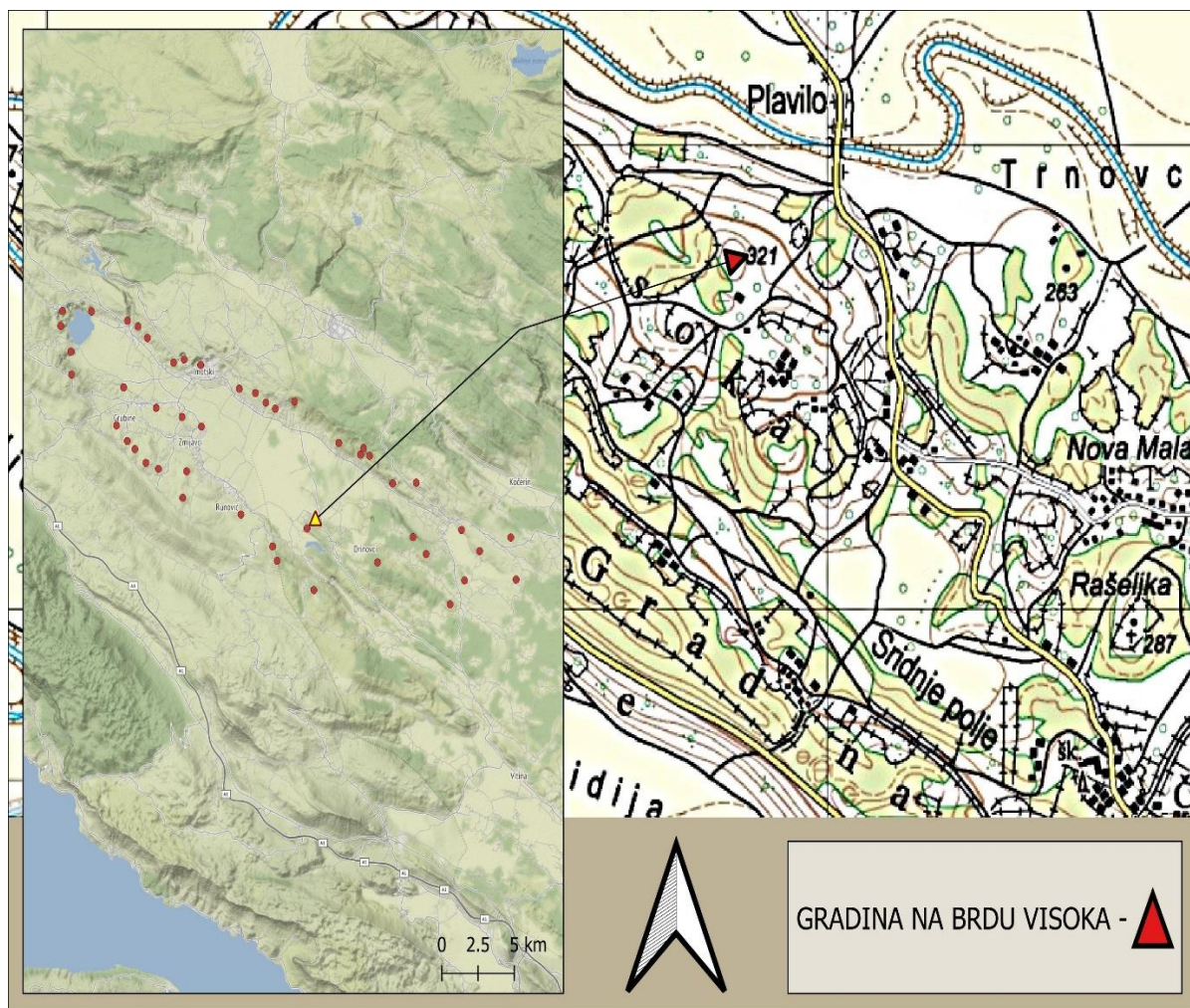
Vrcanove gradine treba pridodati i više desetaka kamenih gomila koje se počinju grupirati na oko 300 metara u pravcu istoka.

Sl. 186 – 187. Pogled na "gomilu" sa tragovima antičke arhitekture i kasnosrednjovjekovnim ukopima na zapadnom rubu platoa gradine i stećak na istočnoj padini gradine (foto: T. Tomas)

5.36. Gradina na brdu Visoka³²¹

Gradina se nalazi u Drinovcima, u zaseoku Visoka.³²² Podignuta je na vrhu stožastog, istoimenog brda.³²³ Plato gradine približno je ovalnog tlocrta, s dužom osi postavljenom u smjeru sjeverozapad – jugoistok i s nadmorskom visinom od 318,4 – 321 metra. Ukupna površina gradine iznosi 1.489 m², a površina prostora markiranog bedemom 852 m² (Sl. 188.).

Sl. 188. Prostorni položaj gradine na brdu Visoka (izvor: Topografska karta 1:25.000, QGIS; izradio: T. Tomas)

Bedem je najistaknutiji na sjevernoj strani platoa, u vidu veće rasute gomile (širine do 23 metra),³²⁴ od koje se s obje strane pružaju krakovi bedema koji prate rub platoa (Sl. 177 –

³²¹ U lokalnoj toponimiji poznata i pod nazivom "gomila".

³²² Gradina nije poznata u literaturi.

³²³ Najviša točka gradine na topografskim kartama obilježena je kao Δ (kota) 321.

³²⁴ Na površini tog dijela bedema primjetna je grobna arhitektura koja odgovara kasnosrednjovjekovnom periodu.

178.).³²⁵ Uz sjeverni potez bedema, ispod njegovog najistaknutijeg dijela pruža se suhozid (u dužini od 31 metar) koji čini sastavni dio konstrukcije samog ulaza na gradinu.³²⁶

Sl. 189. Zračna snimka gradine na brdu Visoka (foto: T. Tomas)

Površina sjevernije polovice platoa gradine uglavnom je kamenita i prošarana sa manjim površinama zemlje. Dok je površina južnije polovice platoa više zemljana. Na tom dijelu platoa podignute su i dvije novovjekovne suhozidne ograde, koje se produžuju i na istočnu stranu platoa gradine.

Površinski nalazi na gradini su izuzetni. Pronalaze se usitnjeni komadi kućnog lijepa i sitniji ulomci keramičkih posuda.

³²⁵ Na istočnoj strani, temeljna zona bedema samo je dijelom sačuvana u tragovima.

³²⁶ Isto tako na gradinu se moglo pristupiti i sa istočne strane (Sl. 191.).

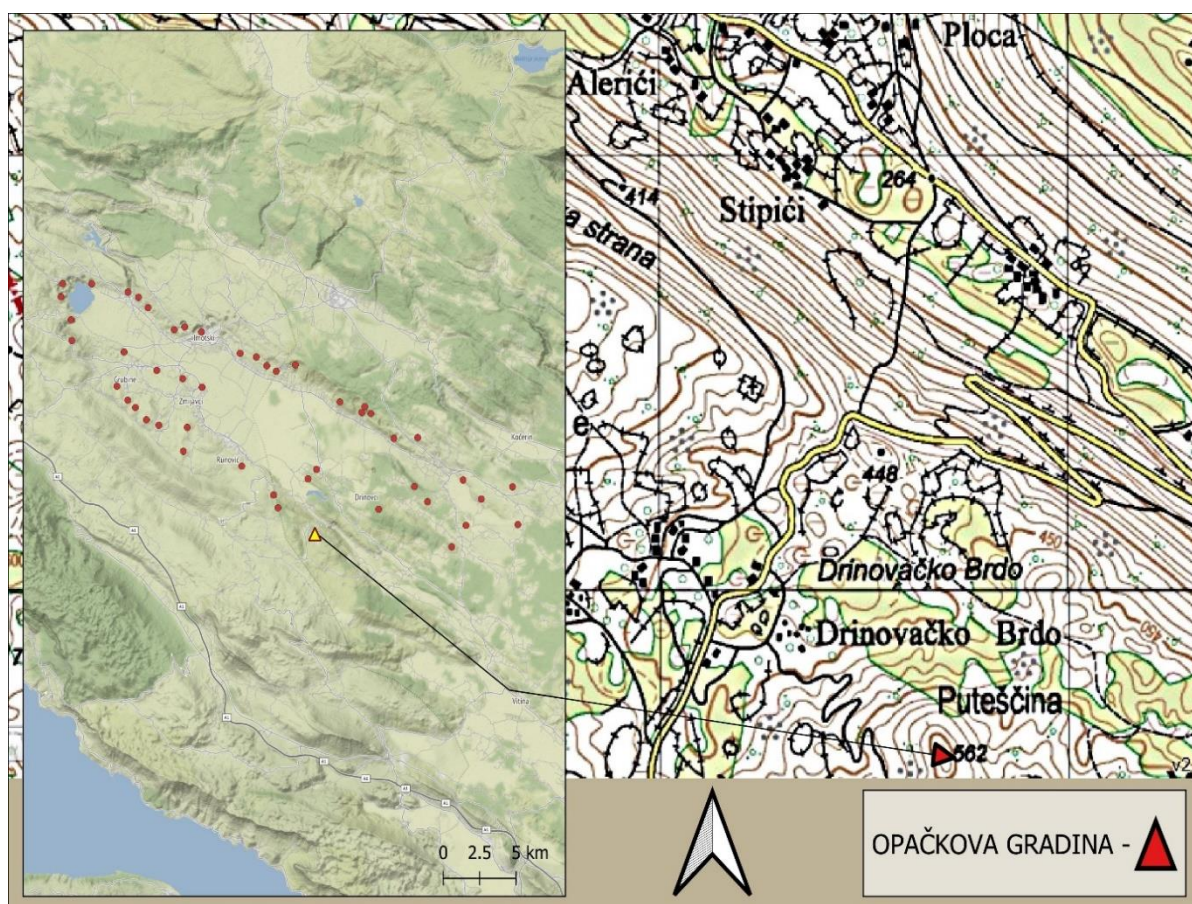
Sl. 190. Pogled na sjeverni dio bedema gradine (foto: T. Tomas)

Sl. 191. Istočni prilaz gradini (foto: T. Tomas)

5.37. Opačkova gradina³²⁷

Nalazi se na zapadnom dijelu Drinovačkog brda (Drinovci).³²⁸ Gradina je podignuta na tjemenu i zapadnoj padini stožastog brdskog masiva. Tlocrt gradine možemo raščlaniti na dva dijela. Gornji, najviši dio "akropolu" i niži donji dio. Plato "akropole" zauzima površinu od oko 994 m², otprilike je ovalnog tlocrta s apsolutnom nadmorskom visinom od 558 do 562 metra (Sl. 192 – 193.).³²⁹

Sl. 192. Prostorni položaj Opačkove gradine (izvor: Topografska karta 1:25.000, QGIS; izradio: T. Tomas)

"Akropolu" sa svih strana omeđuje kameni suhozidni bedem (osim sa sjeverne, gdje prelazi u istaknuti vapnenački greben). Bedem je najistaknutiji na istočnoj i zapadnoj strani (u širini do 8 metara). Istočnija površina platoa akropole pretežito je kamenita,³³⁰ dok je ostatak podijeljen

³²⁷ U lokalnoj toponimiji za gradinu se još koristi i naziv "Pačkova glavica".

³²⁸ Prve podatke o gradini donosi P. Oreč. P. OREČ, 1992 – 1997, 44.

³²⁹ Najviša točka gradine na topografskim kartama obilježena je kao Δ (kota) 562.

³³⁰ Na tom dijelu u novije vrijeme podignuta je manja, betonska cisterna za vodu (Sl. 195.).

u više terasastih površina koje ispunjavaju deblji slojevi zemlje pogodne za sprovedbu arheoloških iskopavanja. Terasa su dodatno naglašene diskretnijim novovjekovnim kamenim suhozidima (Sl. 194.).³³¹ Donji, niži dio gradine pruža se zapadno, ispod akropole. Izduženog je lepezastog tlocrta i ukupne površine oko 1.458 m². Sa svih strana, osim sa sjeveroistočne (koja je flankirana izduženim vapnenačkim grebenom) omeđen je kamenim suhozidnim bedemom. Koji je zbog strmije terenske konfiguracije na tom dijelu gradine, danas prilično rasut. Površina donjeg dijela platoa gradine pretežito je kamenita, dok su njegovi sjeverniji dijelovi obrasli gustom vegetacijom.

Sl. 193. Zračna snimka Opačkove gradine (foto: T. Tomas)

Površinski nalazi su češći na širem akropolskom dijelu gradine, dok su na njenom donjem dijelu dosta rjeđi. Uglavnom se radi o usitnjenim komadima kućnog lijepa, te ulomcima keramičkih posuda koje možemo odrediti u širi vremenski i kulturni kontekst brončanog i željeznog doba. Svakako da u izvjestan prostorni i kulturni kontekst gradine ulazi više kamenih gomila koje nalazimo raspoređene niz zapadne i sjeverne padine brda. Isto tako za promatranje određenih aspekata užeg prostornog konteksta Opačkove gradine, bitni su i kultivirani doci koje pronalazimo raspoređene od južnog podnožja gradine.

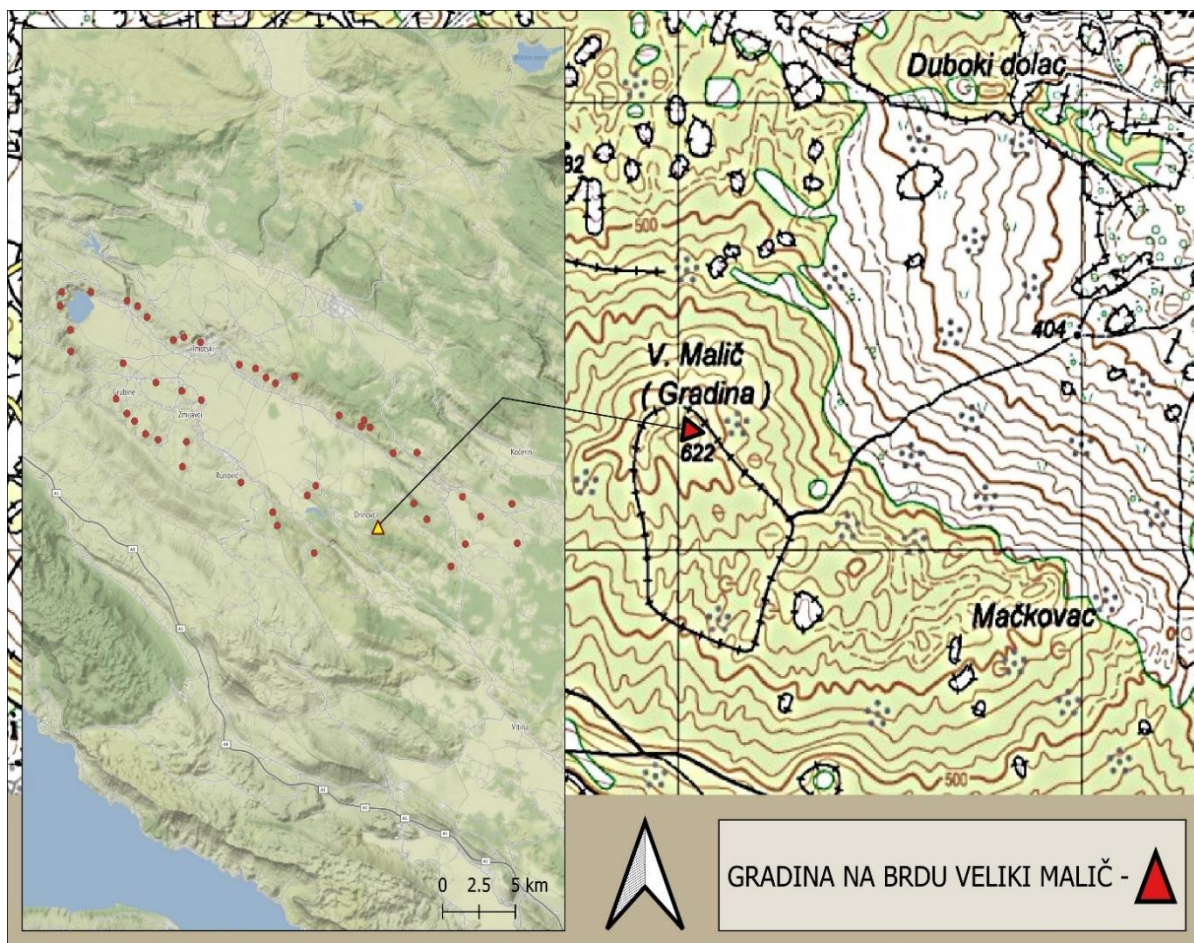
³³¹ Navedene površine su sve donedavno bile kultivirane.

Sl. 194 – 195. Sustav novovjekovnih terasa i betonska cisterna na tjemenu "akropole" (foto: T. Tomas)

5.38. Gradina na brdu Veliki Malič

Gradina je podignuta na vrhu Veliki Malič, koji čini zapadni ogranak većeg brdskog masiva – Maliča.³³² Sam vrh naziva se i "gradina", a čini ga plato polukružnog tlocrta s glavnom osi pružanja u smjeru sjeveroistok – jugozapad i s apsolutnom nadmorskom visinom od 614 do 622 metra.³³³ Ukupna površina gradine iznosi 2.718 m² (Sl. 196.).

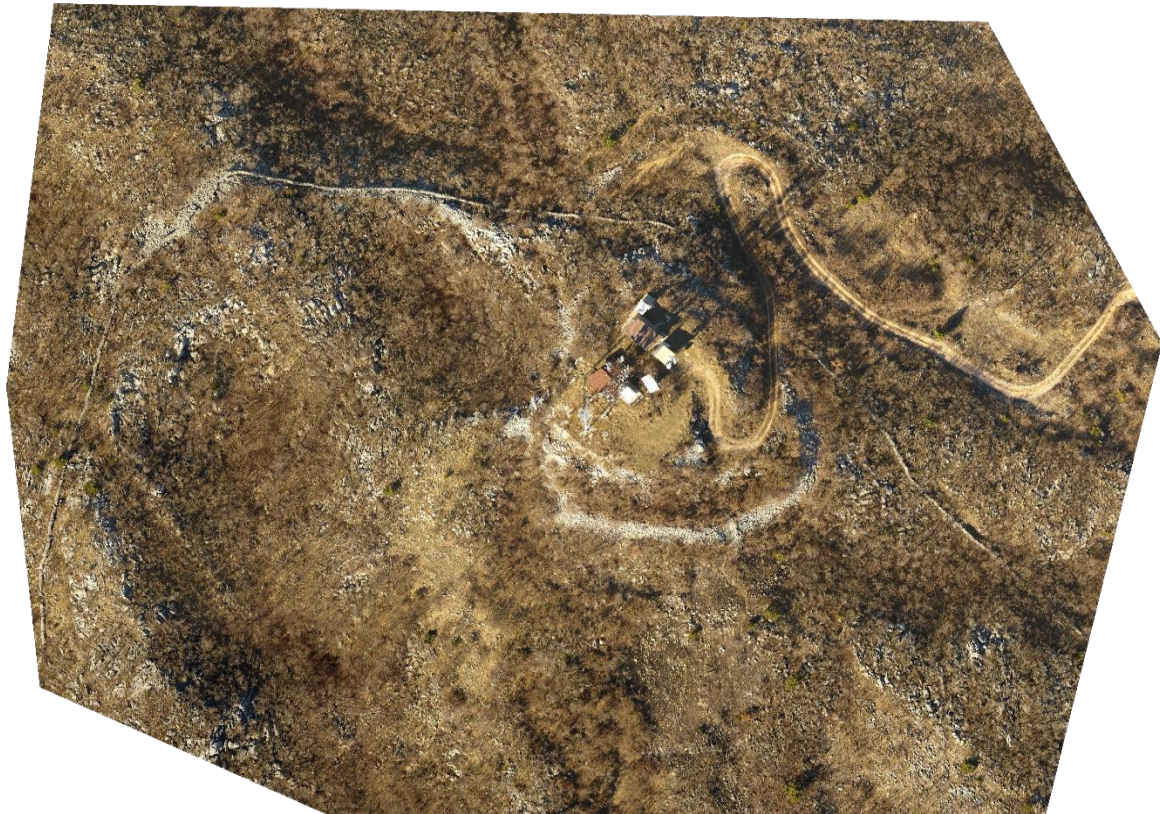

Sl. 196. Prostorni položaj gradine na brdu Veliki Malič (izvor: Topografska karta 1:25.000, QGIS; izradio: T. Tomas)

³³² U literaturi izvjesne podatke o gradini bilježe. P. BAKULA, 1867/1970, 166; Ć. TRUHELKA, 1893, 677; P. OREČ, 1978, 227 – 228; P. OREČ, 1988 – c, 327.

³³³ Najviša točka gradine na topografskim kartama obilježena je kao Δ (kota) 622. Veliki Malič vjerojatno čini granicu između Drinovaca i Ružića. Određeni autori ga, kako kad svrstavaju nekad pod jedne nekad pod druge. P. OREČ, 1978, 227 – 228; P. OREČ, 1988 – c, 327. Katastarske knjige također nisu sasvim jasne po tom pitanju. Dok se konačno službeno ne definira njegova teritorijalna atribucija, nećemo pogriješiti ako ga odredimo kao granicu dva mjesta. Kao što su između ostalog činili i drugi autori. P. BAKULA, 1867/1970, 166; Ć. TRUHELKA, 1893, 677.

Sjeverozapadni rub platoa gradine završava liticom, dok ga sa ostalih strana štiti sustav kamenih suhozidnih bedema. Plato gradine je u osnovi raščlanjen na dva dijela. Viši, gornji dio "akropolu" s površinom od 1.026 m², kojeg markira polukružni bedem (dužine 76 metara i širine do 4,8 metara).³³⁴ Dok donji, niži dio gradine ima površinu od 1.109 m² i omeđen je polukružnim bedemom (dužine 149 metara i širine do 5,8 metara). Isto tako, od zapadnog ruba donjeg platoa gradine teče kameni suhozidni potez (u dužini od 116 metara), koji svakako moramo promatrati kao sastavni dio užeg strateškog sustava gradine (Sl. 197.).

Sl. 197. Ortofoto (mozaik) gradine na brdu Veliki Malič (izradio: T. Tomas)

Ulazni segment na donji dio gradine i danas je vidljiv na njegovom jugoistočnom dijelu, a formiran je u vidu prekida perimetra bedema u širini od skoro dva metra. Također, na istovjetan način formiran je ulaz iz donjeg dijela gradine na "akropolu". Preostala, neoštećena površina platoa "akropole" uglavnom je prekrivena manjim površinama kulturnog sloja. Na njegovom istočnom rubu vidljiv je potez antičkog zida izgrađenog korištenjem žbuke (Sl. 199.). Dok je

³³⁴ Na tjeme gradine postavljena su dva odašiljača signala i pet popratnih objekata (Sl. 198.). Prilikom izgradnje pristupnog puta i postavljanja navedenih objekata uništeni su dijelovi obadva bedema na sjevernoj i sjeverozapadnoj strani. Također, tom prilikom uništen je plato "akropole" (na sjevernoj i zapadnoj strani), kao i sjeverozapadni dijelovi donjeg dijela gradine.

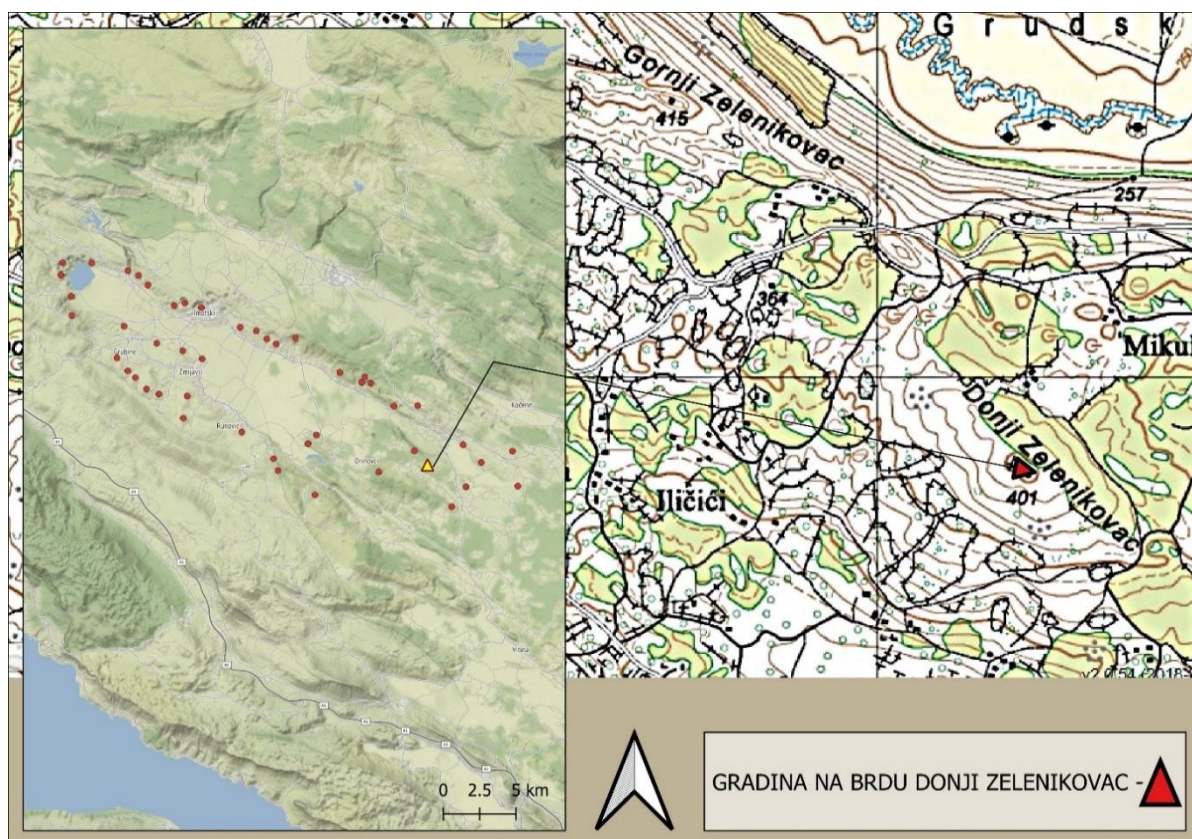
na zapadnoj strani (ispod jednog od objekata) vidljiv profil kulturnog sloja (Sl. 200.). S druge strane, donji dio platoa uglavnom je prekriven gustom višegodišnjom vegetacijom i kamenom. Površinski nalazi najviše se pronalaze na uništenim dijelovima platoa. Radi se mahom o keramičkim ulomcima, od koji neke možemo datirati u rano brončano doba i antički period. U razmatranje prostornog i kulturnog konteksta gradine na Velikom Maliču, u obzir svakako treba uzeti i više desetaka kamenih gomila koje su raspoređene od oko 500 metara nadalje, u pravcu juga i jugozapada.

Sl. 198 – 200. Dio objekata postavljenih na "akropolu" gradine, segment zida antičke provenijencije i profil uništenog sloja na "akropoli" gradine (foto: T. Tomas)

5.39. Gradina na brdu Donji Zelenikovac

Gradina se nalazi u Ružićima. Podignuta je na tjemenu brda Donji zelenikovac.³³⁵ Plato gradine je gotovo pravokutnog tlocrta, s glavnom osi postavljenom u "dinarskom" smjeru (sjeverozapad – jugoistok) i s apsolutnom nadmorskom visinom od 397 do 401 metar. Ukupna površina platoa gradine iznosi 2.342 m², a površina markirana bedemom 1.525 m² (Sl. 201.).³³⁶

Sl. 201. Prostorni položaj gradine na brdu Donji Zelenikovac (izvor: Topografska karta 1:25.000, QGIS; izradio: T. Tomas)

Sa svih strana plato gradine omeđuje kameni suhozidni bedem (u dužini od 186 metara), koji je najistaknutiji na sjeverozapadnoj i sa jugoistočnoj strani (u širini do 11,8 metara), dok se na sjevernoj strani djelomično gubi (Sl. 204.). Kao podloga, a mjestimično i kao integrirani dio mase bedema iskorišten je veći vapnenački greben (što je osobito uočljivo na njegovoj jugozapadnoj strani).³³⁷ Oko 20 metara istočno od gradine, na rubu omanjeg platoa, u smjeru

³³⁵ Gradina nije poznata u literaturi.

³³⁶ Najviša točka gradine, smještena na istočnoj strani bedema, na topografskim kartama obilježena je kao Δ (kota) 401.

³³⁷ Također, cijelim rubom platoa (kao i bedema) teče novovjekovna kamena suhozidna ograda.

sjeveroistok – jugozapad (u dužini od 26 metara i širini do 2,8 metra) podignut je potez kamenog suhozida (Sl. 202.). Podignut je upravo na strani gdje je pristup gradini bio najlakši i bedem gradine najistaknutiji. Logično bi bilo za očekivati kako je i ulaz na gradinu formiran upravo na tom dijelu. Nažalost, konkretnije tragove ulaznog segmenta danas nije moguće preciznije definirati.

Sl. 202. Zračna snimka gradine na brdu Donji Zelenikovac (foto: T. Tomas)

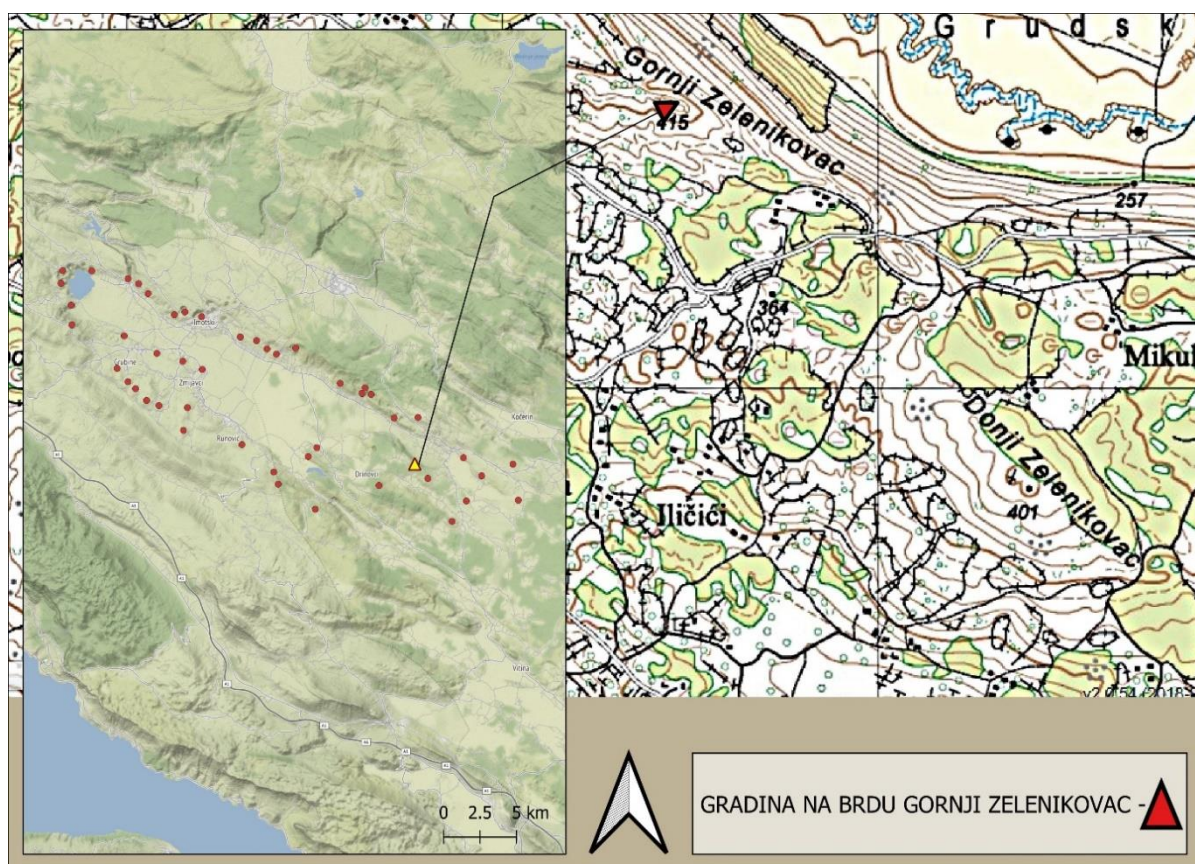
Površina platoa gradine izrazito je kamenita i na mjestima prekrivena gustom vegetacijom (Sl. 203.). Potencijalne lokacije sa očuvanim manjim površinama kulturnog sloja smještene su na jugoistočnom i sjevernom dijelu gradine. Također, u jugoistočnom dijelu gradine oko jedne manje zemljane površine podignuta je kružna novovjekovna kamena suhozidna ograda. Površinski nalazi na gradini su izuzetno rijetki. Pronalaze se usitnjeni komadi kućnog lijepa i rjeđe ulomci keramičkih posuda.

*Sl. 203 – 204. Plato i vanjski
plašt istočnog dijela bedema
gradine (foto: T. Tomas)*

5.40. Gradina na brdu Gornji Zelenikovac

Na udaljenosti od oko jedan kilometar sjeverozapadno od gradine na brdu Donji Zelenikovac, na vrhu susjednog brda Gornji Zelenikovac (isto u Ružićima), smješteno je još jedno nalazište gradinskog tipa.³³⁸ Gradina je podignuta na omanjem, izduženom platou ovalnog tlocrta s dužom osi postavljenom u smjeru brda, sjeverozapad – jugoistok.³³⁹ Ukupna površina gradine iznosi 2.984 m², a površina markirana bedemom 912 m² (Sl. 205.).³⁴⁰

Sl. 205. Prostorni položaj gradine na brdu Gornji Zelenikovac (izvor: Topografska karta 1:25.000, QGIS; izradio: T. Tomas)

Plato je sa svih strana osim sa južne, markiran masivnim kamenim suhozidnim bedemom (u ukupnoj dužini od 137 metara). Bedem je najistaknutiji na pristupačnijim stranama gradine (sjeverozapadnoj i jugoistočnoj), gdje je formiran u vidu dvije veće rasute gomile (širine do 20 metara). Dok je uži, sjeverniji potez bedema položen na izraženi vapnenački greben (Sl. 206.).

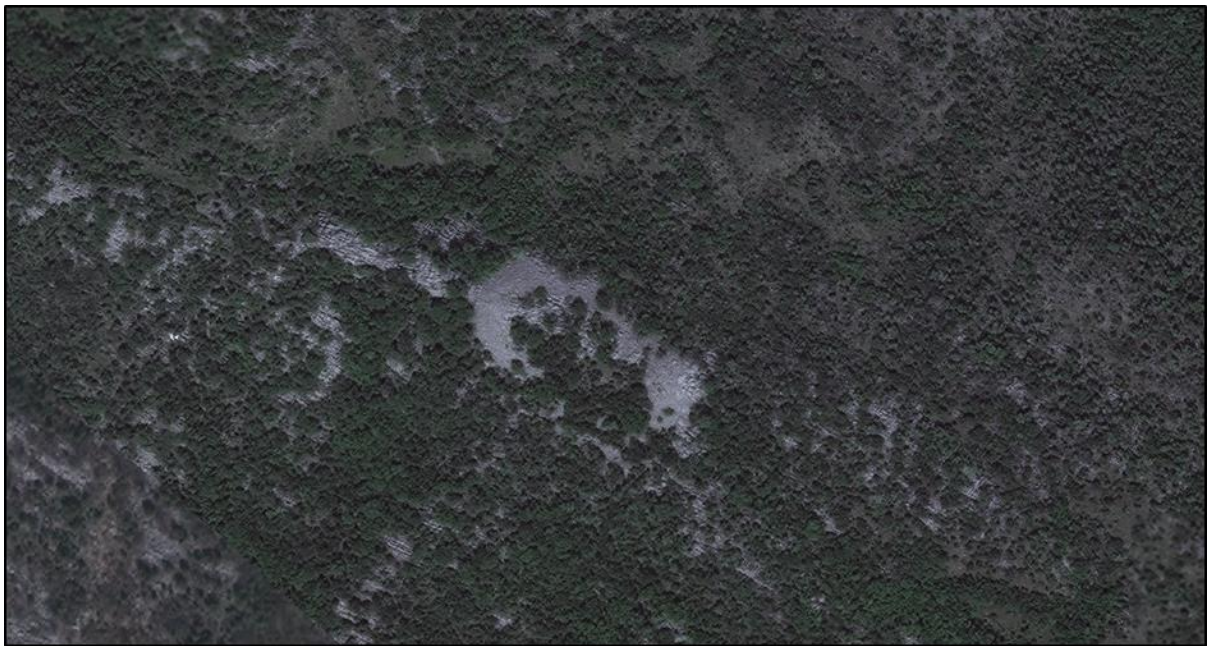
³³⁸ Gradina nije poznata u literaturi.

³³⁹ Najviša točka Gornjeg Zelenikovca na topografskim kartama obilježena je kao Δ (kota) 415.

³⁴⁰ U lokalnoj toponimiji se javlja i pod nazivom "gomila".

Pristup na gradinu je najlakši sa sjeverozapadne strane, preko sustava manjih kultiviranih vrtača koje se pružaju od zaseoka Žulji. Tom trasom i danas vodi staza, kojom se penje na brdo i između vapnenačkog grebena i zapadnog ruba bedema pristupa na plato gradine. Također, unutar konteksta pristupa samoj gradini, treba spomenuti rasuti kameni suhozid koji se pruža u produžetku zapadnog dijela bedema, smjerom hrpta brda (u dužini od 49 metara).

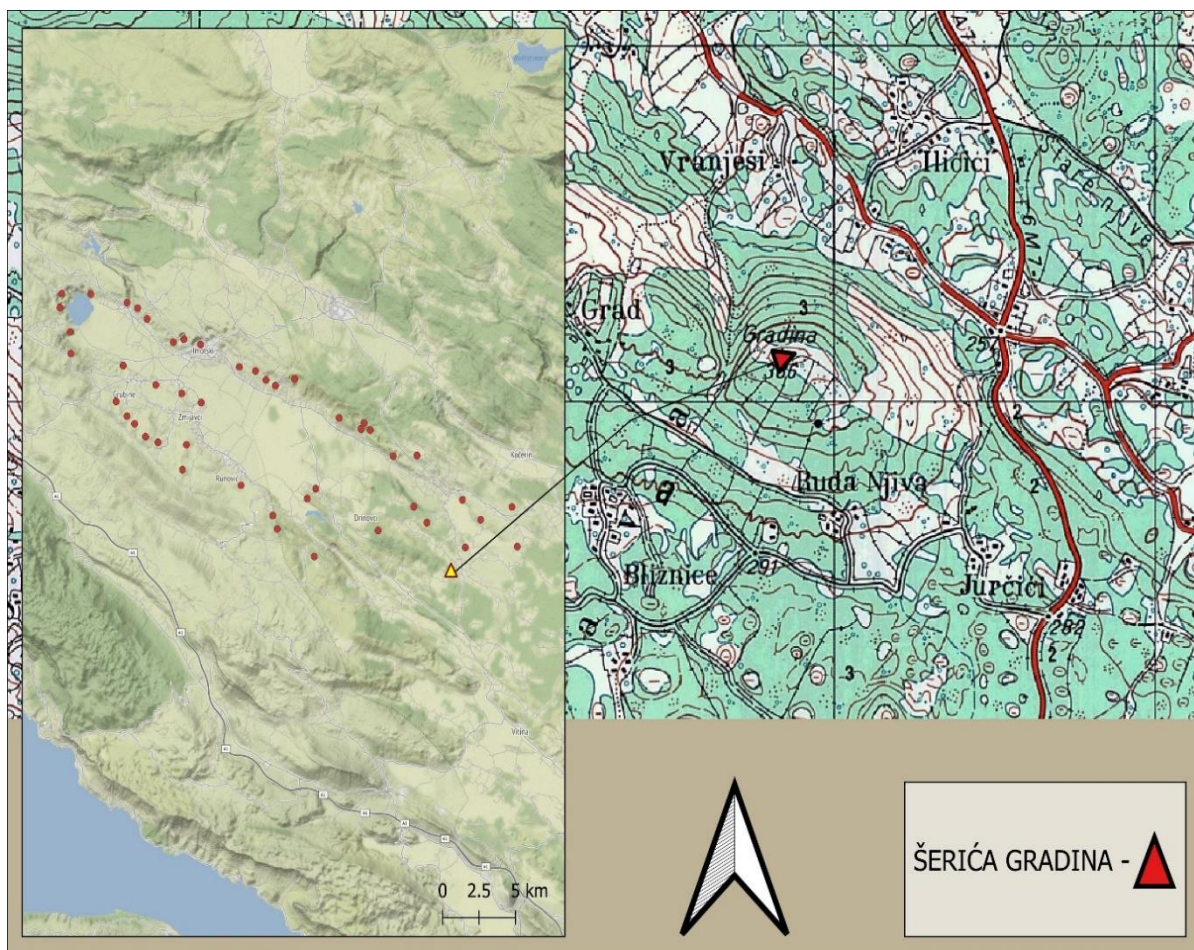
Površina platoa je pretežito kamenita i na rubovima uz bedem prekrivena gustom vegetacijom. Sjeverniji dio platoa prošaran je manjim, izdvojenim terasastim površinama s koje bi mogle sadržavati ostatke kulturnog sloja. Od površinskih nalaza pronalaze se usitnjeni fragmenti kućnog lijepa i ulomci prapovijesnih keramičkih posuda.

Sl. 206. Ortofoto snimka gradine na brdu Gornji Zelenikovac (izvor: Geoportal.ba 2018)

5.41. Šerića gradina³⁴¹

Gradina se nalazi na vrhu najistočnijeg ogranka brdskog masiva Malič, u mjestu Ružići.³⁴² Podignuta je na omanjem platou ovalnog tlocrta s dužom osi postavljenom u smjeru, sjeverozapad – jugoistok i s apsolutnom nadmorskom visinom od 380 do 386 metara (Sl. 207.).³⁴³

Sl. 207. Prostorni položaj Šerića gradine (izvor: Topografska karta 1:25.000, QGIS; izradio: T. Tomas)

Ukupna površina gradine iznosi 2.387 m². S tim da plato gradine možemo raščlaniti na dva dijela. Viši dio "akropolu" i niži, donji dio (Sl. 209 – 210.). Akropolski dio gradine približno

³⁴¹ Osim naziva Šerića gradina u lokalnoj toponimiji poznati su i nazivi Šarića gradina, Šarina gradina, Šarića grad, Šerića grad, grad. Na topografskim kartama položaj je obilježen nazivom "gradina".

³⁴² Prostorno gledajući gradina se otprilike nalazi na granici Ružića i Cerova Doca. Na topografskim kartama najviši istočni dio gradine obilježen je kao Δ (kota) 386.

³⁴³ Osnovne podatke o gradini donose. P. BAKULA, 1867/1970, 164; M. VEGO, 1964, 16, 32; P. OREČ, 1978, 228 – 229, Sl. 40; P. OREČ, 1988, 321.

je kružnog tlocrta (koji svojom formom podsjeća na gomilu), sa izraženom zaravnjenom površinom veličine oko 268 m².³⁴⁴ Na "akropolu" se sa zapadne strane nastavlja donji, niži dio gradine, polukružnog tlocrta i površine od oko 456 m², markiran masivnim kamenim suhozidnim bedemom (ukupne dužine 78 metara i širine do 13 metara) (Sl. 208.).

Površina kako "akropole", tako i donjeg dijela gradine pretežito je kamenita, sa manjim površinama zemlje (osobito na donjem dijelu gradine čija je površina više – manje prekrivena višegodišnjim drvećem).

Sl. 208. Zračna snimka Šerića gradine (foto: T. Tomas)

Površinske nalaze pronalazimo na obadva dijela gradine, kao i na padinama gradine. Radi se o nalazima usitnjenog kućnog lijepa i ulomcima keramičkih posuda brončanodobne fature, te ulomku ručnog žrvnja.

³⁴⁴ Istočnim dijelom akropole proteže se novovjekovna kamena suhozidna ograda.

Bližem prostornom i kulturnom kontekstu Šerića gradine možemo pripisati i više kamenih gomila koje pronalazimo na padinama i u samom podnožju brda. Jedna od gomila u blizini gradine je dijelom istražena i objavljena.³⁴⁵ Također, u sagledavanju prostornih podataka gradine treba u obzir uzeti i više kultiviranih terasa i dolaca na južnim i istočnim padinama brda.³⁴⁶ Isto tako, oko 300 metara zapadno od gradine nalazi se zaseok Gradac (Ružići), sa čijeg je užeg prostora objavljeno više slučajnih metalnih nalaza iz kasnog brončanog doba i mlađeg željeznog doba.³⁴⁷ U tom kontekstu treba spomenuti kako se zapadno, iznad zaseoka Gradac nalazi položaj indikativnog toponima "samograd"³⁴⁸, terenskim pregledom spomenute lokacije nisu detektirani nikakvi elementi o postojanju gradinskog, niti bilo kog drugog arheološkog nalazišta na tom mjestu. Pri tome treba imati na umu, kako spomenuti toponim (oronim) na prostoru kulturne regije često označava prirodno ograđene udoline i uvale.³⁴⁹ Zanimljiv bi zato mogao biti širi prostorni kontekst Samograda. Naime, u brojnim i živopisnim, okolnim kultiviranim docima pronađeno je nešto i površinski nalaza, a dio nalaza pronađen je

ugrađen u njihove novovjekovne suhozidne ograde. Riječ je uglavnom o atipičnim usitnjenim keramičkim ulomcima.

Sl. 209. Pogled na akropolski dio gradine (foto. T. Tomas)

³⁴⁵ Prije izlaska stručne ekipe na teren, gomila je većim dijelom već bila uništena. Osim objave keramičke posude koja je pronađena u korpusu nasipa gomile, detaljnijih podataka nemamo. Objavljenu keramičku posudu na temelju tipološko – stilskih obilježja datiramo u rano brončano doba. T. ANĐELIĆ, 1969, 112, Sl. 2.

³⁴⁶ Pregledom isti pronađena je izvjesna pokretna arheološka građa. Radi se o krajnje usitnjenima i atipičnima ulomcima prapovijesne keramike.

³⁴⁷ Nažalost konkretni podatci o okolnostima nalaza nedostaju. Radi se o nalazima 6 brončanih keltova, tri srebrene fibule tipa Štrpci, i više dvokrakih igala. Usp. V. ČURČIĆ, 1907, 205, 211, 213, T I, 10, T 2, 13, T 3, 4, 5.

³⁴⁸ Riječ je o vrhu brda oko 300 metara zapadno iznad zaseoka Gradac, koji je na topografskim kartama označen kao Δ (kota) 413.

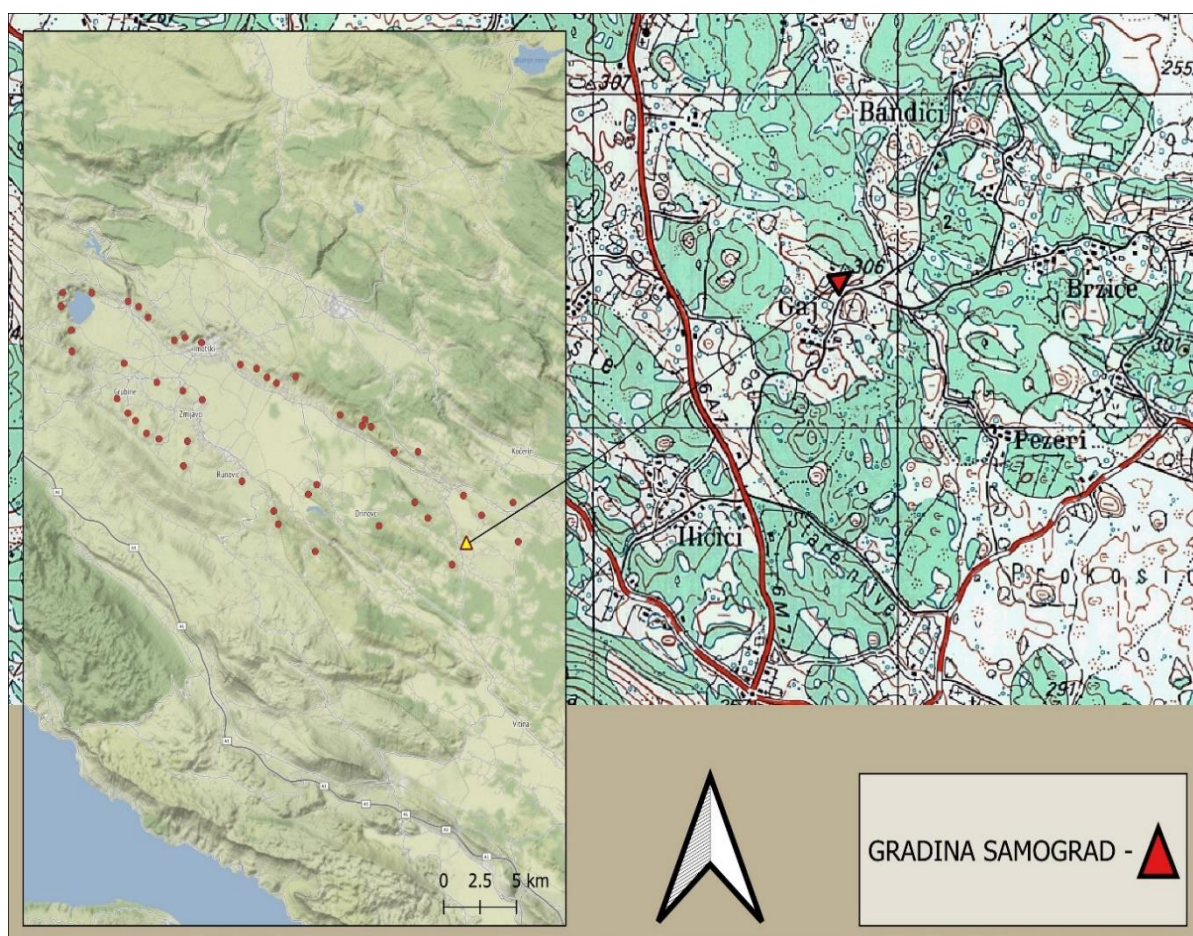
³⁴⁹ Usp. M. MATAS, 2001, 138.

Sl. 210. Donji plato gradine (foto: T. Tomas)

5.42. Gradina Samograd

Gradina se nalazi u Ružićima, na položaju Marića gaj.³⁵⁰ Podignuta je na blagom uzvišenju, uz južni rub sjeveroistočnog ogranka Imotsko – bekijskog polja. Plato gradine približno je ovalne forme s dužom osi pružanja sjeverozapad – jugoistok i s apsolutnom nadmorskom visinom od 302 do 306 metara.³⁵¹ Ukupna površina gradine iznosi 2.983 m², a površina prostora omeđenog bedemom 1.898 m² (Sl. 211.).

Sl. 211. Prostorni položaj gradine Samograd (izvor: Topografska karta 1:25.000, QGIS; izradio: T. Tomas)

Plato gradine omeđen je kamenim suhozidnim bedemom (u dužini od 284 metra), s tim kako se na sjevernoj strani bedem djelomično gubi (Sl. 212.).³⁵² Bedem je najistaknutiji na južnom i sjeveroistočnom dijelu gradine (u širini do 4 metra). Na tim dijelovima bedem je uglavnom

³⁵⁰ Gradina nije poznata u literaturi.

³⁵¹ Najviši dio gradine na topografskim kartama označen je kao Δ (kota) 306.

³⁵² Dok je na jugozapadnom dijelu bedem djelom uništen, a na cijeloj dužini njegovog južnog dijela podignuta je novovjekovna kamena suhozidna ograda.

potpomognut s matičnom stijenom. Upravo na tom dijelu, prekidom perimetra bedema formiran je ulaz na gradinu.

Sl. 212. Zračna snimka gradine Samograd (foto: T. Tomas)

Površina južnog i istočnog dijela platoa gradine pretežito je kamenita, dok je ostatak prekriven plićim zemljanim površinama, s tim kako su zone uz bedeme na zapadnoj, južnoj i sjevernoj strani prekrivene višegodišnjim stablima (Sl. 214).

Površinski nalazi na gradini su rijetki. Pronalaze se komadi usitnjenog kućnog lijepa i rjeđe ulomci keramičkih posuda prapovijesne provenijencije. Na potezu od 50 metara nadalje, u smjeru zapada, sjevera i istoka, koncentrirano je više kamenih gomila koje možemo dovesti u uži prostorni i kulturni kontekst gradine.³⁵³

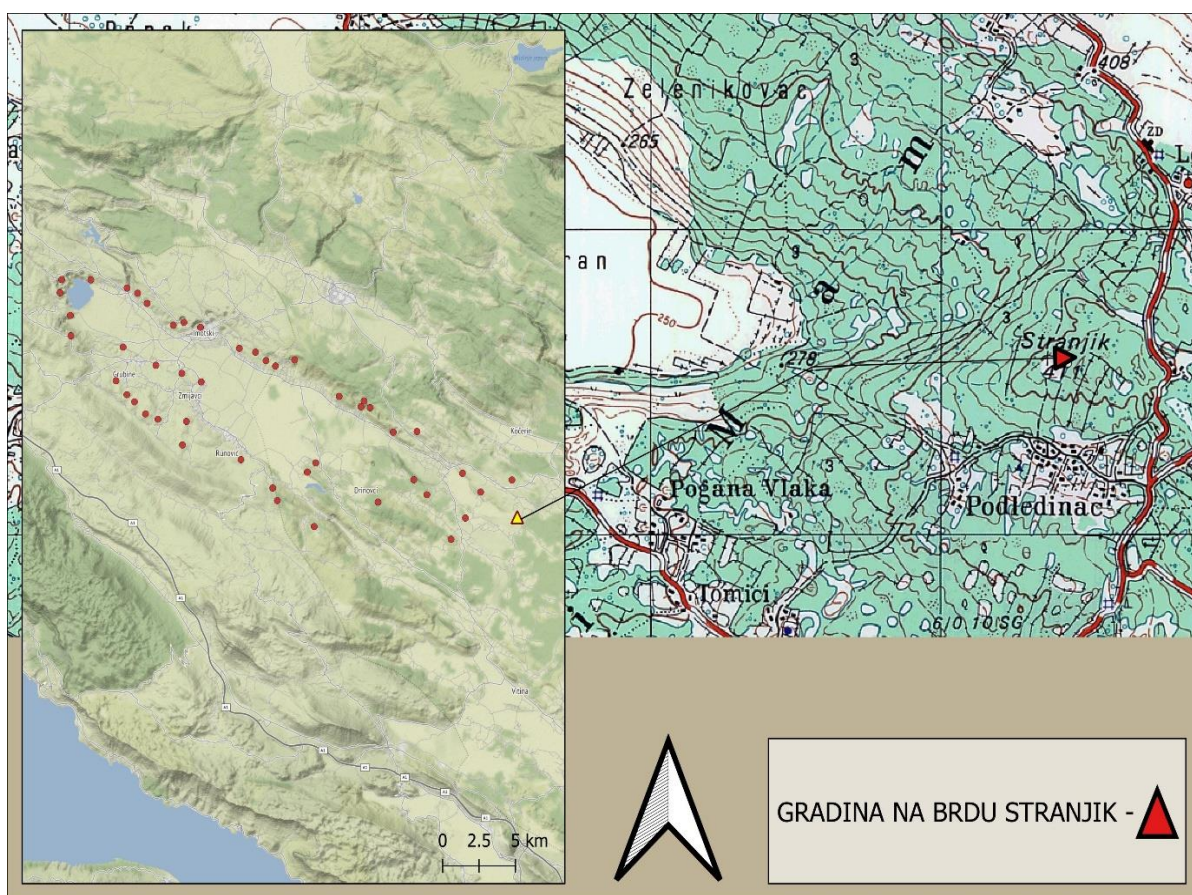
³⁵³ Oko 200 metara zapadno nalazi se jedna kamena gomila oštećena izgradnjom makadamske komunikacije, koja je gomilu presjekla po dužoj polovici, tako da nam je ostao čitav (zapad – istok) profil gomile koji su vlasnici obližnje parcele "prezentirali". U profilu gomile vidljiv je grob u formi kamene škrinje, sa skeletnim ostatcima pokojnika položenima u zgrčenom položaju (Sl. 213.).

Sl. 213 – 214. Oštećena i "prezentirana" kamena gomila nedaleko od gradine i plato gradine Samograd (foto: T. Tomas)

5.43. Gradina na brdu Stranjik

Gradina se nalazi u Podledincu.³⁵⁴ Podignuta je na brdu Stranjik, na krajnjem istočnom rubu Imotsko – bekijskog polja.³⁵⁵ Plato gradine je ovalne forme, s dužom osi položenom u smjeru sjeverozapad – jugoistok i s apsolutnom nadmorskom visinom od 407 do 411 metara. Ukupna površina gradine iznosi 4.823 m², s tim kako na površinu omeđenu bedemom otpada 3.829 m² (Sl. 215.).

Sl. 215. Prostorni položaj gradine na brdu Stranjik (izvor: Topografska karta 1:25.000, QGIS; izradio: T. Tomas)

Kameni suhozidni bedem markira plato gradine (u dužini do 216 metara), s naglaskom kako je općenito bedem gradine dosta loše sačuvan, osobito na istočnoj i južnoj strani gdje se djelomično i gubi. Dok je bedem najistaknutiji na sjevernoj strani gradine (u širini do 4,4 metara), odakle u pravcu istoka prelazi u masivni vapnenački hrbat (Sl. 216.). Na loše stanje

³⁵⁴ U literaturi krajnje arbitrarne podatke o položaju (na kojemu ne prepoznaje nalazište gradinskog tipa, već tor), donosi Milka Tica. M. TICA, 2008, 103.

³⁵⁵ Najviši dio gradine na topografskim kartama označen je kao Δ (kota) 411.

bedema svakako je utjecala i izgradnja novovjekovnih suhozidnih ograda. Primjerice, jedna veća ograda teče sredinom bedema u cijeloj njegovoj dužini, dok jedna novovjekovna ograda po kraćoj osi dijeli plato gradine na dva dijela.

Sl. 216. Zračna snimka gradine na brdu Stranjik (foto: T. Tomas)

Upravo zbog kasnijih intervencija na bedemu, ulazne segmente na gradinu je danas teško rekonstruirati. Moguće kako su bili locirani na južnoj ili sjevernoj strani bedema, gdje su djelomično vidljivi prekidi bedemskog perimetra na koje se spajaju staze kojima se i danas pristupa gradini (Sl. 218.).

Površina platoa gradine je na sjevernijim dijelovima kamenitija, dok je ostatak više zemljane konzistencije. Na istočnom dijelu platoa na površini se pronalaze koncentracije usitnjenog kućnog lijepa, sitnijih ulomaka keramičkih posuda prapovijesnih obilježja i kremenih odbitaka (Sl. 217, 219.).³⁵⁶

³⁵⁶ Na istom dijelu platoa nalazi se više manjih nakupina od sitnijeg kamena, nastalih najvjerojatnije kao rezultat čišćenja terena.

Na udaljenosti od 60 metara i dalje od gradine, u smjeru zapada, niz padinu istog brda raspoređeno je šest kamenih gomila koje možemo dovesti u uži prostorni i vremenski kontekst gradine.³⁵⁷

Sl. 217 – 218. Koncentracija površinskih nalaza na platou i ulaz na gradinu (foto: T. Tomas)

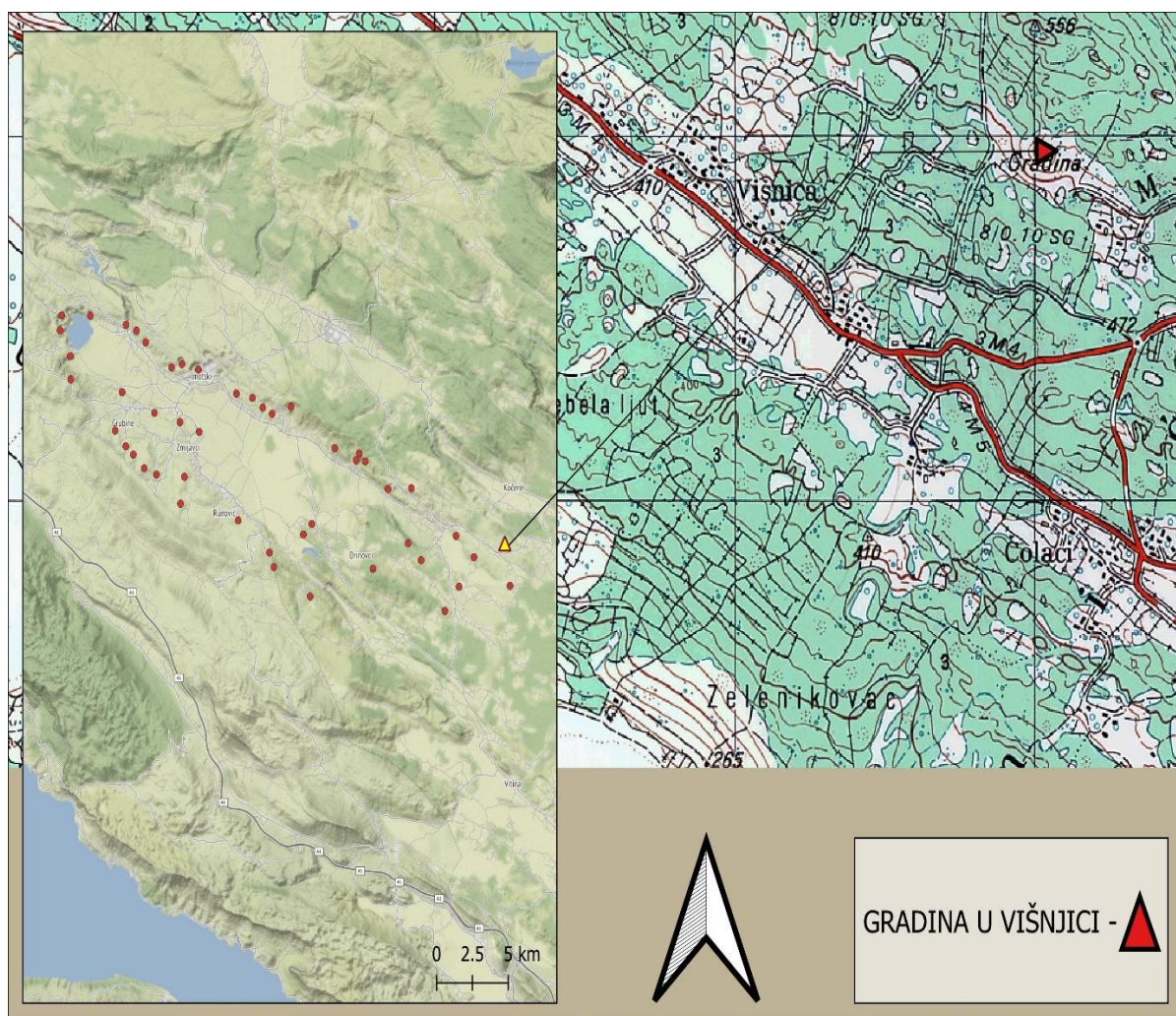

Sl. 219. Plato gradine na brdu Stranjik, s tragovima čišćenja u prvom planu (foto: T. Tomas)

³⁵⁷ Otprilike 1,7 kilometara u pravcu sjeveroistoka nalazi se gradina u Donjim Mamićima, koja ne ulazi unutar okvira rada.

5.44. Gradina u Višnjici

Gradina zauzima tjeme i padine stožastog brda.³⁵⁸ Podignuta je na apsolutnoj nadmorskoj visini od 533 do 542 metra. Gradina se u osnovi sastoji od manjeg akropolskog dijela, kojeg čini prirodni, najviši zaravnjeni dio brda, izduženog ovalnog tlocrta. Dok je na padinama formirano više terasastih površina.³⁵⁹ Površina akropolskog dijela gradine uglavnom je kamenite konzistencije, dok je površina terasa uglavnom zemljana (Sl. 221 – 223.). Ukupna površina gradine iznosi 3.988 m², a površina prostora omeđenog bedemima 3.236 m² (Sl. 220.).

Sl. 220. Prostorni položaj gradine u Višnjici (izvor: Topografska karta 1:25.000, QGIS; izradio: T. Tomas)

³⁵⁸ Gradina se nalazi otprilike na granici Višnjice i Medovića. S obzirom na izvjesne prostorne i katastarske podatke, gradina najvjerojatnije pripada teritoriju Višnjice. Određene informacije o gradini donose: M. VEGO, 1964, 16, 32; P. OREČ, 1978, 229 – 230; Đ. BASLER, 1988, 326.

³⁵⁹ Na južnoj, istočnoj i jugozapadnoj strani nalazi se više manjih, izdvojenih terasastih površina, dok su na sjevernijoj i sjeveroistočnoj strani gradine formirane veće terase.

Kameni suhozidni bedem danas razaznajemo na sjevernoj, sjeverozapadnoj i istočnoj strani gradine, s tim kako je najistaknutiji na sjeverozapadnoj i istočnoj strani (u širini do 5 metara).³⁶⁰ Dok s južne strane gradine nije bilo potrebno podizati bedeme, zbog toga jer se na tom dijelu kao prirodna prepreka uzdiže više nizova vapnenačkog grebena. Također, neke od terasa na južnom dijelu gradine potpomognute su kamenim podzidama. Upravo na jednoj od terasa na južnom dijelu gradine nedavno je sagrađen lovački dom, a prilikom njegove gradnje djelomično je oštećen i kulturni sloj na tom dijelu gradine (Sl. 224.).

Sl. 221. Zračna snimka gradine u Višnjici (foto: T. Tomas)

Gradina je najpristupačnija bila sa sjeverne, sjeverozapadne i istočne strane, odnosno sa onih strana gdje su podignuti potezi bedema. Također gradini se vrlo zgodno moglo pristupiti i sa južne strane, trasom i dan danas aktivne staze. Međutim tragove ulaznog segmenta nije moguće dokumentirati.

³⁶⁰ Bedem je danas (osobito na zapadnoj i sjevernoj strani gradine dosta rasut i prekriven gustom vegetacijom. P. Oreč u sklopu bedema spominje i ostatke zidova povezanih žbukom. Usp. P. OREČ, 1978, 229. Nažalost, ostatke zidova nismo detektirali, ali je pronađeno više ulomaka žbuke.

Površinski nalazi na terasama gradine su česti, kao i na padinama brda. Uglavnom se radi o komadima kućnoga lijepa i ulomcima keramičkih posuda koji ne sadrže nikakve simptomatičnije elemente pa ih atribuiramo u široki vremenski okvir brončanog i željeznog doba.

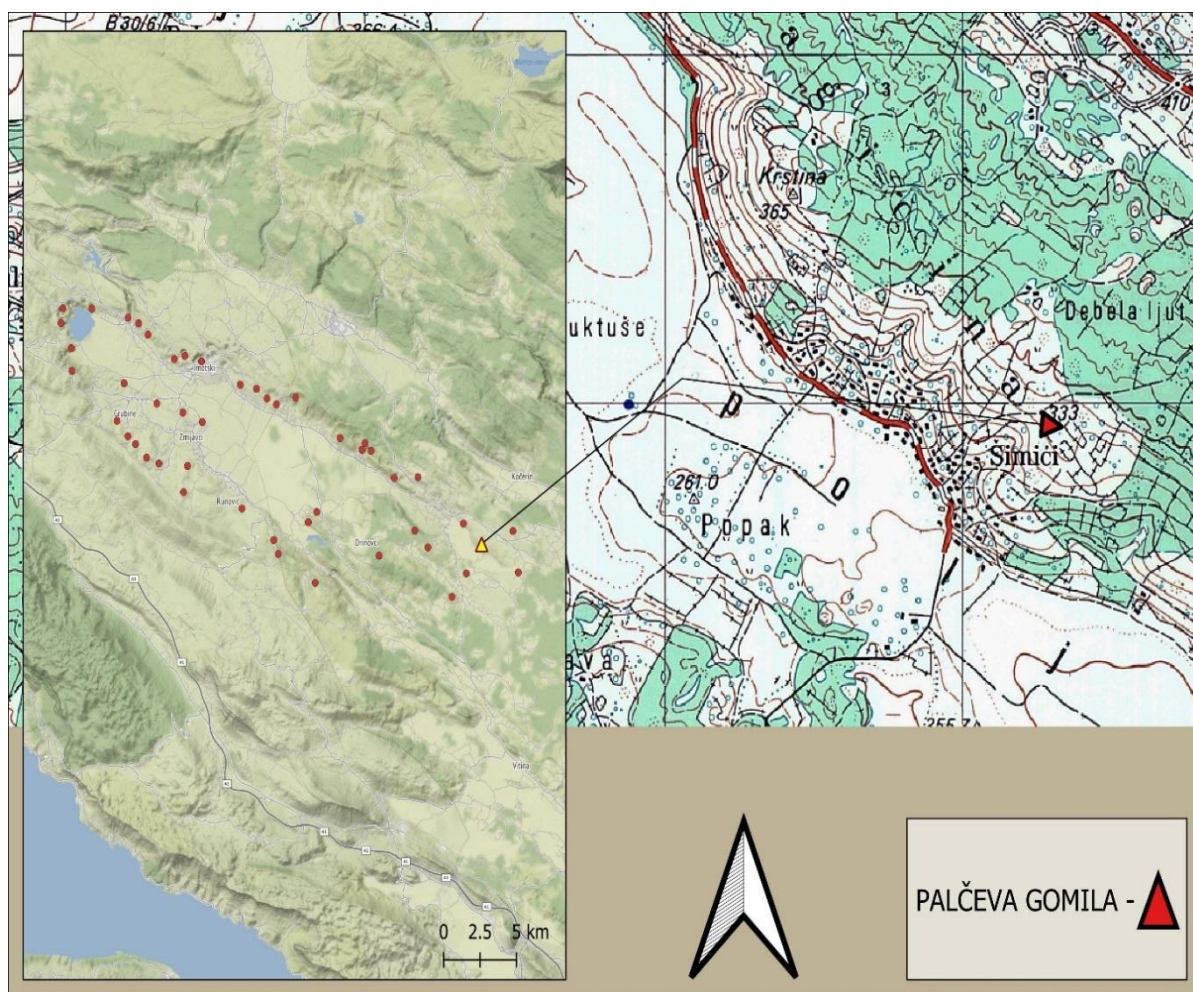
Sl. 222. Akropolski dio gradine (foto: T. Tomas)

Sl. 223 – 224. Pristup s južnog dijela gradine na "akropolu" i lovački dom izgrađen na južnoj terasi gradine (foto: T. Tomas)

5.45. Palčeva gomila

Nalazi se u Dragićini, sjeverno iznad zaseoka Šimići.³⁶¹ Gradina je podignuta na jugoistočnoj padini omanjeg brdskog masiva.³⁶² Plato gradine je u osnovi otprilike ovalne (potkovičaste) forme, s dužom osi postavljenom u smjeru sjeverozapad – jugoistok. Ukupna površina gradine iznosi 2.779 m², a površina prostora omeđenog bedemom 862 m² (Sl. 225.).

Sl. 225. Prostorni položaj Palčeve gomile (izvor: Topografska karta 1:25.000, QGIS; izradio: T. Tomas)

Plato je sa svih strana, osim zapadne štitio masivni kameni suhozidni bedem (u dužini od 135 metara). Bedem je najistaknutiji na sjeveroistočnoj strani, gdje ima formu veće rasute gomile, (širine do 23 metra), odakle se prateći rubove platoa širina bedema sužava (Sl. 226.). Na vrhu

³⁶¹ Gradinu u literaturu uvodi P. Oreč. Vidi. P. OREČ, "Prapovijesna polukružna i potkovičasta gradinska naselja u zapadnoj Hercegovini" – rukopis, 9.

³⁶² Najviši, sjeveroistočni dio gradine na topografskim kartama označen je kao Δ (kota) 333.

bedema, na njegovoj istočnijoj strani vidljivi su ukopi sa grobnom arhitekturom tipičnom za kasnosrednjovjekovni period (Sl. 227.). Gradini se pristupalo sa sjeverne strane, između ruba bedema i provalije, preko posebno formirane platforme (Sl. 226.).

Sl. 226. Zračna snimka Palčeve gomile (foto: T. Tomas)

Sjeverozapadni dio platoa je kamenite, strmije terenske konfiguracije prošaran sa manjim terasastim površinama, dok njegov jugoistočni dio čini nešto veća terasa oko koje teče novovjekovna kamena suhozidna ograda (Sl. 230.). Upravo na tom dijelu gradine možemo očekivati i znatnije površine kulturnog sloja. Isto tako, zapadniji dijelovi platoa gradine obrasli su gustom višegodišnjom vegetacijom

Površinski nalazi uglavnom su koncentrirani uz zone bedema gradine. Najčešće se pronalaze komadi usitnjenog kućnog lijepa, ulomci keramičkih posuda i kamenih žrvnjeva. Pronađeni keramički ulomci su previše fragmentirani i atipični za konkretniju kulturno – kronološku atribuciju.

Na oko 80 metara sjeverozapadno, na susjednom brdu podignute su dvije veće kamene gomile postavljene jedna uz drugu (Sl. 229.).³⁶³ Također, užem kulturnom i prostornom kontekstu

³⁶³ U lokalnoj toponimiji za navedene objekte koristi se naziv Bandića gomila.

Palčeve gomile treba pridodati i šest kamenih gomila raspoređenih na udaljenosti od 70 metara u istočnom nastavku brdske visoravni na kojoj je podignuta sama gradina.

Kao i djelomično sačuvane suhozidne objekte ovalnog tlocrta koji se nalaze 80 metara sjeverno i 100 metara istočno.³⁶⁴

Sl. 227 – 228. Tragovi srednjovjekovne grobne arhitekture na bedemu i njegova temeljna zona na sjevernoj strani (foto. T. Tomas)

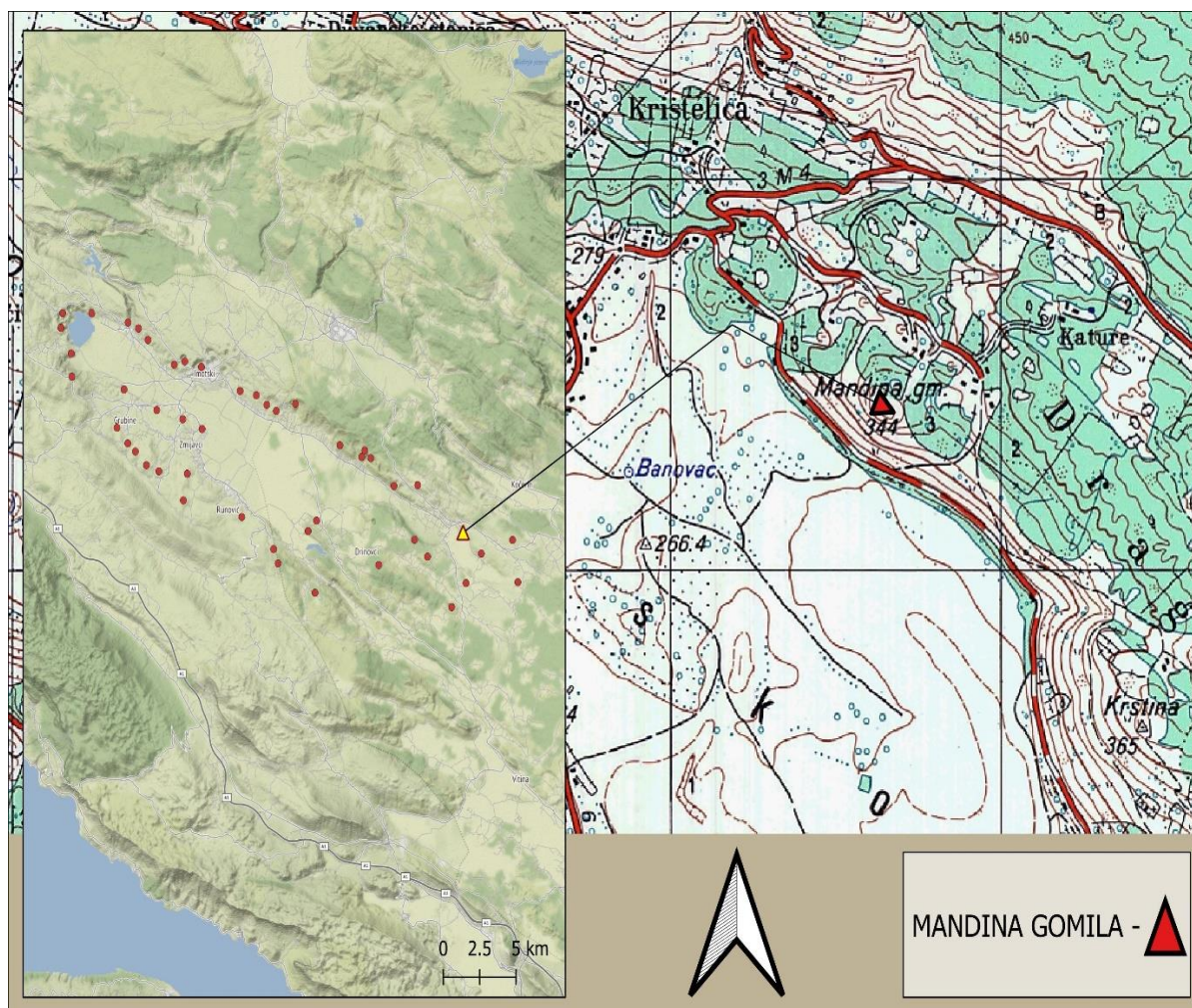

Sl. 229 – 230. Pogled s Palčeve gomile na dvije veće gomile postavljene sjeverozapadno od gradine i pogled na plato gradine (foto: T. Tomas)

³⁶⁴ Objekt podignut na susjednom brdu, 100 metara istočno od Palčeve gomile u nedavno je potpuno devastiran, poradi meliorizacije terena zbog sadnje smilja!

5.46. Mandina gomila

Smještena je na zapadu mjesta Dragićina.³⁶⁵ Gradina je podignuta na južnoj padini brda na apsolutnoj nadmorskoj visini od 332 do 344 metra (Sl. 231.).³⁶⁶

Sl. 231. Prostorni položaj Mandine gomile (izvor: Topografska karta 1:25.000, QGIS; izradio: T. Tomas)

Gradinu možemo raščlaniti na dva dijela. Sjeverni, najviši dio gradine "akropolu", koja ima formu veće kamene gomile s istaknutim zaravnjenim vrhom (Sl. 232, 236.). Tlocrt "akropole" je ovalan, sa smjerom pružanja sjeverozapad – jugoistok i s površinom od 368 m². Pri južnom rubu akropole nalazi se potez vapnenačkog grebena, uz koji se nalaze znatnije površine zemlje

³⁶⁵ Određene podatke o gradini donose. P. BAKULA, 1867/1970, 151; M. VEGO, 1964, 29; P. OREČ, 1978, 239 – 240; P. OREČ, 1984, 117; P. OREČ, 1988 – f, 330; P. OREČ, "Prapovijesna polukružna i potkovičasta gradinska naselja u zapadnoj Hercegovini" - rukopis, 8 – 9

³⁶⁶ Najviši dio gradine na topografskim kartama označen je kao Δ (kota) 344.

pogodne za arheološka iskopavanja (Sl. 235.). Dok je na istočnom rubu kao i na sjevernoj polovici primjetno više grobova, sa arhitekturom kasnosrednjovjekovnih obilježja.³⁶⁷ Sjeverno podnožje (temeljna zona) bedema akropole ojačana je nizom masivnih nepravilnih kamenih blokova (Sl. 233.).³⁶⁸ Niz južnu padinu brda, od rubova akropolskog dijela gradine pružaju se dva kraka bedema. Zapadni krak (u dužini od 28 metara i širini do 11 metara) koji se na južnom rubu diskretno povija prema unutra i istočni (u dužini od 37 metara i širini do 9 metara).³⁶⁹ Prostor koji omeđuju krakovi uglavnom je kamenite konzistencije, s rijetkim, manjim terasastim površinama ispunjenima zemljom.

Sl. 232. Zračna snimka Mandine gomile (foto: T. Tomas)

Površinski nalazi na gradini i njejoj užoj okolini su česti. Najčešće se nalaze komadi kućnog lijepa, ulomci keramičkih posuda, te ulomci kamenih žrvnjeva. Ulomke keramičkih posuda

³⁶⁷ Na tjemenu gradine 2001. godine podignut je manji metalni križ, da pritom nije došlo do značajnije devastacije platoa gradine. Mandinoj gomili je unazad 50 – tak godina prijetila ozbiljnija devastacija kada je lokalna komunalna tvrtka koja je radila na održavanju puteva, kao sirovinu počela koristiti kamen s njenih bedema. Međutim, kada su primijećeni grobovi na sjeveroistočnoj strani nalazišta, prestalo se i s odvožnjom kamena.

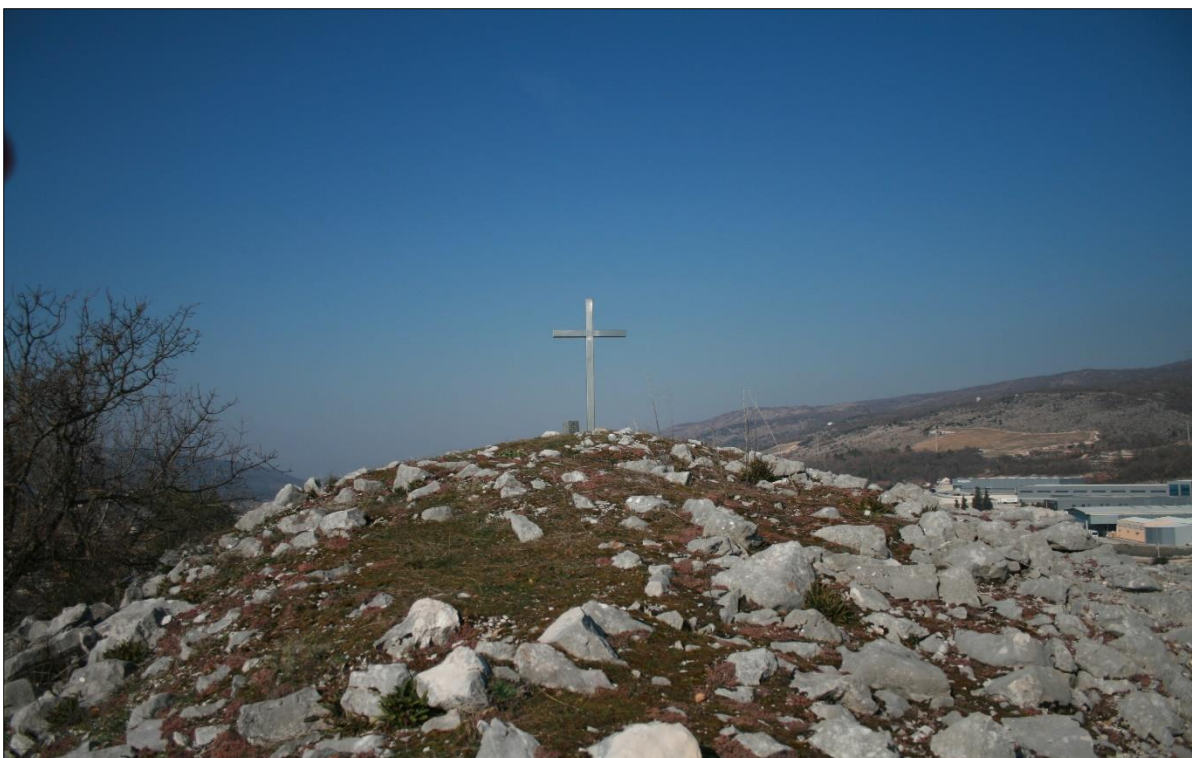
³⁶⁸ Sličnu situaciju pronalazimo kod gradine iznad Prlića kuća.

³⁶⁹ Krakovi koji se pružaju od akropole zatvaraju prostor ukupne površine 1.076 m². Dok ukupna površina gradine iznosi 5.688 m².

možemo staviti u široki prapovijesni vremenski okvir brončanog i željeznog doba. Također na obližnjim kultiviranim docima, sjeverno i istočno od gradine, pronalaze se slični površinski nalazi.

Sl. 232. Sjeverna, temeljna zona bedema gradine (foto: T. Tomas)

Sl. 234. "Akropola" gradine (foto: T. Tomas)

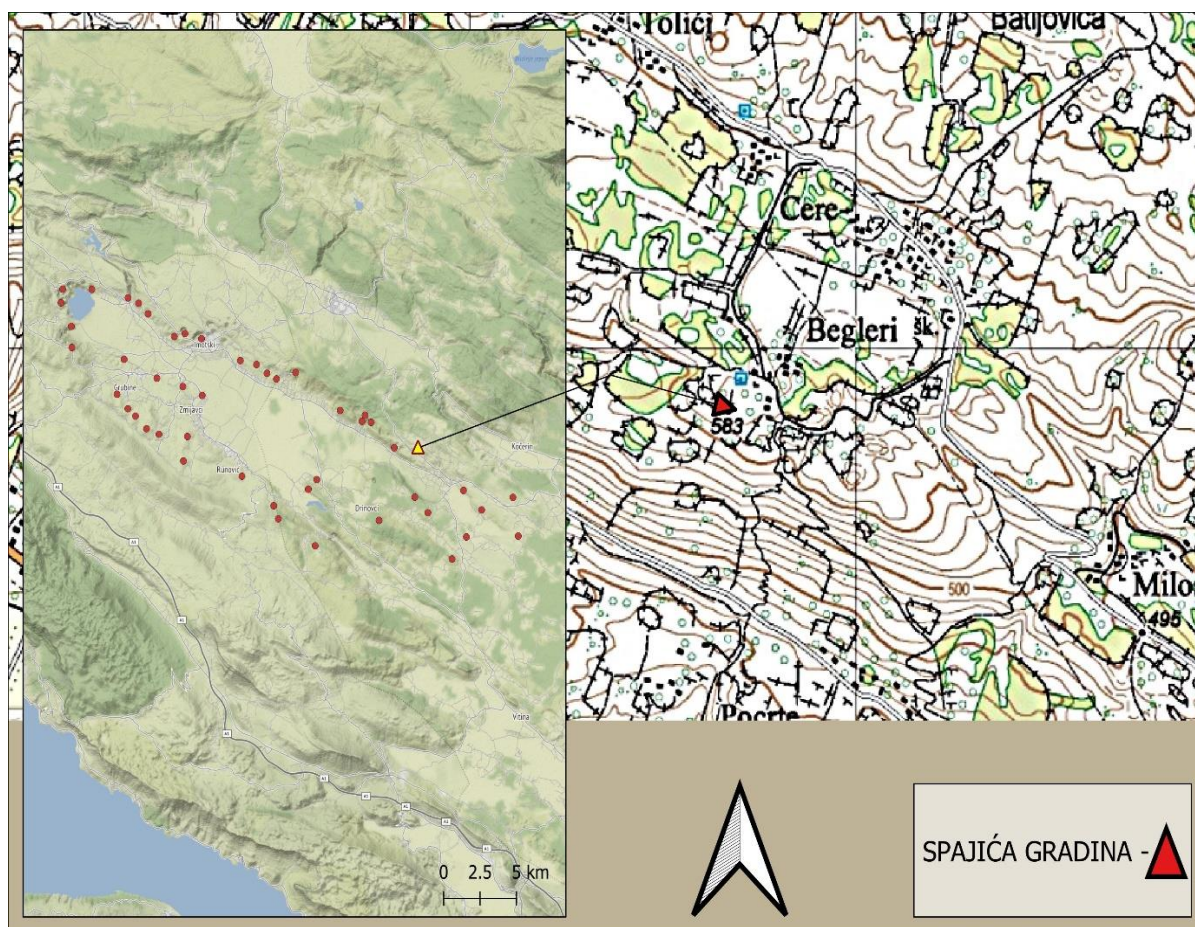
Sl. 235. Južni rub "akropole" (foto: T. Tomas)

Sl. 236. Sjeverni dio bedema s jasno vidljivim potezima naslonjenih zidova (foto: T. Tomas)

5.47. Spajića gradina

Nalazi se u Gornjim Grudama.³⁷⁰ Gradina je podignuta na istaknutom tjemenu brda, na platou ovalne forme, sa smjerom pružanja duže osi sjeverozapad – jugoistok i s apsolutnom nadmorskom visinom od 579 do 582 metra.³⁷¹ Ukupna površina gradine iznosi 1.6250 m², a površina omeđena bedemom 1.132 m² (Sl. 237.).

Sl. 237. Prostorni položaj Spajića gradine (izvor: Topografska karta 1:25.000, QGIS; izradio: T. Tomas)

Južni i dio zapadnog ruba platoa naglo se prekidaju i padaju pod znatnom inklinalom, dok su sjeverni i istočni (a dijelom i zapadni) markirani kamenim suhozidnim bedemom (Sl. 238.). Bedem je najistaknutiji na istočnoj strani gradine (širine do 6,8 metara).³⁷² Upravo na pozicijama gdje je gradina bila najpristupačnija i bedem najistaknutiji, formiran je ulazni

³⁷⁰ P. OREČ, 1992 – 1997, 44.

³⁷¹ Najviši dio gradine na topografskim kartama označen je kao Δ (kota) 583.

³⁷² Prilikom gradnje kapelice, bedem je na tom dijelu uništen. Također rubom platoa (osim na jugozapadnoj strani) teče novovjekovna kamena suhozidna ograda (Sl. 228.).

segment. Na sjeveroistočnom dijelu gradine, u vidu uskog koridora između ruba bedema na istočnoj i vapnenačkog grebena na sjevernoj strani.

Sl. 238. Zračna snimka Spajića gradine (foto: T. Tomas)

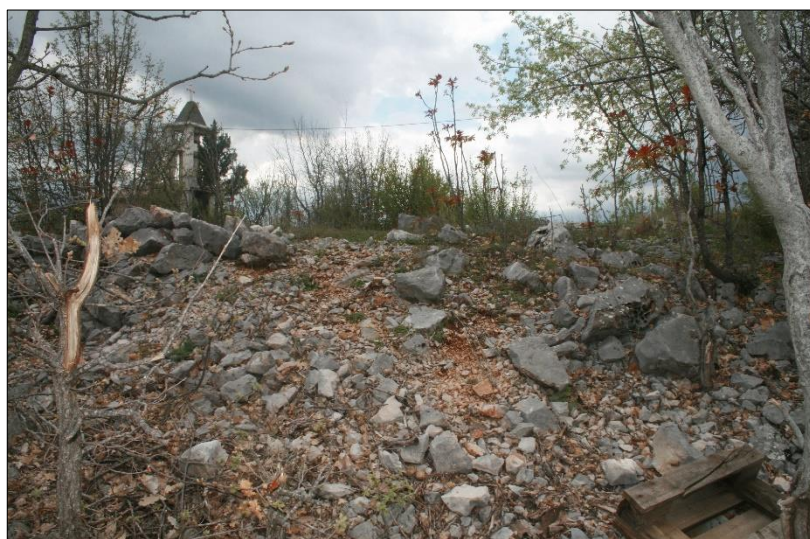
Plato gradine (unatoč što nisu definirani dodatnim suhozidom – bedemom) možemo raščlaniti na dva dijela. Najviši, južni dio gradine ("akropolu") čija je površina uglavnom. U novije vrijeme, na akropoli je sagrađena kapelica, a u vezi sa gradnjom kapelice stoji i iskopana veća pravokutna rupa na istočnom dijelu gradine (Sl. 240.).³⁷³ Dok se na preostalim dijelovima gradine, osobito na sjevernoj polovici i zapadnom dijelu (uz bedeme) nalazi znatnija koncentracija zemlje pogodne za arheološka iskopavanja (Sl. 239.).

Od površinskih nalaza, na platou, te istočnoj i južnoj padini gradine pronalaze se usitnjeni ulomci kućnog lijepa, te ulomci keramičkih posuda prapovijesne provenijencije.³⁷⁴ Užem prostornom i kulturnom kontekstu gradine bliska je veća kamena gomila oko 400 metara istočnije. Isto tako iz neposredne blizine gradine potječe i izvjestan broj slučajnih antičkih

³⁷³ Naime riječ je o 30 m² u potpunosti devastiranog platoa.

³⁷⁴ U nedostatku simptomatičnijih elemenata za njihovu precizniju atribuciju, prisiljeni smo ih svrstati u široki vremenski i kulturni kontekst brončanog i željeznog doba.

rimskih nalaza.³⁷⁵ Na padini istog brdskog masiva, oko jedan kilometar jugoistočno od Spajića gradine na položaju Bezdán dokumentirane su izvjesne prapovijesne kamene suhozidne strukture. Riječ je o dva suhozida koji su pruženih niz padinu brda u smjeru sjever – jug. Istočni suhozid (dužine 47 metra i najveće širine do 4,3 metra) i zapadni suhozid (dužine 43 metra i širine do 5 metara)³⁷⁶ markiraju udolinu unutar koje se danas nalazi više kultiviranih terasa na čijim se površinama pronalaze različiti keramički ulomci.

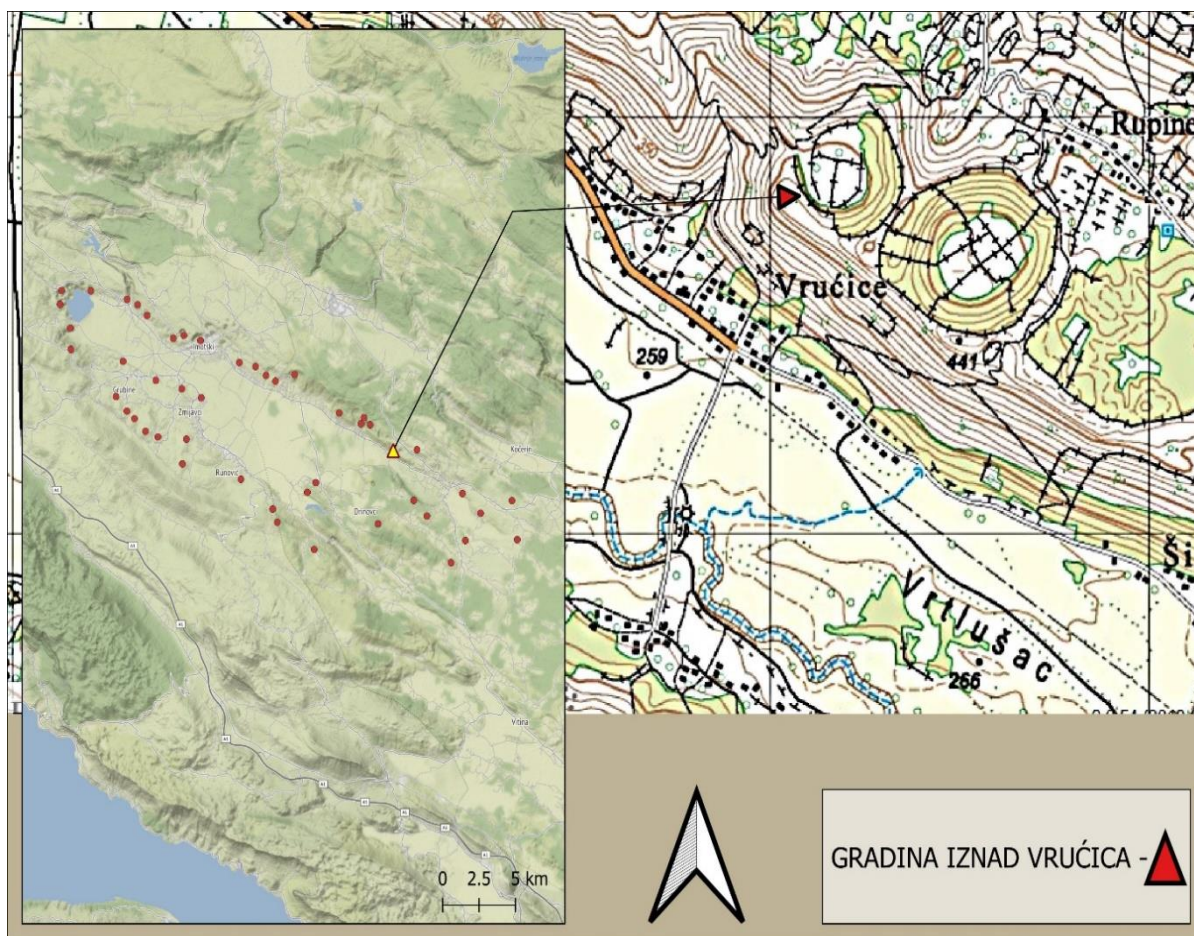
Sl. 239 – 240. Plato gradine s kapelicom u drugom planu i pogled na uništeni dio bedema na istočnom dijelu gradine (foto. T. Tomas)

³⁷⁵ F. FIALA, 1895, 369 – 370; K. PATSCH, 1900, 309 – 310; V. PAŠKVALIN, 1988, 326. Sa šireg prostora gradine zasigurno potječe i slučajni nalaz bakrene sjekire. Vidi. B. ČOVIĆ, 1976 – a, 281.

³⁷⁶ Dok se na južni rub zapadnog suhozida, u pravcu zapada pruža još jedan zid (dužine 51 metar i širine do 8,2 metra).

5.48. Gradina iznad Vrućica

Gradina se nalazi sjeverno, neposredno iznad Vrućica.³⁷⁷ Podignuta je na vrhu užeg, izduženog brdskog masiva. Plato gradine je ovalnog tlocrta, s dužom osi koja prati smjer pružanja brda (sjeverozapad – jugoistok) i s apsolutnom nadmorskom visinom od 432 do 435 metara.³⁷⁸ Ukupna površina gradine iznosi 2.688 m², dok površina prostora omeđenog bedemom iznosi 1.338 m² (Sl. 241 – 242.).

Sl. 241. Prostorni položaj gradine iznad Vrućica (izvor: Topografska karta 1:25.000, QGIS; izradio: T. Tomas)

Južni rub platoa naglo se obrušava prema podnožju brda, dok mu se sjeverna strana blago spušta prema većoj kultiviranoj vrtaći. Upravo na toj strani je podignut masivni kameni suhozidni bedem, lučnog tlocrta (dužine 93 metra i širine do 13,1 metar) (Sl. 243.). Ulaz na

³⁷⁷ Određene podatke o gradini donose. N. BARIŠIĆ, 1892, 276 – 277; M. VEGO, 1964, 30 – 31; P. OREČ, 1978, 226 – 227; G. KRALJEVIĆ, 1979, 133 – 136; P. OREČ, 1984, 109 – 110; P. OREČ, 1988 – 1, 326; P. OREČ, "Prapovijesna polukružna i potkovičasta gradinska naselja u zapadnoj Hercegovini" - rukopis, 8.

³⁷⁸ Najviši dio gradine na topografskim kartama označen je kao Δ (kota) 583.

gradinu je bio sa zapadne strane, između ruba platoa i bedema. Također gradini se moglo pristupiti i sa istočne strane, preko hrpta brda.

Sl. 230. Zračna snimka gradine iznad Vrućica (foto: T. Tomas)

Na sjevernom rubu platoa djelomično je vidljiv potez zida izgrađenog korištenjem žbuke. Sudeći prema izvjesnim terenskim indicijama, okomito na spomenuti pruža se još jedan zid (izgrađen istom manirrom). Također, na zapadnom dijelu gradine vidljivi su ostatci objekta ovalnog tlocrta (dimenzija 4,5 x 2,8 metara), koji je izgrađen od manjeg, djelomično obrađenog kamena povezanog žbukom (Sl. 244.).³⁷⁹ Nešto istočnije, dokumentirano više ukopa sa tipičnom kasnosrednjovjekovnom arhitekturom. Također, na tom prostoru položen je i veći fragmentirani, kao i više manjih ulomaka stećaka (Sl. 245.).

Površinski nalazi na platou i padinama gradine su dosta česti i raznovrsni.³⁸⁰ Prilikom terenskog pregleda pronađena je brojna pokretna arheološka građa. Najčešće se radi o keramičkim ulomcima koje na osnovu makroskopskog promatranja možemo atribuirati od

³⁷⁹ U lokalnom nazivlju objekt je poznat kao "tavnica".

³⁸⁰ P. OREČ, 1988 – 1, 326 i citirana literatura.

brončanog i željeznog doba, antičkog rimskog perioda, te ranog i kasnog srednjeg vijeka. U promatranju užeg prostornog i kulturnog konteksta gradine treba spomenuti i brojne kamene gomile, koje se nižu u istočnom nastavku hrpta brda.³⁸¹ U smislu korištenja izvjesnih prostornih potencijala gradine sigurno su važne i dvije veće kultivirane vrtače (Rupine) smještene sjeverno, odnosno sjeveroistočno od gradine. Kao i prapovijesni i antički ukopi u jugozapadnom podnožju gradine.³⁸²

Sl. 243 – 244. Bedem gradine i vanjski plašt objekta ("tavnice") na platou gradine (foto: T. Tomas)

³⁸¹ Na udaljenosti od 400 metara do 2,4 kilometra od gradine ukupno su raspoređene 24 kamene gomile.

³⁸² F. FIALA, 1897, 657 i d. Na prapovijesnoj gomili, smješteno je osam rimskih i više kasnosrednjovjekovnih grobova od koji su neki pod stećcima. C. PATSCH, 1900, 310; Š. BEŠLAGIĆ, 1971, 302.

Sl. 245. Kasnosrednjovjekovni ukopi pod stećcima na platou gradine (foto: T. Tomas)

Sl. 246. Pogled na istočni dio platoa gradine (foto: T. Tomas)

6. ARHITEKTURA GRADINA

Gradine su jedinstvene graditeljske cjeline sastavljene od više arhitektonskih elemenata, koji su u postavljenih u prostorno planiranim odnosima, koji su u službi temeljnih životnih funkcija (postulata) koji odgovaraju karakteru same gradine. S obzirom na nisku razinu istraženosti, a dijelom i vrstu materijala od kojih su pojedini elementi bili izrađeni, gradine se najčešće opiru cjelovitoj raščlambi. Tako i kod gradina s prostora Imotsko – bekijskog polja za sada jedino bedemi i ulazi podliježu široj interpretaciji.

6.1. Bedemi³⁸³

Gotovo u pravilu predstavljaju najuočljiviji i najistaknutiji gradinski arhitektonski element. Mogli su imati višestruke uloge u životu zajednice, od praktičnih do (društveno) simboličnih,³⁸⁴ no primarna im je bila fizička zaštita i obrana prostora unutar gradinskog perimetra. Stoga su podizani na prirodno najnezaštićenijim stranama s kojih je pristup gradini bio najlakši, odnosno na onim pozicijama gdje je postojala realna potreba za njihovom gradnjom. Bedemi su, dakle, bili jasna razdjelnica, no neizbježno i poveznica gradinskog i izvanjskog svijeta. Upravo su oni, u najvećoj mjeri, određivali prostor i tlocrt gradine. Forme i dimenzije bedema ovisili su ponajprije o terenskoj konfiguraciji, no i od paketa graditeljskih vještina, tehnika i načina gradnje kao i tradicije graditelja. Upravo ove potonje mogu sadržavati određene kronološke i kulturne markere.

Zahvaljujući geološkom sastavu pobrđa i zaravni oboda Imotsko – bekijskog polja, bedemi gradina s promatranog prostora izgrađeni su isključivo od kamena. Kamen se vadio izravno iz stjenovite podloge, ponekad sastavljene od vrlo pravilnih slojeva pogodnih za izdvajanje i

³⁸³ U radu se koristi termin "bedem", koji se u literaturi već ustalio kao konvencionalan za promatranu gradinsku strukturu.

³⁸⁴ Isto tako kroz bedem su se mogle prenositi i percipirati izvjesne informacije koje nadilaze njegov uži fizički moment. U smislu simboliziranja važnosti i moći zajednice, između ostalog kao i kohezivnog društvenog elementa utemeljenog u kolektivnoj prošlosti i kulturnoj tradiciji općenito. E. NEUSTUPNÝ, 2006, 1 – 4; G. LOCK, 2011, 359; A. JONES, 2013, 55.; M. ČELHAR, 2015, 52. i citirana lit.

kidanje. Tako lomljen, ili prikupljeni kamen vapnenačke provenijencije predstavljao je glavnu građevinsku sirovinu. Inače, sivi vapnenac je iznimno otporan na atmosferilije, pa je kamen korišten na prapovijesnim gradinama s promatranog prostora, i danas u vrlo dobrom stanju. Stoga se i u bližoj prošlosti često upotrebljavao kod novovjekovnih kamenih suhozidnih ograda i drugih objekata. Dobar dio kamene građe se dobivao i čišćenjem i niveliranjem terena. Pri podizanju bedema, dakle, dovozio se kamen s neke obližnje lokacije ili se upotrebljavao onaj s mjesta na kojem su građeni bedemi, primjerice, na gradini iznad Šućura kamen njezinih bedema odgovara geološkom sastavu položaja na kojemu je podignuta, koji se sastoji od uslojenog, pločastog vapnenca (Sl. 247.).

Sl. 247. Segment bedema gradine iznad Šućura (foto: T. Tomas)

Isto tako za gradine s promatranog prostora znakovit je podatak kako je pri podizanju bedema prirodna stijena (ili veći greben) često služila kao temeljna zona bedema.³⁸⁵ Tako bi se na efektan način smanjila količina vremena, resursa i rada utrošenih pri podizanju bedema (Sl. 248 – 249.).³⁸⁶

Sl. 248 – 249. Primjer matične stijene inkorporirane u bedeme, gradina iznad Runovića i gradina Samograd (foto: T. Tomas)

³⁸⁵ Određeni autori ostavljaju otvorenim pitanje jesu li prilikom podizanja zidova bedema kopani temelji? K. BURŠIĆ – MATIJAŠIĆ, 2008, 92.

³⁸⁶ Projekcije izračuna utrošenog ljudskog rada pri podizanju kamenih suhozidnih bedema pri normalnim radnim okolnostima i pripremljenom građom kreću se cca 1m³ po čovjeku dnevno. G. RECCHIA – A. CAZZELLA, 2019, 93 – 94, Fig. 9.

Bedemi gradina sa prostora Imotsko – bekijskog polja, građeni su na dva osnovna načina. Prvi podrazumijeva gradnju zida s dva lica, pri čemu je njegovo vanjsko i unutarnje lice sačinjavao neobrađeni kamen, krupnije (osobito u najnižoj temeljnoj zoni) do srednje veličine.³⁸⁷ Dok bi se prostor između dvaju lica ispunjavao sitnijim kamenim materijalom.³⁸⁸ Zidovi izgrađeni na taj način tvore bedem na gradini Samograd u Marića gaju (Sl. 250.), gradini na brdu Stranjik, gradini iznad Župića doca, gradini iznad Runovića (Sl. 253.), Todorića gradini (Sl. 252, 255.) i gradini na brdu Donji Zelenikovac (Sl. 254, 256.). No, kod nekih gradina primjenjivan je složeniji, "kombinirani" postupak pri zidanju bedema, prema kojemu su zidovi s dva lica činili samo dijelove bedema, dok je na ostatku bedema primjenjivana drugačija graditeljska tehnika. Primjerice, južni dio bedema Male gradine na brdu Baba (Sl. 258.), istočni krak bedema gradine na brdu Visoka, istočni segmenti bedema gradine u Višnjici (Sl. 251.), istočni segment gornjeg bedema gradine na brdu Jelaševac (Sl. 257.), te dijelovi bedema gradine iznad Šućura i gradine Zidine. Kao i zapadni i istočni krakovi bedema na Mandinoj gomili koji su služili su i kao svojevrsni kontrafori (Sl. 246.). Dodani su s južne, strmije strane kako bi na sebe preuzeli bočna, opterećenja masivnog limitnog tumula.³⁸⁹

Sl. 250 – 252. Segmenti bedema na gradini Samograd, gradini u Višnjici i Todorića gradini (foto: T. Tomas)

³⁸⁷ Kod većine primjera kamenje vanjskog lica zida obično je krupnije od kamena korištenog za gradnju unutarnjeg lica zida.

³⁸⁸ Sitnija kamena ispunja ("škalja") najčešće se dobivala kao nusprodukt kopanja i lomljena krupnijih komada kamena.

³⁸⁹ Primjeri kontrafora na vanjskim bedemima gradina poznati su i sa šireg šibenskog područja, npr. na gradini Mali Jelinjak. M. MENĐUŠIĆ, 2000, 204, Sl. 17 – 18.

Sl. 253 – 254. Segmenti bedema na gradini iznad Runovića i na gradini na brdu Donji Zelenikovac (foto: T. Tomas)

Sl. 255 – 256. Vanjski plašt bedema bedema na Todorića gradini i gradini na brdu Donji Zelenikovac (foto: T. Tomas)

Sl. 257 – 258. Segmenti bedema na gradini na brdu Jelaševac i na Maloj gradini na brdu Baba (foto: T. Tomas)

Sl. 259. Zapadni krak bedema Mandine gomile (foto: T. Tomas)

Gradnja suhozida s dva lica nije pogodovala postizanju monumentalnih dimenzija, osobito na terenu s inklinalom. Jer, kamena masa iz središta zida obično vrši snažan pritisak na njegove bočne, završne dijelove.³⁹⁰

To je izbjegnuto drugim, složenijim načinom izgradnje bedema koji pronalazimo i kod gradina s prostora Imotsko – bekijskog polja. Radi se o gradnji niza (od tri ili više) paralelno postavljenih zidova, naslonjenih jedan na drugog, tvoreći na taj način jedinstvenu bedemsku masu.³⁹¹ Pri tome je gornji zid uvijek bio viši od donjeg, a bedemi (ili njihovi pojedini dijelovi) izgrađeni na taj način su izrazito masivni. Generalna je pretpostavka kako je

njihova masivnost, ponajprije je služila učinkovitijoj obrani i zaštiti gradinskog perimetra, no sigurno je imala i znatne simbolične prizvuke.³⁹² Zidanje bedema od više paralelnih prislonjenih zidova bilo je kudikamo učestalije od prvog graditeljskog načina sa zidom s dva lica i ispunom među njima. Najbolji primjer paralelnih prislonjenih bedemskih zidova nalazi se na Trostrukoj gradini (osobito na gornjem bedemu "akropole") gdje je jasno izdiferencirano pet redova (Sl. 262.), zatim na gradini na brdu Babnjača (Sl. 260.), gradini na brdu Liskovac, gradini iznad Vručica, Brkića gradini, gradini na brdu Radež, gradini iznad Baravišća,

³⁹⁰ Na prostoru jugozapadne Bosne, spominje se i gradnje bedema jednostavnim nasipanjem kamena, tzv "nasuti bedemi" bez ikakvih tragova povezivanja kamena u smisleniju zidanu strukturu. Autori navedenu tvrdnju temelje na detaljnom površinskom pregledu bedemskih struktura, te njihovom sondiranju. Gdje se kao primjer navodi Selimovića gradina na Duvanjskom polju. V. RADIMSKY, 1894, 283 i d; M. MANDIĆ, 1930, 111; M. MANDIĆ, 1935, 7 i d; A. BENAC, 1985, 195. Nasuprot tome, na svim gradinama s Imotsko – bekijskog prostora, vidljivi su tragovi smislenog slaganja suhozida i za sada ne možemo potvrditi kako postoje tzv "nasuti bedemi"!

³⁹¹ Na temelju brojnih terenskih pregleda sa prostora zapadne Hercegovine, P. Oreč donosi podatak kako se razmak ("diletacija") između zidova kreće od 0,7 – 1 metar. P. OREČ, "Prapovijesna polukružna i potkovičasta gradinska naselja u zapadnoj Hercegovini" - rukopis, 1 – 2.

³⁹² Nepostojanje vezivnog tkiva u suhozidnoj arhitekturi koje bi omogućilo gradnju tanjih i viših zidova, na ovaj način je nadoknađeno povećanjem debljine zidova. M. SUIĆ, 1976, 76.

Ćapinovoj gradini, gradini Višegrad, Opačkovoj gradini, Maloj (Ukradenovoj) gradini i gradini iznad Šućura, te dijelovima bedema na gradini na brdu Veliki Malič, Šerića gradini (Sl. 261.), gradini na brdu Jelaševac i dr.

Sl. 260 – 261. Bedemi gradine na brdu Babnjača i Šerića gradine (foto: T. Tomas)

Sl. 262. Bedem "akropole" Trostruke gradine (foto: T. Tomas)

Sličnu funkciju u postizanju masivnosti, monumentalnosti i općoj sigurnosti bedema kod nekih imotsko – bekijskih gradina odigrali su i tzv. "limitni tumuli".³⁹³ Uvijek su inkorporirani u masu bedema.³⁹⁴ Otprilike na njegovoj sredini ili na krajevima.³⁹⁵ Najbolji primjeri limitnih

tumula postavljenih na sredini bedema nalaze se na Maloj (Ukradenovoj) gradini, gradini iznad Prlića (Sl. 263.), Palčevoj gomili, Mandinoj gomili (Sl. 264.), Šerića gradini i gradini iznad Topića.³⁹⁶

Sl. 263. Limitni tumul gradine iznad Prlića (foto: T. Tomas)

³⁹³ Alojz Benac, na temelju podataka dobivenih istraživanjem nalazišta gradinskog tipa sa prostora Duvanjskog polja, Buškog blata, Glamočkog i Livanjskog polja, limitnim tumulima pripisuje dvostruku ulogu, obrambenu (stratešku) i kultnu. A. BENAC, 1985, 98. Inače u periodu između 1973. – 1979. godine A. Benac i B. Govedarica su osim dokumentiranja i detaljnog terenskog pregleda izvršili i niz sondiranja na nalazištima gradinskog tipa. Ukupno je detektirano 107 gradina, od čega je 19 sondirano. Time su dobiveni višestruko korisni i upotrebljivi podatci koji i dan danas čine osnovu pri sagledavanju problematike gradinskog tipa kako na navedenom, tako i na znatno širem području. B. GOVEDARICA, 1982, 111 – 189.

³⁹⁴ Riječ je o najistaknutijim dijelovima bedema koji danas imaju formu zarušene kamene gomile, a redovito ih pronalazimo na najpristupačnijim stranama nalazišta gradinskog tipa. Time se *a priori* indicira njihova strateška, obrambena uloga. B. Čović koristi termin "bastion" ili "kula". B. ČOVIĆ, 1989, 81 – 82. Isti termin koristi i Đorđe Odavić. Đ. ODAVIĆ, 1988, 68 – 69; Đ. ODAVIĆ, 2003, 32 i d. Primjerice Blagoje Govedarica koristi se terminom "strategijski tumul". B. GOVEDARICA, 1982, 116. Dok Josip Korošec koristi termin "odbrambeni tumul". J. KOROŠEC, 1950, 248 – 250.

³⁹⁵ U istočnoj Hercegovine, južnoj Dalmaciji i prostoru južne Liburnije (limitni) tumuli se nalaze i u središtu gradinskog prostora. Z. MARIĆ, 1975, 105; B. MARIJANOVIĆ, 1984, 13 – 22; Đ. ODAVIĆ, 1988; B. MARIJAN, 2000, 114 – 115; Đ. ODAVIĆ, 2003, 32, 34 – 37; M. ČELHAR, 2015, 61 – 63.

³⁹⁶ Zbog položaja "limitnog tumula" koji oblikom doista asocira na gomilu. U lokalnoj toponimiji za neke od gradina odavna je nastao naziv "gomila". Primjerice Mandina gomila, Palčeva gomila, Gomila (jedan od naziva za gradinu iznad Prlića kuća), gradina na brdu Visoka i gradina iznad Topića (također su u lokalnoj toponimiji poznate i kao "gomile"). Slične morfološke osobine kod gradina u Hercegovini primijetio je još i V. Radimsky. V. RADIMSKY 1890, 292.

Sl. 264. Limitni tumul Mandine gomile (foto: T. Tomas)

Najbolji pak primjer gradine čiji bedem jednim rubom završava limitnim tumulom nalazi se na gradini kod Crvenog jezera (Sl. 265.). Isto tako, sličnu tendenciju primjećujemo i na istočnom dijelu bedema Brkića gradine (Sl. 266.) i istočnom dijelu bedema gradine iznad Knezovića jezera.³⁹⁷ Na gradinama Nad Vrbinom (Sl. 267.) i na brdu Gornji Zelenikovac pronalazimo po dva limitna tumula, podignuta na obje pristupačnije strane gradine. U vezi s limitnim tumulima inkorporiranim u bedeme najsloženiju situaciju pronalazimo na Barabanovoj gradini (Sl. 268.). Na gornjem platou gradine smještena su dva limitna tumula spojena bedemom, jedan na južnoj, drugi na njegovoj sjeveroistočnoj strani. Nasuprot sjeveroistočnom limitnom tumulu, podignut je još jedan, te je na taj način s obje strane flankiran ulaz u donji plato gradine. Sa ovim limitnim tumulom spaja se još jedan veći na sjevernoj strani. Prema tome, u ukupnom bedemskom sustavu Barabanove gradine pronalazimo čak četiri limitna tumula. Ovdje, ali i na drugim Imotsko – bekijskim gradinama limitni tumuli su ponajprije fortifikacijski element. Bez arheoloških iskopavanja teško je precizirati vremenski odnos na relaciji limitni tumul – bedem, odnosno terenski prepoznati elemente koji bi jasno ukazali na kronološki primat bedema ili limitnog tumula. Također, tijekom vremena, različite intervencije na bedemima (popravci,

³⁹⁷ U razmatranje tipa bedema s limitnim tumulom na jednom kraju mogli bi smo, ali sa stanovitim oprezom, uključiti i gradinu iznad Nebriževca.

obnove), lako su mogli zamaskirati prvobitan terenski (vremenski) odnos limitni tumul – bedem.

Sl. 266 – 267. Limitni tumul Brkića gradine i gradine Nad Vrbinom (foto: T. Tomas)

Sl. 265. Limitni tumul na gradini iznad Crvenog jezera (foto: T. Tomas)

Sl. 268 – 269. "Limitni tumuli" Barabanove gradine i vidno zaravnjeni bedem (akropole) Šerića gradine (foto: T. Tomas)

Gornji dijelovi limitnih tumula ili bedema (npr. Čapinova gradina) ponekad znaju biti vidno zaravnjeni. Takvu situaciju pronalazimo na zapadnom bedemu gradine Nad Vrbinom (Sl. 267.), Mandinoj gomili (Sl. 264.), Šerića gradini (Sl. 269.), istočnom bedemu Brkića gradine

(Sl. 266.) i dr. Na tim zaravnjenim površinama limitnih tumula i bedema česti su nalazi značajnijih koncentracija kućnog lijepa i keramičkih ulomaka. Nalazi keramike na površini limitnih tumula prema A. Bencu, uz stratešku indiciraju i njihovu kultnu namjenu.³⁹⁸ Zbog koncentriranih nalaza kućnog lijepa, ali i nivelirane površine, B. Čović pak pretpostavlja postojanje dodatnih arhitektonskih struktura na limitnim tumulima.³⁹⁹ Oni su, prema B.

³⁹⁸ A. BENAC, 1985, 198.

³⁹⁹ B. Čović pretpostavlja postojanje neke vrste grudobrana na tim pozicijama. B. ČOVIĆ, 1987, 465; B. ČOVIĆ, 1989, 82. Opise "bastiona – kula" sa diskretnim ostacima suhozida na zaravnjenom vrhu, za prostor istočne Hercegovine i južne Dalmacije donosi Đ. Odavić. Đ. ODAVIĆ, 1988, 68 – 69; Đ. ODAVIĆ, 2003, 36 – 37.

Čoviću, u nekim slučajevima mogli biti i dio "gradinske dominante", koja je mogla sadržavati i izvjesne društveno – političke funkcije.⁴⁰⁰

Razvijenije tehnike suhozidne gradnje bedema s prostora Imotsko – bekijskog polja za sada ne možemo sigurno potvrditi. Fino klesane pravokutne kamene blokove sa izraženom bunjom, pronađene na sjevernom dijelu bedema Kokića glavice mogli bi s oprezom vezati za upotrebu nove, tzv. megalitske tehnike gradnje zidova nastale pod grčko – helenističkim utjecajem.⁴⁰¹ U vezi s problematikom razvoja tehnika izrade kamenih suhozidnih objekata na prostoru Imotsko – bekijskog polja treba spomenuti i suhozidni pristup ispod gradine Višegrad. Kod spomenutog je primjetna tendencija ka pravilnom uslojavanju vanjskog plašta zida, sa manjim kamenom ujednačene veličine i oblika kojemu je vanjsko lice priklesano. Kao i više razbacanih pravilno oklesanih kamenih blokova koje pronalazimo u kontekstu Male/Ukradenove gradine .

Dovršetakom procesa integracije Imotsko – bekijskog areala u okvire Rimske države, u sastavu nekih gradinskih bedema javljaju se zidovi od manjeg, djelomično priklesanog kamena, izgrađeni uz korištenje vezivnog tkiva. Kao vezivno tkivo koristio se *opus signinum*, vapno pomiješano sa tucanom ciglom, prepoznatljiv i tipičan građevinski materijal rimskog doba.⁴⁰² Zidanje na takav način omogućilo je gradnju tanjih i viših zidova. Takvi su dokumentirani na bedemima gradine na brdu Pit, gradine na Kokića glavici, gradine na brdu Radež i gradine na brdu Liskovac. Osim na samim bedemima, istovjetan opus gradnje pronalazimo na platoima više gradina sa promatranog prostora. Uz spomenute gradine, radi se o Vrcanovoj gradini, gradini na brdu Veliki Malič, gradini iznad Vručica (Sl. 270.) i Sumbulovoj gradini. Očito je kako su na tim gradinama kasnije fortifikacije, ili neki drugi arhitektonski elementi, izgrađeni novim, mlađim tehnikama uglavnom pratili i poštivali perimetre prapovijesnih suhozidnih bedema.⁴⁰³ Isto tako, na bedemima gradine u Višnjici, na Kokića glavici, gradini na brdu Pit, Vrcanovoj gradini i na Mandinoj gomili dokumentirani su tragovi žbuke, bez primjesa tucane

⁴⁰⁰ M. SUIĆ, 1976, 67; B. ČOVIĆ, 1987, 467.

⁴⁰¹ Naravno bez ciljanih arheoloških iskopavanja navedeno ostavljamo na razini pretpostavke.

⁴⁰² I. BOJANOVSKI, 1980, 58.

⁴⁰³ M. Suić dovodi u pitanje fortifikacijsku ulogu određenih zidova na pojedinim gradinama, poglavito zbog njihovih ograničenih dimenzija. Drži kako je vjerojatnije da su imali funkciju ograda. Vidi. M. SUIĆ, 1976, 77. Sličan stav dijeli i Đ. Basler. Prema kojemu većina kasnijih zidova rađenih uz pomoć žbuke koje pronalazimo na gradinama ne iskače iz kanona prapovijesnog graditeljstva. Autor s pravom drži kako se uglavnom ne radi o rimskim zidovima u pravom smislu, nego više o sretnom spoju novog građevnog materijala (žbuke) i mjesnih graditeljskih tradicija. Đ. BASLER, 1954, 91 – 92.

cigle, koju pak s izvjesnom dozom opreza možemo povezati s graditeljskim intervencijama iz kasne antike.⁴⁰⁴

Sl. 270. Ulomak žbuke – opus signinum, gradina iznad Vrućica (foto: T. Tomas)

Također na velikom broju gradina s promatranog prostora Imotsko – bekijskog polja, u korpus bedema vršeni su kasnosrednjovjekovni ukopi. Takva praksa dokumentirana je na Mandinoj gomili, gradini na brdu Radež i Palčevoj gomili. Dok

se na platoima gradine Liskovac, Vrcanove gradine, gradine iznad Vrućica, Prgometove gradine i gradine iznad Nebriževca, također pronalaze tragovi kasnosrednjovjekovne grobne arhitekture. Fenomen ovakvih kasnih ukopa na užem prostoru nalazišta gradinskog tipa (platoi i bedemi) česta su pojava u kulturnoj regiji.⁴⁰⁵ Međutim, tom problemu nije posvećivana temeljitija znanstvena analiza i interpretacija.

Bez arheoloških iskopavanja najčešće je nemoguće sa sigurnošću odrediti dimenzije izvornog bedema, ponekad i njegovog sačuvanog ostatka, njegovu širinu i visinu. Jer je njihov prvobitan izgled višestruko narušen djelovanjem prirodnih, mehaničkih sila s jedne, i antropogenog faktora s druge strane. Također, bitan ograničavajući faktor predstavlja i nizak stupanj istraženosti. Tako su se izvorne dimenzije bedema, često projicirale na temelju količine njegove urušene kamene mase.⁴⁰⁶ Također, na temelju terenskih pregleda, te podataka i iskustava iz narodnog suhozidnog graditeljstva, P. Oreč s pravom pretpostavlja kako se zbog zadovoljavanja statičkog momenta, širina zidova bedema od temelja prema vrhu postupno sužavala ("škarpa").⁴⁰⁷

⁴⁰⁴ A. BENAC, 1985, 67.

⁴⁰⁵ Tu mislimo prije svega na prostor Hercegovine, srednje Dalmacije i jugozapadne Bosne. P. OREČ, 1977, 199 – 237; I. MAROVIĆ, 1984, 54; A. BENAC, 1985, 59; LJ. GUDELJ, 2016., 26 i d. i dr.

⁴⁰⁶ Usp. Đ. BASLER, 1954, 91; B. ČOVIĆ, 1989, 63; B. MARIJANOVIĆ, 2000, 13. i dr.

⁴⁰⁷ P. OREČ, "Prapovijesna polukružna i potkovičasta gradinska naselja u zapadnoj Hercegovini" - rukopis, 1. Neki izračuni "škarpe" kod takvih objekata urađeni su na prostoru sjeverne Dalmacije. Vidi. J. CHAPMAN, R. SHIEL, Š. BATOVIĆ, 1996, 161. Također, i Ć. Truhelka je kod gradine kod Kusača (Glasinac) primijetio kako se statika bedema poboljšavala jedino ako se bedem od temelja prema vrhu sužavao. Ć. TRUHELKA, 1891, 309.

Na kraju, postavlja se pitanje kronološkog odnosa, na relaciji bedema – naselje. Konkretni odgovor možemo pronaći na Trostrukoj gradini. Naime, u sondama –a– i –b–, koje su postavljene uz bedem "akropole", ispod bedema nije detektiran kulturni sloj, koji je pak počinjao neposredno od njegovog temelja.⁴⁰⁸ Prema tome, ovdje je bedem bio podignut neposredno po osnutku naselja. Kao i u slučaju gradine na brdu Nečajno, gdje je na istraživanom prostoru uz bedem dokazano kako je isti podignuti na tankom sloju prvotnog humusa, dok neposredno uz njegove temelje počinje kulturni sloj.⁴⁰⁹ Slična situacija dokumentirana je i na istraženim gradinama sa susjednog, šireg prostora, istih ili sličnih fizičkogeografskih svojstava i usporedive prapovijesne kulturne dinamike. Kao što je slučaj sa gradinom Veliki gradac u Privali na Duvanjskom polju i gradinom na položaju Guvnine.⁴¹⁰

⁴⁰⁸ B. ČOVIĆ, 1975, *Rekognosciranje i sondažno istraživanje gradina zapadne Hercegovine, septembar 1975. (Trostruka gradina u Sovićima, Grude) – dnevnik rada*, 4 – 13.

⁴⁰⁹ B. ČOVIĆ, 1989, Sl. 2

⁴¹⁰ Na nalazištu Veliki gradac u Privali na Duvanjskom polju, autor je dokumentirao kako ispod bedema nema kulturnog sloja. Usp. B. GOVEDARICA, 1982, 117. Dok je slična situacija i na nalazištu Guvnine (Gagrice). Vidi. B. MARIJANOVIĆ, 2000, 8 – 13. Nažalost neka novija istraživanja gradina iz kulturne regije nisu donijela nikakve podatke po tom pitanju. Usp. V. KATAVIĆ, A. SUNKO KATAVIĆ, A. DEVLAKHOVIĆ, 2011, 47 – 48; T. JERONČIĆ, 2011, 112 – 115; K. MUCIĆ, N. KOVAČEVIĆ BOKARICA, 2011, 128 – 132 i dr.

6.2. Ulazi

Uz bedeme, ulazi predstavljaju strateški najvažniji arhitektonski gradinski element. Najčešće su formirani na najpristupačnijim dijelovima gradine. Na velikom broju gradina sa prostora Imotsko – bekijskog polja, ulaze je danas teško detektirati. Tako se zbog urušenosti kamenog građevnog materijala ili zbog naknadnih antropogenih intervencija, kod nekih gradina ulazi danas samo naslućuju.⁴¹¹ Gradine s promatranog prostora najčešće imaju jedan ulaz, rjeđe dva. Arhitektonska rješenja koja pronalazimo na ulazima imotsko – bekijskih gradina, dosta su skromna i možemo ih svrstati u tri osnovna tipa: a) ulazi nastali jednostavnim prekidom perimetra bedema; b) ulazi formirani između ruba bedema (ili limitnog tumula) i prirodne prepreke (ruba litice ili vrtače) i c) složeniji tipovi ulaza koji su dokumentirani na gradini na brdu Liskovac i gradini na brdu Visoka. Dok bi primjerice za ulaz na donji dio Barabanove gradine mogli konstatirati kako je flankiran s obje strane limitnim tumulima. S druge strane, na gradini na brdu Pit (na njen donji dio) ulaz uopće nije oblikovan, budući da pristup platou ide kroz prirodni masivni vapnenački greben. Sličnu situaciju pronalazimo i kod južnog pristupa na gradinu u Višnjici.

Prvi tip ulaza nastao je ostavljanjem ulaznog koridora prilikom podizanja bedema. Pri tome ulazi liniju bedema probijaju okomito (frontalno) ili bočno (lateralno).⁴¹² Primjere najjednostavnije formiranih ulaza ovog tipa imamo na gradini Višegrad (Sl. 272.), gradini na brdu Stranjik (Sl. 271.) i gradini iznad Župića doca. Ulazi formirani na taj način često su ojačani, flankirani dodatnim učvršćivanjem bočnih strana, ponekad samo sa jedne, a ponekad sa obje strane. Pri tome se kao ojačanje, znala koristiti i veća matična stijena ili greben. Primjerice, na gradini na brdu Veliki Malič obje bočne strane ulaza na donjem bedemu neznatno su ojačane zadebljanjem bedema (Sl. 273.). Slično rješenje pronalazimo i na Brkića

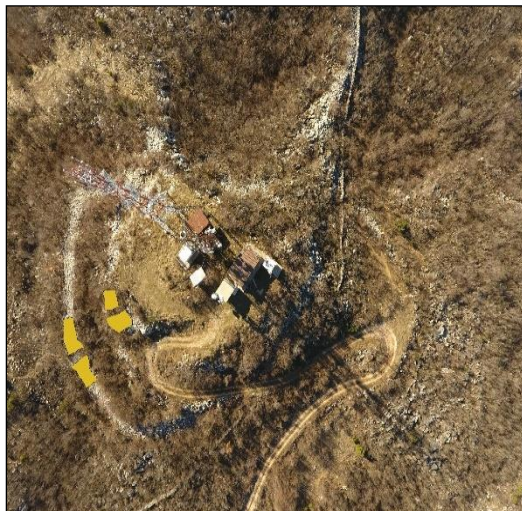
⁴¹¹ Kod određenog broja gradina ulaze možemo naslutiti po ulegnućima na bedemu, koja su nastala urušavanjem bočnih strana ulaznog segmenta. Kod gradina kod kojih ulazi danas nisu vidljivi, sa velikom sigurnošću ih možemo ubicirati pomoću trasa novovjekovnih staza kojim se koristi(lo) lokalno stanovništvo, a koje su sigurno nastale na starijoj osnovi. Te staze vode upravo najpristupačnijim stranama gradina na gradinske platee, koji su korišteni kao novovjekovne agrarne površine. Također, na očuvanje kontinuiteta pristupa gradinama, odnosno njihovim platoima određenu ulogu imalo je i formiranje groblja na tim prostorima u kasnosrednjovjekovnom periodu. U radu ćemo se ograničiti samo na primjere gradina na kojima su jasnije diferencirani ulazni segmenti.

⁴¹² M. SUIĆ, 1976, 68 – 69.

gradini, gdje je ulaz formiran jednostavnim prekidom perimetra sjevernog bedema, ali tik uz rub masivnog istočnog bedema koji je u ovom slučaju dodatno flankirao ulaz. Također, na gradini na brdu Jelaševac ulaz kroz donji bedem vidljivo je flankiran s desne strane ojačanjem (Sl. 274.), a ojačanu desnu stranu (ipak nešto diskretnije) pronalazimo i na ulaznom segmentu Male gradine na brdu Baba. Dok primjere ulaza ovog tipa, gdje je jedan rub ulaza formiran uz pomoć matične stijene možemo prepoznati na gradini na brdu Donji Zelenikovac i na gradini iznad Runovića. Svakako najbolje očuvano, pa i najzanimljivije ulazno rješenje u ovoj tipološkoj kategoriji pronalazimo na gradini Samograd u Marića gaju. Gdje je ulaz formiran u obliku koridora dugog pet metara, čiji su rubovi ojačani nizom masivnih kamenih blokova. (Sl. 275.)

Sl. 271 – 272. Ulazi na gradinu na brdu Stranjik i gradinu Višegrad (foto: T. Tomas)

Sl. 273 – 274. Ulazi na gradinu na brdu Veliki Malič i gradinu na brdu Jelaševac (foto: T. Tomas)

Sl. 275. Ulaz na gradinu Samograd (foto: T. Tomas)

Ulazi postavljeni bočno u odnosu na liniju bedema, na promatranom prostoru, često su flankirani dodatnim potezom suhozida.⁴¹³ Spomenuta rješenja pronalazimo na Čapinovoj gradini, gradini iznad Šućura (ulaz na "akropolu") (Sl. 276.) i gradini na brdu Liskovac. U slučaju Čapinove gradine ulaz je postavljen bočno u odnosu na liniju bedema, a flankirao ga je suhozidni krak dužine 37 metara (Sl. 277.).⁴¹⁴ Isto tako na gradini na brdu Liskovac, ulaz je sa jugoistočne strane flankiran suhozidom. Kao i u slučaju ulaza u akropolski dio Šućurove gradine. Izvjesne produžetke u vidu suhozidanih poteza koji očito stoje u službi užihih strateških rješenja gradina pronalazimo još i na Todorića gradini (Sl. 278.) i na gradini na brdu Veliki Malič.

⁴¹³ B. ČOVIĆ, 1989, 83.

⁴¹⁴ Također i sa sjeverozapadne strane, daju se naslutiti tipični tragovi ulaza koji lateralno siječe bedem i koji je flankiran suhozidnim krakom u dužini od 11 metara. Stoga, u slučaju Čapinove gradine možemo možda govoriti o čak dva ulaza formirana na taj način?

Sl. 276. Ulazi na gradinu iznad Šučura (foto: T. Tomas)

Sl. 277 – 278. Suhozidni potezi uz ulaze na Čapinovoj i Todorića gradini (foto: T. Tomas)

Drugi tip ulaza, ne zahtjeva nikakva posebna graditeljska rješenja. No, svakako traži posebno prilagođenu terensku situaciju, kao preduvjet prema kojemu pristupna strana gradini mora biti smještena uz rub prirodne sinklinale, gdje se između nje i bedema formirao ulaz. Ulaze formirane na taj način pronalazimo na gradini iznad Vručica, gradini nad Bobovišćem, gradini na brdu Babnjača (Sl. 279.), Vrcanovoj gradini, gradini na brdu Radež, ulaz na "akropolu"

Trostruke gradine (Sl. 280.) i dr. Ponekad bi ulaz bio formiran između ruba litice i limitnog tumula, kao u slučaju gradine iznad Crvenog jezera.⁴¹⁵

Sl. 279 – 280. Ulazi između bedema i ruba vrtača na Trostrukoj gradini i gradini na brdu Babnjača (foto: T. Tomas)

Sličnu situaciju pronalazimo i kod Palčeve gomile, gdje je ulaz formiran između ruba litice i limitnog tumula. S tim kako je pristup do ulaza vodio preko posebno formirane platforme (Sl. 281.). Kod gradine na brdu Babnjača pronalazimo dva ulaza formirana na dva različita načina.⁴¹⁶ Jedan ulaz sa jugozapadne strane formiran je između ruba bedema i ruba vrtače. Dok je drugi ulaz postavljen na istočnoj strani gradine, a formiran je okomitim (frontalnim) probijanjem sjevernog ruba istočnog bedema, te je dodatno ojačan većim kamenim blokovima (Sl. 282).

Tip ulaza koji je sa obje strane flankiran limitnim tumulima pronalazimo na Barabanovoj gradini. Na gradinu se ulazilo s jugoistočne strane, u donji plato gradine, kroz ulaz širok oko tri metra, koji s obje strane flankiraju limitni tumuli. Jedan na jugoistočnom dijelu bedema "akropole" i limitnog tumula podignutog nasuprot njega na donjem dijelu gradine. Dok je ulaz

⁴¹⁵ Ulazi formirani na taj način dosta su česti na gradinama sa prostora jugozapadne Bosne. M. MANDIĆ, 1930, 111; A. BENAC, 1985, 13, 14 – 14, 17, 29 – 30, 36, 38 – 39, 40, i dr., 60.

⁴¹⁶ Također na gradinu na brdu Visoka, vjerojatno se pristupalo kroz dva ulaza. Osim kroz već opisani ulaz, pristup je bio moguć i sa istočne strane. S tim kako postoje izvjesne indicije da je istočni ulaz formiran kasnije.

iz donjeg, na akropolski dio gradine bio formiran jednostavnim prekidom perimetra bedema (Sl. 283.). Prema tome i na Barabanovoj gradini srećemo i dva različita ulazna rješenja.⁴¹⁷

Sl. 281. Posebno formirana platforma ulaznog segmenta Palčeve gomile (foto: T. Tomas)

Sl. 282. Ulaz probijen na istočnom dijelu gradine na brdu Babnjača (foto: T. Tomas)

⁴¹⁷ Također dva različita ulazna rješenja srećemo kod Trostruke gradine (npr. ulaz na donje dijelove gradine formirani su jednostavnim prekidom perimetra bedema, dok je ulaz na akropolu formiran između ruba bedema i litice. Kao i kod već spomenute gradine na brdu Babnjača.

Detaljnijom analizom terenskih podataka, tlocrtna rješenja ulaza na gradinu na brdu Liskovac i gradinu na brdu Visoka mogli bi interpretirati kao nešto složenija. Primjerice, u slučaju gradine na brdu Liskovac, nakon što bi se pristupilo ulazu za koji smo već spomenuli kako je flankiran sa potezom suhozida, pod ostrim kutom bi se skretalo u koridor (ukupne dužine 47 metara i širine do 3,6 metra) postavljen paralelno u smjeru pružanja bedema. Na, otprilike sredini koridora probijen je ulaz (širine 3,2 metra i dubine 3,5 metara) kojim se ulazilo na plato gradine (Sl. 284.).

Kod gradine na brdu Visoka, između bedema i suhozida koji ga duž sjeverozapadne strane prati, formiran je koridor (dužine 34 metra i širine do 3,4 metra) kojim se pristupalo na plato gradine. Na svom južnom kraju, pri samom pristupu na gradinski plato koridor je sa zapadne strane osjetno ojačan (Sl. 285.).

Sl. 283. Ulazi na Barabanovu gradinu (foto: T. Tomas)

Sl. 284 – 285. Složenija ulazna rješenja gradine na brdu Liskovac i gradine na brdu Visoka (foto: T. Tomas)

Često se kod gradina čiji je prostor raščlanjen s više bedema, ulazi kroz bedeme iz strateških razloga nikad ne postavljaju u istoj liniji.⁴¹⁸ Takva situacija je dokumentirana i na gradinama sa prostora Imotsko – bekijskog polja. Primjerice na gradini na brdu Jelaševac, Barabanovoj gradini, gradini iznad Šućura, gradini na brdu Veliki Malič i Trostrukoj gradini. Ulazi na gradine najvjerojatnije su bili zatvoreni sistemom drvenih vrata i vratnica čije tragove, s obzirom na materijal od kojeg su bile izgrađene danas ne pronalazimo.⁴¹⁹

Također, na gradinama sa prostora Imotsko – bekijskog polja dokumentirano je i postojanje umjetno izgrađenih pristupa, koji su vodili do ulaza na gradine.⁴²⁰ Izravan primjer posebno prilagođenog pristupa gradini pronalazimo na gradini na brdu Pit. Gdje je pristup gradini bio djelomično usječen na južnoj padini brda (Sl. 286.). Također na gradini u Višnjici postoji mogućnost da je staza koja vodi na gradinu djelomično dorađivana.⁴²¹

Sl. 286. Pristup, na južnoj strani gradine na brdu Pit (foto: T. Tomas)

⁴¹⁸ B. BAČIĆ, 1970, 222.

⁴¹⁹ A. BENAC, 1985, 60.

⁴²⁰ B. GOVEDARICA, 1978, 124; A. BENAC, 1985, 60, 197.

⁴²¹ Dušan Nikić dokumentirao je slične artificijelene usjeke i drži kako se radi o jednom od tipičnih elemenata epihorskih puteva na prostoru delmatske kulturne regije. D. NIKIĆ, 1983, 239.

6.3. Organizacija unutarnjeg gradinskog prostora

Prostorna koncepcija gradine, neovisno o funkciji ili pak funkcijama gradine, izravan je odraz nekadašnjeg života. Ona je stoga, uz smještaj gradine u paleookolišu, ključni cilj gradinskog istraživanja. No, bez sustavnih arheoloških iskopavanja navedeni ciljevi u osnovi su neostvarivi.

Podatci kojima raspolažemo o strukturiranosti unutarnjeg prostora gradina s Imotsko – bekijskog polja, krajnje su skromni. Uglavnom je riječ o ostacima arhitektonskih objekata (kuća i/ili drugih), te tragovima namjenski uređenog komunalnog mikrokonteksta. Kod gradina – naselja radi se o prostorno zbijenom tipu aglomeracije, s ograničenim iskoristivim prostorom, koji je stoga morao biti planski uređen, organiziran prema nekim pravilima. Uz zbijen ili gradinski, dakle, dominantan tip unutarnjeg prostornog uređenja, pojavljuje se i tip tzv. razbijenih (raštrkanih) imotsko – bekijskih nalazišta – naselja.⁴²²

Samo na Trostrukoj gradini, jedinoj istraženoj, dobiveni su podatci koji nam djelomično mogu pomoći boljem razumijevanju kategorije unutarnje gradinske prostornosti. Naime, prilikom iskopavanja kulturnog sloja uz bedem gornjeg gradinskog platoa ("akropole") detektirane su značajne količine kućnog lijepa.⁴²³ Tako je u trećem otkopnom sloju sonde –b– pronađena značajnija (donekle pravilnija) koncentracija kućnog lijepa (Sl. 287 – 288.). Na većini pronađenog kućnog lijepa zamjetni su otisci četvrtastih i oblikih drvenih konstruktivnih elemenata (Sl. 289 – 290.).⁴²⁴ Po svemu sudeći radi se o ostatku objekta (kuće) pravokutne forme, sa zidnom konstrukcijom izrađenom od kombinacije drvenih elemenata i lijepa.⁴²⁵ U kući su pronađeni i ostatci kalotne peći (Sl. 291.).⁴²⁶ Nepoznato je puno trajanje života na Trostrukoj gradini. Postoji mogućnost kako su pojedini objekti (kuće) tek kratkotrajno korišteni

⁴²² Za ovu vrstu naselja P. Oreč koristi termin "vangradinska" naselja. P. OREČ, 1978, 181 i d.

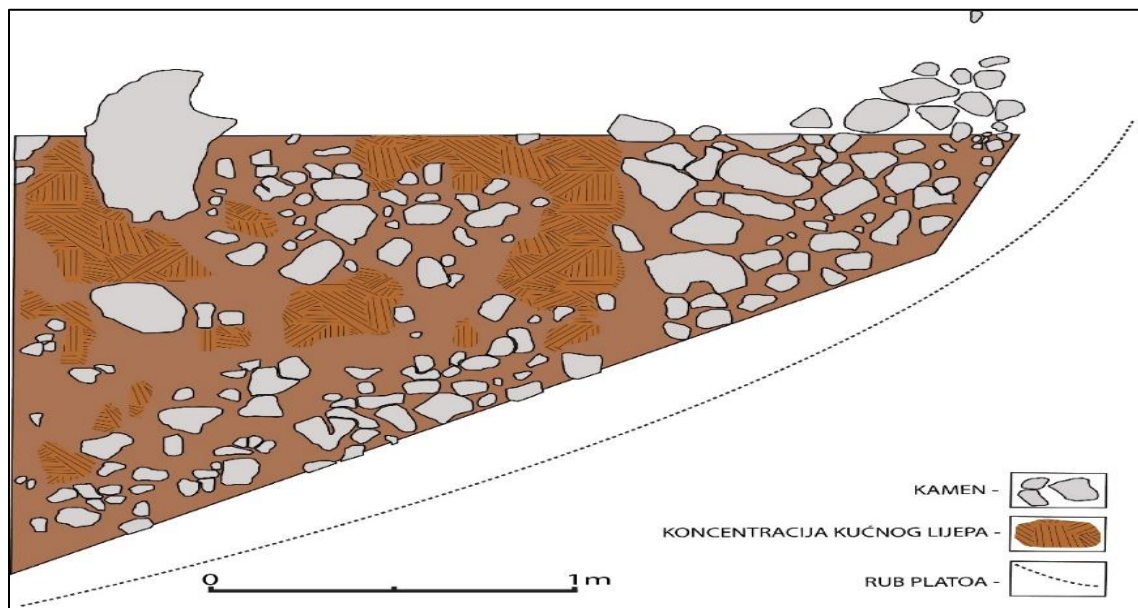
⁴²³ U osnovi se radi o glinastoj smjesi upotrijebljenoj za premazivanje ili zapunjavanje drvenih konstruktivnih elemenata. Lijep pronađemo samo u slučaju grijanja, ili gorenja takvih konstrukcija kada se on pretvori u čvrsti materijal. Dok drvo na koje je bio apliciran propadne, te od njega često na lijepu ostanu otisci u vidu negativa.

⁴²⁴ B. ČOVIĆ, 1983, 143; B. ČOVIĆ, 1989, 84. Sudeći prema površinskim nalazima i vidljivim ostacima kulturnog sloja, i plato ispod "akropole" je bio naseljen. B. ČOVIĆ, 1989, 66 – 67.

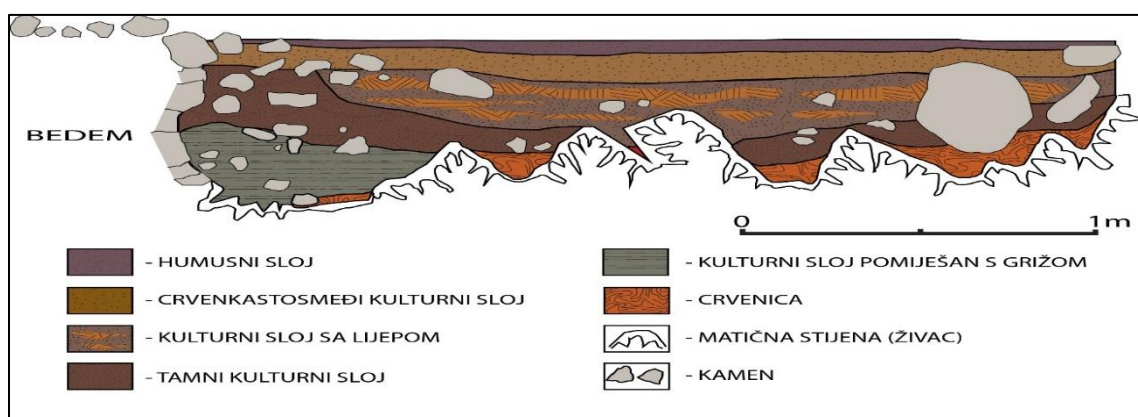
⁴²⁵ B. ČOVIĆ, 1989, 84. Na gradini u Grkovicima (Glamočko polje) otkrivena je slična situacija. Riječ je podnici pravokutne forme, od nabijene zemlje prekrivene značajnom koncentracijom kućnog lijepa. U kontekstu podnice dokumentirano je i vatrište. B. GOVEDARICA, 1982, 152.

⁴²⁶ B. ČOVIĆ, 1983, 143; B. ČOVIĆ, 1989, 84.

(unutar jedne generacije). Zbog njihovog višekratnog obnavljanja i gradnje novih, na malom, ograničenom prostoru, što znatno otežava njihovo sveobuhvatnije dokumentiranje.⁴²⁷

Sl. 287. Situacija u trećem otkopnom sloju sonde – b – Trostruke gradine (prema: B. ČOVIĆ, 1989; prilagodio: T. Tomas)

Sl. 288. Trostruka gradina, zapadni profil sonde – a – s jasno vidljivim pojasom kućnog lijepa (prema: B. ČOVIĆ, 1989; prilagodio: T. Tomas)

Sl. 289 – 290. Ulomci kućnog lijepa iz trećeg otkopnog sloja sonde – b –, s Trostruke gradine (foto: T. Tomas)

⁴²⁷ B. ČOVIĆ, 1991, 14.

Sl. 291. a – e. Ulomci kalotne peći s Trostruke gradine (foto: T. Tomas)

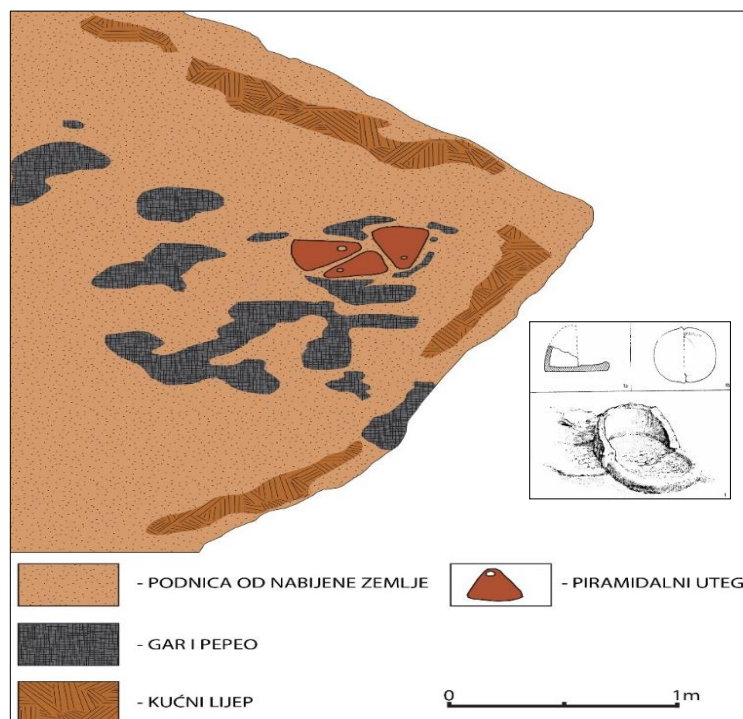
U ovom trenutku nedostaju podatci o kućama s ostalih imotsko – bekijskih gradina. Ostaju, međutim, podaci, usporedivi s onima s Trostruke gradine, no dobiveni arheološkim istraživanjem arhitektonskih oblika na gradinama s obližnjih kulturno srodnih prostora, Hercegovine, jugozapadne Bosne, te srednje Dalmacije.⁴²⁸ Na njima su detektirane površine s većim koncentracijama kućnog lijepa, ponekad u kombinaciji s ostatcima podnica od nabijene zemlje (Sl. 292 – 294.).⁴²⁹ Ali, niti na ovim

gradinama ne postoji uvid u točne dimenzije, izgled, unutarnju prostornu podjelu nastambi, te njihov odnos prema ostalim gradinskim objektima.

⁴²⁸ Primjerice M. Zaninović smatra kako skromne ostatke nastambi na gradinama treba pripisati karakteru privrede tih zajednice. M. ZANINOVIĆ, 1967, 5, 22; Za isto vrijeme ranog i srednjeg brončanog doba, imamo podatke o nastambama s Velike gradine u Varvari (Varvara A – 2, Varvara A – 3, Varvara B – 1). No smatramo kako način gradnje dokumentiran na Velikoj gradini, iz objektivnih razloga nije komparativno upotrebljiv za gradine s Imotsko – bekijskog polja. B. ČOVIĆ, 1978, 33 – 44, 41 – 45, 65 – 68.

⁴²⁹ P. OREČ, 1978, 181 i d; B. GOVEDARICA, 1982, 118, 133 – 136, Pr. 6, 147, 152, 156, 157, 159; B. ČOVIĆ, 1983, 143; B. ČOVIĆ, 1989, 84; B. MARIJANOVIĆ, 2000, 14 – 15; V. BARABARIĆ, 2010, 163; M. KATIĆ, 2010, 9; V. KATAVIĆ – A. SUNKO KATAVIĆ – A. DEVLAKHOVIĆ, 2011, 47 – 48; T. JERONČIĆ, 2011, 112 – 115; K. MUCIĆ – N. KOVAČEVIĆ BOKARICA, 2011, 128 – 132; I. ŠUTA, 2016, 26, 31, 44; M. GOGALA – D. VELA, 2016, 798.

U nedostatku odgovarajućih materijalnih tragova, krovni segmenti sigurno su im bili od

trošnog, organskog materijala. Također, ulazi segmenti kuća (nastambi) nisu dokumentirani.⁴³⁰

Sl. 292. Gradina Korita, ostatci podnice s koncentracijama kućnog lijepa i ostatci kalotne peći (prema: B. GOVEDARICA, 1982; prilagodio: T. Tomas)

Od kućnog namještaja treba spomenuti ostatke triju kalotnih peći na gradini Korita (Sl. 292.).⁴³¹

Dok su na gradini na brdu Nečajno pronađeni ostatci rešetki koji su pripadali peći.⁴³² Daleko najbolje dokumentirani inventar kuća bila

su ognjišta, ovalnog oblika izrađena na podlozi od sitnijeg kamena oblijepljenog zemljom.⁴³³

B. Čović, na temelju iskopavanja Trostruke gradine, iznosi pretpostavku kako su podovi mogli sadržavati dvije razine (klupe).⁴³⁴

Važno je naglasiti kako i na drugom, tzv. razbijenom (raštrkanom) tipu naselja iz imotsko – bekijskog mikroregije nailazimo na identične podatke o nastambama.⁴³⁵ Dokumentirani su obilni ostatci kućnog lijepa⁴³⁶ kao i podnice od nabijene zemlje,⁴³⁷ ognjišta,⁴³⁸ i ostatci kalotne

⁴³⁰ Na gradini iznad Crvenog jezera pronađeni su kameni blokovi sa manjim konkavnim udubljenjem pri rubovima. LJ. GUDELJ, 2016, 89. Moguće kako se radi o dijelovima mehanizma za uglavljivanje vratnica. Usp. M. ČELHAR, 2015, 76.

⁴³¹ B. GOVEDARICA, 1982, 136, Pr. 8.

⁴³² B. ČOVIĆ, 1983, 143.

⁴³³ B. GOVEDARICA, 1982, 152, 156; K. MUCIĆ – N. KOVAČEVIĆ BOKARICA, 2011, 128 – 132. Samo na gradini u Koritima pronađeno je 15 takvih ognjišta, dimenzija 0,7 – 1,2 metra. B. GOVEDARICA, 1982, 136, Pr. 8.

⁴³⁴ B. ČOVIĆ, 1989, 84.

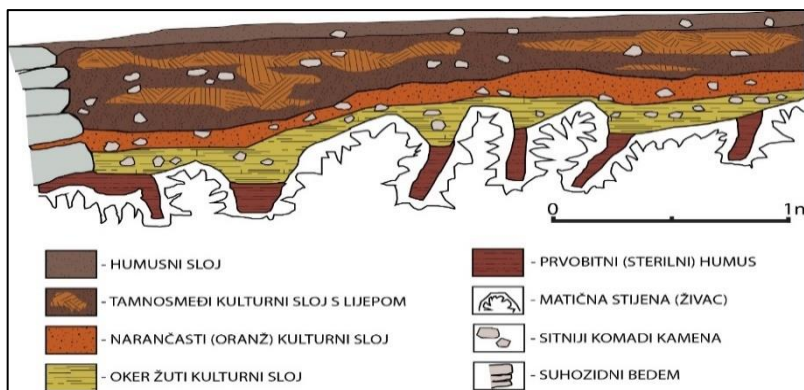
⁴³⁵ Za istu vrstu naselja P. Oreč koristi termin "vangradinska" naselja. Usp. P. OREČ, 1978, 181 i d.

⁴³⁶ P. OREČ, 1978, 184 – 185, 187 – 188, 192 – 195; P. OREČ, 1988 – h, 330; B. MARIJANOVIĆ, 1988, 333.

⁴³⁷ P. OREČ, 1978, 188.

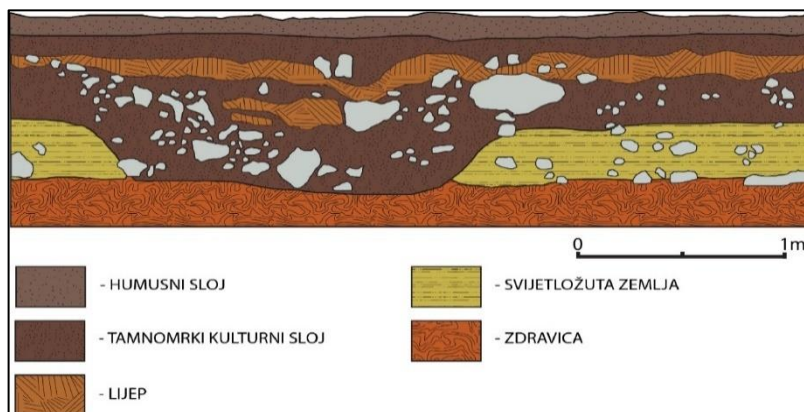
⁴³⁸ P. OREČ, 1978, 186, 188. Nažalost nemamo detaljnijeg opisa ognjišta, ali vrlo vjerojatno se radi o sličnim rješenjima kao na gradinama.

peći.⁴³⁹ Slična situacija je dokumentirana i u naseljima razbijenog tipa sa kulturno bliskog područja Dalmatinske zagore.⁴⁴⁰ U tom kontekstu bitno je spomenuti i činjenicu kako je prilikom iskopavanja višeslojnog arheološkog nalazišta na položaju Šamatorje u Gorici, u podnožju gradine na brdu Pit, na prostoru južnog dijela starokršćanske bazilike detektirana je kružna jama ispunjena prapovijesnom (željeznodobnom) keramikom i kućnim lijepom.⁴⁴¹ Također, u etnografiji prostora Imotsko – bekijskog polja, "kuće izgrađene od plota oblijepljene glinom i prekrivene slamom" predstavljale su uobičajenu i čestu pojavu.⁴⁴² I u antičkim povijesnim izvorima o sukobu Rima i Delmata često se bilježi obilno paljenje delmatskih

Sl. 293. Gradina na brdu Nečajno, sonda – a, istočni profil (prema B. ČOVIĆ, 1989; prilagodio: T. Tomas)

gradinskih naselja, na temelju čega određeni autori pretpostavljaju kako je većina objekata unutar naselja bila izgrađena od trošnog, tj. drvenog materijala.⁴⁴³

Sl. 294. Gradina Guvnine, sonda – 1, južni profil (prema B. MARIJANOVIĆ, 2000; prilagodio: T. Tomas)

S obzirom na dokumentirane suhozidne tehnike pri gradnji bedema, kao i na obilnu zastupljenost kamene građe, začuđuje podatak

kako na imotsko – bekijskim gradinama, polja, pa i šire dokazi o postojanju kamenih kuća i drugih objekata nedostaju. Prilikom obilaska terena na platou Male gradine na brdu Baba

⁴³⁹ P. OREČ, 1978, 195.

⁴⁴⁰ U vrtači I u Rosića ogradni (položaj Vlaka u selu Otišić kod Sinja), u prvotnom humusu su dokumentirani pravilni pojasevi crvenkasto narančaste tvrdo nabijene zemlje i uz njih ostatci jame za stupove. Autori navedene nalaze interpretiraju kao moguće ostatke objekta. A. MILOŠEVIĆ – B. GOVEDARICA, 1986, 57 – 58. Nadalje. K. MUCIĆ – N. KOVAČEVIĆ BOKARICA, 2011, 128 – 132; I. ŠUTA, 2013, 14 – 15.

⁴⁴¹ M. BAKOVIĆ, 2020, 126.

⁴⁴² A. UJEVIĆ, 1954, 41

⁴⁴³ M. ZANINOVIĆ, 1966, 29; S. ČAČE, 1979, 104.

dokumentirani su kameni temelji jednog pravokutnog objekta (Sl. 295.). Međutim, njegov točan karakter bez sprovedbe arheoloških iskopavanja ostaje nejasan. Jedine podatke o kamenim suhozidnim objektima na hercegovačkim gradinama iz ranog brončanog doba, donosi V. Radimský. Bilježi kružne kamene suhozidne objekte na gradini na brdu Kičin (Malo Polje) u neposrednoj blizini Mostara.⁴⁴⁴ Osim toga, u Dalmaciji, na delmatskoj gradini u Danilu, također su poznati ostatci suhozidnih jednodimenzionalnih, pravokutnih nastambi iz mlađeg željeznog doba.⁴⁴⁵ Isto tako, P. Oreč donosi podatke o pravokutnim kućama čiji su zidovi (barem njihove temeljne zone) izgrađeni od kamena u tehnici suhozida, a koje je dokumentirao na imotsko – bekijskim ranobrončanodobnim naseljima razbijenog tipa.⁴⁴⁶ U prilog primjene kamene suhozidne gradnje na različitim objektima tijekom života na imotsko – bekijskim

gradinama ide i dokumentirana dobro poznata suhozidna građevina – delmatsko svetište u Gorici, koja je podignuta neposredno ispod gradine na brdu Pit. Pravokutne je forme i složene, tripartitne podjele prostora (Sl. 296.).⁴⁴⁷

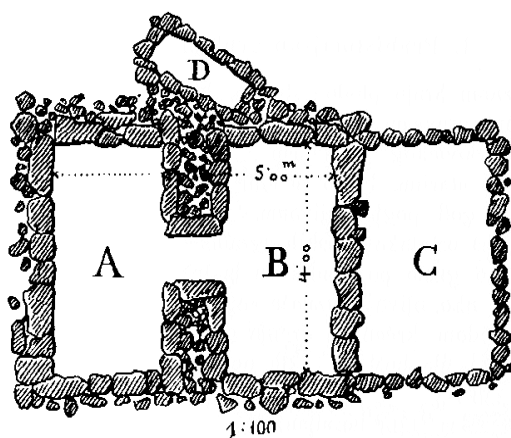
Sl. 295. Tragovi temelja pravokutnog objekta na Maloj gradini na brdu Baba (foto: T. Tomas)

⁴⁴⁴ Autor opisuje više suhozidnih "koliba" promjera od 2 – 4 metra, sa zidovima visine od 0,5 – 2 metra, debljine od 1 – 1,5 metara i ulazima širine 0,4 – 1 metar. Usp. V. RADIMSKÝ, 1891, 175 – 177, Sl. 20. Iskustvo i tradicija suhozidne kružne gradnje široko je dokumentirana u fenomenu gomila (grobni i drugih), ali i kuća u više sredozemnih prapovijesnih sredina. K. BURŠIĆ – MATIJAŠIĆ, 2008, 104.

⁴⁴⁵ D. RENDIĆ – MIOČEVIĆ, 1975, 49 i d., fig. 3. Isto tako, V. Delonga na osnovu terenskog pregleda gradine na Babinom kuku (Tugare) pretpostavlja postojanje kamenih nastambi. Dok suhozidni objekt istražen i dokumentiran na obližnjem položaju koji je evidentiran kao nastamba, S obzirom na karakter nalaza pronađenih u njemu može imati i sasvim drugi karakter (grob/nica). V. DELONGA, 2006, 417 i d.

⁴⁴⁶ Riječ je o objektima na položajima Pejića torini i Plišivica u Sovićima. P. OREČ, 1978, 193. Međutim, bilo kakva dokumentacija i u ovom slučaju nedostaje.

⁴⁴⁷ Č. TRUHELKA, 1899, 340 – 341, Sl. 1; B. ČOVIĆ, 1976, 252 – 254, Sl. 37; B. ČOVIĆ, 1978, 136.

Na primjerima Trostruke gradine i većine gradina iz hercegovačkog, jugozapadnobosanskog i srednjedalmatinskog područja, ali i šire, na istočnom jadranskom potezu do Istre, primjetna je tendencija podizanja kuća uz bedeme.⁴⁴⁸

Sl. 296. Tlocrt svetišta u podnožju gradine na brdu Pit (prema: Č. TRUHELKA, 1899)

U prilog tome ide i činjenica kako je upravo na pozicijama uz bedeme, kulturni sloj najbogatiji. Takvo deponiranje arheološke građe poglavito je posljedica oblikovanja naselja.⁴⁴⁹ Ponajprije antropogenih učinaka – planiranja prostorne naseobinske strukture, no u stanovitoj mjeri i prirodnih erozivnih procesa.⁴⁵⁰ Disperzija velike količine kućnog lijepa na istraženim gradinskim površinama objašnjiva je nekadašnjim gusto raspoređenim nastambama, sigurno male međusobne udaljenosti.⁴⁵¹ Na taj način racionalno se koristio prostor, ali i štitilo naselje od svih nepovoljnih utjecaja, klimatskih i drugih. S obzirom na dokumentiranu stratigrafsku situaciju na Trostrukoj gradini, gradini na brdu Nečajno, gradini Guvnine, pa i gradini na brdu Veliki gradac, evidentno je kako su kuće bile podignute tik uz sami bedem, a možda su se i naslanjale na bedem. Time bi bedem ujedno tvorio i zid nastambe, odnosno, sam raspored kuća pratio bi unutarnju liniju bedema. Na taj način bi se osigurala bolja iskoristivost samog bedema, dok bi često centralni prostor bio ostavljan za aktivnosti od šireg interesa za zajednicu. Takvi elementi komunalnog uređenja prostora unutar gradinskog perimetra, također su utvrđeni na pojedinim istraženim gradinama u najbližem ili širem susjedstvu Imotsko – bekijskog polja. Na obližnjoj gradini na brdu Nečajno, sudeći po karakteru nalaza i kulturnog sloja, povišeni, središnji kamenitiji gradinski prostor okružen kućama, nije služio za stanovanje, već u neke druge svrhe. Na njemu su se, između ostalog,

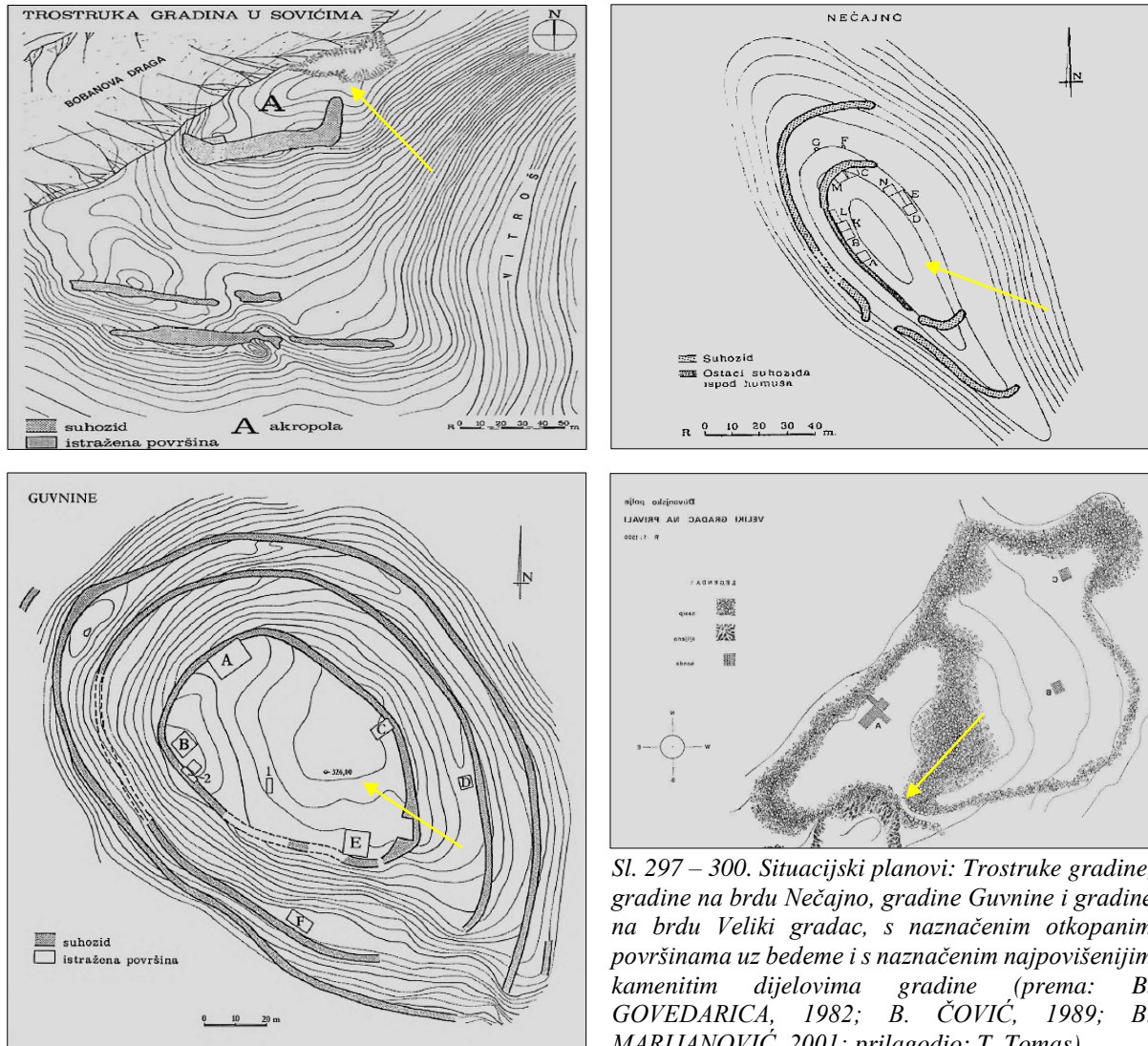
⁴⁴⁸ B. GOVEDARICA, 1982, 118, 133 – 136, 147, 152, 156, 157, 159; B. MARIJANOVIĆ, 1982, 223 – 224; B. ČOVIĆ, 1984, 111, 138; B. ČOVIĆ, 1989, 64; B. MARIJANOVIĆ, 2000, 14 – 15. Slična tendencija dokumentirana je i na nalazištima gradinskog tipa sa šireg prostora. A. STIPČEVIĆ, 1989, 78; K. BURŠIĆ – MATIJAŠIĆ, 2008, 102 – 103; M. ČELHAR, 2015, 72 – 73.

⁴⁴⁹ Pri tome treba računati i na mogućnost odvijanja postdepozicijskih procesa i putanja depozita.

⁴⁵⁰ Također se drži kako su spomenute naseobinske zone uz bedeme djelomično formirane odlamanjem matične stijene. N. OCELIĆ *et al.*, 2014, 38.

⁴⁵¹ B. ČOVIĆ, 1983, 143; B. ČOVIĆ, 1984, 111; B. ČOVIĆ, 1989, 84.

mogli odvijati sadržaji važni za cijelo naselje.⁴⁵² Još indikativniji primjer pronalazimo u slučaju gradine Guvnine, gdje središnji povišeni dio platoa, uz nedostatak kulturnog sloja i rijetke nalaze ulomaka keramičkih posuda, obilježavaju isključivo nalazi ulomaka kamenih žrvnjeva i rastirača (Sl. 297 – 300.).⁴⁵³

Sl. 297 – 300. Situacijski planovi: Trostruke gradine, gradine na brdu Nečajno, gradine Guvnine i gradine na brdu Veliki gradac, s naznačenim otkopanim površinama uz bedeme i s naznačenim najpovišenijim kamenitim dijelovima gradine (prema: B. GOVEDARICA, 1982; B. ČOVIĆ, 1989; B. MARIJANOVIĆ, 2001; prilagodio: T. Tomas)

Na prostoru Imotsko – bekijskog polja, gotovo identičnu organizaciju prostora unutar gradinskog perimetra (kao kod gradina na položajima Guvnine i Nečajno) pronalazimo na

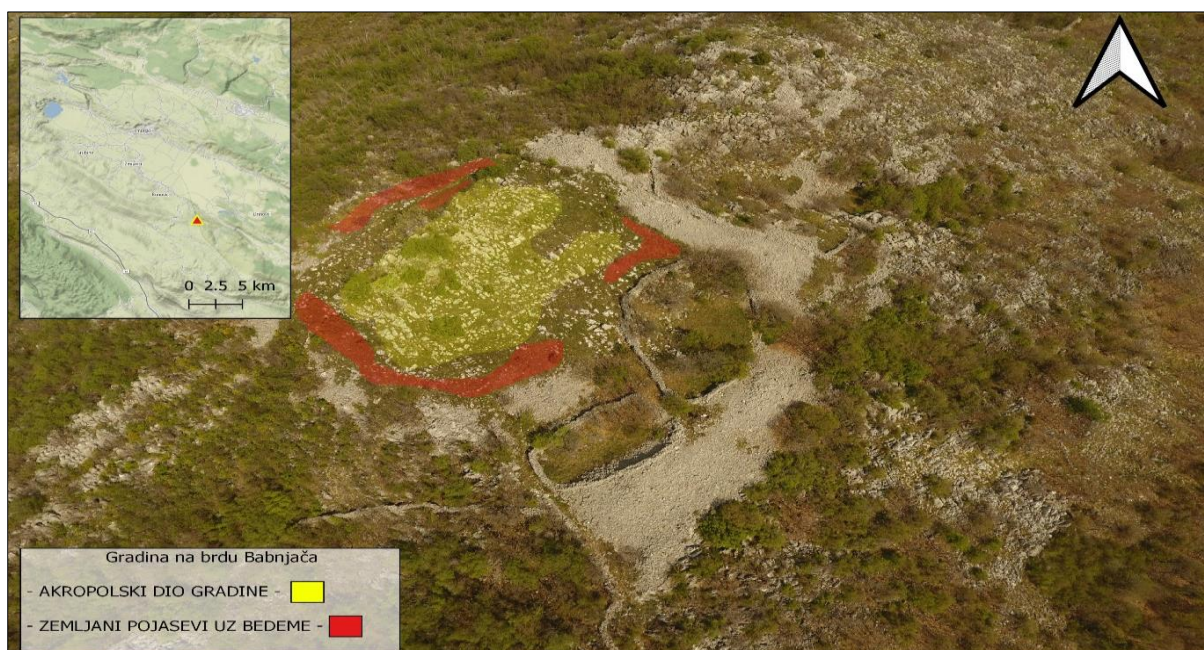
⁴⁵² B. ČOVIĆ, 1989, 64; B. GOVEDARICA, 1989, 152. Nadalje, M. Suić centralne dijelove naselja koja su služila kao mjesta vršenja određenih djelatnosti od interesa za zajednicu naziva "gradinska dominanta". M. SUIĆ, 1965, 165 – 166; M. SUIĆ, 1976, 67, 79. S druge strane B. Čović razlikuje fortifikacijsku dominantu (limitni tumul) i gradinsku dominantu, s tim kako je fortifikacijska dominantna bila sastavni dio gradinske dominante. Nadalje autor smatra kako je gradinska dominantna mogla imati i različite svjetovne i političke funkcije i naravno religijske (u okviru fortifikacijske dominante, tj. limitnog tumula). B. ČOVIĆ, 1987, 467.

⁴⁵³ B. MARIJANOVIĆ, 2000, 14.

gradini na brdu Liskovac (Sl. 301.), gradini na brdu Babnjača (Sl. 302.) i Spajića gradini (Sl. 303.). I na gradini u Višnjici (Sl. 304.) i Sumbulovoj gradini raspoznavamo jasno diferenciran najvišu, kamenitiju zonu gradine. No ovdje su značajnije koncentracije kulturnog sloja raspoređene na više terasastih površina smještenih niz gradinske padine. Također i kod Trostruke gradine, slična kamenita, najviša zona gradine smještena je na sjevernom rubu "akropole".⁴⁵⁴

Sl. 301. "Prostorna organizacija" gradine na brdu Liskovac (izvor: QGIS; izradio: T. Tomas)

Sl. 302. "Prostorna organizacija" gradine na brdu Babnjača (izvor: QGIS; izradio: T. Tomas)

⁴⁵⁴ B. ČOVIĆ, 1989, 66.

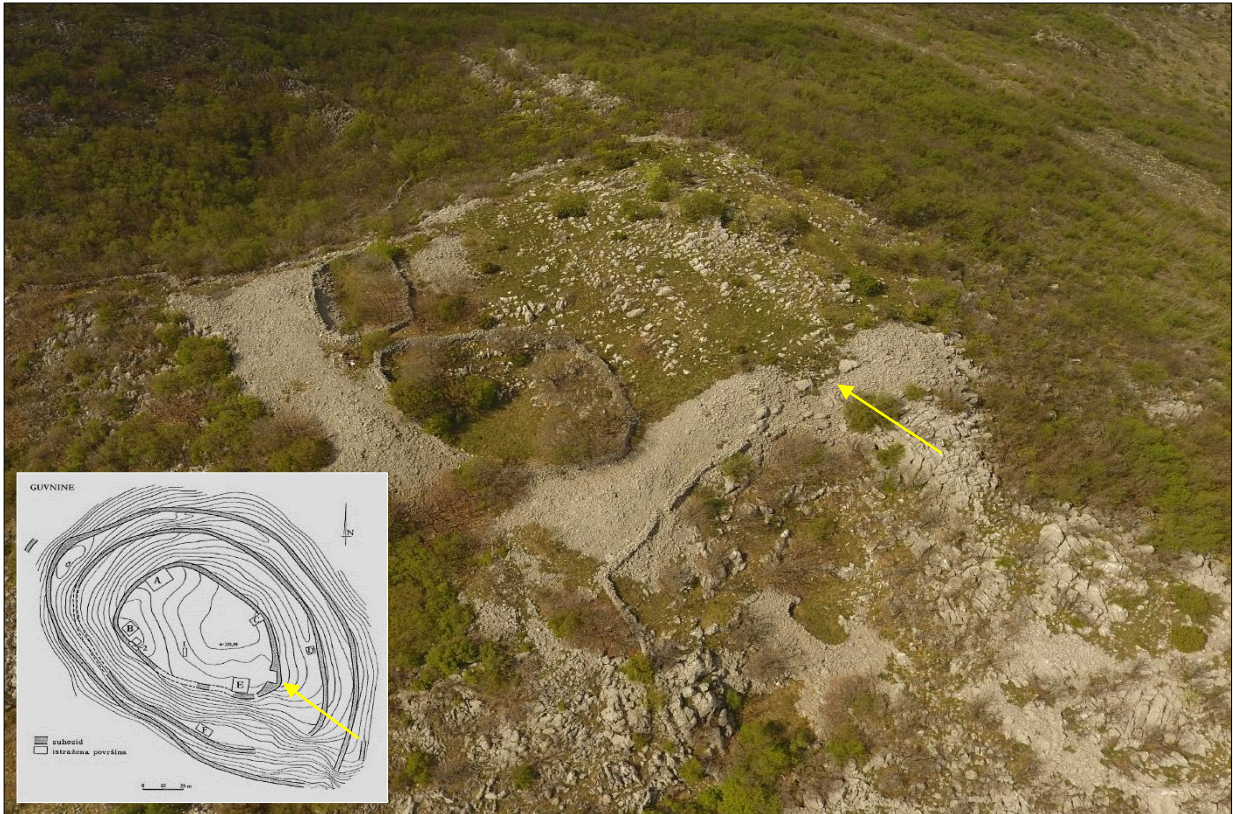
Sl. 303. "Prostorna organizacija" Spajića gradine (izvor: QGIS; izradio: T. Tomas)

Nasuprot tome, kod gradina potkovičastog tipa (npr. gradina iznad Prlića, Mala/Ukradenova gradina i dr.), unutarnji prostor je organiziran u više manjih, izdvojenih terasastih površina koje prate prirodnu konfiguraciju tj. pad terena. Na gradini pak na brdu Babnjača s unutarnje strane istočnog bedema, formiran je veći pravokutni prostor (Sl. 305.). Slična situacija javlja se na gradini Guvnine, navedeni prostor B. Marijanović determinira kao ostatke objekta.⁴⁵⁵

Sl. 304. "Prostorna organizacija" gradine u Višnjici (izvor: QGIS; izradio: T. Tomas)

⁴⁵⁵ B. MARIJANOVIĆ, 2000, 13 – 14.

Sl. 305. Označen pravokutni prostor na bedemu gradine na brdu Babnjača i gradine Guvnine (izradio: T. Tomas)

Imotsko – bekijske gradine, dakako, ponajprije one s funkcijom stanovanja imale su, dakle, određenu, tipičnu organizaciju unutarnjeg prostora. Slične konture prostorne organizacije primjetne su i na gradinama sa susjednog, kulturno bliskog prostora, ponajprije na hercegovačkim i jugozapadnobosanskim gradinama, ponekad i na gradinama s udaljenih područja, no sličnog geomorfološkog i kulturnog krajolika. Gradine, dakako, nisu gradovi, samo rijetke se u konkretnom pra/povijesnom trenutku približavaju urbanoj strukturi, još rjeđe u nju prerastaju, a to se nije dogodilo u imotsko – bekijskoj mikroregiji. Organizacija arhitektonskih skupova i prostora početni je i temeljni sadržaj samog pojma/termina "urbanizam". Stoga gradine – naselja, ma koliko jednostavno bile prostorno strukturirane, dakle, imaju embrionalne urbanističke kvalitete: arhitektonske volumene različitih funkcija postavljene u prostorne odnose koji tvore životni okvir.

7. TIPOLOGIJA GRADINA

Nalazišta gradinskog tipa iz Imotsko – bekijske mikroregije tipološki možemo razvrstati u četiri temeljne kategorije, s obzirom na njihov položaj (prirodni i visinski), veličinu i tlocrt – prostornu strukturiranost.⁴⁵⁶

Prirodni položaj gradina primarno određujemo prema užim geomorfološkim obilježjima odabrane lokacije. Na Imotsko – bekijskom području razlikujemo sedam osnovnih gradinskih položaja: a) na vrhu brda čiji rub završava izrazitom inklinalom, liticom ili vrtačom (tzv. rubne gradine);⁴⁵⁷ b) na vrhu stožastog brda; c) na vrhu (hrptu) izduženog brda; d) na padinama brda; e) na izdvojenom platou ispod najviše točke brda; f) na linguli brda; g) na ravnom terenu.⁴⁵⁸

Rubne gradine predstavljaju najbrojniji tip gradinskog položaja s ukupno 16 primjeraka (Sl. 311.). Većina ih je podignuta na rubovima vrtača. Primjerice, gradina iznad Crvenog jezera, gradina iznad Knezovića jezera i gradina na položaju tvrđave Topana podignute su iznad "mokrih" tzv. ujezerenih vrtača, dok su gradina na brdu Jalaševac, gradina Zidine, gradina iznad Bobovišća i gradina na brdu Veliki Malič podignute na rubovima suhih vrtača. Isto tako, u kategoriju rubnih gradina ulaze i gradine podignute na terenu koji se spušta prema površini polja, kao u slučajevima gradine iznad Vrućica (Sl. 306.), Vrcanove gradine, gradine na brdu Radež, Sumbulove gradine i Spajića gradine. Poseban je pak položaj gradine na brdu Babnjača, čiji plato sa zapadne prelazi u suhu vrtaču, dok mu sjeverni rub završava liticom (provalijom) koja se spušta prema polju.

⁴⁵⁶ O različitim tipologijama gradinskih nalazišta: M. SUIĆ, 1976, 63 – 71; P. OREČ, 1978, 187 i d; B. GOVEDARICA, 1978, 118 i d; I. BABIĆ, 1984, 31 – 36; A. BENAC, 1985, 8 i d; B. ČOVIĆ, 1987, 462 – 466; B. ČOVIĆ, 1989, 80 – 83; S. MENĐUŠIĆ, 2000, 199 – 200, 205; Đ. ODAVIĆ, 2003, 32 – 37; K. BURŠIĆ – MATIJAŠIĆ, 2008, 63 – 64, 78 – 888; P. OREČ, "Prapovijesna polukružna i potkovičasta gradinska naselja u zapadnoj Hercegovini" – rukopis.

⁴⁵⁷ B. ČOVIĆ, 1987, 463; B. ČOVIĆ, 1989, 80.

⁴⁵⁸ Kod određivanja preciznijeg prirodnog položaja pojedinih gradina ipak je neophodno primijeniti više kriterija. Primjerice Sumbulova gradina je podignuta na stožastom brijegu, no sjeverni rub joj prelazi u izrazitu provaliju koja se spušta prema polju. Ili primjer Todorića gradine koja je podignuta na izdvojenom platou, ali sam plato je smješten na rubu padine najvišeg vrha brda. Stoga je potrebno pažljivije promotriti uži prostorni ambijent gradina, kako bi se determinirao dominantniji kriterij prema kojemu će ona biti izdvojena.

Sl. 306. Položaj gradine iznad Vrućica, uz rub litice (foto: T. Tomas)

Ukupno 12 gradina podignuto je na vrhovima brda stožaste forme. Pri tome razlikujemo gradine nastale na brdu izdvojenom u krajoliku, primjerice gradina na brdu Dikovača. I druge, nešto manje izolirane u prostoru, poput Opačkove gradine, Male gradine na brdu Baba (Sl. 307.), gradine na brdu Liskovac, Čapinove gradine, gradine na brdu Visoka i gradine u Višnjici. Zatim, slijede gradine na stožastim vrhovima, no u sklopu većih brdskih masiva, kao što su Majića gradina, gradina na brdu Pit, Kokića glavica i Prgometova gradina.

Sl. 307. Položaj Male gradine na brdu Baba (foto: T. Tomas)

Sljedeći tip gradina po brojnosti, jesu one podignute na vrhu (hrptu) izduženog brda brdskih zastupljen je sa sedam primjera: gradina iznad Runovića, gradina na brdu Stranjik, gradina u Vinjanima, gradine na brdima Gornji i Donji Zelenikovac, Brkića gradina i Šerića gradina (Sl. 308.).

Sl. 308. Položaj Šerića gradine (foto: T. Tomas)

Nadalje, dokumentirano je pet gradina podignutih na padinama brda. Naravno, ovom tipu ne pripadaju različite terasaste formacije uočene na pojedinim gradinskim padinama. Glavni primjeri ovog gradinskog tipa su gradina iznad Prlića, Mandina gomila, Palčeva gomila, Mala (Ukradenova) gradina (Sl. 309.) i gradina iznad Topića.

Sl. 309. Položaj Male (Ukradenove) gradine (foto: T. Tomas)

Isti broj gradina (pet) podignut je na izdvojenim platoima smještenima ispod najviše točke brda. To su gradina ispod Kuka, gradina iznad Nebriževca, gradina iznad

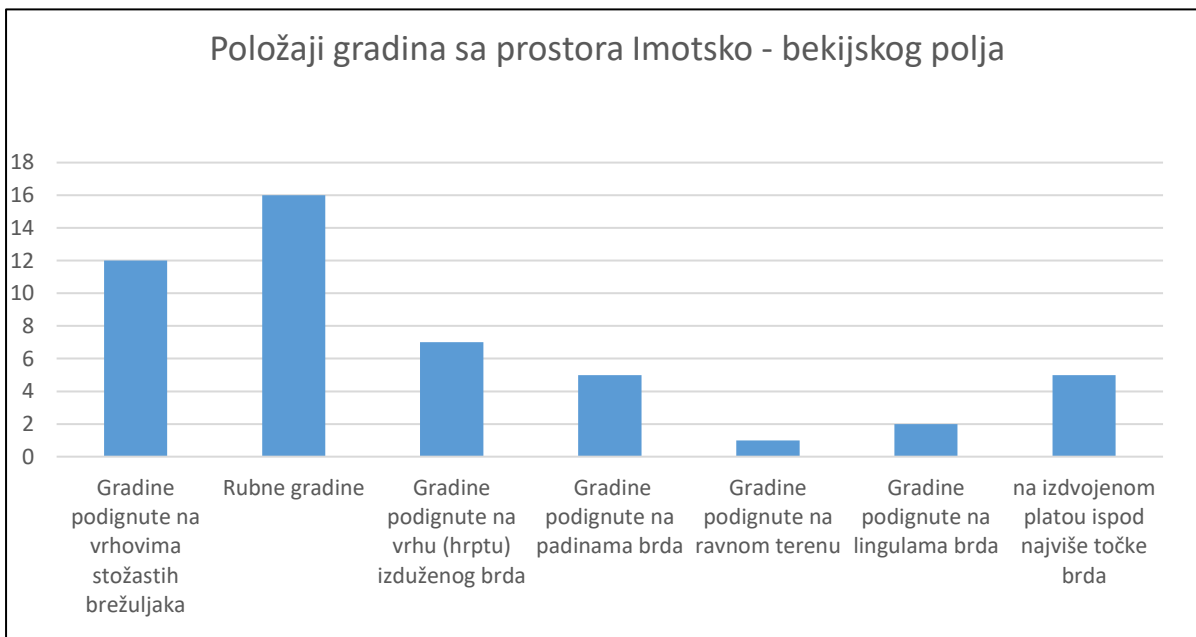
Šućura, gradina u Vinjanima Donjim, gradina Višegrad i Todorića gradina.

Tip gradine podignute na izduženoj brdskoj linguli prepoznajemo u dva slučaja. Kod gradine Nad Vrbinom i Trostruke gradine gdje su nepravilne trapezoidne lingule brda presječene s poprečno postavljenim bedemima.

Dok naposljetku tip gradine na ravnom terenu pronalazimo jedino u slučaju gradine Samograd, koja je podignuta na diskretno uzvišenom platou jednog šireg zaravnjenog prostora (Sl. 310.).

Sl. 310. Položaj gradine Samograd (foto: T. Tomas)

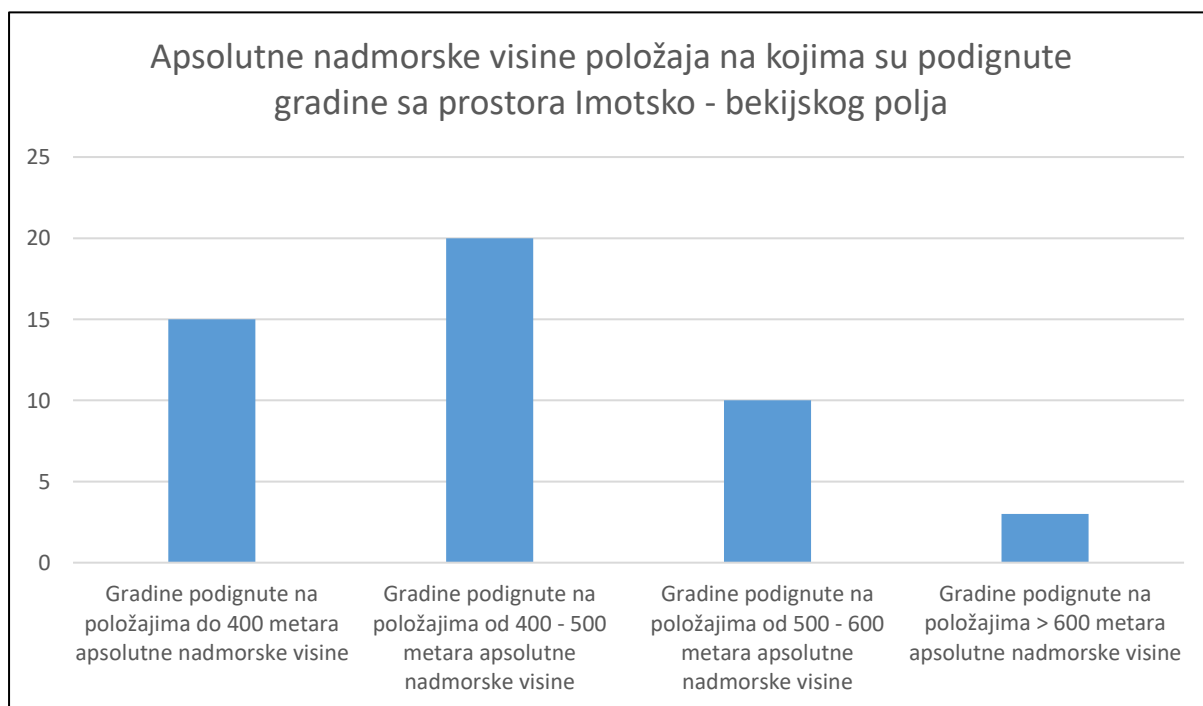

Sl. 311.. Grafikon sa brojčanim odnosom prirodnih položaja gradina s prostora Imotsko – bekijskog polja (izradio: T. Tomas)

Uz geofizičke osobine, sve navedene tipove gradinskih položaja očito upotpunjuju i njihove visinske vrijednosti. Apsolutne, te relativne koje su pak prioritne za sagledavanje prostornog odnosa gradine i njezinog okoliša, uključujući i bitan odnos gradina – polje. Najviša apsolutna

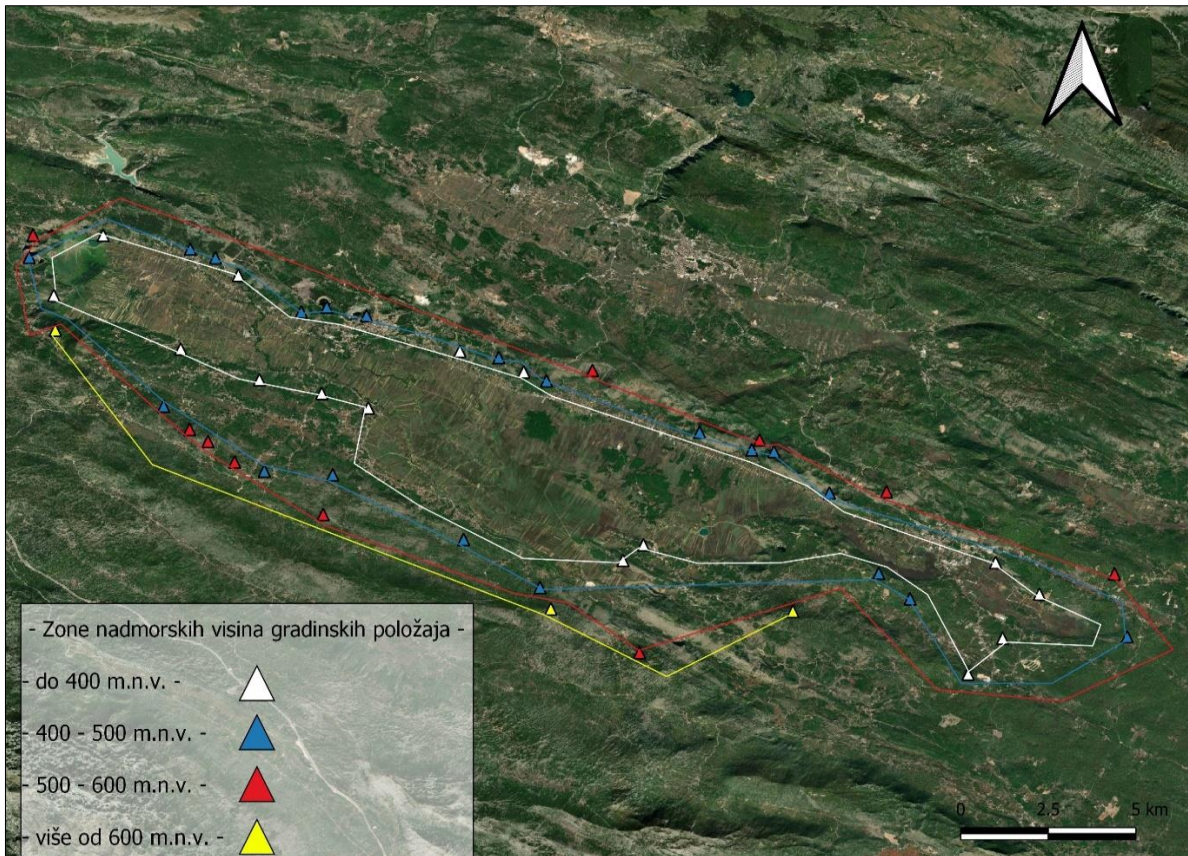
visina (692 metra) dokumentirana je kod gradine na brdu Babnjača, a najniža (291 metar) kod gradine Dikovača.⁴⁵⁹

Prema visinskim razlikama u odnosu na površinu polja Imotsko – bekijske gradine, mogu se svrstati u tri skupine ili visinske zone (Sl. 312; Karta 7.). Prvoj, najnižoj zoni pripadaju gradine podignute na položajima do 100 metara relativne visine u odnosu na površinu polja, odnosno do 400 m. n. v. Brojimo ih ukupno 15. Na najnižem položaju je podignuta već spomenuta Dikovača (291 m. n. v.), a na dosta niskom položaju su i gradina Samograd (306 m. n. v.) i Zujica gradina (307 m. n. v.). Drugu zonu čine gradine od 100 do 200 metara relativne visine u odnosu na površinu polja, odnosno na položajima od 400 – 500 m. n. v. m. Te gradine su ujedno i najbrojnije, s ukupno 20 primjeraka. Nadalje, u treću zonu od 200 – 300 metara relativne visine u odnosu na površinu polja, odnosno s položajima na 500 – 600 m. n. v. ulazi 10 gradina. Dok tri gradine prelaze 600 m. n. v. Osim već spomenute gradine na brdu Babnjača (692 m. n. v.), visokim položajem ističu se i gradine na brdu Veliki Malič (622 m. n. v.) i Sumbulova gradina (607 m. n. v.).

Sl. 312. Grafikon sa prikazom visinskih zona položaja na kojima su podignute gradine s prostora Imotsko – bekijskog polja (izradio: T. Tomas)

⁴⁵⁹ Već je navedeno kako se apsolutna visina površine Imotsko – bekijskog polja kreće od 248 metara, dokumentiranih u jugoistočnom rubu polja (Nuga). Od Nugla, prema sjeverozapadu površina polja se otprilike ravnomjerno podiže, do 290 metara apsolutne visine.

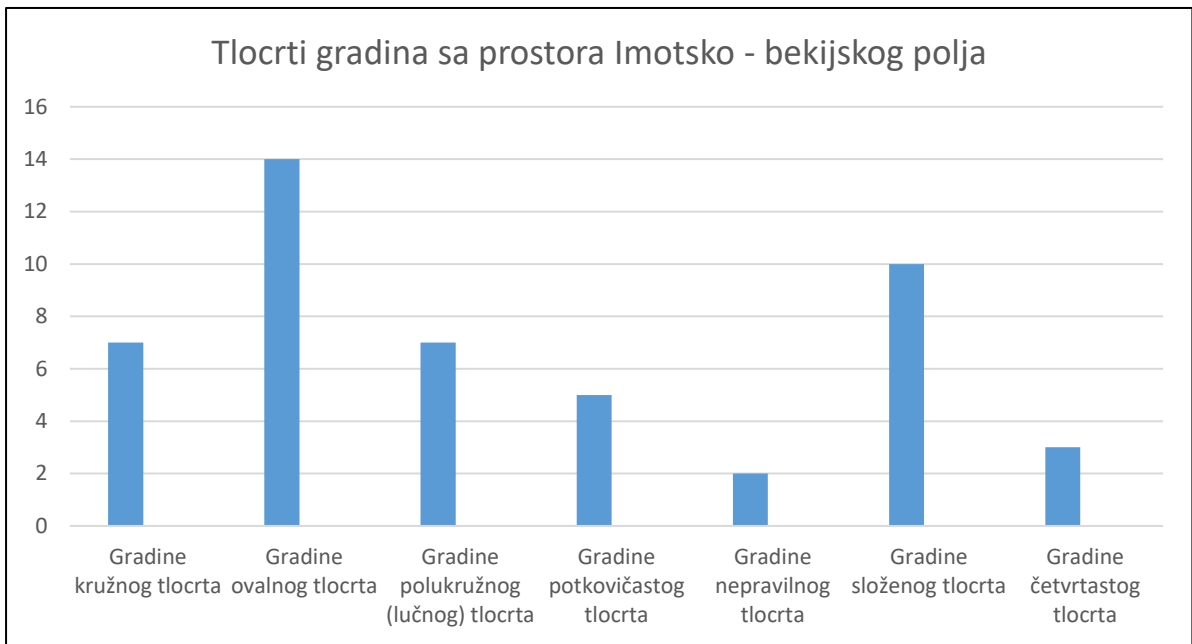
Karta 7. Visinske zone gradina s prostora Imotsko – bekijskog polja (izvor: QGIS; izradio: T. Tomas)

Tlocrt – vertikalna projekcija na horizontalnu ravninu slijedeći je kriterij pri tipologizaciji imotsko – bekijskih gradina. On je, kao i sam odabir gradinskog položaja uvjetovan prirodnom okolinom, ali i životnim potrebama i afinitetima zajednice. Tako je u cijelosti ili samo djelomično, tlocrt gradine definiran bedemom. Gradine na padinama brda najčešće imaju tlocrt u vidu potkovice (jezička). Gradine na izdvojenom platou koji može biti na vrhu stožastog brda, najvišem vrhu hrpta brda ili na platou brdske padine, najčešće imaju kružni ili ovalni (elipsoidni) tlocrt, dakle, često su u cijelosti, sa svih strana opasane bedemom. Gradine pak na linguli brda imaju fortifikacije od jednog ili više poprečno postavljenih bedema u odnosu na dužu os lingule, dok je bedem tzv. rubnih gradina najčešće lučnog ili polukružnog oblika i podignut s pristupačne gradinske strane.

Prema tome, tlocrti imotsko – bekijskih gradina su: a) ovalni (elipsoidni); b) kružni; c) polukružni (lučni); d) potkovičasti;⁴⁶⁰ e) približno četvrtasti; f) nepravilni; g) složeni, (Sl. 313.).⁴⁶¹

⁴⁶⁰ A. Benac ponekad za ovaj tip gradina koristi i termine "lopatasta" ili "rudarska lopata". Usp. A. BENAC, 1985, 91 i d.

⁴⁶¹ Za gradinu na položaju današnje utvrde Topana, nedostaju podatci.

Sl. 313. Grafikon sa prikazom zastupljenosti tlocrtnih rješenja gradina s prostora Imotsko – bekijskog polja (izradio: T. Tomas)

Očekivano su najzastupljenije gradine ovalnih i kružnih tlocrta.⁴⁶² Poznato je ukupno 14 gradina ovalnog, ovdje najčešćeg tlocrta.⁴⁶³ Najvjerniji ovalni tlocrt imaju gradine kompletno opasane bedemom, poput gradine iznad Župića doca (Sl. 314.), Ćapinove gradine, gradine Samograd i Todorića gradine.⁴⁶⁴ Također, za određene gradine, tipološki ovdje svrstane, možemo kazati kako se tlocrtno samo približavaju ovalnoj formi.⁴⁶⁵ Ovakvu dominaciju ovalnih tlocrtnih rješenja stanovito upotpunjuje činjenica da se ista koriste i kod oblikovanja manjih, tek sastavnih dijelova imotsko – bekijskih gradina, ponajprije povišenih ("akropolskih"). To se osobito odnosi na prostorne segmente pojedinih gradina složenog

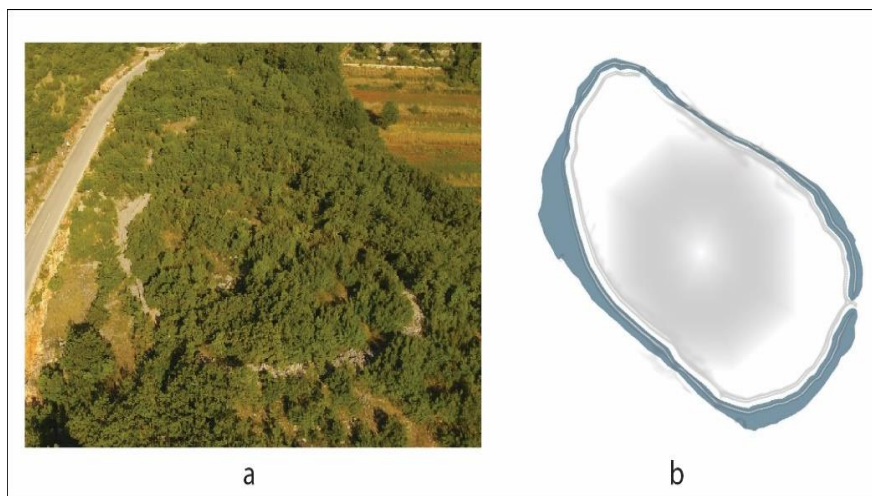
⁴⁶² Što ne začuđuje s obzirom na prirodnu predodređenost konfiguracije platoa na kojima su gradine podizane. Treba naglasiti da kada govorimo o ovalnim i kružnim tlocrtima gradina, tada ne podrazumijevamo standardne kanonizirane forme kružnice i elipse. Što znači kako tlocrti gradina tog tipa uglavnom više – manje odstupaju od zadane egzaktne sheme.

⁴⁶³ Gradina na brdu Gornji Zelenikovac, gradina iznad Župića doca, gradina iznad Budimlića rupe, Zujića gradina, gradina iznad Nebriževca, Ćapinova gradina, Dikovača, Todorića gradina, Majića gradina, gradina Samograd, gradina na brdu Stranjik, Spajića gradina, gradina Višegrad.

⁴⁶⁴ Zatvoreni ovalni tlocrt kod Todorića gradine vidljiv je na zračnom snimku iz 1968. godine, prije devastacije bedema.

⁴⁶⁵ Izdvajanje pojedinih specifičnih tlocrtnih formi koje su same po sebi autentične za svaku gradinu pojedinačno dovelo bi do stvaranja "šume" termina u već donekle definiranoj osnovnoj tipološkoj shemi gradina na prostoru šire kulturne makroregije.

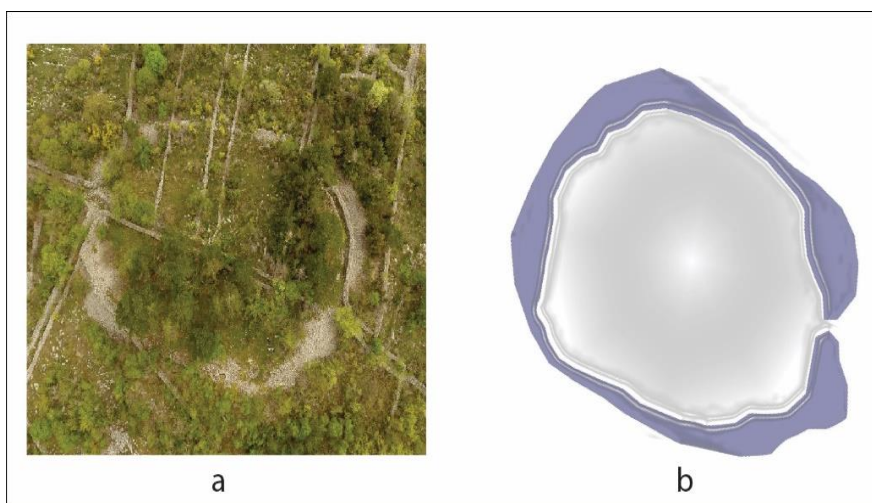
tlocrta, poput gradine na brdu Pit, Barabanove gradine, Opačkove gradine, pa i Prgometove i Šerića gradine.

Sl. 314. a – b. Tlocrt gradine iznad Župića doca (izradio: T. Tomas)

Kružni pak tlocrt postoji kod šest imotsko – bekijskih gradina.⁴⁶⁶ On se kod njih, dakako, različitim intenzitetom približava obliku

pravilne kružnice. Kod nekih gradina, poput Male gradine (Sl. 315.) i gradine na brdu Liskovac, tlocrti su gotovo u potpunosti markirani bedemom. Dok su kružni tlocrti na gradini u Višnjici, Sumbulovoj gradini, gradini ispod Kuka, gradini na brdu Visoka i gradini u Vinjanima Donjim, osim kamenim suhozidnim bedemima naglašeni i određenim fizičkim, reljefnim obilježjima samog platoa gradine.⁴⁶⁷

Sl. 315. a – b. Tlocrt Male gradine na brdu Baba (izradio: T. Tomas)

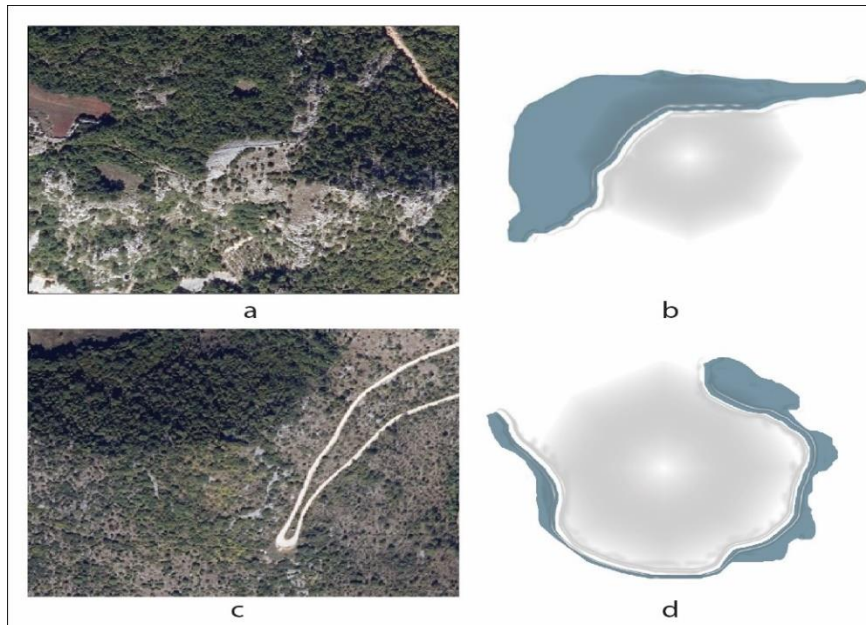
Gradine s polukružnim (lučnim) tlocrtom susrećemo kod sedam (isključivo tzv. rubnih) gradina s promatranog prostora. Kod četiri gradine iz ove

tipološke kategorije tlocrt se više približava nešto izduženijoj lučnoj formi. Kod takvih gradina, lučno povijeni bedem je obično najistaknutiji na sredini. Također, kod ovog tipa gradina ulaz je uvijek formiran između ruba litice i bedema. Najčišće primjere ovog tipa gradina pronalazimo na gradini iznad Bobovišća (Sl. 316. a – b.), gradini iznad Vrućica i na Vrcanovoj

⁴⁶⁶ Gradina na brdu Liskovac, Mala gradina, gradina u Višnjici, gradina na brdu Visoka, Sumbulova gradina, gradina ispod Kuka i gradina u Vinjanima Donjim.

⁴⁶⁷ Ako bismo zasebno, van složenih sustava gradinskih bedema promatrali dijelove gradine na Kokića glavici i gradine ispod Kuka i njih bi mogli uvrstiti u gradine sa kružnim tlocrtom.

gradini. Dok kod gradine iznad Knezovića jezera bedem ima nešto ravniji planum. Nadalje, kod gradine Zidine (Sl. 316. c – d.), gradine iznad Crvenog jezera i gradine na brdu Radež tlocrt je više polukružnog oblika kojeg definira polukružni bedem. S tim da je na gradini iznad Crvenog Jezera, limitni tumul inkorporiran na istočnoj strani bedema. Isto tako tlocrti gradine na brdu Veliki Malič, gradine na brdu Jalaševac i gradine iznad Šućura, ako ih promatramo van

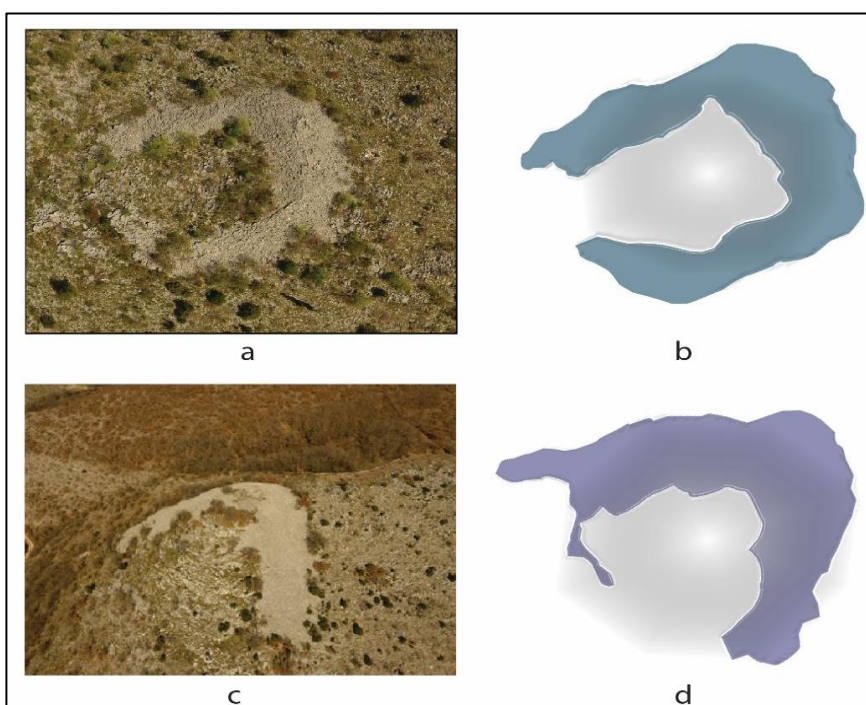

cjelokupnog (složenog) sustava gradinskih bedema, možemo determinirati kako polukružne.

Sl. 316. a – d. Tlocrti gradine iznad Bobovića i gradine Zidine (izradio: T. Tomas)

Poznato je pet imotsko – bekijskih gradina potkovičastog tlocrta.

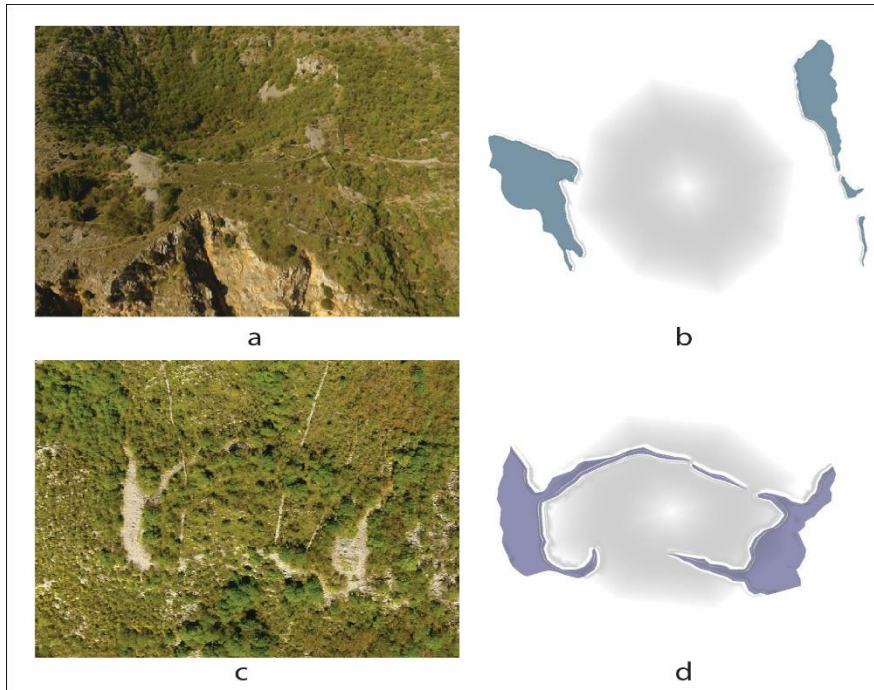
Njihove bitne prostorno – morfološke osobine su: okrenutost prema polju otvorene strane, zatim činjenica da su uvijek podignute na padinama brda i da im je središnja os bedema istaknuta (limitni tumul). Klasične primjere gradina potkovičastog tipa pronalazimo kod Male

(Ukradenove) gradine (Sl. 317. a – b.), Mandine gomile, Palčeve gomile i gradine iznad Topića. Dok tlocrt gradine iznad Prlića kuća ima nešto otvoreniju formu (približava se obliku slova –V–), no bez sumnje, ipak pripada ovom tipu (Sl. 317. c – d.).

Sl. 317. a – d. Tlocrti Male (Ukradenove) i gradine iznad Prlića (izradio: T. Tomas)

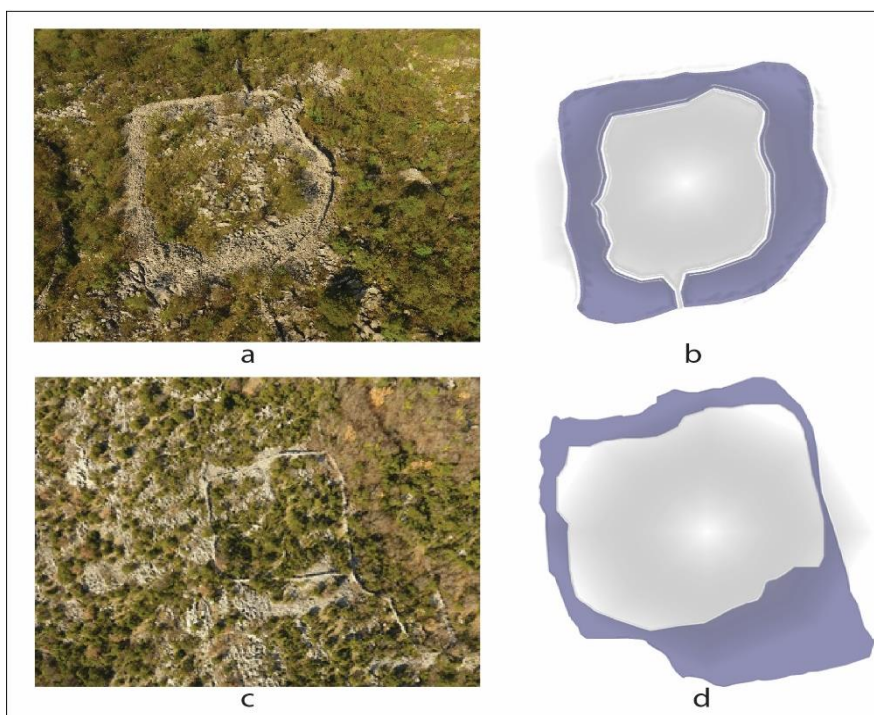
Tlocrte gradina Nad Vrbinom (Sl. 318. a – b.) i Brkića gradine (Sl. 318. c – d.) teže možemo uklopiti u poznate standardne oblike gradina, pa smo ih odredili kao "gradine nepravilnog tlocrta". Gradinu Nad Vrbinom, podignutoj na linguli brda, s užih strana presijecaju dva poprečno postavljena bedema. Prostor unutar gradinskog perimetra je cjelovit i ima nepravilan

tlocrt koji se približava trapezoidnom obliku. S druge strane Brkića gradina, podignuta je na platou brda otprilike ovalnog tlocrta, koji je sa tri strane okružen bedemom. Tlocrtno, bedemi se približavaju obliku "bubrega" ili "graha".

Sl. 318. a – d. Tlocrti gradine Nad Vrbinom i Brkića gradine (izradio: T. Tomas)

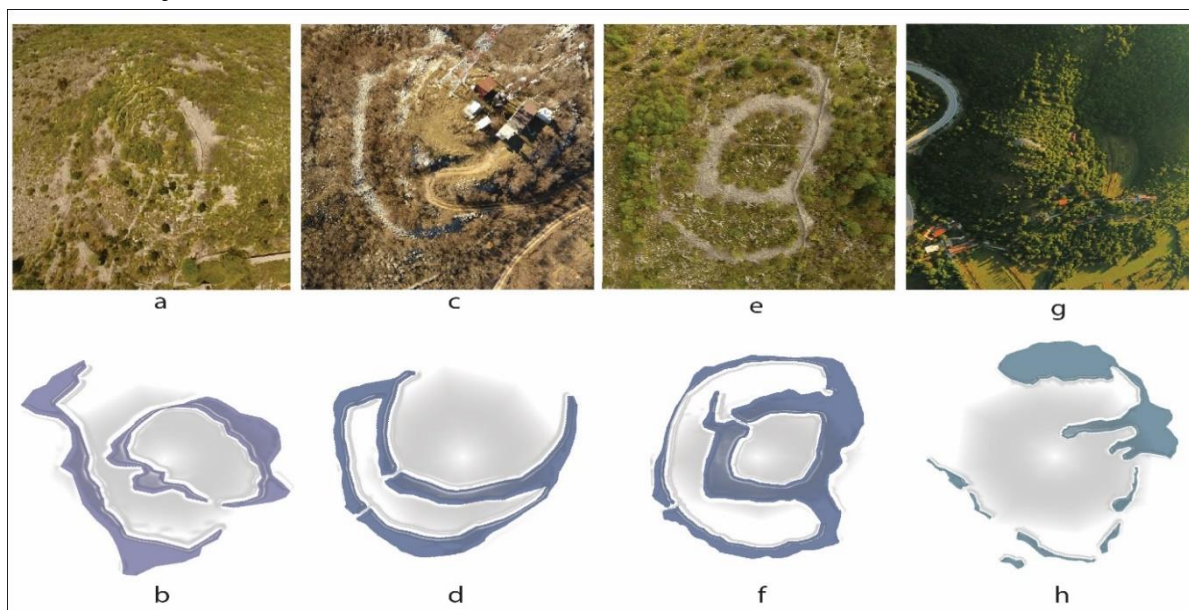
Na imotsko – bekijskom prostoru dokumentirane su i tri gradine kojima se tlocrt približava četvrtastoj formi. Primjerice, sjeverozapadni i jugozapadni kutovi gradine iznad Runovića

spojeni su gotovo pod pravim kutom (Sl. 319. a – b.). Dok su kutovi bedema kod gradine na brdu Donji Zelenikovac nešto su zaobljeniji (Sl. 319. c – d.), kao i kod gradine na brdu Babnjača.

Sl. 319. a – d. Tlocrti gradine Nad Vrbinom i Brkića gradine (izradio: T. Tomas)

Pod tipom gradina složenog tlocrta podrazumijevamo nalazišta gradinskog tipa čiji je tlocrt bedemima raščlanjen na dva ili više dijelova.⁴⁶⁸ Poznato je ukupno 11 imotsko – bekijskih nalazišta ovog tipa. Prostor raščlanjen na dva dijela pronalazimo kod šest gradina, Opačkove gradine (Sl. 320. a – b.), Šerića gradine, gradine na Velikom Maliču (Sl. 320. c – d.), Prgometove gradine (Sl. 320. g – h.) Barabanove gradine i gradine iznad Šućura (Sl. 320. e – f.). Dok tripartitno raščlanjene prostore imaju gradina na brdu Jelaševac (Sl. 321. c – d.), Trostruka gradina (Sl. 321. a – b.) i gradina na Kokića glavici (Sl. 321. g – h.). Kod svih primjera raščlanjeni prostori visinski se razlikuju.⁴⁶⁹ Vodeći se tim kriterijem najprikladnije je za niže, naknadno dodane prostore koristiti termin "podgrađe".⁴⁷⁰ Kod gradina složenog tlocrta, otvorenim ostaje pitanje kronološkog odnosa pojedinih dijelova gradine, jesu li oni istovremeni, podizani u jednom graditeljskom zamahu, ili su naknadno dodavani početnom gradinskom korpusu? Terenskim pregledom navedeno nije moguće utvrditi, stoga je dodatak novih gradinskih prostora, kao i njihovu namjenu, moguće dokazati tek širom arheološkom dokumentacijom.

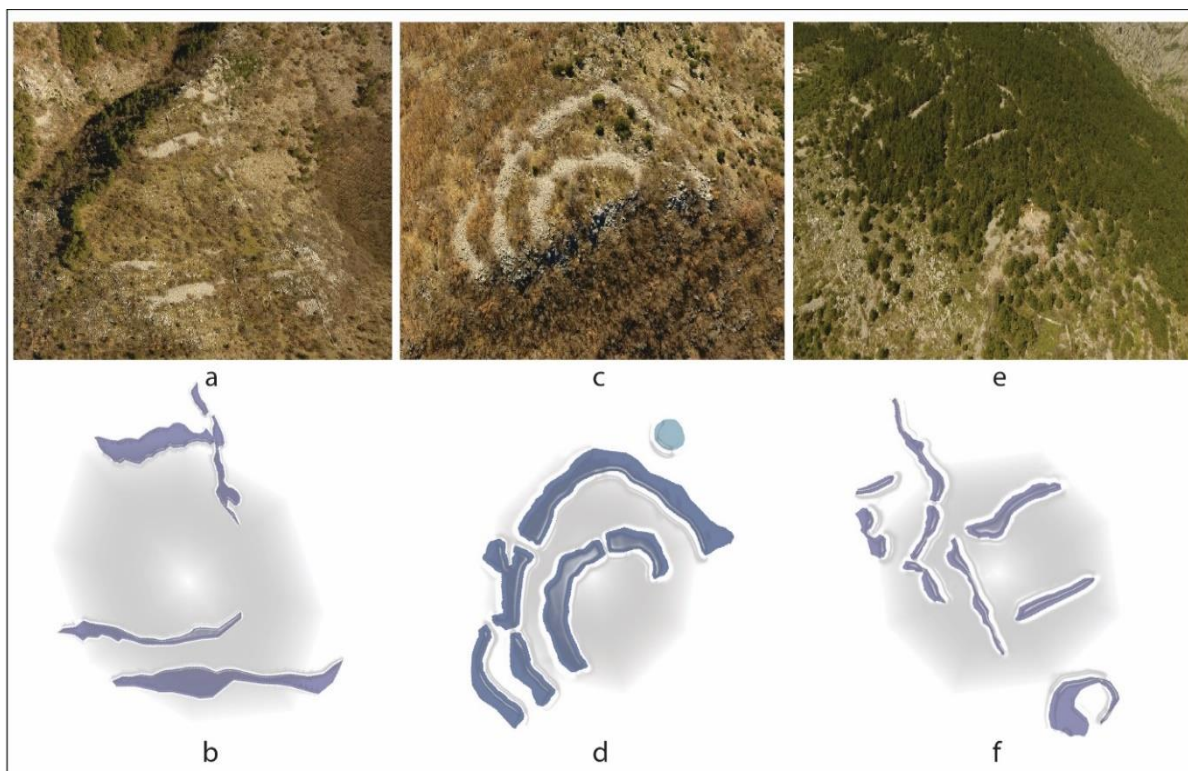

Sl. 320. a – h. Tlocrti Opačkove gradine, gradine na brdu Veliki Malič, gradine iznad Šućura i Prgometove gradine (izradio: T. Tomas)

⁴⁶⁸ Još je V. Radimsky napravio temeljnu tipološku razliku između gradina sa jednim bedemom (*ringwälle*) i gradina čiji je prostor raščlanjen sa više bedema (*burgwälle*). Usp. V. RADIMSKY, 1890, 292.

⁴⁶⁹ Sličnu tendenciju možemo vidjeti i kod nekih gradina kod kojih je prostor unutar perimetra jedinstven, odnosno nije raščlanjen bedemima, nego visinskim odnosima nastalim kao rezultat prirodne konfiguracije terena. Primjerice kod gradine na brdu Babnjača, gradine na brdu Pit, gradine u Višnjici, gradine na brdu Liskovac i Spajića gradine.

⁴⁷⁰ Kod M. Suića "oberburg" i "vorburg". M. SUIĆ, 1965, 168. Na gradinama složenog tlocrta kod kojih raščlanjeni prostori nisu visinski izdvojeni koristi se i termin "predgrađe". M. ČELHAR, 2015, 229 – 230.

Sl. 321. a – f. Tlocrti Trostruke gradine, gradine na brdu Jelaševac i gradine na Kokića glavici (izradio: T. Tomas)

Razlozi obogaćivanja gradina novim ograđenim prostorima, dakako, proizlaze iz različitih potreba. Neki autori vide ih u demografskom porastu stanovništva i novim strategijskim, obrambenim zahtjevima zajednice koja je prostorno gravitirala gradini. To bi omogućilo premještanje dijela te zajednice bez kidanja prvobitnih veza među njezinim članovima.⁴⁷¹ Tragovi naseljenosti podgrađa na imotsko – bekijskim gradinama složenog tipa vide se na Trostrukoj gradini⁴⁷² i Šerića gradini. Dok kod ostalih osam gradina nedostaju, točnije, nisu još uočeni. Površine kulturnog sloja vidljive su i uz podgrađa bedema na Prgometovoj gradini, gradini iznad Šućura i Barabanovoj gradini. Isto tako kod određenog broja istraživanih gradina složenijeg tlocrta sa okolnog, kulturno bliskog prostora, također je dokumentirana naseljenost podgrađa.⁴⁷³ Postoji i mogućnost kako su podgrađa kod gradina složenog tlocrta, osobito ona na kojima nije dokumentiran kulturni sloj, mogla služiti i u druge svrhe, prije svega

⁴⁷¹ B. ČOVIĆ, 1987, 468.

⁴⁷² B. ČOVIĆ, 1989, 66.

⁴⁷³ Primjerice na gradini na brdu Nečajno, gradinama u Stipanićima i Velikom gradu na Duvanjskom polju, na gradini Biranj na Kozjaku i gradini Guvnine kod Čapljine. Usp. B. GOVEDARICA, 1982, 116, 118; A. BENAC, 1985, 46 – 47; B. ČOVIĆ, 1989, 64; B. MARIJANOVIĆ, 2000, 19; I. ŠUTA, 2016, 33 – 35.

gospodarskog karaktera.⁴⁷⁴ Podgrađa su mogla biti formirana i van fortifikacijskog sustava gradine, kao što je slučaj sa južnom padinom brda Pit.⁴⁷⁵

Različiti su kriteriji i postupci kod određivanja veličine gradina u jadranskim i kontinentalnim (bosansko – hercegovačkim i drugim) prapovijesnim kulturama: mjerenjem površine (platoa) izražene u hektarima, zatim dužine promjera (glavnog) platoa izražene u metrima ili pak mjerenjem njihovog perimetra (opsega) – sveukupne dužine vanjske linije gradine. M. Suić drži kako je površinu gradine ("prostranstvo") s obzirom na raznolikost tlocrtnih formi, sigurnije izražavati dužinom perimetra (opsega).⁴⁷⁶ Prema tom kriteriju, on gradine dijeli na: male (do 500 m dužine perimetra), srednje (od 500 – 1.000 m dužine perimetra) i velike (preko 1.000 m dužine perimetra).⁴⁷⁷

Nadalje, B. Govedarica, određujući veličinu glasinačkih gradina, svrstava ih u: male, s promjerom (dužinom) platoa manjom od 50 metara, srednje, s promjerom (dužinom) platoa od 50 – 100 metara) i velike, s promjerom (dužinom) platoa (100 – 200 m).⁴⁷⁸ Gotovo identičnu podjelu za gradine Istre donosi K. Buršić – Matijašić, koja ih dijeli na: male (s promjerom od 50 metara), srednje (s promjerom od 50 – 100 metara) i velike (s promjerom većim od 100 metara).⁴⁷⁹ Š. Batović, S. Čače i M. Čelhar za gradine na prostoru liburnske kulture ističu kako su dosta veće površinom, nego li na susjednim kulturnim područjima, s tim kako izuzetak čine otoci gdje se pronalazi i manjih gradina.⁴⁸⁰ Prilikom obrade gradina sa prostora srednje Dalmacije, Hercegovine i jugozapadne Bosne, B. Čović njihovu veličinu izražava u m², te napominje kako ovdje postoje gradine gotovo minijaturnog prostora i one vrlo velike,

⁴⁷⁴ Primjerice, za stoku, blago. K. BURŠIĆ – MATIJAŠIĆ, 2008, 87.

⁴⁷⁵ Površinski nalazi s južne padine gradine na brdu Pit uglavnom pripadaju mlađem željeznom dobu. Slična pojava podgrađa izvan fortifikacijskog sustava na kulturno bliskom području dokumentirana je na gradini na brdu Lib, koja je također bila naseljena u mlađe željezno doba. A. BENAC, 1985, 23 – 24. Moguće kako je riječ o tendenciji znakovitoj za razvoj značajnijih gradinskih naselja s kraja željeznog doba, e.g. gradina iznad Ošanića (Daorson). Usp. B. MARIJAN, 2000, 109. Dok, s druge strane, probna iskopavanja padine gradine na brdu Rat nisu dala podatke o njegovom naseobinskom karakteru, što opet možemo dijelom pripisati opsegu samog iskopavanja i erozivnim procesima. V. BARABARIĆ – B. KIRGIN – S. POPOVIĆ, 2008, 471; V. BARBARIĆ, 2015, 597.

⁴⁷⁶ Istim postupkom, pri određivanju veličine gradina služe se i primjerice C. Marchesetti, B. Govedarica, K. Buršić Matijašić. B. GOVEDARICA, 1978, 125; K. BURŠIĆ – MATIJAŠIĆ, 2008, 82 – 84.

⁴⁷⁷ Usp. M. SUIĆ, 1976, 66.

⁴⁷⁸ Usp. B. GOVEDARICA, 1978, 125.

⁴⁷⁹ K. BURŠIĆ – MATIJAŠIĆ, 2008, 82 – 84.

⁴⁸⁰ Š. BATOVIĆ, 1986/2004, 21; M. ČELHAR, 2015, 238 – 241 i cit. literatura.

kompleksne, koje obuhvaćaju površinu i do nekoliko hektara, ali da ipak pretežu one s površinom između 2.000 – 10.000 m².⁴⁸¹ Prema autoru najbrojnije su gradine između 2.000 – 6.000 m², u koje ubraja gotovo polovinu gradina s navedenog područja. Slijede gradine s površinom od 500 – 2.000 m² koje čine oko 30% poznatih gradina, pa gradine s površinom od 6.000 – 20.000 m² u koje spada 11%, gradina. Dok samo 4% gradina ima površinu veću od 20.000 m².⁴⁸²

Danas nam je upotrebom čitavog niza dostupnih digitaliziranih satelitskih, ortofoto i topografskih karata, i uz primjenu namjenskih programskih alata puno lakše i preciznije odrediti veličinu, odnosno površinu gradinskih prostora. S tim kako je u nekim slučajevima sustav bedema, koji štiti gradinu u cijelosti ili pak djelomično, s njezine prirodno nezaštićene strane, kod nekih gradina teže odrediti⁴⁸³ čime je točno određivanje gradinske površine otežano.

Prema kriteriju površine prostora markiranog bedemskim sustavom, izražene u kvadratnim metrima, imotsko – bekijске gradine možemo svrstati u više kategorija (Sl. 322.). Od "malih" gradina s površinom koja ne prelazi 1.000 m², poznajemo ukupno 12 primjeraka.⁴⁸⁴ Gdje se kao najmanja izdvaja gradina Višegrad, s površinom od 282 m², zatim Čapinova gradina s površinom od 489 m², odnosno Šerića gradina i gradina iznad Runovića sa površinom od 607 m², odnosno 648 m². Dok je ostalih sedam gradina iz ove kategorije bliže postavljenoj granici od 1.000 m².

U iduću kategoriju smo svrstali gradine "srednje" veličine, čija se površina prostora markiranog bedemskim sustavom kreće od 1.000 – 5.000 m². Upravo je ova kategorija gradina i najbrojnija, s ukupno 29 primjeraka.⁴⁸⁵ S tim kako tik uz donju granicu od 1.000 m² ubrajamo Spajića

⁴⁸¹ B. ČOVIĆ, 1988, 84. U ovom slučaju autor razmatra površinu "branjenog prostora".

⁴⁸² Također, mali je broj (isto oko 4%) i gradina s vrlo malom površinom (promjera perimetra ispod 30 metara) B. ČOVIĆ, 1987, 464. i citirana literatura.

⁴⁸³ Najčešće uslijed guste vegetacije ili iz razloga što je bedem na dijelovima gradine uništen.

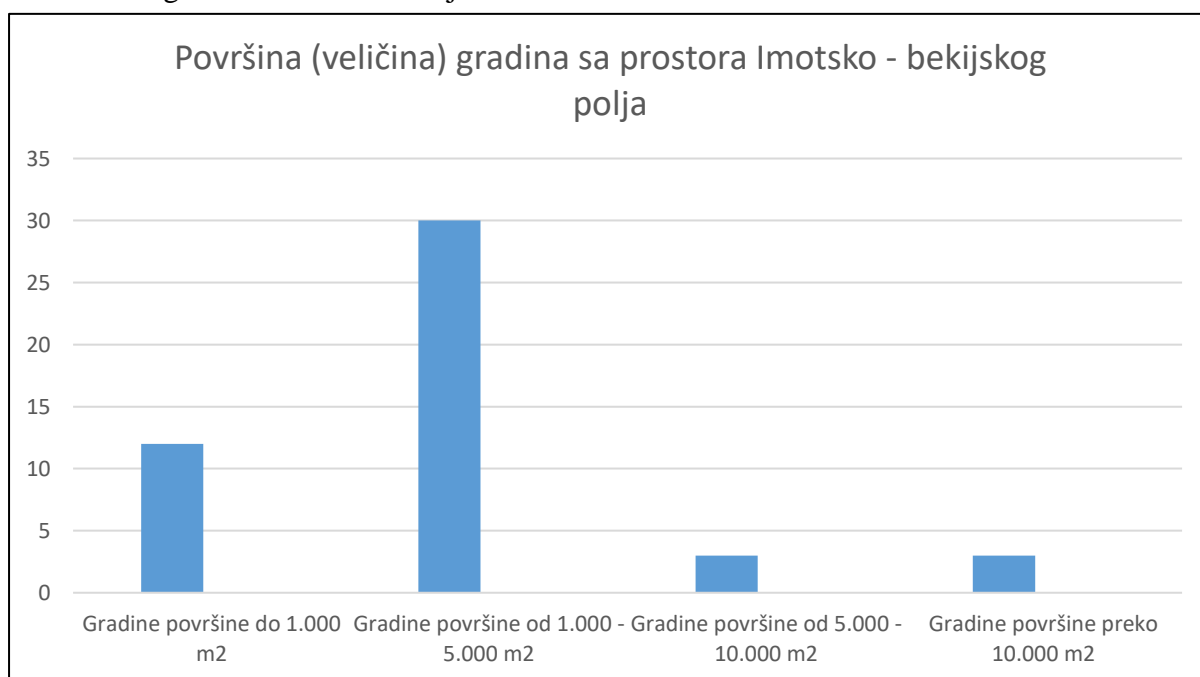
⁴⁸⁴ Riječ je o sljedećim gradinama: Ukradenova gradina, Čapinova gradina, gradina na brdu Dikovača, gradina iznad Runovića, Vrcanova gradina, gradina na brdu Visoka, Šerića gradina, gradina na brdu Gornji Zelenikovac, Palčeva gomila, Mandina gomila, gradina Višegrad i gradina iznad Tolića.

⁴⁸⁵ Gradina ispod Kuka, Sumbulova gradina, Zujića gradina, Mala gradina, gradina na brdu Radež, gradina na brdu Donji Zelenikovac, gradina Samograd, Spajića gradina, gradina iznad Vrućica, gradina na brdu Jalaševac, gradina iznad Prlića, Prgometova gradina, gradina iznad Bobovišća, gradina iznad Knezovića jezera, gradina iznad Budimlića rupe, gradina iznad Nebriževca, Brkića gradina, Barabanova gradina, Šučurova gradina, gradina

gradinu (1.135 m²), Zujića gradinu (1.212 m²) i gradinu iznad Vrućica (1.388 m²), dok se gornjoj granici od 5.000 m², svojom veličinom najviše približavaju gradina iznad Budimlića rupe sa 4.416 m² i gradina na brdu Liskovac sa 4.464 m².

Kategoriji pak "velikih" gradina pripadaju gradine sa površinom između 5.000 – 10.000 m². To su gradina Zidine (5.770 m²), gradina Nad Vrbinom (7.315 m²) i gradina iznad Crvenog jezera (8.751 m²).

Posljednju, četvrtu kategoriju čine tzv. "vrlo velike" gradine, čija površina prelazi 10.000 m². Radi se o većim gradinskim kompleksima od kojih se svojom veličinom izdvaja uži prostor gradine na Kokića glavici koji zauzima skoro 35.000 m². Zatim Trostruka gradina koja zauzima 25.530 m² i gradina na brdu Pit koja zauzima 18.587 m².

Sl. 322. Grafikon s prikazom veličine gradina s prostora Imotsko – bekijskog polja (izradio: T. Tomas)

Također na nalazišta gradinskog tipa sa promatranog prostora bi mogli aplicirati i znatno širu tipološku podjelu. Primjerice prema širini i tehnici gradnje bedema gradina, prema tlocrtnoj dispoziciji i položaju ulaznih segmenata gradina, prema kontinuitetu/diskontinuitetu korištenja gradina i njihovim funkcijama i dr. No s obzirom kako je dio spomenute šire tipološke problematike u radu obrađen kao posebna tematska cjelina, i da za definiranje drugih tipoloških kategorija ne postoje upotrebljivi podatci, podjelu gradina s prostora Imotsko – bekijskog polja ograničili smo na četiri tipa.

na brdu Liskovac, Todorića gradina, gradina na brdu Babnjača, Majića gradina, gradina u Vinjanim Donjim, gradina iznad Župića doca, Opačkova gradina, gradina na brdu Malič, gradina na brdu Stranjik, gradina u Višnjici.

8. KRONOLOGIJA

Kronologija gradina Imotsko – bekijskog polja uglavnom se temelji na površinskim arheološkim nalazima, uz to mahom netipičnim – kronološki (kulturno) slabo osjetljivima, skupljanima kroz duže vrijeme od različitih istraživača i uglavnom bez sustavne dokumentacije (i kartiranja) njihove prostorne strukturiranosti (gustoće, opsega, količine, sačuvanosti i slično).⁴⁸⁶ Stoga su se imotsko – bekijske gradine, kao uostalom i mnoge druge, također neiskopane, iz njihovog užeg ili šireg okruženja datirale tek u široke vremenske okvire od prapovijesti (brončano i željezno doba), antike do srednjeg vijeka.⁴⁸⁷

Najstariji nalaz koji dovodimo u vezu s gradinama imotsko – bekijskog prostora je ulomak slikane keramičke posude iz vremena kasnog neolitika, koji je pronađen na gradini na brdu Pit.⁴⁸⁸ Slični sporadični, slučajni neolitički nalazi poznati su i s drugih gradina kulturno i prirodno bliskih područja.⁴⁸⁹ Kako su u svim tim kontekstima marginalna pojava, ne utječu bitno na kronologiju vezanu za pojavu nalazišta gradinskog tipa. Sličnu konstataciju možemo upotrijebiti i za vrijeme razvijenog eneolitika. Naime, s gradina imotsko – bekijske mikroregije i nešto šireg, kulturno bliskog područja, dokumentirana je arheološka građa iz tog vremena. Bilo u smislu postojanja kulturnog sloja kao što je slučaj s gradinom Guvnine i gradinom na položaju Sv. Petar.⁴⁹⁰ Bilo u smislu postojanja tipičnih keramičkih ulomaka, kao na Džakulinoj

⁴⁸⁶ Također je sasvim izvjesno kako je podatke vezane za pokretnu arheološku građu i opise kulturnih slojeva sa određenih nalazišta gradinskog tipa P. Oreč dobio iskopavanjem probnih sondi (dimenzija 1 x 1 metar). P. OREČ, 1984, 126. Međutim bilo kakva dokumentacija vezana za iskopavanja nedostaje.

⁴⁸⁷ P. OREČ, 1978, 223, 225, 226, 228, 229, 229 – 230, 239; P. OREČ, 1984, 108 – 109, 109 – 110, 111, 117; Đ. BASLER, 1988, 326; T. GLAVAŠ, 1988, 326; B. MARIJANOVIĆ – I. MARIJANOVIĆ, 1988, 326; P. OREČ – V. PAŠKVALIN, 1988, 326; P. OREČ, 1988, 321, 326, 327, 328, 333, 336; P. OREČ, 1992 – 1997, 73, 94; L.J. GUDELJ, 2016, 42, 67, 71, 73, 75, 77, 79, 84, 85, 89, 90, 93.

⁴⁸⁸ P. OREČ, 1978, 223.

⁴⁸⁹ Primjerice s Bilokapića gradine u Sinjskom polju, gradine Biranj na zapadnom dijelu Kozjaka i gradini Rat iznad Ložišća. Usp. A. MILOŠEVIĆ, 1987, 16 – 17; V. BARBARIĆ, 2010, 155 i; I. ŠUTA, 2013 – a, 100; I. ŠUTA, 2016, 36 – 37. Kao i vjerojatno gradine Sv. Petar u Makarskoj. M. TOMASOVIĆ, 2015, 600.

⁴⁹⁰ B. MARIJANOVIĆ, 2003, 44; M. TOMASOVIĆ, 2012, 623 – 625; M. TOMASOVIĆ, 2015, 600; M. TOMASOVIĆ, 2016, 698. Međutim, probna i zaštitna iskopavanja objavljena u Hrvatskom arheološkom godišnjaku, a koje smo citirali u radu, po zadanoj formi su znatno sažeta i redovito ih prati nedostatak tehničke i foto dokumentacije.

glavici i Jasočkoj gradini (u blizini Stoca) ili gradini Biranj (na Kozjaku).⁴⁹¹ Dok poblizje okolnosti o eneolitičkoj građi s konkretnog imotsko – bekijskog prostora, gradine na brdu Pit, za koju podatke donosi P. Oreč, nedostaju.⁴⁹² Naime, autor je prilikom sondiranja gradine na brdu Pit, pojedine prikupljene keramičke ulomke okarakterizirao kao eneolitičke. Što i može biti slučaj, kako smo i vidjeli na primjerima gradina s kulturno bliskih područja.⁴⁹³ Tim više, jer je eneolitik vrlo dobro dokumentiran na samom prostoru imotsko – bekijske mikroregije.⁴⁹⁴ Ono što je bitno napomenuti jest činjenica, kako u niti jednom slučaju ne možemo govoriti da je u to vrijeme, (u vrijeme razvijenog eneolitika), na spomenutim nalazištima, podignuta gradina!⁴⁹⁵ Izuzetak bi po tom pitanju mogla predstavljati gradina Okruglo u Radešiću kod Sinja. Gdje prema B. Govedarici, pokretna arheološka građa iz vremena razvijenog eneolitika odgovara podizanju kamenog suhozidnog bedema.⁴⁹⁶

Period starije faze ranog brončanog doba obilježen pojavama klasične cetinske kulture, također je dokumentiran na prostoru imotsko – bekijske mikroregije (Karta 8).⁴⁹⁷ Uz već spomenutu

⁴⁹¹ B. MARIJANOVIĆ, 1982, 223; B. MARIJANOVIĆ, 1988 – a, 182; I. ŠUTA, 2016, 36. U literaturi se spominje i nalazište na položaju Aladinsko brdo, na kojemu su između ostalog pronađeni i ulomci keramike iz razvijenog eneolitika. Međutim, sam gradinski karakter nalazišta je upitan.

⁴⁹² P. OREČ, 1978, 222 – 224; P. OREČ, 1988 – g, 332 – 333.

⁴⁹³ No, kako je već spomenuto (poglavlje 4. Povijest istraživanja) bilo kakva dokumentacija sa spomenutih sondiranja koje je na određenim gradinama imotsko – bekijske mikroregije i prostora zapadne Hercegovine izvršio P. Oreč, nedostaje.

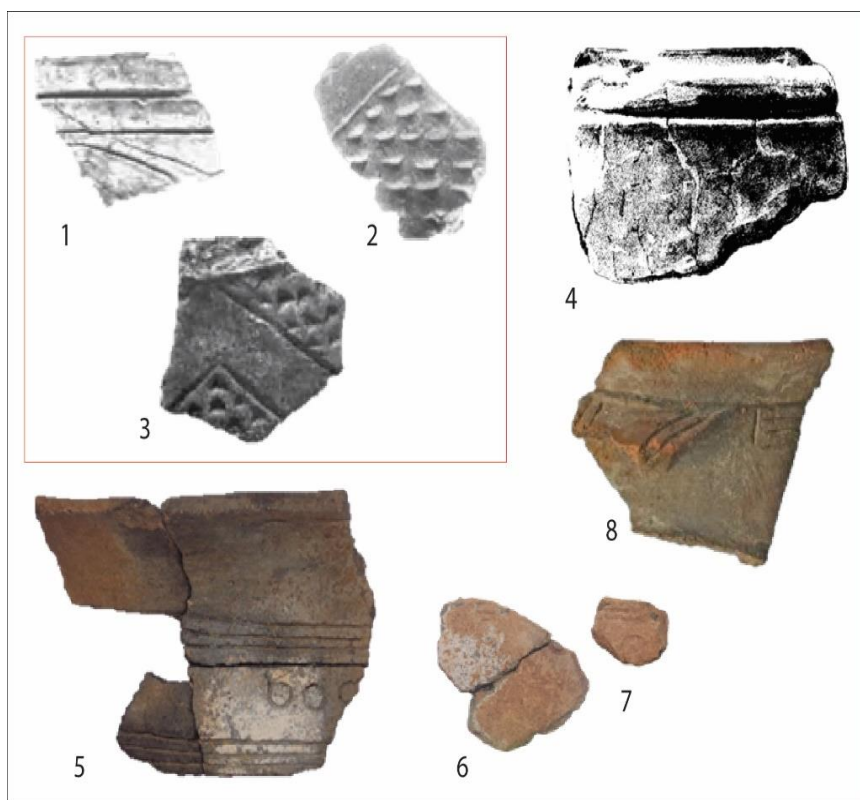
⁴⁹⁴ Pri tome prvenstveno mislimo na fazu II – c i III – a Ravlića pećine. B. MARIJANOVIĆ, 2010, 88, 90 – 95 i d. U tom kontekstu treba spomenuti i slučajne nalaze bakrenih sjekira (koje pak datiramo u vrijeme ranog eneolitika) s prostora Gruda, Podosoja, Vinjana i Gorice. I. BULIĆ, 1892, 23, 56; I. MAROVIĆ, 1953, 130 – 131, Tab. II, 1; B. ČOVIĆ, 1976 – a, 281, Sl. 1.

⁴⁹⁵ B. MARIJANOVIĆ, 2000, 12.

⁴⁹⁶ Prema B. Govedarici Protocetinski facijes. B. GOVEDARICA, 1989, 116. Međutim, konkretna objava iskopavanja još nije urađena.

⁴⁹⁷ Cetinska kultura pripada vremenu razvijenog eneolitika i ranog brončanog doba. Prema periodizaciji I. Marovića i B. Čovića dijelimo je na tri faze: 1. faza pripada vremenu razvijenog eneolitika i početnoj etapi ranog brončanog doba (Br. A₁); 2. klasična faza pripada ostatku starijeg dijela ranog brončanog doba (Br. A₁) i dijelu (Br. A₂), te posljednja 3. faza pripada vremenu ostatka druge polovine ranog brončanog doba (Br. A₂) i samom početku srednjeg brončanog doba (Br. B₁). Matično područje cetinske kulture svakako čini zaleđe srednjeg dijela obale istočnog Jadrana *i. d.* Zagora i dio Hercegovine. I. MAROVIĆ – B. ČOVIĆ, 1983, 195 – 201. Dok tzv. cetinski fenomen pronalazimo na gotovo cijelom potezu istočne obale Jadrana s pripadajućim zaleđem, kao i na dijelovima zapadne obale Jadrana (osobito u Apuliji), zatim jugoistočnoj Bosni, Albaniji, Grčkoj (Olimpija, Lerna IV), Malti (Tarxien) itd.

Ravlića pećinu, odnosno njenu III – b fazu (Sl. 323, 8.).⁴⁹⁸ Klasičnu cetinsku kulturu pronalazimo i unutar grobnog konteksta, točnije istražene gomile iz Drinovaca što govori o njenom snažnom prisustvu na spomenutom prostoru (Sl. 323, 5 – 7.).⁴⁹⁹

Sl. 323. 1 – 7. Ulomci "cetinske keramike" s Trostruke gradine, s gradine na brdu Nečajno, iz gomile u Drinovcima i Ravlića pećine (prema: B. ČOVIĆ, 1989; B. MARIJANOVIĆ, 2010; T. TOMAS, 2017.)

Dok s druge strane, cetinsku kulturu na gradinama pronalazimo samo sporadično, unutar posušskog kulturnog sustava. Primjerice, poznato nam je nekoliko ulomaka cetinske keramike s Trostruke gradine (Sl., 323, 1 –

3.).⁵⁰⁰ Također, jedan ulomak keramike cetinske kulture pronađen je i prilikom iskopavanja obližnje gradine Nečajno (Sl. 323, 4.),⁵⁰¹ koja je pak relativno starija od Trostruke gradine.⁵⁰² Slična situacija je i sa gradinama s kulturno bliskih područja.⁵⁰³

⁴⁹⁸ B. MARIJANOVIĆ, 2010, 95 i d.

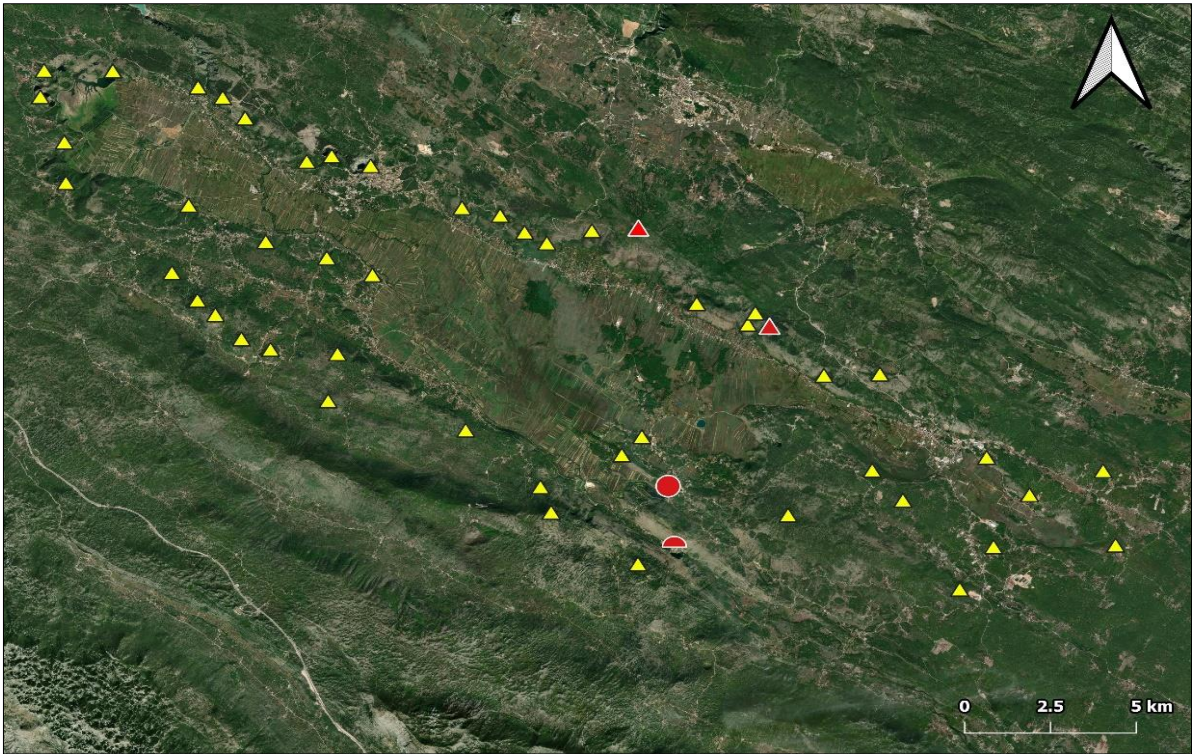
⁴⁹⁹ T. TOMAS, 2017, 9 i d. Kao i na prostoru obližnjeg Zagvozda. B. OLUJIĆ, 2012, 55 i d.

⁵⁰⁰ B. ČOVIĆ, 1983, 139; B. ČOVIĆ, 1989, T XII, 3, 4, 6; T XIII, 3, 3 – a.

⁵⁰¹ B. ČOVIĆ, 1983, 139, T XIX, 2; B. ČOVIĆ, 1989, T VIII, 2.

⁵⁰² Pri tome treba spomenuti činjenicu kako su ti ulomci cetinske keramike pronađeni u donjem dijelu sloja Trostruke gradine. B. ČOVIĆ, 1983, 139.

⁵⁰³ Ulomci keramike klasične cetinske kulture pronađeni su na gradini Krstina (iznad Graca kod Posušja). Naime riječ je o omanjem gradinskom objektu na kojemu kulturni sloj gotovo nedostaje. P. OREČ, 1978, 203 – 205, T XIV, 8 – 15. Također, u izvještaju o zaštitnom iskopavanju gradine Veli Bijać (kod Kaštel Štafilića) navodi se pokretna arheološka građa koja se pripisuje cetinskoj kulturi. M. GOGALA – D. VELA, 2016, 798.

Karta 8. Nalazišta s promatranog prostora Imotsko – bekijskog polja s nalazima cetinske kulture – Trostruka gradina i gradina na brdu Nečajno, Ravlića pećina i gomila u Drinovcima (izvor: QGIS; izradio: T. Tomas)

Sam odnos cetinske i posuške kulture još u dovoljnoj mjeri nije razrađen. No, i današnje stanje istraženosti nudi nam određene korisne orijentire koji nam mogu biti od pomoći u rasvjetljavanju izvjesnih elemenata po pitanju njihovog odnosa na prostoru imotsko – bekijske, i nešto šire kulturne regije. Tako je još B. Čović zaključio kako prostor zapadne Hercegovine u rano brončano doba pripada širem arealu rasprostiranja cetinske kulture, iako je evidentno kako ta kultura nije dominantna pojava na spomenutom prostoru.⁵⁰⁴ Također, *a priori* na temelju nalaza iz Škarinog samograda, gdje se u jasno stratificiranom kontekstu nalazišta, tipična keramika posuške kulture počinje javljati već u srednjem dijelu cetinskog sloja, odnosno drugoj (klasičnoj) fazi cetinske kulture. Dok će isti postati brojniji u mlađem dijelu cetinskog sloja (trećoj fazi cetinske kulture), gdje tipična cetinska ornamentika gotovo iščezava.⁵⁰⁵ Isto tako, na temelju već spomenutih cetinskih nalaza unutar nalazišta posuške kulture gradine Nečajno i Trostruke gradine, B. Čović smatra kako je odnos cetinske i posuške kulture, u ranom brončanom dobu, ne samo sinkron, nego i koegzistentan, jer se njihova područja rasprostiranja djelomično podudaraju (prvenstveno prostor srednje Dalmacije i

⁵⁰⁴ B. ČOVIĆ, 1983, 138.

⁵⁰⁵ B. ČOVIĆ, 1983, 139.

zapadne Hercegovine).⁵⁰⁶ Stoga su i spomenuti nalazi prije svega rezultat povremenih kontakata do koji je dolazilo između nositelja cetinske i posuške kulture. S tim da po pitanju date problematike postoje i drugačija mišljenja.⁵⁰⁷ Na današnjem stupnju istraženosti, sasvim je evidentno kako cetinski materijal pronalazimo mahom u spiljama i grobnim gomilama, dok je na nalazištima gradinskog tipa sasvim sporadičan ili nedostaje.⁵⁰⁸

Posuška kultura⁵⁰⁹ solidno je dokumentirana na prostoru Imotsko – bekijske mikroregije (Karta 9.). Pri tome mislimo na fazu IV Ravlića pećine,⁵¹⁰ nalaze sa sustavno iskopavane Trostruke gradine,⁵¹¹ (kao i obližnje gradine Nečajno),⁵¹² nalaze iz grobne gomile iz Cerova Doca,⁵¹³ te tipične površinske (i slučajne) nalaze s određenih gradina (gradine na brdu Veliki Malič, Majića gradine, gradine na brdu Pit).⁵¹⁴ Najstarija, Nečajno faza Posuške kulture (Br. A₁) djelomično je dokumentirana u već spomenutoj Ravlića pećini – faza IV,⁵¹⁵ dok na gradinama

⁵⁰⁶ B. ČOVIĆ, 1989, 93 – 94.

⁵⁰⁷ Primjerice, B. GOVEDARICA, prvenstveno na temelju nedostataka nalaza cetinske i posuške kulture u zatvorenim cjelinama, drži da one nisu sinkrone i koegzistentne, već cetinsku nasljeđuje posuška kultura. Smatra da pojava arheološke građe posuške kulture unutar cetinskog konteksta i obratno, može biti i rezultat kratkotrajnog boravka nositelja cetinske kulture prije osnivanja posuških naselja ili kao rezultat određenih kontakata u početnim fazama posuške kulture. B. GOVEDARICA, 1989, 164 i d.

⁵⁰⁸ B. Čović drži da su navedene razlike prouzrokovane primjenom različitih privrednih strategija. B. ČOVIĆ, 1989, 95.

⁵⁰⁹ Posuška kultura obilježava vrijeme ranog i srednjeg brončanog doba. B. Čović je razvoj posuške kulture podijelio na tri faze: 1. faza (Nečajno) pripada vremenu starijeg dijela ranog brončanog doba (Br. A₁); 2. faza (Sovići) pripada vremenu mlađeg dijela ranog brončanog doba (Br. A₂) i početnom dijelu srednjeg brončanog doba (Br. B₁) i 3. faza (Gagrice – Hatelji) pripada vremenu srednjeg brončanog doba (ostatak Br. B₁ – Br. C?). B. ČOVIĆ, 1989, 70 – 79, 91 – 99, sl. 16. Posuška kultura tipična je pojava za prostor Hercegovine (s naglaskom na zapadni dio), glavninu Dalmacije (s naglaskom na srednju Dalmaciju) i dijela jugozapadne Bosne. S tim da njene elemente također pronalazimo i nešto van granica spomenutih područja.

⁵¹⁰ B. MARIJANOVIĆ 2010, 103 – 105.

⁵¹¹ B. ČOVIĆ, 1989, 66 – 67 i d.

⁵¹² B. ČOVIĆ, 1989, 63 – 65 i d.

⁵¹³ T. ANĐELIĆ, 1969, 112.

⁵¹⁴ Tu bi mogli ubrojiti i naselje razbijenog tipa na položaju Pojilo smješteno pri sjevernom rubu Imotsko – bekijskog polja. Probno sondiranje izvršio je B. Marijanović čime je detektiran tanji kulturni sloj s pokretnom građom iz vremena ranog brončanog doba. Rezultati istraživanja nisu objavljeni. B. MARIJANOVIĆ, 1988, 333. Sličnu situaciju možemo očekivati i na položaju Otok, također na površini središnjeg dijela polja približno na granici Runovića i Drinovaca. LJ. GUDELJ, 2001, 203

⁵¹⁵ B. MARIJANOVIĆ, 2010, T LXXXIV, T LXXXVI, 4, T LXXXVII.

obrađenog prostora mikroregije zasada nedostaje (osim u smislu određenih površinskih nalaza). S tim kako je na obližnjoj eponimnoj gradini na brdu Nečajno, izuzetno dokumentirana. Gdje je iskopavanjem utvrđeno postojanje jednoslojnog naselja obilježenog keramičkom građom sa snažnim eneolitskim tradicijama kao i sa tipičnim plastičnim dekorativnim elementima (Sl. 324 – 325.). Na temelju čega je u konačnici i određena relativno kronološka pozicija Nečajna unutar brončanog doba kulturne makroregije.⁵¹⁶ S obzirom na brojnost gradina i njihov gust raspored, kao i na izvjesne površinske nalaze, za očekivati je kako i na prostoru imotsko – bekijске mikroregije možemo očekivati gradine koje su osnovane u Nečajno fazi posuške kulture.⁵¹⁷ U prvom redu mislimo na gradinu na brdu Veliki Malič, gdje je prilikom terenskog pregleda pronađen tipičan ulomak keramičke posude. Riječ je o dijelu trbuha koji je ukrašen sa dva paralelno postavljena vertikalna rebra (Sl. 327. – 4.). Najbliže analogije takvom načinu ukrašavanja pronalazimo upravo na gradini na brdu Nečajno.⁵¹⁸ U slučaju spomenutog nalaza s gradine na brdu Veliki Malič, čak i ne možemo govoriti o "klasičnom" površinskom nalazu, lišenog užih kontekstualnih, prostornih odnosa unutar samog nalazišta. Jer je spomenuti keramički ulomak pronađen u profilu oštećenog kulturnog sloja na akropolskom dijelu gradine, što bi moglo ići u prilog postojanju naselja na gradini u vrijeme starijeg dijela ranog brončanog doba. Također, u vrijeme ranog bronačnog doba datira se i slučajan nalaz kamene sjekire koji potječe s gradine na brdu Pit (Sl. 327. –

⁵¹⁶ B. ČOVIĆ, 1989, 70 – 75. Spomenuti elementi su na kulturno bliskom području dokumentirani i iskopavanjem gradine Veliki gradac u Privali na području Duvanjskog polja (stariji dio Privala – A faze/sloja). B. GOVEDARICA, 1982, 111 – 118, 122 – 128. Također, s kulturno bliskih područja ovoj fazi bi mogli pripisati i neke od nalaza s gradina koje je sondirao P. Oreč (Gornji Konjovac u Broćancu kod Posušja, Orlov kuk kod Čitluka kod Posušja i Plišivica u Vinjanima kod Posušja). P. OREČ, 1978, 199, 215 – 216, 220 – 224. kao i nalaze s Aladinskog brda (iako za nalazište na položaju Aladinsko brdo nedostaju elementi prema kojima bi ga svrstali u red nalazišta gradinskog tipa) i Prenjsko – Opličičke gradine. B. ČOVIĆ, 1989, 70. A moguće i sa gradine Biranj i Ostrog – Balvan. I. ŠUTA, 2016, 31 – 35. Isto tako, vremenu ranog brončanog doba (vjerojatno fazi Nečajno) možemo atribuirati i brončani trijangularni bodež pronađen u grobu gomile u Sopi kod "posuških" Vinjana. P. OREČ, 1978, 185 – 186; B. ČOVIĆ, 1989, 86.

⁵¹⁷ Također, B. Čović drži kako upravo od ranog brončanog doba, na prostoru promatrane kulturne regije gradinski tip naselja i općenito gradine kao jedan specifičan fenomen u okviru arheoloških nalazišta postaju vodeća vrsta. Sličnu konstataciju iznosi i B. Govedarica. B. ČOVIĆ, 1984, 110; B. GOVEDARICA, 1989, 150.

⁵¹⁸ B. ČOVIĆ, 1989, 73, T V, 2, 4. Sličan način ukrašavanja pronalazimo i na jednom ulomku keramičke posude na Trostrukoj gradini, no ipak sa izvjesnim razlikama. B. ČOVIĆ, 1989, 77, T XII, 2.

1.).⁵¹⁹ Navedenom vremenskom i kulturnom kontekstu mogli bi pripisati i slučajan nalaza igle unjetečkog tipa sa šireg prostora Postranja.⁵²⁰

Sl. 324 – 325. Keramički nalazi posuške kulture s gradine na brdu Nečajno (foto: T. Tomas)

Na prostoru imotsko – bekijske mikroregije, jedini sigurni kronološki reper koji vežemo za osnivanje nalazišta gradinskog tipa jeste kulturni sloj iskopan na Trostrukoj gradini. Sloj je kulturno homogen i na temelju keramičke građe unutar koje prevladava licenska keramika (Sl. 326.), a možemo ga datirati u drugu polovinu ranog brončanog doba i u sam početak srednjeg brončanog doba (Br. A₂ – početak Br. B₁).⁵²¹ Unutar faze Sovići posuške kulture možemo odrediti i tipični ulomak keramičke posude s licenskim ukrasom pronađen na Majića gradini, što bi donekle moglo indicirati kako je i ona mogla biti naseljena u vrijeme druge polovice ranog i početka srednjeg brončanog doba (Sl. 327. – 2.).⁵²² Također, faza Sovići je na prostoru imotsko – bekijske mikroregije zastupljena i s dijelom nalaza iz Ravlića pećine – faza IV (Sl. 327. – 3.).⁵²³

⁵¹⁹ B. ČOVIĆ, 1957, 244 – 245, Sl. 2.

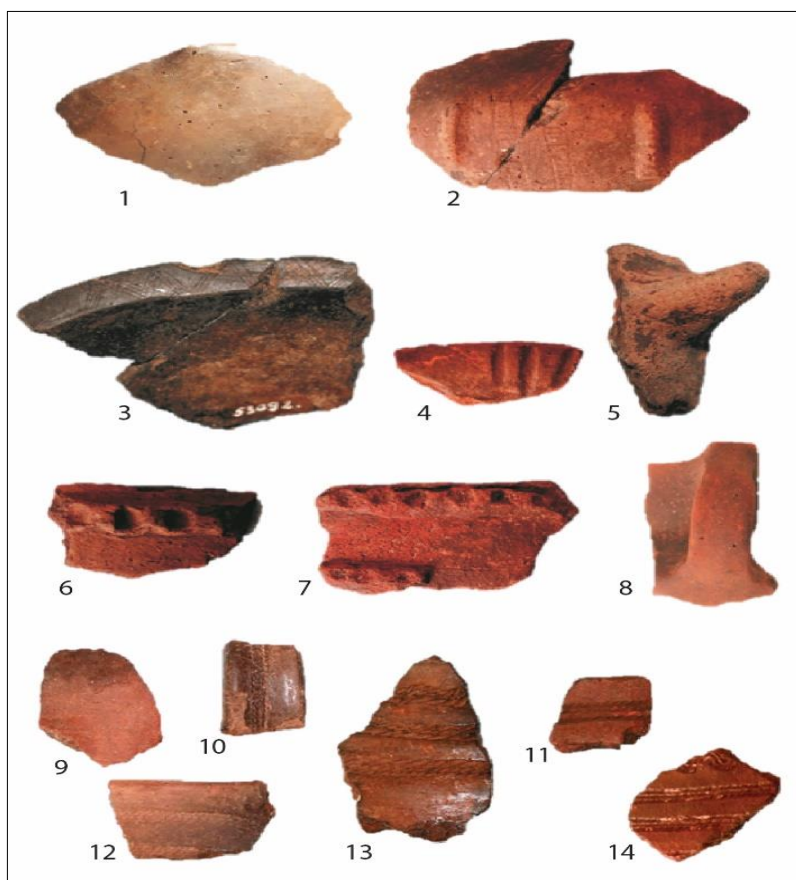
⁵²⁰ B. GOVEDARICA, 1989, 159, 168, T XXXVII, 3.

⁵²¹ B. ČOVIĆ, 1989, 75 – 78, Sl. 16.

⁵²² T. TOMAS, 2016, 7 i d. Keramički ulomak s licenskim ukrasom s Majića gradine pronađen je uz sjeverni rub platoa gradine, uz bedem, gdje je se nakon urušavanja gornjeg sloja kamena sa bedema ukazala znatnija količina kulturnog sloja.

⁵²³ B. MARIJANOVIĆ, 2010, T LXXXV, LXXXVI, 1, 2. Od iskopanih nalazišta gradinskog tipa sa nešto širih, kulturno bliskih područja izdvajamo mlađu dio faze Privala – A i Privalu – B fazu s Velikog graca kod Privale na Duvanjskom polju. B. ČOVIĆ, 1989, 75 i d.

Posude ukrašene licenskom ornamentikom predstavljaju relativno čest nalaz unutar

keramografije Sovići faze posuške kulture.⁵²⁴ Analizom materijala iz sigurnog arheološkog konteksta (zatvorenih nalaza i stratigrafije sustavno iskopavanih naselja) s prostora tzv. južnog areala rasprostiranja licenske keramike. Relativno kronološka pozicija licenske keramike jasno je određena, kraja ranog i početka srednjeg brončanog doba.⁵²⁵

Sl. 326. Keramički nalazi posuške kulture s Trostruke gradine (foto: T. Tomas)

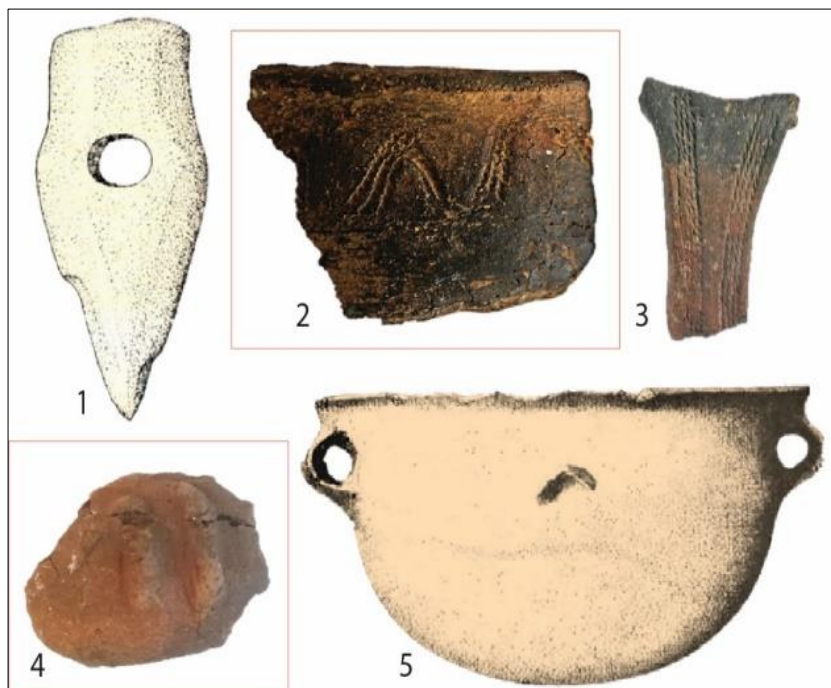
Indicije koje bi potvrdile autohton razvoj licenske keramike na njenom "južnom" arealu rasprostiranja ne postoje, stoga se pretpostavlja njeno sjeverno porijeklo.⁵²⁶ Također, za definiranje prirode i karaktera prodora lenskog ornamenta na jug, postojeći kontekstualni podatci nam ne dopuštaju stvaranje nekog solidnijeg interpretativnog modela. Stoga se u ovom

⁵²⁴ Primjerice na Trostrukoju gradini u Sovićima skoro $\frac{3}{4}$ keramike srednje i fine fature otpada na lencsku B. ČOVIĆ, 1989, 70, 75, 77. i d.

⁵²⁵ Radi se o nalazima lencske keramike koje vežemo za mlađi ukop u tumulu – 1 na nalazištu Živalji (Obrovac kod Sinja). Koji se prema tipološkoj analizi skupnih nalaza datira u sam kraj stupnja Br. A₂. Od ostalih nalazišta u komparativnom smislu, svakako se kao važni reperi izdvajaju višeslojna, sustavno istražena nalazišta, Pod kod Bugojna i Varvara kod vrela Rame. Primjerice na nalazištu Pod, nalazi lencske keramike pozicioniraju se u kratkotrajnu fazu Pod – A₂, koja korespondira sa krajem ranog i početkom srednjeg brončanog doba (Br. A₂ – Br. B₁). Što je dodatno potvrđeno i elementima Poda – A₂ koje pronalazimo u Varvara A₃ fazi, koja se također datira u završnu fazu ranog i početak srednjeg brončanog doba. B. ČOVIĆ, 1978, 57 – 60; B. ČOVIĆ – I. MAROVIĆ, 1983, 207 – 209, 214, T XXXIV, 1 – 6; B. ČOVIĆ, 1989 – a, 20 – 21.

⁵²⁶ B. ČOVIĆ, 1983, 158. Veze između sjevernog i južnog areala lencske keramike i dalje su predmetom rasprava, a kao glavni problem se nameću mehanizmi i pravci njenog širenja. K. VINSKI GASPARINI, 1983, 490; B. Govedarica, 1989, 167; B. ČOVIĆ, 1989 – a, 24.

trenutku, moramo zadovoljiti s konstatacijom, kako se radi o stilu ukrašavanja koji se kao jedna ornamentalna atrakcija vrlo brzo proširio, bez konkretnijih kulturnih implikacija.⁵²⁷

Sl. 327. 1 – 5. Keramički nalazi posuške kulture s prostora Imotsko – bekijskog polja (foto: T. Tomas; prema: T. ANĐELIĆ, 1962; B. ČOVIĆ, 1989; B. MARIJANOVIĆ, 2012; T. TOMAS, 2016.)

Sljedeća faza posuške kulture Gagrica – Hatelji⁵²⁸, kako je i sam B. Čović naglasio: „uvrštena je u studiju o posuškoj kulturi u provizornoj formi da bi se naglasilo

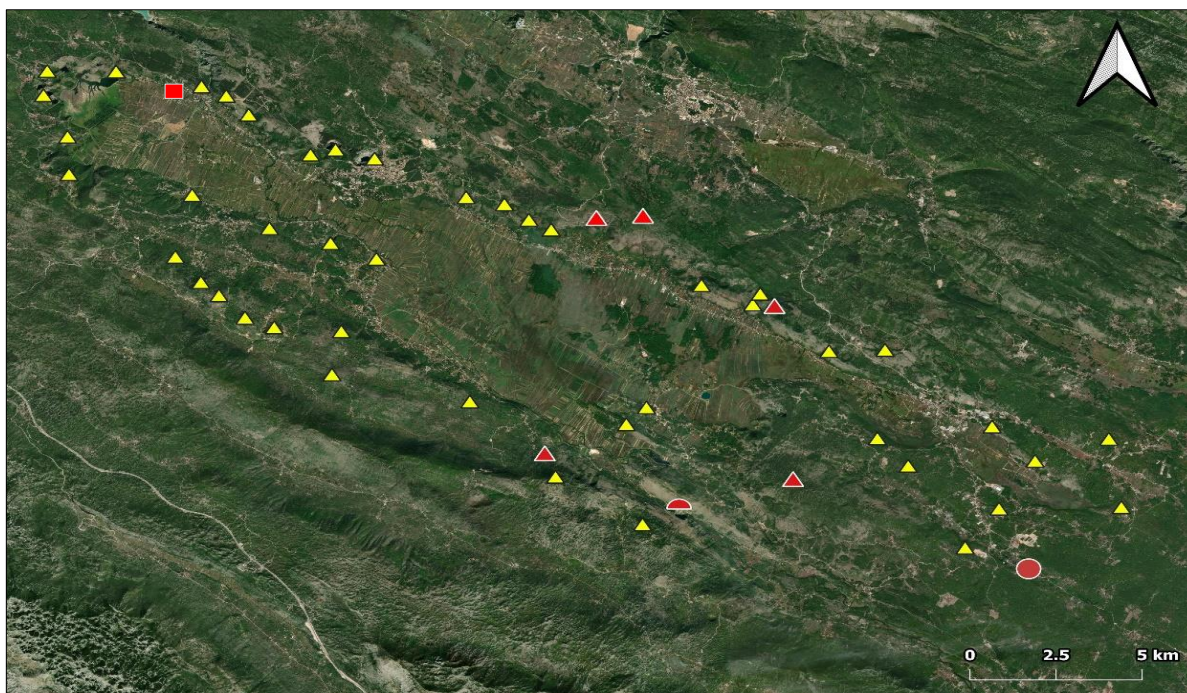
kontinuirano trajanje te kulture tokom srednjeg bronzanog doba (približno: Brz. B₂ – C srednjoevropske podjele) i markirale osnovne karakteristike tog kasnog razvoja.”⁵²⁹ Dakle, kompletniji prikaz ove faze biti će moguć tek upotpunjavanjem podacima s budućih iskopavanja. Faza Gagrice – Hatelji zasada nije dokumentirana na gradinama s područja imotsko – bekijske mikroregije. No, s obzirom na nalaze iz grobne gomile iz Cerova Doca, ta mogućnost nije isključena (327. – 5.).⁵³⁰

⁵²⁷ B. MARIJAN, 2003, 111. Da se licenski ornament uspješno uklopio i prilagodio mjesnim formativnim procesima, dokazuje činjenica kako ga pronalazimo apliciranog isključivo na proizvode tradicionalne, mjesne keramografije

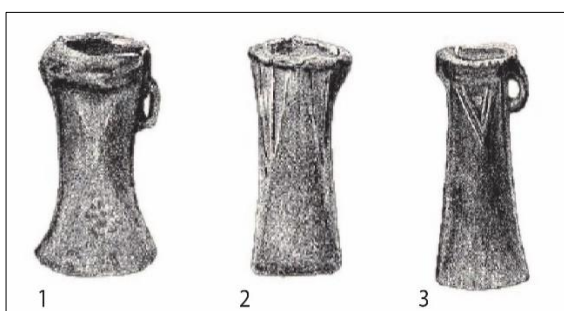
⁵²⁸ Izdvojena je zahvaljujući iskopavanjem eponimnog nalazišta gradinskog tipa (tj. njegove II. faze) na položaju Guvnine, (Gagrice – Lokve) kod Čapljine. B. ČOVIĆ, 1989, 78.

⁵²⁹ Vrlo je vjerojatno da fazi Gagrice – Hatelji pripada još dosta nalazišta s prostora rasprostiranja Posuške kulture, gdje pronalazimo izvjesne površinske nalaze, dovoljne međutim samo za njihovo kulturno atribuiranje, ali ne i za užu kronološku determinaciju. B. ČOVIĆ, 1989, 78.

⁵³⁰ T. ANĐELIĆ, 1962, 112, Sl. 2. Određene nalaze izložene u stalnom postavu Zavičajnog muzeja u Imotskome (prvenstveno tu mislimo na rekonstruiran keramički lonac), možemo također atribuirati periodu srednjeg bronzanog doba. Također, srednje bronzano doba detektirano je iskopavanjem gradina sa nešto šireg, kulturno bliskog područja (gradina na brdu Putalj, gradina Ostrog – Balvan, gradini Rat iznad Ložišća i sl.). S. ČAČE, 2001, 33 i d; I. ŠUTA, 2016, 35. Kao i sojeničarskog naselja na Dugišu kod Sinja. I. MAROVIĆ, 2001, 255 – 256.

Karta 9 . Nalazišta s promatranog prostora Imotsko – bekijskog polja s nalazima posuške kulture – Trostruka gradina, gradina na brdu Nečajno, gradina na brdu Pit, Majića gradina, gradina na brdu Veliki Malič, Ravliča pećina, gomila u Cerovom Docu i Postranje (izvor: QGIS; izradio: T. Tomas)

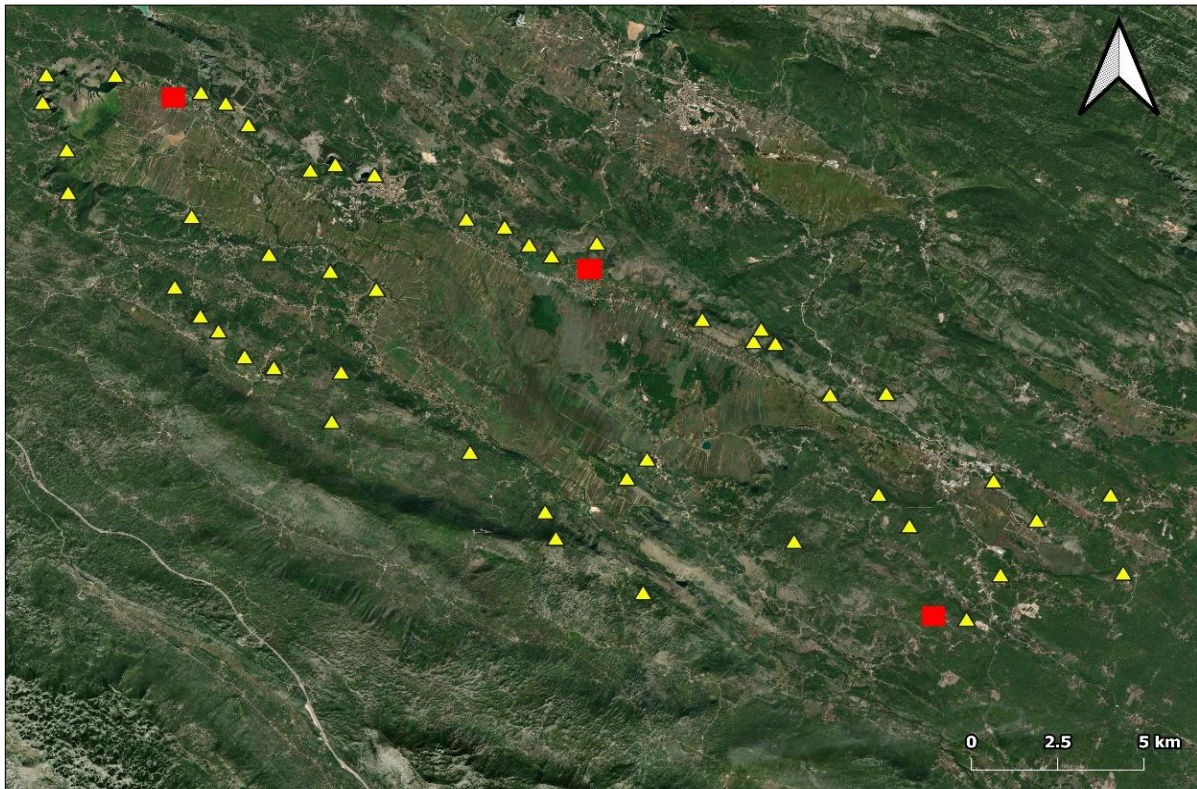
Sl. 328. Slučajni nalazi tzv. šupljih brončanih sjekira (prema: V. ČURČIĆ, 1907.)

Za vrijeme kasnog brončanog kao i čitavog željeznog doba, podatci s iskopavanja gradina imotsko – bekijske mikroregije nedostaju. Dok su općenito, nalazi iz vremena kasnog brončanog doba promatrane mikroregije oskudni i svedeni su na svega nekoliko slučajnih nalaza (Sl. 328; Karta 10.).⁵³¹ Nadalje, kao jedan od temeljnih problema, ne samo imotsko – bekijske mikroregije, nego i šireg kulturno bliskog prostora je nedostatak sustavno istraženih naselja iz vremena kasnog brončanog i željeznog doba. Što je u konačnici rezultiralo nedostatkom stabilnog tipološkog uzorka keramičke građe.⁵³² U tom smislu treba izdvojiti sondirana nalazišta gradinskog tipa sa prostora Duvanjskog polja, Livanjskog polja, Glamočkog polja, Buškog blata (Veliki gradac na Privali – faza Privala – C, gradina Grkovci,

⁵³¹ Radi se o slučajnom nalazu tzv šupljih brončanih sjekira tipa kelt, jedan iz Gorice i šest iz Ružića. V. ČURČIĆ, 1907, 205, T I, 8, 9, 10. Isto tako jedan broj kopalja koji potječu iz ravnih grobova ispod Kokića glavice možemo datirati u vrijeme brončanog doba. I. MAROVIĆ, 1981, 7 i d; Š. BATOVIĆ, 1983, 344. Promatranom vremenskom okviru možemo pridodati i ulomak keramičke posude izdvojen iz prapovijesnog sloja s nalazišta Šamatorje (Gorica), u podnožju gradine na brdu Pit. Usp. T. TOMAS, 2020, 172, kat. br. 2.

⁵³² U novije vrijeme, obol rješavanju spomenute problematike dao je Vedran Barbarić. V. BARBARIĆ, 2012.

Reljina gradina, Velika gradina u Petrovićima, gradina Letke i gradina Buhovo) s posebnim naglaskom na gradinu u Koritima gdje su provedena sustavna arheološka iskopavanja nešto obimnijeg karaktera.⁵³³

Karta 10 . Nalazišta s promatranog prostora Imotsko – bekijskog polja s nalazima kasnog brončanog doba – Postranje, Gorica, Ružići (izvor: QGIS; izradio: T. Tomas)

⁵³³ B. GOVEDARICA, 1982, 117 i d; A. BENAC, 1985, 11 i d. Također, iz neposredne blizine, sondiranjem slojeva gradine Batingrad kod Posušja prikupljeni su ulomci posuda sa tzv. "zašiljenim obodima", za koje je na prostoru jugozapadne Bosne utvrđeno da se javljaju od Ha. – D do rimskog perioda. Usp. P. OREČ, 1978, 197 i d; A. BENAC, 1985, 63. Od ostalih nalazišta možemo napomenuti i manja iskopavanja s gradine Rat iznad Ložišća na Braču, gradine na Putalju i gradine na položaju Jastrebova glavica kod Čikeša (Šestanovac). Čiji su slojevi pripisani vremenu kasnog brončanog doba. V. BARBARIĆ, 2010; S. ČAČE, 2001, 33 i d; N. KOVAČEVIĆ, 453. Iako se u kontekstu istraživanih gradina kasnog brončanog doba navode i istraživanja gradine u Posuškom Gracu kod Posušja, međutim svi objavljeni nalazi koje možemo atribuirati u kasno brončano i željezno doba pronađeni su van same gradine, u njenom podnožju. F. FIALA, 1893, 150 – 151; F. FIALA, 1893 – a, 522; B. ČOVIĆ, 1983, 332. Također u kontekstu istraživanih naselja kasnog brončanog doba protodelmatske kulturne regije važna su i iskopavanja naselja sojaničarskog tipa na položaju Dugišu kod Otoka (Sinj), s tim kako nalazi (osobito oni keramički) nisu cjelovito objavljeni; I. MAROVIĆ, 2002, 257. U kontekstu zastupljenosti kasnog brončanog doba na gradinama imotsko – bekijske mikroregije i kulturno bliskih prostora. Na temelju nalaza koje mu je predočio P. Oreč, B. Čović više od polovice gradina sa prostora zapadne Hercegovine stavlja u vremenski okvir kasnog brončanog i željeznog doba. B. ČOVIĆ, 1987, 461.

Nadalje govoreći o kulturnoj i kronološkoj atribuciji gradina s prostora imotsko – bekijske mikroregije, pozornost bi možda trebalo obratiti na tipične tlocrtne oblike (tipove) koje pronalazimo kod određenih gradina. Koji nisu mogli nastati kao proizvod puke slučajnosti, samih geofizičkih uvjeta terena ili kao *unicumi* lokalne gradnje proizišle iz specifičnih potreba zajednice. Takvi elementi svakako predstavljaju dijelove užih društvenih koncepcija vezanih za primjenu tipičnih graditeljskih tehnika, standarda i vještina na pomno biranim prirodnim položajima. Prepoznavanjem zbroja takvih općih, tehničkih, stilističkih i formalnih značajki kod tlocrta određenih gradina svakako možemo promatrati kao pokazatelj istovremenosti. Naročito ako u obzir uzmemo činjenicu kako se radi o istom kulturnom kontekstu, stoga je potpuno ili djelomično podudaranje kronološkog položaja sasvim logično.

Tu prije svega mislimo na potkovičaste tipove gradina. Koje su uvijek podizane na padinama nižih brdskih masiva, s otvorenom stranom okrenutom prema površini polja i s dodatno naglašenom središnjom osi bedema.⁵³⁴ Na prostoru imotsko – bekijske mikroregije potkovičasti tip gradina pronalazimo na ukupno pet primjera – Mala/Ukradenova gradina, Mandina gomila, gradina iznad Prlića kuća, gradina iznad Tolića i Palčeva gomila. Iskopavanja s prostora jugozapadne Bosne pokazala su kako taj tip gradina u upotrebu ulazi od vremena kraja brončanog doba.⁵³⁵ Uvažavajući gore iznesene tipološke kriterije i rezultate iskopavanja s kulturno bliskog područja, kao gornju kronološku granicu spomenutih pet gradina potkovičastog tipa s prostora imotsko – bekijske mikroregije, tako bi mogli odrediti kraj brončanog doba (Sl. 329).⁵³⁶

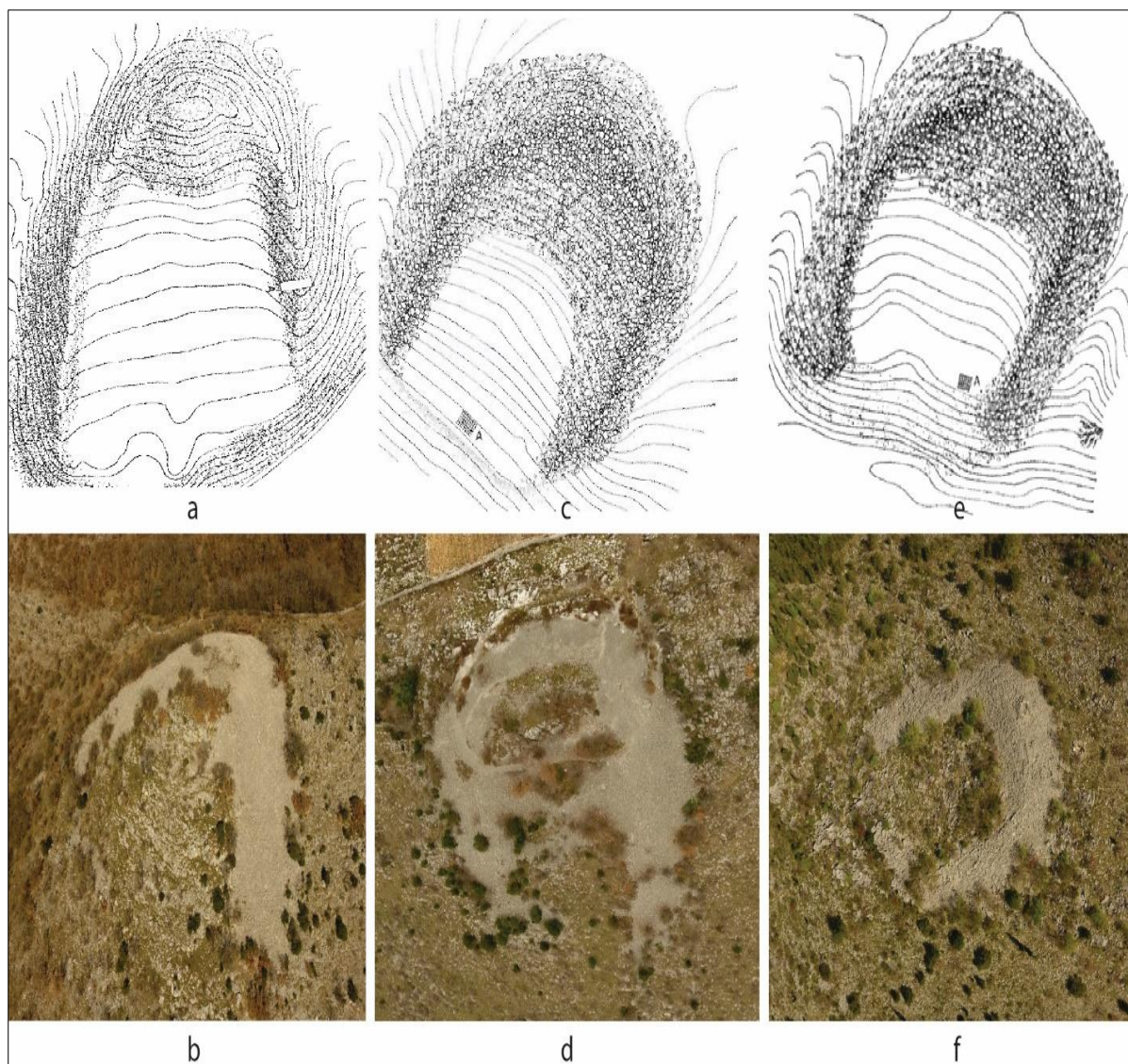
Uz potkovičasti kao najmarkantniji tipični oblik gradina, pronalazimo još čitav niz analogija u tipologiji tlocrta i izboru lokacija gradina, koje možemo aplicirati i na prostor imotsko – bekijske mikroregije. U prvom redu misli se na postojanje naglašenog limitnog tumula u sklopu bedema, koji se na prostoru jugozapadne Bosne javljaju također od vremena kasnog brončanog doba, kao i varijante gradina sa lučnim bedemima, pri čemu je središnji dio bedema snažno

⁵³⁴ Đ. Basler također smatra kako izvjesni tipovi tlocrta kod gradina mogu imati užu kulturnu i kronološku pozadinu. Đ. BASLER, 1954, 87.

⁵³⁵ B. GOVEDARICA, 1982, 147 – 150, Pr. 9; A. BENAC, 1985, 56, 83, 155 – 156, 192 – 193, Pl. 11, 14, 15, 23, 25.

⁵³⁶ Znakovit je i podatak kako P. Oreč u pregledu gradina potkovičastog tipa s prostoru zapadne Hercegovine, naravno uz sugestije stručnjaka iz Zemaljskog muzeja u Sarajevu i Akademije znanosti i umjetnosti Bosne i Hercegovine, prikupljene površinske nalaze s Palčeve gomile datira u željezno doba, dok one sa Mandine gomile i gradine iznad Prlića kuća stavlja u nešto širi okvir brončanog i željeznog doba. P. OREČ, "Prapovijesna polukružna i potkovičasta gradinska naselja u zapadnoj Hercegovini" - rukopis, 7 – 9.

naglašen.⁵³⁷ Tipološku podudarnost pronalazimo i unutar arhitektonskih rješenja vezanih za pristupe, odnosno ulaze na gradine. Primjerice specifičan koncept ulaznog segmenta na gradini na brdu Liskovac, u potpunosti je podudaran sa onim koji pronalazimo na gradini na Zamršćenu i gradini na Begovači, prvenstveno po pitanju postojanja dodatne linije suhozida uz ulaz, kao i postojanje određenih koridora.⁵³⁸ Mogli bi povući još određene analogije između dva prostora, međutim držimo kako bi time izišli iz domene ozbiljne rasprave.

Sl. 329. Tlocrti gradina s prostora jugozapadne Bosne i Imotsko – bekijskog polja e.g.: Selimovića gradina – gradina iznad Prlića a – b; gradina u Isakovcima – Mandina gomila c – d; gradina u Reljinom selu – Mala/Ukradenova gradina e – f (prema: A. BENAC, 1985; foto: T. TOMAS)

⁵³⁷ A. BENAC, 1985, 9 i d.

⁵³⁸ A. Benac smatra kako je takav način gradnje ulaznog segmenta na gradinu formiran prema mediteranskim uzorima. A. BENAC, 1985, 72, 106 – 107, Pl. 12, 19. Naravno analogije postoje i na nekim jednostavnijim, općenitijim rješenjima koje ipak srećemo na jednom znatno širem prostoru kulture makroregije.

Po pitanju tipologije određenih tlocrtnih oblika i njihove kronološke osjetljivosti, svakako je simptomatična činjenica vezana za gradine složenijeg tlocrta. Naime, sve iskopavane gradine navedenog tipa, kako sa prostora imotsko – bekijske mikroregije (Trostruka gradina) tako i sa kulturno bliskih prostora (Nečajno, Guvnine, i Veliki gradac u Privali) podignute su u rano ili srednje brončano doba, dok nalazi iz kasnijih perioda nedostaju!⁵³⁹ Prema tome, s izvjesnom dozom opreza mogli bi i neke od gradina složenog tlocrta sa prostora Imotsko – bekijskog polja staviti u taj kronološki okvir, tim više jer takvu pretpostavku sugeriraju i određeni površinski nalazi (gradina na brdu Veliki Malič).⁵⁴⁰

Kao što je već spomenuto, s prostora imotsko – bekijske mikroregije nedostaju iskopavanja željeznodobnih gradina, a slična je situacija i na kulturno bliskim prostorima, gdje ne postoji niti jedno sustavno istraženo naselje iz vremena željeznog doba.⁵⁴¹ Također, kao otegotna okolnost, osobito po pitanju uže determinacije željeznodobne keramičke građe, nameće se i izvjestan konzervativizam i dugotrajnost određenih vrsta i tipova unutar keramografije promatranog vremena.⁵⁴² Međutim, na naseljenost imotsko – bekijske mikroregije u vrijeme željeznog doba (s izvjesnom dozom opreza) impliciraju relativno bogati i brojni nalazi iz neposrednog podnožja gradina u Postranju, Zmijavcima, Drinovicima, Ružićima, Grudama, Sebišini i osobito Gorici, koje možemo datirati u vrijeme od treće do pete faze razvoja srednjodalmatinske kulturne grupe, odnosno u vrijeme od 8 – 4. st. pr. Kr (Sl. 330 – 341; Karta 11.).⁵⁴³

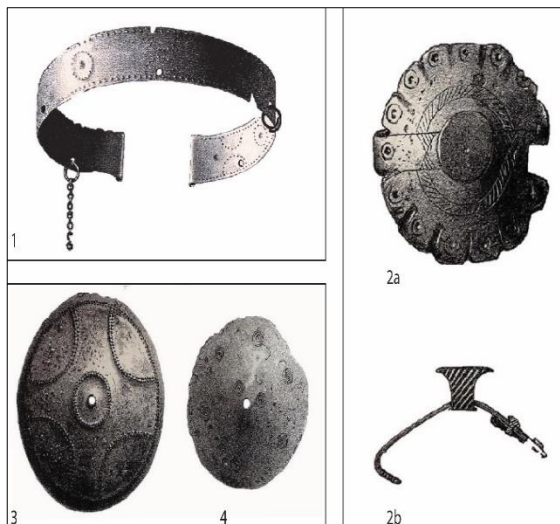
⁵³⁹ Isto tako B. Čović, smatra kako je većina gradina iz kasnijeg perioda (od kasnog brončanog doba) markirana jednim bedemom. B. ČOVIĆ, 1983, 333. Dok su nalazi kasnog brončanog doba sa gradine Veliki gradac u Privali (Privala – C), ograničeni su na jednu manju površinu. B. GOVEDARICA, 1982, 129 – 131.

⁵⁴⁰ Primjerice B. Čović spomenute gradine sa složenim tlocrtom povezuje uz izvjesne indoeuropske koncepte. B. ČOVIĆ, 1986, 56.

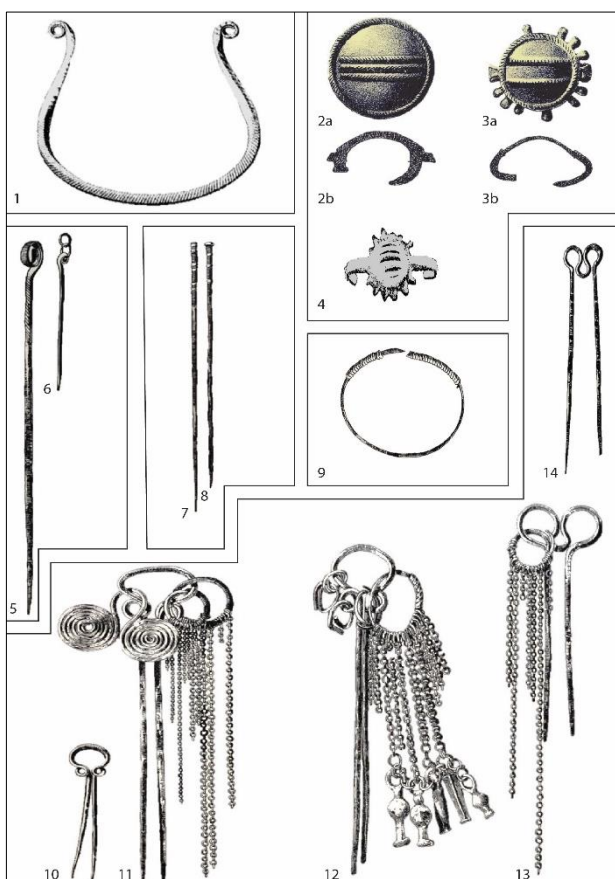
⁵⁴¹ I u ovom slučaju najviše podataka je dobiveno sondiranjem gradina s prostora jugozapadne Bosne. B. GOVEDARICA, 1982, 111. i d. Kao i nekoliko gradina koje je sondirao P. Oreč. P. OREČ, 1978, 192, 199, 222 – 224. No, P. Orečovi podatci su iz već izloženih razloga neupotrebljivi.

⁵⁴² A. BENAC, 1985, 64.

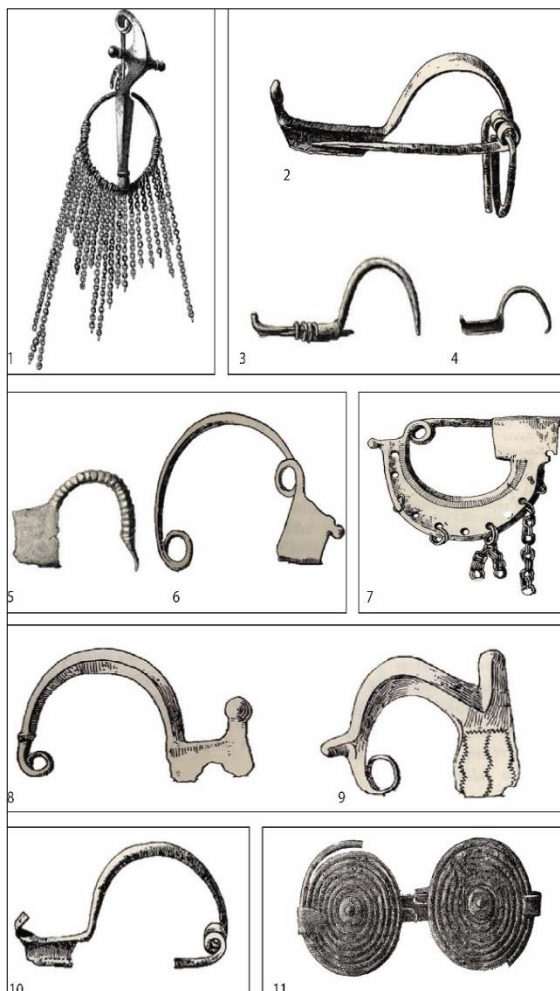
⁵⁴³ Najčešće ih pronalazimo u okviru pogrebnog i kulturnog konteksta ili u svojstvu slučajnih nalaza. F. BULIĆ, 1887, 94 – 96; F. FIALA, 1897, 657 i d; I. BULIĆ, 1898, 153 i d; Ć. TRUHELKA, 1899, 342 – 389; K. PATSCH, 1900, 295, 312, 343 – 344, Sl, 3, 4, 36, 37; V. ČURČIĆ, 1907, 212 – 213, T II, 13, T III, 5; M. NIKOLANCI, 1959, 82, Sl. 1; I. MAROVIĆ, 1976, 295, T IV, 9A; S. TONKOVIĆ, 1976; A. ODŽA, 2009, 7 i d; A. ODŽA, 2010, 177 i d; M. BLEČIĆ KAVUR – A. PRAVIDUR, 2012, 98 – 99, 107 – 108, T II, 3, T IX, 22, T X, 24. I ostali nalazi (slučajni i pojedinačni), uglavnom neobjavljeni, u sastavu muzejskih zbirki (Imotski, Gorica i dr.). Borivoj Čović razvoj srednjodalmatinske kulturne grupe dijeli u pet faza, s tim kako prva faza

Sl. 330 – 331. Izbor materijala iz Gorice, Drinovaca i Gruda, 3. faza srednjodalmatinske kulturne grupe (prema: F. FIALA, 1897; Ć. TRUHELKA, 1899; prilagodio: T. Tomas)

Sl. 332 – 333. Izbor materijala iz Gorice i Gruda, 4. faza srednjodalmatinske kulturne grupe (prema: F. FIALA, 1897; Ć. TRUHELKA, 1899; prilagodio: T. Tomas)

pripada vremenu kasnog brončanog doba, a ostale četiri faze zauzimaju vrijeme od 8. – 4. st. pr. Kr. B. ČOVIĆ, 1987, 447 i d.

Sl. 334 – 335. Izbor materijala iz Gorice, Gruda i Sovića 4. faza srednjodalmatinske kulturne grupe (prema: F. FIALA, 1897; Ć. TRUHELKA, 1899; K. PATSCH, 1900; prilagodio: T. Tomas)

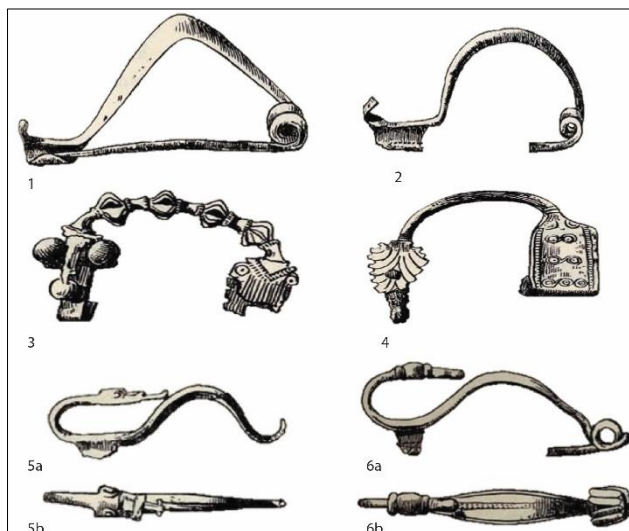
Kulturna pripadnost prostora imotsko – bekijske mikroregije u vrijeme kasnog brončanog i željeznog doba pripisuje se srednjodalmatinskoj kulturnoj grupi. Koja zauzima oveći prostor (od Krke na zapadu do Neretve na istoku, te pripadajuću istočnojadransku obalu s otocima na jugu do planinskih masiva Šatora, Vitoroga, Ljubuše, Vrana i Čabulje na sjeveru) na kojemu su prepoznate određene zajedničke odlike kulturnog razvoja, koje ga sasvim jasno odvajaju od susjednog (liburnskog, srednjobosanskog i prostora istočne Hercegovine i južne Dalmacije).⁵⁴⁴ B. Čović za spomenuti prostor koristi

zemljopisni termin "srednjodalmatinska grupa" umjesto etnokulturnog termina "delmatska". Iz razloga jer prostor koji zauzima srednjodalmatinska kulturna grupa, ispunjavaju evidentni heterogeni prirodni i kulturni sadržaji.⁵⁴⁵ Prema tome, sami Delmati nisu nastanjivali taj cijeli prostor, ali s obzirom kako su njegov najpoznatiji etnonim materijalnu kulturu kasnog brončanog i željeznog doba vežemo za njihovo ime. Tako, prvenstveno prema arheološkom tipološkom kriteriju i prostor imotsko – bekijske mikroregije uvjetno promatramo kao "delmatski". Isto tako, višestruko je dokazano kako su upravo unaprijed opisane potkovičaste

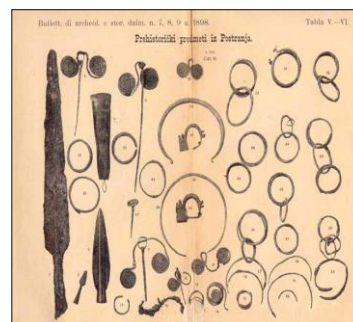
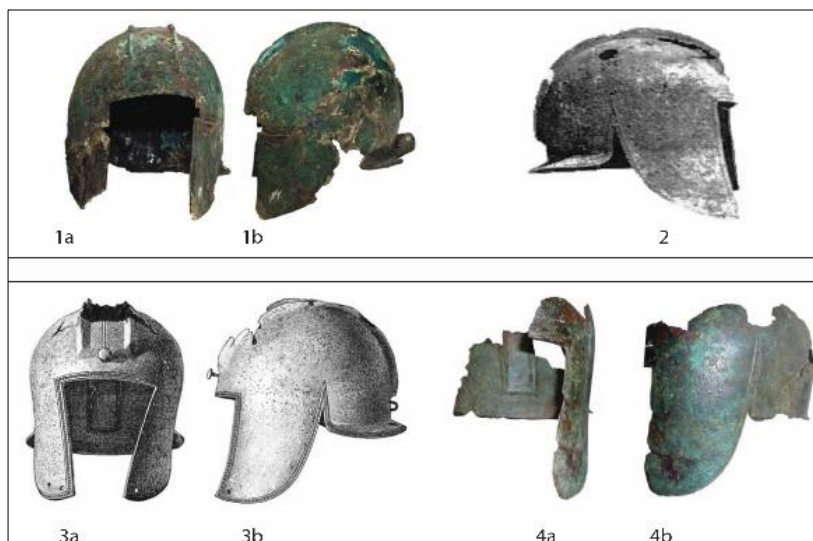
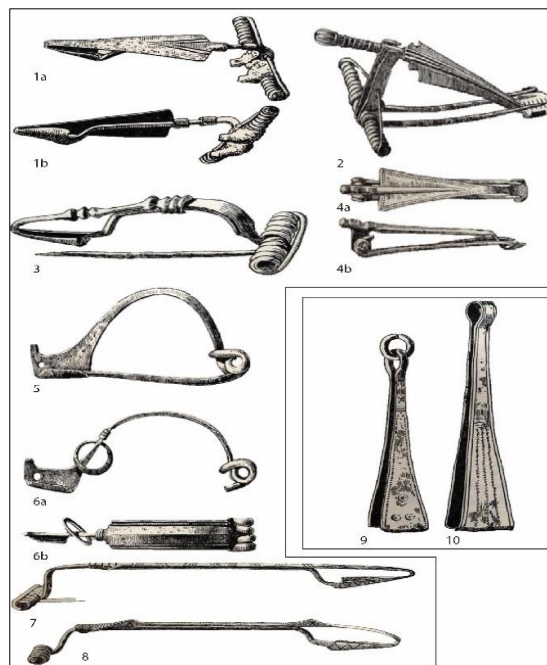
⁵⁴⁴ B. ČOVIĆ, 1987, 442 – 443.

⁵⁴⁵ Kulturna heterogenost spomenutog prostora je možda najbolje vidljiva u razlici između proizvoda mjesne keramografije (osobito kasnog brončanog i starijeg željeznog doba). Primjerice keramika prostora jugozapadne Bosne pod evidentnim je utjecajem južne Bosne (Pod) i kulture polja sa žarama. Dok južnije, keramika takvih svojstava nedostaje, a pronalaze se uglavnom atipične forme nastale na snažnim, prethodnim brončanodobnim tradicijama. B. ČOVIĆ, 1987, 443.

gradine jedna od prepoznatljivih formi tipičnih za delmatski kulturni sustav.⁵⁴⁶ Uvažavajući i ostale elemente (prvenstveno tipične forme materijalne kulture *i. e.* nakita i dijelova nošnje),⁵⁴⁷ pripadnost imotsko – bekijске mikroregije širem delmatskom kulturnom arealu ne bi smjeli dovoditi u pitanje, jedino otvorenim ostaje problem uže kronološke determinante u kojoj su ti formativni procesi mogli biti dovršeni.⁵⁴⁸

Sl. 336 – 337. Izbor materijala iz Gorice, 5. i uvjetno 6. faza srednjodalmatinske kulturne grupe (prema: Č. TRUHELKA, 1899; prilagodio: T. Tomas)

Sl. 338 – 339. Kacige tzv. ilirskog tipa iz Gruda, Bublina, Gorice i Drinovaca i izbor materijala iz groblja u Postranju (prema: I. BULIĆ, 1898; M. NIKOLANCI, 1959, 82, Sl. 1; M. BLEČIĆ KAVUR – A. PRAVIDUR, 2012.)

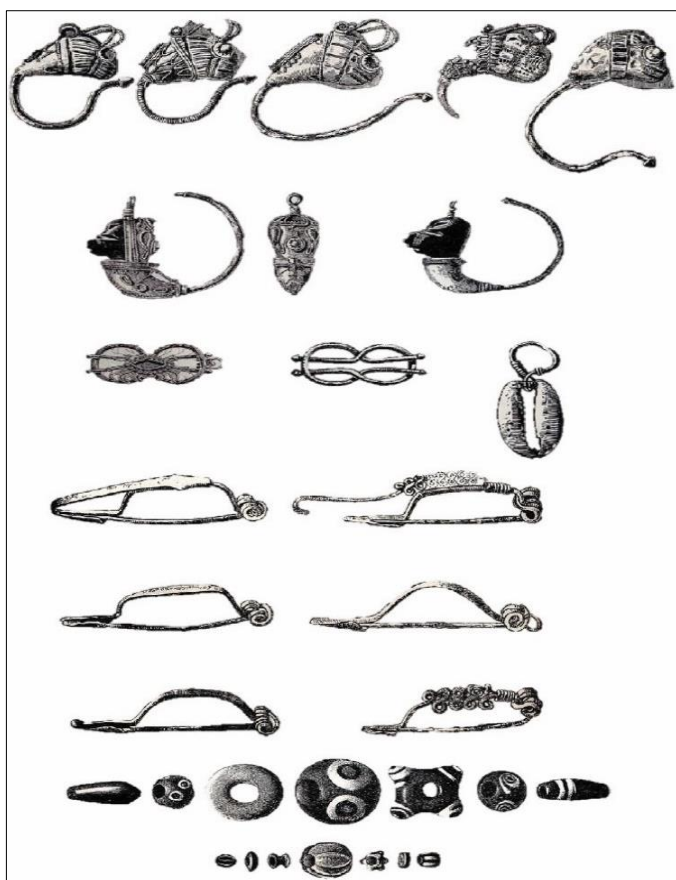
⁵⁴⁶ B. ČOVIĆ, 1976, 242 – 244; A. BENAC, 1985, 138 i d.; B. ČOVIĆ, 1987, 464; P. OREČ, "Prapovijesna polukružna i potkovičasta gradinska naselja u zapadnoj Hercegovini" – rukopis, 3.

⁵⁴⁷ Na važnost promatranog prostora imotsko – bekijске mikroregije u tom kontekstu najbolje možda oslikava termin "gorička grupa", koji prethodi kasnijim terminima "dalmatska kultura" i "srednjodalmatinska grupa", a u literaturu ga uvodi B. Čović opisujući do tada poznate željeznodobne nalaze nakita i dijelova odjeće na prostoru između Cetine i Neretve, aludirajući na važnost nalaza iz Gorice. B. ČOVIĆ, 1964, 95 i d.

⁵⁴⁸ O delmatskom kulturnom arealu vidi. D. RENDIĆ – MIOČEVIĆ, 1951, 33; M. ZANINOVIĆ, 1966, 44; B. ČOVIĆ, 1970, 67 – 68; B. ČOVIĆ, 1976, 240; B. ČOVIĆ, 1987, 442 – 443; Š. BATOVIĆ, 1986/2004, 16 – 17.

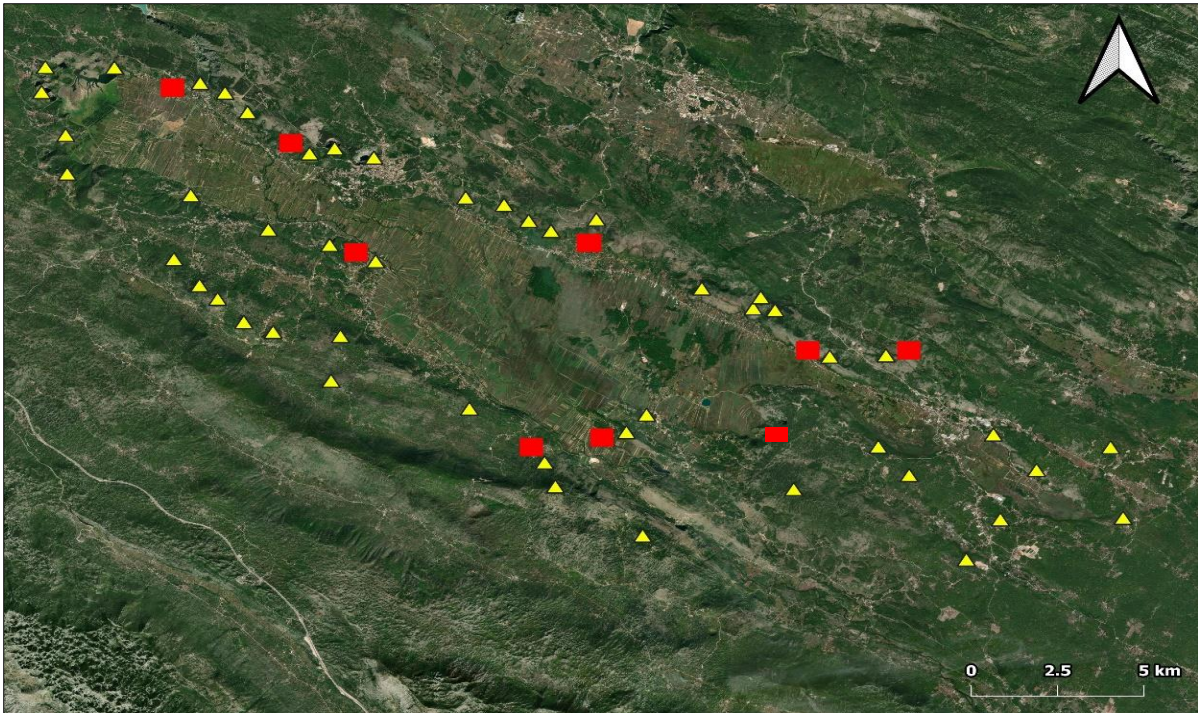
Sl. 340 – 341. Izbor oružja iz svetišta u Gorici (prema: Ć. TRUHELKA, 1899; prilagodio: T. Tomas)

Tragove helenističkog perioda, na gradinama s promatranog prostora možemo detektirati isključivo na temelju određenih površinskih nalaza na gradini na brdu Pit, te pretpostavljene helenističke tehnike suhozidne gradnje primijenjene na dijelu bedema gradine na Kokića glavici. Dok, sa šireg prostora imotsko – bekijske mikroregije tu svrstavamo nalaze iz ostave u Gorici (Sl. 342.) kao i pojedine slučajne nalaze kovanog novca.⁵⁴⁹

Sl. 342. Izbor nalaza iz ostave u Gorici (prema: Ć. TRUHELKA, 1899.)

⁵⁴⁹ Ć. TRUHELKA, 1899, 342 – 389, 389 – 395; G. KRALJEVIĆ, 1979, 133 – 136; B. MARIJANOVIĆ – I. MARIJANOVIĆ, 1988, 326.

Karta 11 . Nalazišta s promatranog prostora Imotsko – bekijskog polja s nalazima željeznog doba – Postranje, Gorica, Ružiči, Drinovci, Grude, Sebišina, Zmijavci, Sovići, Glavina Donja (izvor: QGIS; izradio: T. Tomas)

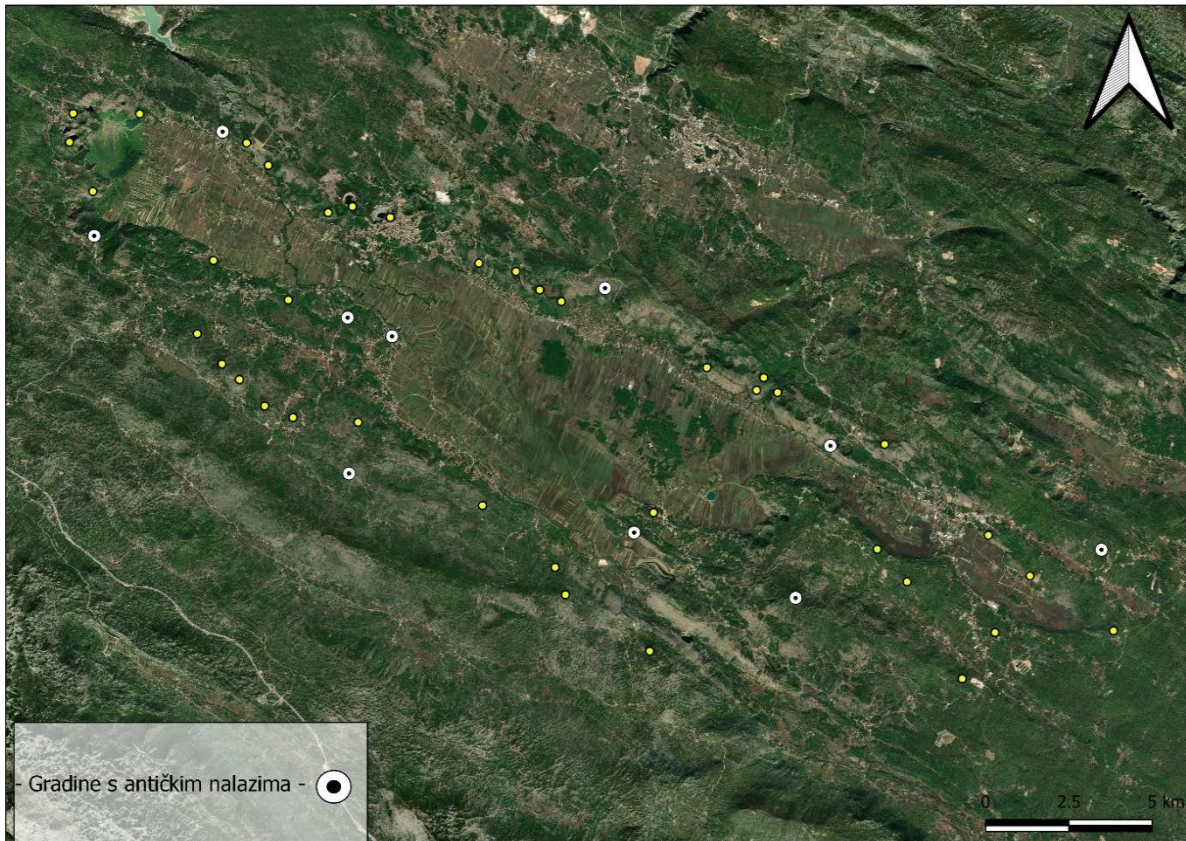
Slična situacija je i sa nešto kasnijim razdobljem rimskog perioda i kasne antike. Tragove antičke kulture na gradinama s prostora imotsko – bekijske mikroregije pronalazimo na ukupno 11 nalazišta (Karta 12.).⁵⁵⁰ Osim po površinskim nalazima prepoznajemo je i po primjeni tipičnih arhitektonskih rješenja koji se prvenstveno tiču gradnje zidova uz primjenu vezivnog tkiva (žbuke). Prije svega misli se na tzv. *opus signinum*, kombinaciju vapna i tucanog antičkog rimskog crijeva ili neke slične vrste keramičke robe.⁵⁵¹ Zidovi na kojima je dokumentirana gradnja upotrebom takve vrste žbuke dokumentirani su na gradini na brdu Veliki Malič, Vrcanovoj gradini, gradini na brdu Pit, gradini iznad Vrućica, gradini na Kokića glavici, Sumbulovoj gradini, gradini na brdu Radež i gradini na brdu Liskovac. Također na gradini na brdu Pit, gradini na Kokića glavici, Vrcanovoj gradini i gradini u Višnjici detektirani su tragovi tzv. bjeličaste žbuke, bez primjesa tucane keramike. Takvu vrstu žbuke, na temelju asociirane pokretne arheološke građe, A. Benac veže za kasnoantički period.⁵⁵² S druge strane površinske nalaze u vidu ulomaka keramičkih posuda i crijeva antičke rimske provenijencije, bez vidljivih

⁵⁵⁰ Veliki Malič, Vrcanova gradina, gradina u Višnjici, gradina na brdu Pit, gradina iznad Vrućica, gradina na Kokića glavici, Sumbulova gradina, gradina na brdu Radež, Topana, Dikovača i Liskovac. P. OREČ, 1978, 222 – 224, 227 – 228, 229; LJ. GUDELJ, 2016, 47, 72, 75, 76, 79, 85, 90, 94.

⁵⁵¹ I. BOJANOVSKI, 1980, 58.

⁵⁵² A. BENAC, 1985, 67.

tragova antičke arhitekture pronalazimo na gradini na položaju Dikovača, i u užem prostornom kontekstu tvrđave Topana, što bi sugeriralo kako je taj položaj bio aktivan i u rimsko doba.⁵⁵³ Naravno, bez sprovedbe arheoloških iskopavanja, nemoguće je odrediti karakter i užu kronološku atribuciju antičkih slojeva na gradinama sa prostora imotsko – bekijske mikroregije.

Karta 12. Gradine s antičkim nalazima (izvor: QGIS; izradio: T. Tomas)

Posljednji vremenski horizont koji možemo dovesti u vezu sa upotrebom gradina na promatranom prostoru vežemo za širi srednjovjekovni vremenski kontekst. Nalaze ranog i razvijenog srednjeg vijeka, naravno u svojstvu posve izoliranih i rijetkih i slučajnih površinskih nalaza ulomaka keramičkih posuda pronalazimo na Trostrukoj gradini, Mandinoj gomili, gradini na brdu Pit i gradini iznad Vrućica.⁵⁵⁴ S tim kako određen broj površinskih nalaza ulomaka keramičkih posuda sa gradine na brdu Pit i gradine iznad Vrućica, koje je P. Oreč datirao u rani srednji vijek, bez sumnje možemo pripisati kasnoantičkom periodu. Specifičan fenomen korištenja gradinskih platoa i bedema gradina kao grobalja u kasnosrednjovjekovnom i ranonovojekovnom periodu zabilježen je i na prostoru imotsko – bekijske mikroregije. Kako

⁵⁵³ LJ. GUDELJ, 2016, 76, 90 i cit. lit. Također u užem prostornom kontekstu Majića gradine (vrtače smještene u njenom zapadnom i sjevernom podnožju) pronalaze se ulomci antičkog rimskog crijepa i keramike, međutim iste ne pronalazimo na gradini. LJ. GUDELJ, 2016, 79.

⁵⁵⁴ P. OREČ, 1984, 108 – 111, 117, Sl. 8 – 10.

smo već spomenuli ukopi su mogli biti vršeni u korpus bedema, kao što je slučaj Mandine gomile, gradine na brdu Radež, gradine na brdu Visoka i Palčeve gomile.⁵⁵⁵ Isto tako, osim korpusa bedema, za pokapanje u kasnosrednjovjekovnom i ranonovovjekovnom periodu korišteni su i platoi gradina. Takvi primjeri zabilježeni su na gradini na brdu Liskovac, Vrcanovoj gradini, gradini na položaju Dikovača, gradini iznad Vručica, Prgometovoj gradini i gradini iznad Nebriževca. S tim kako su na gradini iznad Vručica, gradini na brdu Liskovac, Vrcanovoj gradini i gradini na položaju Dikovača kasnosrednjovjekovni ukopi vršeni i pod stećcima.⁵⁵⁶ Pri tome treba spomenuti kako su uz sam vanjski dio bedema na zapadnom dijelu Ukradenove gradine također dokumentirani ukopi iz ranonovovjekovnog perioda.

⁵⁵⁵ P. OREČ, 1978, 239 – 240; LJ. GUDELJ, 2016, 75; P. OREČ, "Prapovijesna polukružna i potkovičasta gradinska naselja u zapadnoj Hercegovini" - rukopis, 9.

⁵⁵⁶ P. OREČ, 1978, 227; B. MARIJANOVIĆ – I. MARIJANOVIĆ, 1988, 326; LJ. GUDELJ, 2012, 239 – 241, 245 – 250; LJ. GUDELJ, 2016, 74, 87.

9. PRIVREDNI ASPEKTI

Uz određene sociokulturne čimbenike, privredni razvoj zajednica na prostoru imotsko – bekijske mikroregije tijekom 3. – 1. tis. pr. Kr. nedvojbeno je najviše ovisio o strukturi prirodnog okoliša – kombinaciji brdovitih, kraških površina i onih pogodnih za zemljoradnju. Stvarni odnos čovjeka prema raznolikim prirodnim resursima, ponajprije stupanj njihove nekadašnje uspješne (ekonomske) iskoristivosti, u ovoj regiji još nije poznat. U propitivanju njezine ekonomije, naime još nisu provedena ona istraživanja (poput *site catchment* analize naseobine)⁵⁵⁷ kojima bi se dokazalo (ili pretpostavilo – u vidu radne hipoteze) što je to prapovijesnom *homo economicusu* ovdje bilo najpogodnije, dakle, ekonomski najisplativije. Točnije, čime se on doista bavio, koji su sve prirodni izvori i u kojoj mjeri bili osnova zadovoljenja njegovih primarnih potreba, ponajprije njegov odnos prema površinama najpogodnijim za zemljoradnju, odnosno, stočarstvo. S tim u vezi je i problem odnosa plodne/obradive zemlje i pašnjaka.

Općenito je arheološki prihvaćeno da privrednu osnovu gradinskih zajednica tijekom 3. – 1. tis. pr. Kr. čini kombinacija zemljoradnje i stočarstva na širem jadranskom potezu i balkanskom zaleđu. Ta je teza različitim arheološkim uspjehom (dokazima) u pojedinim regijama različito verificirana. Kako je Imotsko – bekijsko polje tijekom prapovijesti mikroregija po mnogočemu zemljopisno i kulturno, nedjeljiva od jadranskog pojasa i njegove (duboke) unutrašnjosti, jedan agro – pastoralni privredni model sa sigurnošću se može aplicirati i na istraživanje njezine privrede. Unatoč dugoj agrarno – pastoralnoj tradiciji na ovim prostorima, tijekom više tisućljeća privredne strategije sigurno su se u stanovitoj mjeri mijenjale, tehnološki obogaćivale i razvijale, ponajprije u domeni zemljoradnje.

Stočarske djelatnosti, prvenstveno uzgoj sitne i krupne stoke, u svrhu proizvodnje primarnih i sekundarnih životinjskih proizvoda, zabilježene su na prostoru Imotsko – bekijskog polja. No, ovdje, (kao i na znatno širem okolnom prostoru) osim prilično ustaljenog arbitrarnog

⁵⁵⁷ Njome se pokušavaju utvrditi ekonomske aktivnosti unutar naselja i u njegovoj okolini, i to odnos između postojeće tehnologije i onih prirodnih izvora koji se nalaze u ekonomski isplativoj udaljenosti od naselja. To podrazumijevanja određenje/izračun veličine prostora iz kojih se crpe resursi i veličinu udaljenosti naselja od eksploatiranih resursa. C. VITTA – FINZI – E. S. HIGGIS, 1970, 30 – 31; I. HODDER – C. ORTON, 1976, 229 – 236.

arheološkog pristupa prikupljenoj osteološkoj građi, iscrpnije taksonomske analize kostiju tijekom vremena gotovo nisu rađene.

Od osteoloških elemenata domestificiranih životinjskih vrsta najčešći su nalazi velikih kostiju, odnosno dijelovi kostura najbogatijih mesom. U kulturnom sloju jedinog iskopavanog imotsko – bekijskog gradinskog nalazišta, Trostrukoju gradini, osteološki materijal je dosta slabo zastupljen.⁵⁵⁸ Takva situacija na ovom, ali i na više drugih nalazišta s kulturno bliskih prostora svakako nije objektivan pokazatelj stvarnih privrednih afiniteta stanovnika. U prvom redu zbog visokog stupnja krhkosti životinjskih kostiju, kako zbog njihove nedovoljne fosilizacije, zbog kiselosti tla i raširenom praksom usitnjavanja kostiju zbog konzumacije moždine.⁵⁵⁹

Same strategije vezane za uzgoj stoke izgleda da se ipak razlikuju od nalazišta do nalazišta, na što su utjecale i ambijentalne posebnosti. Ipak, prema nekim konkretnijim analizama, podatci sa šireg hercegovačko – bosanskog područja govore da tijekom brončanog i željeznog doba dominira uzgoj ovikaprda, te u manjoj mjeri, goveda i svinje.⁵⁶⁰

Tradicionalna metoda detektiranja uzgojnih strategija stoke temelji se u postotku izraženog omjera između dobi i spola ubijenih jedinki kod određenih vrsta. Kod strategije usmjerene na dobivanje mlijeka, životinje su većinom ubijane u dobi mlađoj od dva mjeseca (kako bi se smanjio pritisak na mlijeko koje je u ovom slučaju bilo ciljana sirovina), a kod one usmjerene uzgoju mesa, životinje su ubijane od jedne do tri godine starosti.⁵⁶¹ Primjerice, podatci s gradine u Koritima iz kasnog brončanog i početka starijeg željeznog doba idu u prilog tome da su kod sitnih preživaca⁵⁶² (koji su u ukupnim kvantitativnim odnosima dominantni – 62%)

⁵⁵⁸ B. ČOVIĆ, 1975, *Rekognosciranje i sondažno istraživanje gradina zapadne Hercegovine, septembar 1975. (Trostruka gradina u Sovićima, Grude) – dnevnik rada*. Slična situacija je dokumentirana i na obližnjoj gradini na brdu Nečajno. B. ČOVIĆ, 1983, 153 – 154; B. ČOVIĆ, 1989, 86 – 87.

⁵⁵⁹ B. MARIJANOVIĆ, 2000, 22; J. SANFORD GAASTRA *et al.*, 2014, 13. Slična situacija je dokumentirana i na obližnjem nalazištu gradini na brdu Nečajno. B. ČOVIĆ, 1983, 153 – 154; B. ČOVIĆ, 1989, 86 – 87.

⁵⁶⁰ I. MAROVIĆ – B. ČOVIĆ, 1983, 217; B. MARIJANOVIĆ, 1980/1981, 12; A. BENAC, 1985, 204 – 205; B. ČOVIĆ, 1987, 471 – 472; B. GOVEDARICA, 1989, 231 – 237; B. ČOVIĆ, 1989, 86; J. SANFORD GAASTRA *et al.*, 2014, 16. Na gradini u Koritima kod Buškog blata dokumentirani su i oskudni ostatci konja, koji su najvjerojatnije korišteni u ishrani, te ostatci psa. Đ. BASLER, 1985, 133.

⁵⁶¹ Rezultati slični strategiji uzgoja baziranoj na mljekarstvu, dobiju se kod tzv. *carnivorous pastoralism* strategije, koja se pak temelji na povećanju stada (mali broj ubijenih odraslih jedinki), koja je tipična za same početke stočarstva. D. MLEKUŽ, 2007, 78 – 80.

⁵⁶² Morfologija kostiju i kod ovaca i kod koza je dosta slična, pa je samo na osnovu taksonomske osteološke analize teško odrediti koja je od navedenih vrsta dominantna. Đ. Basler, na temelju broja rogova, no s opravdanom sumnjom, tvrdi da je uzgoj koza bio izraženiji. Đ. BASLER, 1989, 133 – 134.

klane uglavnom odrasle starije jedinke, dok su kod goveda i svinja klane gotovo isključivo mlade jedinke. Takvi rezultati upućuju na zaključak kako su goveda i svinje primarno korištene za ishranu mesom, a ovikapridi primarno za proizvodnju sekundarnih sirovina, prvenstveno mlijeka i vune.⁵⁶³

Analiza pak ostataka faune iz kulturnih slojeva gradine Rat iznad Ložišća na otoku Braču, pružila je znano više podataka. U kvantitativnim odnosima domestikiranih vrsta i ovdje je izražena dominacija uzgoja ovikaprda (80%), s tim kako je ovca zastupljenija od koze. Od ostalih domaćih vrsta zastupljene su svinja (8%) i govedo (4,6%), te pas.⁵⁶⁴ Kroz različite vremenske periode u kojima je gradina Rat bila naseljena, dobiveni su različiti podatci vezani za promjene strategija gospodarenja stokom, prvenstveno ovcama. Tijekom ranog i kasnog brončanog doba zabilježen je porast broja ubijenih nezrelih i mladih jedinki, osobito mužjaka, što govori kako je strategija u gospodarenju ovcama u to vrijeme bila usmjerena na proizvodnju mlijeka, ali i mesa.⁵⁶⁵ Tijekom srednjeg brončanog i željeznog doba dokumentiran je veći udio mužjaka, ovnova (kastrata) zrele dobi, dakle, strategija u gospodarenju ovcama tada je bila više usmjerena proizvodnji vune.⁵⁶⁶ Interesantan je podatak dobiven za gospodarenje uzgojem goveda, prema kojemu je većina jedinki te vrste ubijena u odrasloj dobi.⁵⁶⁷ Kako različiti načini klanja i lomljenja ostavljaju posebne tragove na kostima i to različitom učestalošću na određenim vrstama i elementima kostura, s gradine Rat dobiveni su i podatci o načinima obrade trupala, mesarenja, deranja kože, te lomljena i cijepanja epifiza dužih kostiju (zbog konzumacije koštane srži).⁵⁶⁸ Napokon, kroz operativne metode klanja i mesarenja tipične za pojedine vrste životinja, moguće je detektirati i neke kulturno utemeljene razlike. Od ostalih nalazišta gradinskog tipa sa nešto šireg prostora valja spomenuti rezultate istraživanja slojeva iz starijeg željeznog doba s gradine Pod kod Bugojna u srednjoj Bosni. Tu je dokumentirana dominacija goveda u uzgoju stoke (46%), ovikaprda su zastupljeni sa 30%, a svinja sa 18%. Ne, negirajući visok postotak osteološke građe pripisane bovidima, postoji realna mogućnost kako su takvi rezultati ovdje mogli nastati kao posljedica prikupljanja životinjske osteološke

⁵⁶³ Đ. BASLER, 1985, 133; B. ČOVIĆ, 1987, 471 – 472.

⁵⁶⁴ J. SANFORD GAASTRA *et al.*, 2014, 16.

⁵⁶⁵ J. SANFORD GAASTRA *et al.*, 2014, 19 – 21.

⁵⁶⁶ J. SANFORD GAASTRA *et al.*, 2014, 19 – 21.

⁵⁶⁷ Jer je uzgoj goveda bio više orijentiran proizvodnji sekundarnih sirovina. J. SANFORD GAASTRA *et al.*, 2014, 16. Najvjerojatnije kako su se velike životinje obično klale na mjestu ubijanja, a dijelovi trupala su nošeni u naselje, dok su se manje životinje u naselje donosile cijele.

⁵⁶⁸ J. SANFORD GAASTRA *et al.*, 2014, 13 – 14.

građe rukom, pri čemu se gubi značajan postotak usitnjenijih komada, osobito životinja sitnije građe.⁵⁶⁹ Nadalje, na gradini Kadića brdo u istočnoj Bosni također je zabilježen visok postotak goveda u ukupnom uzgojnom stočarskom fundusu prikupljene građe (22%). No, ipak dominira uzgoj ovikaprida (40,8%), zatim značajan postotak čini i uzgoj svinje (15%), dok su u nižim postotcima dokumentirani ostatci psa (1,2%) i konja (0,12%).⁵⁷⁰ Prema dobivenim rezultatima, goveda i ovikapridi su uzgajani poradi sekundarnih i primarnih proizvoda. Primjerice, svinje su uzgajane prvenstveno zbog onih primarnih, s tim kako su muške jedinke svinja ubijane u mlađoj dobi (neke od samo dva mjeseca starosti), dok su ženske jedinke ubijane u starijoj dobi. Sve je to određen dokaz o selektivnom uzgoju svinja u okviru naselja na Kadića gradini.⁵⁷¹ Na primjeru analize životinjskih kostiju sa istog nalazišta, možemo zaključiti kako su uzgajani ovikapridi bili smješteni u blizini naselja, jer su ubijani u svim dobima. No, možda je jedan dio stada ipak vođen na transhumancu.⁵⁷² Dok su podaci vezani za gospodarenje svinjama znatno su drugačiji. One su uvijek uzgajane u neposrednoj blizini naselja, što dokazuje izotopna analiza njihove ishrane, (lišće i grančice,⁵⁷³ proso, voće, žitarice, meso) koja daje rezultate slične ljudskima.⁵⁷⁴

Prema analizama ugljikovih i dušikovih stabilnih izotopa iz životinjskih kostiju s nekih nalazišta gradinskog tipa iz brončanog i željeznog doba Like također je dokazan antropogeni utjecaj u životinjskoj ishrani. Jer, mjerljiv unos različitih biljnih vrsta u životinjsku ishranu u različitim periodima godine, dokazuje sezonsku mobilnost određenih domestificiranih životinjskih vrsta (u prvom redu ovikaprida) i samog stanovništva koje njima gospodari.⁵⁷⁵ Takva diversifikacija i kombinirani pristup strategiji uzgoja stoke (uzgoj više vrsta) nosi brojne prednosti, kao što su mogućnost optimalne eksploatacije pašnjaka (jer različite vrste stoke

⁵⁶⁹ Kostiju su najčešće prikupljane rukom, a ne flotiranjem i prosijavanjem, što u njihovoj krajnjoj statističkoj analizi sigurno utječe na dobivene vrijednosti. HASKEL J. GREENFIELD – ELIZABETH ARNOLD, 2005, 128.

H. J. GREENFIELD – E. ARNOLD, 2005, 128.

⁵⁷⁰ H. J. GREENFIELD – E. ARNOLD, 2005, 127 – 128.

⁵⁷¹ H. J. GREENFIELD – E. ARNOLD, 2005, 130, 136.

⁵⁷² H. J. GREENFIELD – E. ARNOLD, 2005, 130 – 131.

⁵⁷³ Analize kostiju uzgajanih životinja iz prapovijesnih konteksta i sa drugih nalazišta u Europi pokazale su kako su životinje u zimskim mjesecima zbog nedostatka ispaše (naročito u kontinentalno planinskim područjima) prehranjivane sakupljenim lišćem i grančicama. Vidi P. HALSTEAD – J. TIERNEY, 1998, 71 – 80; M. BALASSE *et all.*, 2012, 29 – 44.

⁵⁷⁴ H. J. GREENFIELD – E. ARNOLD, 2005, 130; E. ZAVODNY *et all.*, 2019., 1062 – 1063.

⁵⁷⁵ E. ZAVODNY *et all.*, 2019., 1058 – 1059.

preferiraju i različitu biljnu ishranu), manja podložnost oboljenju (osobito parazitnim anomalijama), mogućnost usmjeravanja uzgoja za različite proizvode (mlijeko, meso, vuna, gnojivo...) što donosi raznovrsniju i bogatiju ishranu stanovništva.

Primjetno je kako je uzgoj goveda veći na nalazištima smještenima unutar kontinentalno/planinskog klimatskog pojasa (gradina u Koritima, gradina na položaju Pod, gradina na položaju Kadića brdo, određene gradine s prostora Like),⁵⁷⁶ nego u pojasu s mediteranskom klimom. Tu je postotak uzgoja ovikaprida dominantan (gradina Rat).

U navedenim osteološkim analizama s pregledanih nalazišta, možemo pronaći osnove mogućih interpretativnih modela gospodarenja domaćim životinjama i za zajednice imotsko – bekijske mikroregije. Ponajprije se može pretpostaviti kako je i na tom prostoru u postotku također dominirao uzgoj ovikaprida, a zatim goveda i svinje.⁵⁷⁷

Najjeftinija i najkvalitetnija hrana za stoku sitnog zuba je ispaša, jer što je udio ispaše u uzgoju veći, to su troškovi životinje niži, a proizvodnja ekonomičnija.⁵⁷⁸ Kako bi se na optimalan način iskoristili lokalni pašnjaci, stada su morala biti manja, što je pak ekonomski stanovito ograničavajući faktor.⁵⁷⁹ Kako veća stada traže i više ispaše, tj. više teritorija, a tijekom cijele godine nije bilo moguće osigurati prostor za ispašu, morala su se provoditi sezonska, ciklička kretanja: transhumantni tip stočarstva.⁵⁸⁰ Neki autori drže kako se ti prapovijesni pravci stočarskog kretanja uvelike preklapaju s povijesnim pravcima stočarskih kretanja na području Dinarida.⁵⁸¹ Međutim tragove takvog tipa kretanja je teško dokumentirati u arheološkom zapisu.⁵⁸² S obzirom na prirodni sadržaj imotsko – bekijske mikroregije i bliže okoline, te etnografske podatke iz bliže povijesti. Na prostoru imotsko – bekijskog polja nije postojala potreba za stočarstvom transhumantnog tipa, prvenstveno ne onim etapnog karaktera.⁵⁸³

⁵⁷⁶ E. ZAVODNY *et all.*, 2019., 1055 i d.

⁵⁷⁷ U komparativnom smislu korisno je spomenuti i podatke iz Ravlića pećine, naročito njenih faza III i IV. Gdje je također općenito, naglašena važnost stočarske privrede (s naglaskom na stoku sitnog zuba). Usp. B. MARIJANOVIĆ, 198/1981, 11 – 12; B. MARIJANOVIĆ, 2012, 26, bilj. 10.

⁵⁷⁸ Z. GARIBOVIĆ, *et all.*, 2006, 513.

⁵⁷⁹ A. K. OUTRAM, 2015, 163.

⁵⁸⁰ Naime više kvalitetne ispaše za stoku (ovce) gotovo cijele godine, znači više hrane za stoku što direktno pogoduje učestalijem rađanju odnosno povećavanju stada. Usp. Z. GARIBOVIĆ, *et all.*, 2006, 513.

⁵⁸¹ B. GOVEDARICA, 1989, 234; M. MARKOVIĆ, 2003; S. FORENBAHER, 2011, 113 – 122; E. ZAVODNY *et all.*, 2019., 1062 i dr.

⁵⁸² B. GOVEDARICA, 1989, 233 – 235; A. K. OUTRAM, 2015, 161.

⁵⁸³ B. ČOVIĆ, 1989, 87.

Naime, vjerojatno se stoka, kao i danas i u bližoj povijesti tijekom ljetnih mjeseci vodila tzv. direktnim lokalnim uzdigom na obližnje visoravni Zavelima, šireg duvanjskog i posušskog područja, a možda i šireg prostora Biokova.⁵⁸⁴

Prostor za ispašu očito je postao važan privredni resurs, nad kojim je stoga bilo potrebno uspostaviti kontrolu i utvrditi vlasničke odnose, točnije, pripadnost resursa (pašnjaka i sl.) konkretnoj gradini ili gradinama.⁵⁸⁵ Gradine su tako bile ne samo simbol, već cjeline sa stvarnom vlasti na određenom teritoriju. Sigurno da su zajednice koje su gravitirale imotsko – bekijskim gradinama bile organizirano društvo. O tome ne svjedoči samo složen proces podizanja gradinskih forifikacija, već i konkretne ekonomske pojave. Pri tome mislimo na problematiku organizacije uzdiga stoke. Tako je iza procesa uzgoja stoke – prvenstveno njenog pomicanja direktnim uzdigom u ljetnim mjesecima, morala stajati određena društvena hijerarhija unutar zajednica, u kojima je jedan dio stanovništva bio zadužen za pastirske aktivnosti sakupljanja i kolektivnog pomicanja stoke prema pašnjacima. Osim pašnjaka, za uzgoj stoke su bili neophodni i vodeni resursi, u prvom redu prirodne lokve i zdenci u predjelima udaljenijima od površine polja, koje je pak nudilo konstantnu opskrbu vodom. Naravno, današnja slika na terenu, što se tiče prirodnih lokava i zdenaca ne mora biti jednaka onoj u vrijeme upotrebe gradina, sigurno da su mnogi zdenci i lokve koji su bili aktivni u to vrijeme, danas nisu i obratno.

Posebno, neke od imotsko – bekijskih gradina možemo povezati s uzgojem i čuvanjem stoke, npr. gradina iznad Župića doca, gradina na brdu Stranjik, gradina iznad Budimlića rupe, gradina Samograd ili arhitektonski kompleksi koji gravitiraju gradini na Kokića glavici i gradini ispod Kuka, kao i uništena kružna formacija istočno od Palčeve gomile. No, isto se može pretpostaviti i za druge gradine s ovog područja, ponajprije one složenog tlocrta s prostorima koji nisu bili naseljeni.⁵⁸⁶

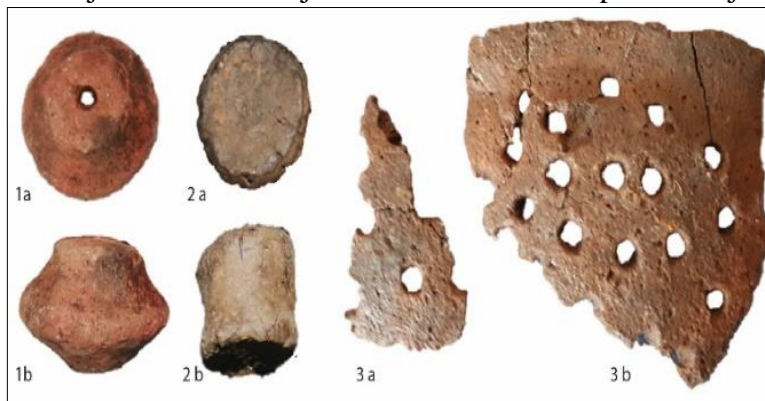
Tijekom vremena na imotsko – bekijskim gradinama (kao i iskopavanjem istovremenih nalazišta iz mikroregija poput Ravlića pećine) iskopana je i sakupljena pokretna arheološka

⁵⁸⁴ To je ujedno i vrijeme kada se sade i dozrijevaju ratarske kulture koje bi se na taj način mogle zaštititi od stoke.

⁵⁸⁵ B. GOVEDARICA, 1989, 236. Sličnoga je mišljenja i A. Benac, koji smatra kako jedino takva ekonomska baza ide u prilog položaju gradina, odnosno njihovoj orijentiranosti na pašnjake iznad kraških polja. A. BENAC, 1985, 205. Kao i napor koji je uloženi u podizanje fortifikacija tih gradina čime je jasno izražena težnja ka teritorijalnoj stabilnosti tih zajednica. B. ČOVIĆ, 1989, 86 – 87; B. MARIJANOVIĆ, 2000, 21.

⁵⁸⁶ Uzgoj ovikaprda, osobito ovaca se smatra jednim od najstarijih faktora u razvoju kulturnog krajolika i uvijek je povezan sa zatvorenim prostorima. G. ANDLAR *et al.*, 2018, 761.

građa indikativna upravo za stočarstvo i prateće gospodarske djelatnosti. Radi se o nalazima koji to potvrđuju svojim oblikom i/ili mjestom u prostoru, kao što su keramičke cjediljke, keramički pršljenovi za vretena i keramički kalemovi za namatanje vune, ili neke forme keramičkih posuda (Sl. 343.).⁵⁸⁷ Keramički pršljenovi, uz utege tkalačkog stana, najčešći su nalaz koji ide u prilog postojanja tekstilne proizvodnje, odnosno proizvodnje i prerade vune. Pršljenovi su protuutezi korišteni u procesu predenja. Mogu biti različite težine i dimenzija, što je uvjetovano različitim pokretima i dinamikom gibanja potrebnima za proizvodnju različitih niti. Prema tome, manji i lakši pršljenovi su korišteni u proizvodnji tanjih niti, a veći, sporiji i teži, za proizvodnju debljih niti. I na imotsko – bekijskim gradinama najčešće se pronalaze u okviru naselja, točnije nastambi. Vuna je kao materijal osobito cijenjena zbog elastičnosti i izolacije, a njezina proizvodnja – cijeli ciklus radnji u pretvorbi vlakna od sirovine do gotovog proizvoda, specijalizirani je proces koji iziskuje puno uloženog vremena i truda. Radnje se odnose na šišanje ovaca, prikupljanje, sortiranje, čišćenje i češljanje vune, te izvlačenje niti i tkanje (možda i bojanje). Primitivne vrste ovaca nisu davale količine vune kao suvremene vrste, stoga su za potrebnu proizvodnju bila poželjna i veća stada, a što za sobom povlači i čitav niz drugih stočarskih aktivnosti.⁵⁸⁸ Obilni nalazi ovčjih osteoloških ostataka, dakako, ne ukazuju nužno na proizvodnju vune. Ali, eventualna kombinacija više dokaza, primjerice, indikativnih artefakata i činjenice da su ovce ubijane u podmakloj dobi, sigurno upućuje na zaključak da su u zajednici bile razvijene aktivnosti u vezi s proizvodnjom i preradom vune. Posredni dokaz

Sl. 343. Pršljen, kalem i cjediljka s Trostruke gradine (foto: T. Tomas)

načelno može biti i sama keramika: njezino ukrašavanje utiskivanjem tekstilnog uzorka na površinu svježe stjenke posude,⁵⁸⁹ poput licenske keramike s Trostruke i s Majića gradine.

⁵⁸⁷ B. ČOVIĆ, 1989, 75, T II, 5; B. ČOVIĆ, 1978, T XXXVII, 3 -4; B. ČOVIĆ, 1991, T III, 9, T IV, 1, T VII, 1; B. MARIJANOVIĆ, 2012, T LXXXI, 1,2.

⁵⁸⁸ S. SABATINI – S. BERGER BRANDT, 2019, 3 – 4; E. ANDERSON – M. L. NOSCH, 2019, 17 – 18. Na gradini u Koritima na osnovama kuća pronađeni su piramidalni utezi vertikalnog tkalačkog stana. B. GOVEDARICA, 1982, 136, Pr. 6.

⁵⁸⁹ Naime, uzice ili tkanice kojima se izvodio ukras mogle su biti izrađene od dlake životinjskog podrijetla, primjerice vune. Usp. E. LEGHISSA, 2015, 280.

Karta 13. Nalazišta sa Imotsko – bekijskog polja i okolnog prostora komparirana u radu (izvor: QGIS; izradio: T. Tomas)

Zemljoradnja je sigurno bila druga važna privredna djelatnost stanovnika imotsko – bekijske mikroregije u vrijeme 3. – 1. tis. pr. Kr. Ali, ovdje, kao i na susjednim kulturno bliskim područjima do sada nisu prikupljeni i analizirani ostaci poljodjelskih kultura iz kulturnih slojeva istraživanih nalazišta gradinskog tipa.⁵⁹⁰ Jedini indirektni dokaz su brojni ulomci kamenih žrvnjeva i rastirača koji su služili za preradu žitarica,⁵⁹¹ a pronađeni su i prilikom iskopavanja Trostruke gradine (Sl. 344.).⁵⁹² U vezi s procesima pripreme hrane treba spomenuti

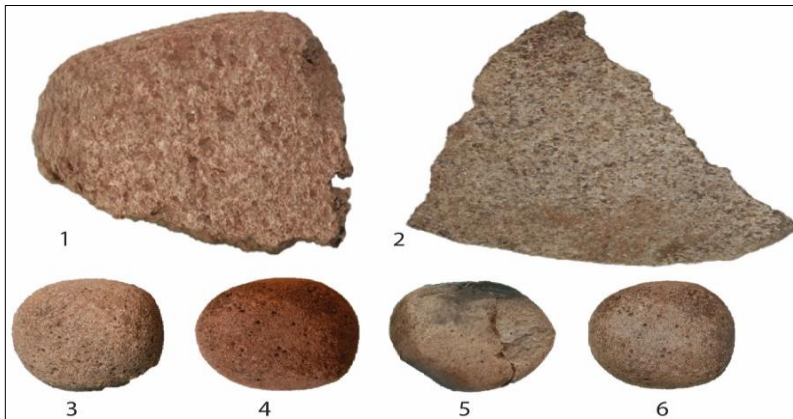
⁵⁹⁰ Karbonizirani ostatci cerealijsa sa gradinskih nalazišta kulturno bliskih područja poznati su jedino s gradine u Raičkama (Glamočko polje), ali nisu adekvatno analizirani. A. BENAC, 1985, 160. Najčešće se radi o karboniziranim ostacima pšenice, ječma, zobi i prosa, no zasigurno znamo kako su se uzgajale i druge kulture, naročito mahunarke (grah, leća i grašak). CHAPMAN, J. *et al.*, 1996, 240 – 242; G. BARKER 2005, 56; K. BURŠIĆ – MATIJAŠIĆ, 2008, 28.

⁵⁹¹ Proces uzgoja žitarica je kudikamo jednostavniji (otpornije su na sušu i sl.), također žitarice pružaju mogućnost dužeg skladištenja, a samim time i konzumacije ili razmjene kroz jedan duži rok. Sigurno kako su zajedno sa stokom predstavljale važan resurs i dobro, o čemu nam kasnije svjedoče i brojni antički autori. M. ČELHAR, 2014, 85, bilj. 350.

⁵⁹² B. ČOVIĆ, 1975, *Rekognosciranje i sondažno istraživanje gradina zapadne Hercegovine, septembar 1975. (Trostruka gradina u Sovičima, Grude) – dnevnik rada*; B. ČOVIĆ, 1989, 86. Tijekom obilaska gradina na prostoru Imotsko – bekijskog polja u svrhu izrade doktorskog rada, čest površinski nalaz na gradinama upravo su bili ulomci kamenih žrvnjeva i rastirača.

i nalaze većih, plitkih recipijenata relativno debelih stjenki, koji su mogli služiti za pripremanje kruha ili pogače.⁵⁹³

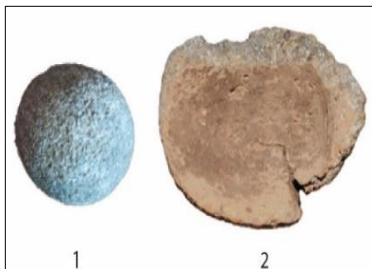
Male pak kamene kugle (poput onih pronađenih na Trostrukoju gradini ili na površini gradine Nad Vrbinom) mogle su služiti i za kuhanje hrane, odnosno prokuhavanje mlijeka, kako su pokazale neke analize i eksperimenti (Sl. 345. 1.).⁵⁹⁴ Poljoprivredne alatke nam nisu ostale sačuvane, a razlog leži u činjenici kako su mahom bile izrađene od trošnog materijala.

Sl. 344. Kamene rastirači i žrvnjevi s Trostruke gradine (foto: T. Tomas)

Prirodna obilježja imotsko – bekijskog polja, ponajprije vrlo prikladne agrarne površine, pružala su sve bitne preduvjete za razvoj

produktivne zemljoradnje. Ponajprije su to vrtače (dolci)⁵⁹⁵ kojima promatrani prostor obiluje, a zatim sama površina polja, osobito njegovi povišeniji, rubni dijelovi. U usporedbi s površinom polja, vrtače imaju mnoge komparativne zemljoradničke prednosti. One su plodni rezervoari tla koji pružaju prirodan zaklon od vjetrova i od životinja, nisu pod utjecajem temperaturne inverzije,⁵⁹⁶ bolje zadržavaju vlagu,⁵⁹⁷ nisu podložne plavljenju (primjerice veći dijelovi Imotsko – bekijskog polja zbog malog gradijenta nagiba podložni su redovitim sezonskim plavljenjima koja često mogu biti pogubna za ratarske kulture).⁵⁹⁸

Sl. 345. Kamena kugla s gradine Nad Vrbinom i keramička žlica s Trostruke gradine (foto: T. Tomas)

⁵⁹³ B. ČOVIĆ, 1989, 72.

⁵⁹⁴ J. WOOD, 2000, 96. Konvencionalno se drži kako su takvi nalazi mogli služiti kao projektili za pračku. B. ČOVIĆ, 1983, 146; B. MARIJANOVIĆ, 2000, 22.

⁵⁹⁵ U lokalnoj toponimiji dolac je čest naziv za dno vrtača (ponikava) prekriveno plodnim tlom. Također, u imotsko – bekijskoj mikroregiji čest je toponim "draga" koji označava otvorene manje udoline čije je dno također bilo prekriveno agrarno potentnim sastavom tla. M. MATAS, 2001, 138.

⁵⁹⁶ Riječ je o pojavi tipičnoj za krške zavale i polja. Podrazumijeva osjetnu razliku u temperaturi koja je najniža na površini polja ili udoline u odnosu na okolna brda.

⁵⁹⁷ P. NOVAKOVIĆ *et al.*, 1999, 125 – 126; G. ANDLAR *et al.*, 2018, 761. Na imotsko – bekijskom prostoru takve površine do danas nisu izgubile na agrarnom značaju.

⁵⁹⁸ Tek je nedavno, izgradnjom sustava kanala, djelomično riješen problem plavljenja površine polja.

Sama pak površina imotsko – bekijskog polja također je korištena u zemljoradničke svrhe. Naime, gornji dio površine polja, koji tvore rastresiti mlađi sedimenti, nastali upravo redovitim sezonskim plavljenima, izuzetno su plodno tlo. Na prapovijesno korištenje agrarnog potencijala površine polja mogao bi ukazivati i položaj naselja razbijenog tipa na položaju Pojilo (Vručice – Grude) iz ranog brončanog doba, podignutog na površini sjeverozapadnog dijela polja, kao i položaja Otok (Runovići) na otprilike sredini polja, s keramičkom građom brončanodobne provenijencije.⁵⁹⁹ Isto tako na posebnost površine polja, kao između ostalog i privrednog resursa, indicirao bi i položaj gradina potkovičastog tipa, koje su redovito smještene na nižim padinama brda (neposredno iznad polja) i s otvorenom stranom okrenutom prema polju.

Prilikom terenskog obilaska gradina, pregledane su i vrtače (doci) smješteni mahom u njihovoj blizini. U gotovo ½ obližnjih dolaca pronađeni su keramički nalazi.⁶⁰⁰ Nalazi iz vrtača s prostora imotsko – bekijske mikroregije i obližnjeg prostora potječu iz neolitika, razvijenog eneolitika i posebice ranog brončanog doba.⁶⁰¹ Uglavnom se radi o usitnjenim ulomcima keramičkih posuda, ulomcima kućnog lijepa i većih nedefiniranih amorfnih komada pečene zemlje. Nalazi se funkcionalno samo djelomično podudaraju s nasebinskim aktivnostima. Vezani su za dijelove slabo sačuvanih objekata i u pravilu koncentriranih uz rubove vrtača.⁶⁰² U nekim vrtačama, evidentno je kako objekti nisu niti građeni. Dok su određene vrtače s prostora imotsko – bekijske mikroregije, očigledno bile i ograđene kamenim suhozidnim ogradama prapovijesnih graditeljskih svojstava, poput Barbića doca u blizini gradine ispod Kuka.

Intenzitet naseljavanja vrtača očito nije bio visok, a velika disperzija površinskih nalaza (prvenstveno keramičkih) u vrtačama ne možemo pripisati nasebinskim aktivnostima, a niti erozivnim procesima. Samim time veliki dio površine vrtače, s intencijom je ostavljan slobodan

⁵⁹⁹ B. MARIJANOVIĆ, 1988, 333; L.J. GUDELJ, 2001, 203. Zasigurno možemo očekivati i više sličnih nalazišta na sličnim pozicijama.

⁶⁰⁰ S obzirom kako veliki broj takvih površina danas nije obrađen i površinske nalaze je bilo teže primijetiti.

⁶⁰¹ P. OREČ, 1978, 184 – 196; A. MILOŠEVIĆ – GOVEDARICA, 1986, 53 i d; G. PROTIĆ, 1989, 16 i d; M. KOSTIĆ, 2003, 124; K. MUCIĆ, N. KOVAČEVIĆ BOKARICA, 2011; I. ŠUTA, 2013, 7 i d. Istraživanja s prostora slovenskog Krasa, pokazala su kako intenzivno korištenje vrtača odgovara vremenu pojave nalazišta gradinskog tipa. P. NOVAKOVIĆ *et all.*, 1999, 133.

⁶⁰² A. MILOŠEVIĆ – GOVEDARICA, 1986, 53 i d Također i iz recentnijih etnoloških primjera poznat je običaj gradnje jednostavnih nastambi ili skloništa uz rubove vrtača. Usp. G. ANDLAR *et all.*, 2018, 763.

i sigurno je bio namijenjen drugim aktivnostima. Najizglednije kako su ti relativno česti površinski nalazi jednostavno posljedica njihovog intenzivnog korištenja.⁶⁰³

Prema iznesenim podacima, život stanovništva imotsko – bekijske regije tijekom 3. – 1. tis. pr. Kr, očito je bio kombinacija onog dinamičnog stočarskog i zemljoradničkog, s tim da je i samo stočarstvo ovdje bilo kombiniranog tipa (ovikapridi, goveda, svinje), inače bliskog profilu sjedilačkih naseobina.⁶⁰⁴

Osteološki ostatci divljih životinja s prostora imotsko – bekijske mikroregije su malobrojni, u prvom redu radi se o ostacima cervida i divljih svinja.⁶⁰⁵ Prema tome, i lov možemo promatrati kao neku vrstu dopunske aktivnosti vezane prije svega za obogaćivanje proteinske ishrane. U tom kontekstu treba spomenuti i sakupljačke aktivnosti dokumentirane u kompatibilnim kulturnim slojevima Ravlića pećine. U prvom redu misli se na riječne školjke i puževe, kojima imotsko-bekijski prostor i danas obiluje.⁶⁰⁶

Od ostalih privrednih aktivnosti izdvajamo obrtničku djelatnost. Svaka djelatnost te vrste počinje s pribavljanjem sirovine, nastavlja se kroz nekoliko faza proizvodnje, slijedi uporaba proizvoda, eventualno kasnije dorađivanje i ponovna uporaba, te na kraju odbacivanje. Lončarstvo – važan arheološki izvor, bez sumnje je bilo jedna takva proizvodna grana za koju se od davnina u arheološkoj literaturi koristi termin "keramika".⁶⁰⁷ Komparativne prednosti keramike su otpornost na oksidaciju i bakteriološko propadanje, a njezini nedostaci su podložnost lomljenju i otežan transport. Stoga su sigurno imale manju važnost kod pokretnih zajednica (nomadskih), nego li kod sjedilačkih. Glina, kao jedan od najjeftinijih, samim time i najdostupnijih prirodnih materijala, odavno je prepoznata kao sirovina za eksploataciju. Na prostoru južnog, srednjeg i sjeverozapadnog dijela imotsko – bekijskog polja utvrđena su primarna pleistocenska ležišta gline. Ipak sudeći prema fakturi i drugim makroskopskim obilježjima ulomaka keramičkih posuda, sirovina za njihovu izradu crpila se iz lokalnih ležišta tzv. sekundarne gline (rubni dijelovi polja i vrtače). Ona se vjetrom i vodom prenosila sa svojih

⁶⁰³ Najvjerojatnije zemljoradničkim aktivnostima, dok se veća količina keramičkih ulomaka (otpadaka) s na površine vrtača odlagala s ciljem mogućeg poboljšanja kvalitete tla. P. NOVAKOVIĆ *et al.*, 1999, 131.

⁶⁰⁴ P. HALSTEAD, 1996, 22 – 24.

⁶⁰⁵ B. MARIJANOVIĆ, 1981, 12; B. ČOVIĆ, 1983, 217; B. ČOVIĆ, 1989, 87. Uz lovne aktivnosti mogli bismo povezati i već spomenute kamene kugle. Usp. B. MARIJANOVIĆ, 2000, 22.

⁶⁰⁶ B. MARIJANOVIĆ, 1981, 12.

⁶⁰⁷ Riječ je o proizvodima izrađenima od smjesa gline (sedimentna stijena) koji su nakon oblikovanja postupkom pečenja očvrstnuti. Isto tako, keramički proizvodi (osobito posuđe) imaju veliku važnost pri interpretaciji kulturne, socijalne, ekonomske, prostorne i kronološke komponente zajednica koje su ih koristile.

primarnih ležišta, prilikom čega se, pod utjecajem mehaničkih sila, drobila te miješala s različitim primjesama i nečistoćama, poput metalnih oksida, vapnenca, kvarca i drugih tvari. Takva sekundarna ležišta gline lako su dostupna, i moguće ih je pronaći gotovo na cijelom prostoru Imotsko-bekijskog polja. Često se i neopravdano u literaturi spominje keramika s primjesama, što podrazumijeva dodatak nekih tvari (uglavnom sitnog kamenog granulata), jer lako je moguće kako se jednostavno radi o prirodnom karakteru sirovine.

Sl. 348. Vrh kremene strjelice s Trostruke gradine (foto: T. Tomas)

Naravno, postojala je i mjesna proizvodnja različitih alatki i oruđa koje su bile neophodne za obavljanje svakodnevnih aktivnosti. Sačuvali su se alatke od kamena (rastirači, žrvnjevi, brusevi, sjekire, sječiva, strugala, svrdla...) i kosti (šila, igle, probojci...). Od kamenih sirovina za izradu alatki najviše je korišten kremen (Sl. 346.). Poznata su i manja lokalna ležišta kremen⁶⁰⁸ koja su mogla biti eksploatirana, a dio je svakako dolazio razmjenom, primjerice eruptivni kamen granit, bazalt i gabro⁶⁰⁹ od kojih su izrađivani rastirači, žrvnjevi, brusevi i sjekire.⁶¹⁰ Sačuvali su se i artefakti izrađeni od životinjskih kostiju i rožine, materijala koji je tvrdi i postojaniji od drveta, od kremen⁶⁰⁸ lakši za oblikovanje, a za razliku od metala jednostavan za nabavu. No, kako prirodni oblik kosti često diktira oblik izrađevine, one načelno nisu kronološki osjetljive. Za izradu koštanih alatki najčešće su korišteni dijafizalni dijelovi kostiju domaćih i divljih životinja kao i rožine.⁶¹¹

⁶⁰⁸ U široj okolini Posušja poznata su površinska ležišta kremen⁶⁰⁸. P. OREČ, 1985, 152. Zna se da je kremen često uslojen u vapnenačke naslage, pa s obzirom na geomorfologiju prostora Imotsko-bekijskog polja, i na tom prostoru je moguće očekivati njegova manja eksploatirana nalazišta. Ipak, najvjerojatnije je kremen⁶⁰⁸ sirovina (ili gotov proizvod) dopremana sa šireg prostora Duvanjskog polja, možda za ljetne seobe stoke s prostora Imotsko-bekijskog polja prema Duvanjskom. D. VUJEVIĆ – S. DILBER, 2018, 5 i d.

⁶⁰⁹ Najbliža ležišta eruptivnih stijena nalaze se na području Rame i Jablanice. K. ŠARAVANJA *et al.*, 2013, 43 – 44.

⁶¹⁰ Jedan slučajan nalaz kamene ranobrončanodobne kamene sjekire poznat je s gradine na brdu Pit. B. ČOVIĆ, 1983, Sl. 11, 1.

⁶¹¹ P. OREČ, 1977, 224; B. ČOVIĆ, 1983, 146. Osim s nalazišta gradinskog tipa (Trostruka gradina), na prostoru imotsko – bekijske mikroregije raznovrsne kamene i koštane alatke dokumentirane su u odgovarajućim brončanodobnim depozitima Ravlića pećine. B. MARIJANOVIĆ, 2012, 89, 103.

Također, određene alatke, oruđa, oružja (defanzivnog i navalnog karaktera), dijelovi nošnje i predmeti nakitnog karaktera izrađivani su od metala, čija se upotreba s vremenom općenito povećavala. Na prostoru Imotsko – bekijskog polja ne postoje rudna ležišta metala, tako da su se metalni predmeti u početku najvjerojatnije uvozili putem razmjene, kao gotovi proizvodi.⁶¹² Međutim, tijekom razvijenog željeznog doba sigurno se odvijala i stanovita domaća prerada metala i proizvodnja metalnih predmeta.⁶¹³ O tome djelomično svjedoči brojnost više – manje lokalno ograničenih tipova i varijanti predmeta nakitnog karaktera i dijelova nošnje,⁶¹⁴ kao i ostatci brončane i željezne zgure na gradinama imotsko – bekijske mikroregije.⁶¹⁵ U kontekstu sve jače izraženih grčko – helenističkih utjecaja, koji se intenziviraju kroz posljednja tri stoljeća prije Krista zbila se i prva pojava novca na promatranom prostoru, vjerojatno i razvoj trgovine i razmjene djelomično utemeljene i na monetarnom sustavu.⁶¹⁶ Najstariji primjerci kovanog novca redom su slučajni nalazi s bližeg konteksta imotsko – bekijskih gradina.⁶¹⁷ Riječ je o

⁶¹² Najstariji metalni predmet s prostora imotsko – bekijske mikroregije jest svakako ranobrončanodobni trijangularni bodež od bronce, pronađen u grobu gomile u Sopi (Vinjani kod Posušje). P. OREČ, 1978, 242 – 243, T XVIII i dr. Dok nam je iz vremena kasnog brončanog doba poznato nekoliko primjeraka, slučajnih nalaza brončanih sjekira tipa kelt, pronađenih na gradinskom kontekstu (gradina na brdu Pit) ili u njihovom neposrednom podnožju (Gradac, Ružići). V. ČURČIĆ, 1907, 203, 205; B. ČOVIĆ, 1957, 243. Kao i koplja iz grobova u Postranju, u podnožju gradine na Kokića glavici. I. MAROVIĆ, 1981, 7 i d; Š. BATOVIĆ, 1983, 344.

⁶¹³ Primjerice M. Zaninović drži kako je na delmatskom kulturnom arealu zbog orijentacije na stočarsku privredu (geomorfologija, položaj gradina, kultovi poznati u kasnijem rimskom periodu...) bila snažno razvijena ksilokultura. Pri tome se poziva i na etnološke podatke iz recentnije prošlosti, kao i na podatke iz povijesnih izvora, koji u opisu rimsko – delmatskih sukoba navode kako je unatoč velikom broju ljudstva koje je sudjelovalo u ratu, oduzeto vrlo malo oružja. M. ZANINOVIĆ, 1967, 21, bilj. 60.

⁶¹⁴ F. BULIĆ, 1887, 94 – 96; F. FIALA, 1897, 657 i d; I. BULIĆ, 1898, 153; Ć. TRUHELKA, 1899, 342 – 389; K. PATSCH, 1900, 295; A. ODŽA, 2009, 7 i d; A. ODŽA, 2010, 177 i d.

⁶¹⁵ Ostatci brončane i željezne zgure pronađeni su na gradini na brdu Pit, gradini u Vručicama, te na gradini na brdu Veliki Malič. No, ostaje nepoznato vrijeme njezina nastanka. Jer, obje navedene gradine bile su u upotrebi i u antici. P. OREČ, 1978, 224, 227; P. OREČ, 1988, 327. Isto vrijedi za zguru nađenu tijekom terenskog pregleda Vrcanove gradine i gradine na Kokića glavici.

⁶¹⁶ Prihvaćanje grčko – helenističkih tekovina utjecalo je na oblikovanje i repertoar domaće pokretne i nepokretne arheološke građe iz različitih kulturnih sfera na srednje/jadranskom potezu i zaleđu i to primjenom novih građevinskih tehnika i načina gradnje, novim obredom pokapanja, primjene novih materijala (srebro) i tehnika u izradi nakita i dijelova nošnje, upotrebom novca i pisma, te keramike izrađene na lončarskom kolu. B. MARIJAN, 2011, 25 – 27.

⁶¹⁷ G. KRALJEVIĆ, 1979, 133 – 136; B. MARIJANOVIĆ – I. MARIJANOVIĆ, 1988, 326. Prema navodima svjedoka, jedan primjerak novca Apolonije također potječe s Vrcanove gradine. Može se samo pretpostaviti da su

novcu grčkih kolonija na južnom Jadranu (Apolonije i Dirahija) iz 3. i 2. st. pr. Kr., te rimskim republikanskim denarima (denari Furija i Antonina) iz prve polovine 1. st. pr. Kr.⁶¹⁸ U prilog razvijenim vezama između zajednica s prostora Imotsko – bekijskog polja i grčko – helenističkog svijeta svjedoče i ostali bogati nalazi, kao što je ostava srebrene nakita iz Gorice, određeni tipovi nakita i dijelova nošnje iz goričkog svetišta, kacige tzv. ilirskog tipa iz Zmijavaca, Drinovaca, Gorice i Gruda, kao i izvjesni slučajni nalazi s promatranog prostora i sl.⁶¹⁹ Iako je sama narav čina trgovine tj. razmjene van domene arheološkog istraživanja, rezultati tih procesa su itekako vidljivi. Ono što je svakako najvažniji rezultat spomenutih kontakata i veza sa razvijenijim mediteranskim zajednicama jesu i kulturni transferi, odnosno prijenos različitih ideja (religijske, društvene, tehničke i druge naravi) koje su utjecale na preoblikovanje kulturnih sustava autohtonih zajednica, pa i one delmatske – u širem smislu, s promatranog prostora. U imotsko – bekijskoj mikroregiji, smještenoj između srednjeg Jadrana i hercegovačke unutrašnjosti, takve procese naročito uočavamo od vremena mlađeg željeznog doba.

tijekom vremena na gradinama imotsko – bekijske mikroregije nalaženi i drugi primjerci grčkog i rimskog novca, nepoznati stručnoj javnosti.

⁶¹⁸ Još je K. Patsch na temelju nalaza novca Apolonije i Dirahija izradio cestovnu kartu u koju je uključio i prostor Imotsko – bekijskog polja. Usp. K. PATSCH, 1902, 399 – 400.

⁶¹⁹ Ć. TRUHELKA, 1899, 342 – 389, 389 – 395, T I, II; V. ČURČIĆ, 1907, 205, 212 – 213, T II, 13, T III, 5; M. NIKOLANCI, 1959, 82, Sl. 1; I. MAROVIĆ, 1976, 295, T IV, 9; M. BLEČIĆ KAVUR – A. PRAVIDUR, 2012, 98 – 99, 107 – 108, T II, X; Lj. GUDELJ, 2016, 85. i dr.

10. GRADINE U PROSTORU

Kako arheološki zapis iščitavan u krajoliku uvijek odražava raznolike obrasce življenja (*living* – sustav) on neizbježno ukazuje i na važnost raznolikih pojedinačnih struktura/objekata nekad funkcionalnih u prostoru, zatim na njihove međuodnose, ali i na samu generalnu koncepciju uređenja šireg prostora (mikroregije). Prostor je očito važna dimenzija svakog arheološkog konteksta, no nije i jedina.

Proučavanje nalazišta gradinskog tipa često se svodilo na same gradine, koje su time tretirane kao izolirane točke u prostoru, a krajolik (prostor) između gradina redovito je zanemarivan. Primjenom novih pristupa (metoda) i detaljnijim promatranjem krajolika između gradina, primijećen je pregršt tragova ljudskih aktivnosti koje možemo pripisati prostornom kontekstu neke gradine ili pak nekolicini gradina.⁶²⁰ Pri tome je poznata pojava da se uz gradinu (naselje), kao istaknut položaj nekog prostornog segmenta, grade i druge, često manje gradine različitih namjena, te mnoge druge strukture.

Imotsko – bekijske gradine, kao i gradine u prirodno i kulturno srodnim regijama, od Krasa do jadranskog juga i balkanskih krajolika (ponajprije kraških polja jugozapadne Bosne), nedvojbeno su višefunkcionalne strukture sa svojim organiziranim okruženjem raznolikih sadržaja, raspoređene prema promišljenim kriterijima u svrhovite prostorne odnose. Svi nekadašnji autohtoni regionalni razlozi podizanja gradina nisu nam poznati.

Ipak, u radu se analizira prostorno prepoznatljiv: a) odnos gradine i različitih okolnih struktura/objekata i b) međuodnos dvaju ili više gradina, s mogućim (pretpostavljenim) "središnjim gradinama". Sve to, osobito grupiranje gradina i pratećih struktura, funkcioniralo je, dakako, u cjelini naseobinskog sustava promatrane regije, koji je pak i nadalje nepoznat.

Prostorna analiza pojedine gradine obuhvatila je i njen neposredni okoliš koji se najčešće intenzivno iskorištavao u različite svrhe, poljodjelske, stočarske i druge, također i kao prirodni izvor određenih sirovina. Pomna pak analiza prostora između gradina pokazala je kako i taj prostor nije bio bez sadržaja, već je imao različite namjene. U istraživanje su stoga uključene i gomile, trijebljene gomile, različiti ograđeni prostori (ograde, torovi), sustav agrarnih površina

⁶²⁰ F. BERNARDINI, 2018, 123, 130. Kumulativna *viewsheed* analiza, svojevremeno rađena na prostoru Krasa, na određenom uzorku nalazišta gradinskog tipa, u ciljanom radijusu od pet kilometara pokazala je, dakako, smislene prostorne odnose između gradina i drugih struktura iz njihovog bliskog okruženja. B. SLAPŠAK, 1999, 145 i d

(vrtača/dolaca, draga) i izgrađeni gradinski pristupi. Arhitektonske strukture razmještene oko imotsko – bekijskih gradina, ali i na određenim tipovima gradina, u osnovi predstavljaju osebujnu klasu nalazišta, zbog slabe istraženosti često tek pretpostavljene namjene.

Gradine – torovi koji su u imotsko – bekijskom privrednom kontekstu okrenutom stočarstvu, sigurno imali istaknutu ulogu. Kod takvih nalazišta, mahom na položajima relativno skromnih strateških dometa, s jednostavno riješenim ulazima, obično nedostaju značajniji površinski nalazi i kulturni sloj, njihovi zidovi su isprekidani i često tehnički improvizirani. Najčešće su kružnog do ovalnog tlocrta, dok ponekad sadržavaju i tragove čišćenja (Sl. 349.).⁶²¹ Sudeći prema navedenim kriterijima, među imotsko – bekijskim gradinama funkcija tora najprije bi se mogla pripisati gradini iznad Župića doca, gradini na brdu Stranjik, gradini iznad Budimlića rupe (Sl. 351.) te gradini Samograd (Sl. 350.).⁶²² Istoj kategoriji pripadaju nalazišta sa sličnim kamenim suhozidnim strukturama, koja prostorno gravitiraju pojedinim gradinama,

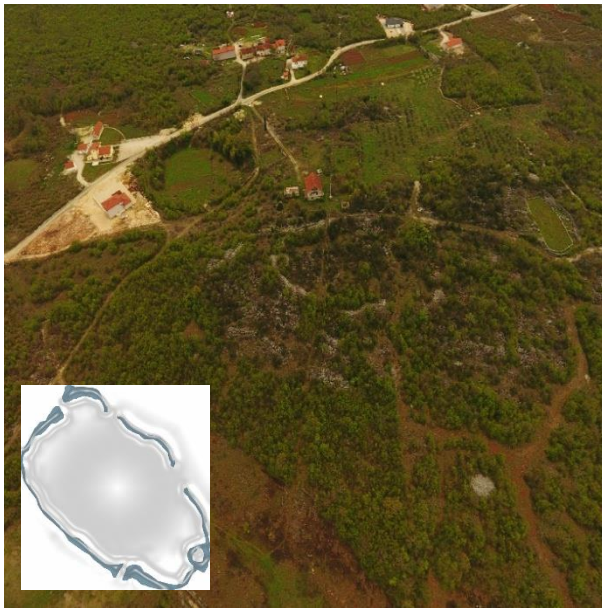
primjerice, gradini ispod Kuka (Sl. 353.), gradini na Kokića glavici (Sl. 352.) i kod Palčeve gomile (Karta 15.).⁶²³

Sl. 349. *Tragovi čišćenja na gradini na brdu Stranjik (foto: T. Tomas)*

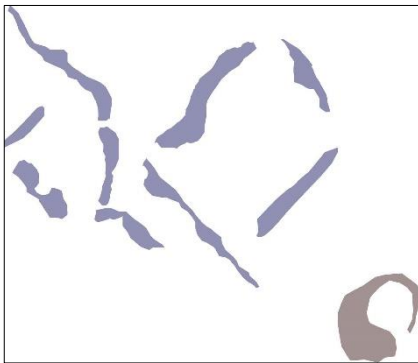
⁶²¹ B. SLAPŠAK, 1999, 146 i d; D. MLEKUŽ, 2018, 578. Primjerice prostori u sklopu gradine ispod Kuka i Kokića glavice, odudaraju od kružnog – ovalnog tlocrta.

⁶²² Spominjući položaj na brdu Stranjik u Podledincu, M. Tica gradinu bilježi kao "ercegov tor", aludirajući kako se radi o toru za stoku podignutom ili korištenom za vrijeme hercega Stjepana Kosače (1435. – 1466.), naravno, bez ikakvih konkretnijih dokaza koji bi podržali takvu tezu, već je riječ o narodnoj predaji koja se razvila za spomenuti položaj. M. TICA, 2008, 103. Također, zbog relativno nepovoljnog strateškog položaja, slabog sustava bedema i skromnih površina kulturnog sloja, funkciju tora bi mogli pripisati i gradini Samograd.

⁶²³ Nažalost, spomenuti objekt smješten oko 100 metara istočno od Palčeve gomile, u novije vrijeme je razrušen meliorizacijom terena za sadnju smilja!

Sl. 350 - 351. Pretpostavljene gradine torovi – gradina Samograd i gradina iznad Budimlića rupe (foto: T. Tomas)

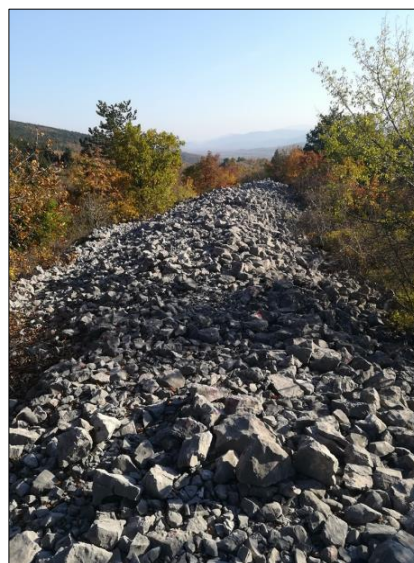

Sl. 352. Gradina na Kokića glavici sa pripadajućim kompleksom (izradio: T. Tomas)

U okruženju gradina imotsko – bekijske mikroregije pronalaze se i graditeljski tragovi posebno organiziranih i markiranih prostora namijenjenih zemljoradnji. Oni su omogućavali učinkovitiji pristup i eksploataciju potrebnih resursa, kao i zaštitu agrarnih kultura od životinja. Njihovi ogradni suhozidi, kao i kod ograda torova, više sličje jednostavnim kamenim nasipima nego li organiziranoj graditeljske strukturi. Linearnim potezima, zidovi (ponekad) prate i dijele glavnu os agrarne površine, te tako tvore zatvoren sistem polja.⁶²⁴ Na prostoru imotsko – bekijske mikroregije najbolji primjer na taj način organiziranih zemljoradničkih površina pronalazimo na položaju Barbića dolac, neposredno uz gradinu ispod Kuka (Sl. 353 – 354.). Također, sličan primjer možemo vidjeti i na položaju Bezdani u Gornjim Grudama (Sl. 355 – 356..). Isto tako za promatranu problematiku, zanimljive primjere ograđenih agrarnih sustava koji su mogli biti korišteni za vrijeme života određenih gradina, možemo uočiti južno i zapadno od gradine u

⁶²⁴ Primjeri ograđivanja i podjele polja česti su od vremena brončanog doba u Europi, a dokumentirani su i na području Krasa. Takvi prostori mogu se bez sumnje, interpretirati kao vizualni znak brige i rada zemljoradnika. S vremenom se te površine nadograđuju ili pregrađuju, tako da se više manjih poljskih površina često okuplja oko dominantne osi. D. MLEKUŽ, 2018, 573.

Višnjici, te istočno od gradine na brdu Radež.⁶²⁵ Ponegdje, ukoliko su agrarne površine bile smještene na terenima s izraženijom inklinalom, kako bi se ublažili negativni utjecaji erozije na tlo, podizali su se sustavi terasa.⁶²⁶ Takve i slične agrarne sustave pronalazimo istočno od Male (Ukradenove) gradine, na južnom podnožju Zelene glavice i dalje na istok, jugozapadno od gradine iznad Knezovića jezera, južno od Šerića gradine, između Barabanove gradine i gradine iznad Šućura, na južnom i jugoistočnom podnožju Čapinove gradine (Sl. 353.), na istočnom podnožju Male gradine na brdu Baba i dr.

Sl. 353 – 354. Gradina ispod Kuka sa pripadajućim kompleksom (u prvom redu Barbića docem) i južni zid Barbića doca (foto: T. Tomas)

U kontekstu uređenja (ograđivanja i podjele) prije

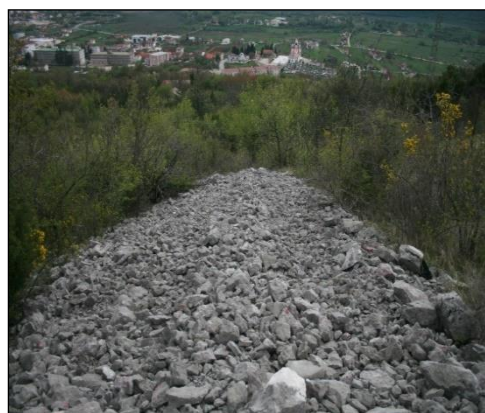
svega agrarnih površina na prostoru imotsko – bekijске mikroregije, pojavljuju se i tzv. trijebljene gomile (*cairns*).⁶²⁷ Nastale su kao posljedica unaprjeđenja, točnije čišćenja agrarnih površina i organiziranog odlaganja prikupljenog kamena.

⁶²⁵ Također, slični sustavi ograđivanja detektirani su uz rubove Rašića i Zdilareva doca u Glavini Donjoj (između Male (Ukradenove) gradine i Prgometove gradine), te oko 50 metara sjeverno od gradine iznad Budimlića rupe. Ovakvih i sličnih površina na prostoru promatrane mikroregije zasigurno ima i više.

⁶²⁶ Određeni autori drže kako su klimatske promjene koje su dokumentirane krajem eneolitika odgovorne za korištenje površina na padinama brda u agrarne svrhe, a što je nužno dovelo do pojave izgradnje terasastih suhozidnih struktura. J. CHAPMAN *et all.*, 1996, 115 – 116.

⁶²⁷ Više o morfologiji i strukturi trijebljenih gomila i njihovom arheološkom – povijesnom kontekstu vidi. V. BARBARIĆ, 2011, 145 i d.

Trijebljene gomile, mogle su se oblikovati i u vidu niskog zida (*dumped wall*).⁶²⁸ Cijeli sustavi trijebljenih gomila prostiru se sjeverno od Brkića gradine. Dok dijelove pak zidova nastalih odlaganjem očišćenog kamena pronalazimo iznad Buća u Postranju i uz južni i jugoistočni produžetak Sumbulove gradine, u južnom podnožju Majića gradine (Sl. 358.), ali i drugdje, zapravo kod većine ograđenih agrarnih površina. Suhozidne strukture slične opisanima, sigurno nisu jedine u imotsko – bekijskoj mikroregiji. No, strukture spomenute u radu detaljnije su terenski pregledane i u svima je, u različitim količinama, pronađena keramička građa koja se vremenski podudara s do sada ustanovljenom osnovnom mijenom kultura na imotsko – bekijskim gradinama. Keramičku građu najčešće pronalazimo na samim agrarnim površinama,⁶²⁹ no isto tako i u strukturi zidova koji te površine okružuju.⁶³⁰

Sl. 355. – 356. Položaj Bezdán u Gornjim Grudama i pogled na zapadni suhozid podignut na njegovom rubu (foto: T. Tomas)

Raspodjela plodnih polja i pašnjaka usko je vezana za problematiku društvene strukture arhaičnih zajednice, stoga, i u stočarsko – zemljoradničkim zajednicama po kraškim poljima, posebice kod Delmata. U promatranom kontekstu dotiče nas Strabonova vijest o delmatskoj osmogodišnjoj raspodjeli plodnih površina. Taj ciklički "delmatski oktenij", shvaćen kao postupak ravnopravne diobe kolektivnog dobra, upućuje na načelo društvene egalitarnosti, što u praksi načelno ne pogoduje razvoju autonomnih delmatskih središta (teritorijalnih općina). Vjerojatno su pašnjaci i zemljoradničke površine dugo ostale u zajedničkom vlasništvu (do dolaska Rima?), što je kočilo ekonomsku i teritorijalnu moć naselja – središta u delmatskom

⁶²⁸ J. CHAPMAN *et al.* 1996, 115 – 116; D. MLEKUŽ, 2018, 560.

⁶²⁹ O mogućem razlogu čestih nalaza ulomaka keramike na agrarnim površinama koje su mogle biti korištene u prapovijesti vidi. P. NOVAKOVIĆ *et al.* 1999, 131.

⁶³⁰ Najvjerojatnije su ti keramički ulomci ovdje recentno odlagani, prilikom permanentnog čišćenja agrarnih površina.

društvu ograničenih privrednih moći, slabe društvene stratifikacije i s istaknutom ratničkom komponentom, posebno tijekom zadnjih stoljeća 1. tis. pr. Kr.⁶³¹

Sl. 357 – 358. Sustavi ograđenih agrarnih površina uz Čapinovu i Majića gradinu (foto: T. Tomas)

Suhozidni pristup je slijedeći tip struktura koji možemo dovesti u prostorni odnos s imotsko – bekijskim gradinama.⁶³² Uglavnom se radi o potezima nasipa koji su postavljeni dijagonalno uz padinu brda, s ciljem anuliranja nagiba (inklinale). Takva pristupna struktura najbolje je

dokumentirana na padini brda, južno od gradine Višegrad (Sl. 359 – 361.).⁶³³

Sl. 359. Vanjski plašt kamenog suhozidnog pristupa u podnožju gradine Višegrad (foto: T. Tomas)

⁶³¹ M. SUIĆ, 1976, 59 – 61; S. ČAČE, 1979, 118 – 120.

⁶³² Na postojanje sličnih struktura na prostoru delmatskog kulturnog areala prvi je upozorio D. Nikić D. NIKIĆ, 1983, 239. Slične strukture dokumentirane su i na Krasu. D. MLEKUŽ, 2018, 579 – 560.

⁶³³ Na vanjskoj strani pristupa, kako bi se spriječilo njegovo osipanje, podignuta je kamena podzida, čiji plašt u potpunosti odgovara maniri prapovijesnog graditeljstva, uključujući i ono koje prevladava na imotsko – bekijskom području.

Sl. 360 – 361. Pogled na urušeni dio plašta i planum suhozidnog pristupa u podnožju gradine Višegrad (foto: T. Tomas)

U prostornom kontekstu imotsko – bekijskih gradina posebnu kategoriju čine gomile, točnije, čitav niz arheoloških nalazišta objedinjenih tim terminom. Osim kamenih gomila organiziranih u manje ili veće skupine u kultu mrtvih (groblja), na širokom području i u raznolikom kulturno – vremenskom kontekstu, dobro su poznate i gomile druge vrste – bez funerarne funkcije. No, jedna gomila ili skupina gomila, dakako, može biti i višefunkcionalna. Neizbježno se u prostoru izdvajaju svojim volumenom i izrazito istaknutom i izoliranom pozicijom. Stoga, takve gomile često promatramo i kao markere granica i teritorija⁶³⁴ ili ostatke strateških i obrambenih objekata, kula.⁶³⁵

Među gomilama koje su, bez sumnje, imali određene strateške uloge u užem prostoru imotsko – bekijskih gradina izdvaja se, uz niz drugih, ona u istočno od gradine iznad Prlića kuća.⁶³⁶ Također, indikativan je odnos gradina – gomila i u slučajevima Palčeve gomile i gradine iznad Topića.⁶³⁷ Relativno čest strateški odnos gradina – gomila u imotsko – bekijskoj mikroregiji

⁶³⁴ B. SLAPŠAK, 1999, 146 i d. Čak i u novije vrijeme na prostoru Imotsko – bekijskog polja, granice između određenih mjesta i sela određuju su prema prapovijesnim gomilama ili gradinama.

⁶³⁵ Iskopavanje jedne takve gomile na Krasu pokazalo je kako se radi o manjem strateškom objektu, kuli. B. TERŽAN – P. TURK, 2014, 603 i d; D. MLEKUŽ, 2018, 561.

⁶³⁶ U poglavlju: Gradine na prostoru Imotsko – bekijskog polja: Gradina iznad Prlića. Spomenuti objekt – gomila je detaljnije opisan.

⁶³⁷ Naime, oko 80 metara sjeverozapadno od gradine, na vrhu susjednog brda podignute su, jedna uz drugu, dvije velike kamene gomile.

upotpunjava i činjenica da su "strateške gomile" najuočljivije kod gradina potkovičastog tipa (Karta 15 – 17.).⁶³⁸

Karta 14. Prostorni raspored (odnos) gradina i gomila na sjeverozapadnom obodu Imotsko – bekijskog polja (izvor: QGIS; izradio: T. Tomas)

Karta 15. Palčeva gomila – prostorni kontekst (izvor: QGIS; izradio: T. Tomas)

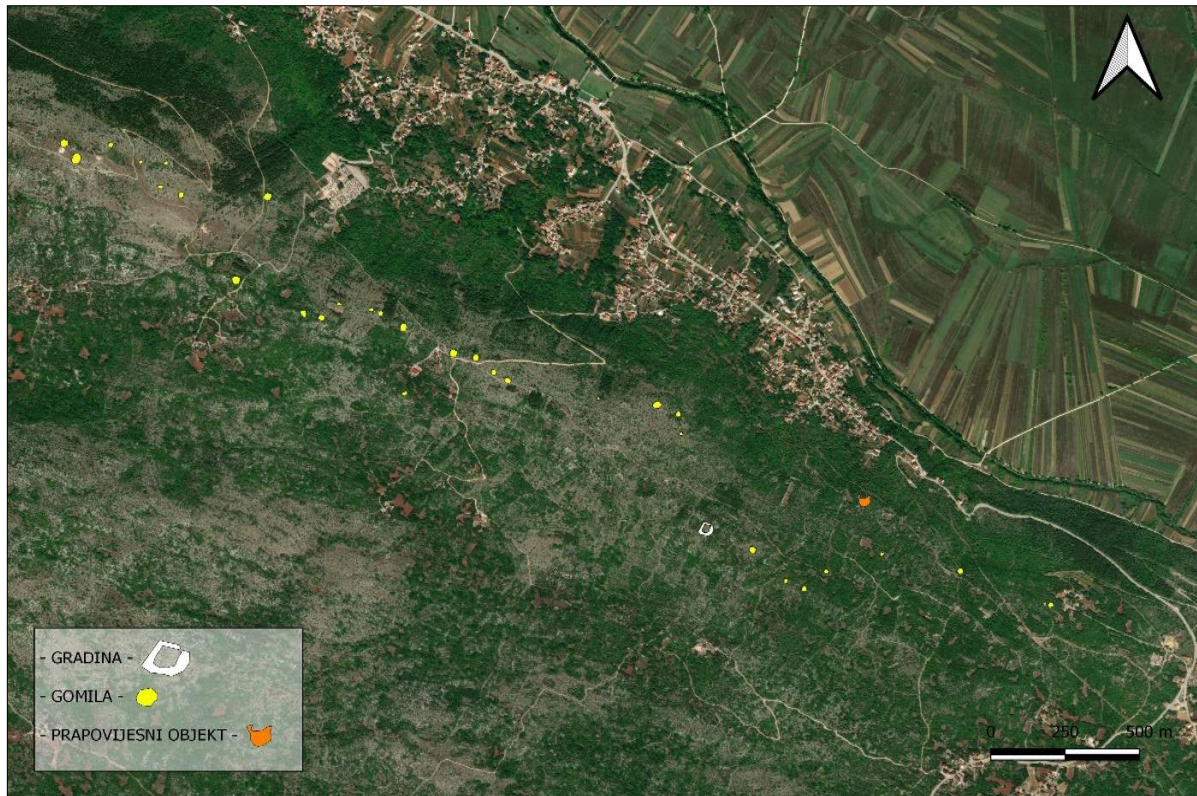
⁶³⁸ Primjerice i kod gradine iznad Topića, u produžetku južne padine istog brda, podignut je veći kameni suhozidni objekt tlocrta izdužene gomile, dok je na susjednom brdu, istočno, podignuta veća kamena gomila. Slična situacija se ponavlja kod Male (Ukradenove) gradine i njenog odnosa prema objektu podignutom na susjednom brdu, Zelenoj glavici. Ponekad je kako smo već i naveli, riječ o većim gomilama, smještenima na izoliranim i istaknutim pozicijama. Takvu stratešku, možemo prepoznati na brdu Krstina (oko jedan kilometar istočno od gradine na brdu Pit, na topografskim kartama označena je kao Δ (kota) 466).

Karta 16. Gradine: iznad Prlića, Višegrad, na brdu Jelaševac i Trostruka gradina – prostorni kontekst (izvor: QGIS; izradio: T. Tomas)

Karta 17. Gradine: iznad Topića, iznad Župića doca, u Vinjanima Donjim i Zidine – prostorni kontekst (izvor: QGIS; izradio: T. Tomas)

Karta 18. Gradina iznad Runovića – prostorni kontekst (izvor: QGIS; izradio: T. Tomas)

Prema tome, kao i u mnogim drugim (europskim) regijama, imotsko – bekijske gradine osim što preoblikuju prostor, one ga i definiraju, a objekti i strukture uokolo njih u određenoj mjeri predstavljaju njihovu ekonomsku osnovicu, stočarsko – zemljoradničku.⁶³⁹ Te strukture, ipak su i znak određenog teritorijalnog dosega i utjecaja pojedinih gradina, unatoč činjenici o zakašnjoj delmatskoj "urbanizaciji" i uspostavi razgranate naseobinske mreže utemeljene na teritorijalnosti. S tim u vezi, ključno je pitanje kronologije – vremenskog odnosa (sinkronog?) svih gradinskih struktura, samih gradina i njima pripadajućih graditeljskih objekata/prostora, koji su dosta gusto izgrađeni. Bar dijelom, svi oni, bez sumnje su bili istovremeni! No, tu pretpostavku ne samo u imotsko – bekijskom slučaju, već i u drugima, od Krasa, preko Liburna i južnije do kontinentalnog balkanskog svijeta i šire, treba i dokazati, relativno i apsolutno kronološki! Kako su razlike između gradinske mreže brončanog i željeznog doba najvećim dijelom pretpostavljene, ne samo u imotsko – bekijskoj mikroregiji nego i u znatno bolje istraženim prostorima.⁶⁴⁰ To nam u samom početku onemogućava točno vremensko određenje

⁶³⁹ A. HARDING, 2006, 97; R. KRAUSE, 2019 3 ; F. BERNARDINI, 2018, 131.

⁶⁴⁰ Tako se i za gradine iz brončanog doba sjeverne Dalmacije misli da ih (možda) općenito obilježava složenija strukturiranost unutarnjeg prostora u odnosu prema jednostavnijim tlocrtima liburnskih gradina željeznog doba i to ponajprije onih s ulogom naselja – središta. M. ČELHAR, 238 – 239.

i sam sadržaj pojma gradina – središte, što je pak pretpostavka rješavanju problema nastanka i funkcioniranja autonomnih teritorijalnih entiteta (općina).

Početak fenomena gradina – središta, koji se, dakle, u pravilu veže za slabljenje (i nestajanje) do tada društveno determinantne uloge srodstva, aproksimativno se datira negdje tijekom kasnog brončanog doba, s usponom kroz starije željezno doba i klimaksom u mlađa stoljeća željeznog doba, uglavnom oko 5. i 4. st. pr. Kr., i nadalje.⁶⁴¹

Kod nedostatka širih istraživanja (iskopavanja), nisu usuglašena niti mišljenja o tome koje su sve izvanjske manifestacije (površina, količina plodne zemlje, obrana, bogatstvo groblja, svetišta i dr.) jedne gradine relevantne za prepoznavanje njezine funkcije "središta" u prostornom i kulturnom krajoliku. Veličina, prema modelu gravitacijske privlačnosti kod naselja – središta funkcionalno je izjednačena sa procesima međudjelovanja ili dominacije. Gradine – središta su, dakle, bile bi veće od onih prosječne površine i između njih je morala postojati prostorna distanca.⁶⁴² Slijedeći kriterij za definiranje gradine – središta uglavnom se smatra količina plodne zemlje u njezinoj blizini, također i prisutnost pripadajućeg groblja. Oba svojstva načelno ukazuju na trajniju naseljenosti nekog položaja. Prisutnost bogatijeg materijala u grobovima može stanovito odražavati društvenu stratifikaciju i ukazivati na veće bogatstvo jednog naselja u odnosu prema drugome ili prema više njih iz okoline.⁶⁴³ Ali, koliko kod bile usko povezane strukture naselja i groblja, iz potonje se ne može nekontrolirano iščitavati društvena stratifikacija gradine – naselja kojem je groblje pripadalo.⁶⁴⁴ Neupitna je i važnost religijskih kultova u oblikovanju gradine – središta, ponajprije je značajna njezina prostorna bliskost sa svetištem.⁶⁴⁵ Indikator određenog društvenog bogatstva jest i uvezena

⁶⁴¹ Oblici teritorijalnog okupljanja gradina u vremenu i prostoru se mijenjaju, pri čemu je u različitim kulturama bio različit intenzitet prožimanja srodničkih i novih (teritorijalnih) oblika. B. SLAPŠAK, 1999, 145 i d; F. BERNARDINI, 2018, 123 i d. U takvom kontekstu moć – osnovna sposobnost postizanja specifičnih ciljeva nadziranjem drugih, postaje sve vidljivije društveno načelo. C. RENFREW, 1984, 24.

⁶⁴² Smanjena veličina naselja znači i limitiranu demografsku bazu, što onemogućava mogućnost uspostave političke kontrole nad teritorijima drugih naselja. Primjerice, na prostoru Apulije, veća naselja – središta podizana su na međusobnom razmaku oko 10 kilometara. G. RECCHIA – A. CAZZELLA, 2019, 82 – 84. Do sličnih rezultata, (prostornom) analizom liburnskih nalazišta gradinskoga tipa došao je i S. Čače. S. ČAČE, 1982, 45.

⁶⁴³ P. NOVAKOVIĆ, 2001, 259 – 264.

⁶⁴⁴ Jer, koliko god na važnost naselja upućivalo bogatstvo njegovog groblja, to ne možemo promatrati kao realitet, već kao višeslojan odraz stvarnosti života naselja, a za mogućnost potpunije analize komunikacije između ta dva segmenta kulturnog krajolika, potrebno je poznavati prije svega nasebinsku mrežu. S. KUKOČ, 2011, 189 – 190.

⁶⁴⁵ P. NOVAKOVIĆ, 2001, 272 i d.

roba, pogotovo iz vremena procvata kultura željeznog doba, ali i kasnije, primjerice, helenistička i rimska, kako na gradini tako i u njenoj okolini, što također ide u prilog postojanja stanovitog kulturnog kontinuiteta primjerenog gradini – središtu.⁶⁴⁶

Neki od prethodno nabrojanih kriterija mogu se primijeniti na prepoznavanje oblika i rasporeda mogućih imotsko – bekijskih gradina – središta tijekom (razvijenog i mlađeg) željeznog doba. Za to su najpovoljnija tri nalazišta (međusobno udaljena oko 10 km): gradina na brdu Pit, gradina na Kokića glavici i gradina na brdu Liskovac.⁶⁴⁷ Nije bez argumenata i arheološki se može dokazivati radna hipoteza da su ponajprije tri spomenute imotsko – bekijske gradine u nekom trenutku željeznog doba, najvjerojatnije pri njegovom kraju, bile središta određenih teritorijalnih cjelina, poput općina.

Kokića glavica kako je već u radu i opisano, sastoji se od najistaknutijeg dijela ("akropole")⁶⁴⁸ terasasto oblikovanog podgrađa na južnoj i istočnoj strani gradine, te većeg platoa na zapadnom, prirodnom produžetku glavice koji je sustavom suhozidnih bedema dodatno raščlanjen na više dijelova. Pri tome je pretpostavljeno kako je jedan mlađi dio bedema na "akropoli" gradine izveden u helenističkoj graditeljskoj maniri. Dok posljednje dokumentirane graditeljske aktivnosti na gradini vežemo za vrijeme (kasne) antike. Dosta brojna pokretna površinska arheološka građa na gradini može se datirati u široki vremenski raspon od željeznog doba, do antike i srednjeg vijeka. Gradina je očito imala dugi (neprekinuti?) kontinuitet, no teško je *ad hoc* odrediti kako je izgledao početni tlocrt, i koje su promjene u artikulaciji njezinog unutarnjeg prostora uslijedile kasnije. Širem prostornom kontekstu Kokića glavice pripadaju bogati grobni nalazi razvijenog i mlađeg željeznog doba, pronađeni na području istočnog podnožja gradine.⁶⁴⁹ Uspostavom rimske vlasti, na Kokića glavici se zbio stanoviti topički diskontinuitet, kada se u njenom podnožju razvijaju značajnija antička rimska aglomeracija (u ovom kontekstu, sličnu situaciju pronalazimo i u slučajevima gradine na brdu Pit i gradine na brdu Liskovac).⁶⁵⁰

⁶⁴⁶ S. ČAČE, 1993, 30.

⁶⁴⁷ Prve dvije gradine površinom ukupnom površinom su najveće gradine na promatranom imotsko – bekijskom prostoru, svaka s površinom većom od tri hektara.

⁶⁴⁸ Vidi opis gradine u poglavlju: Gradine na prostoru Imotsko – bekijskog polja: Kokića glavica.

⁶⁴⁹ F. BULIĆ, 1887, 94 – 96; I. BULIĆ, 1898, 155 i d.

⁶⁵⁰ K. PATSCH, 1900, 327 – 328; LJ. GUDELJ, 1998, 171 – 174 i cit. lit; LJ. GUDELJ, 2000, 131 i d; LJ. GUDELJ, 2006. i dr.

Gradina na brdu Pit smještena uz rub središnjeg dijela polja, te dominira dosta širokim prostorom.⁶⁵¹ Osnovu njezine prostornosti čine niži, veći južni plato i viši, sjeverni akropolski dio, koji se doima kao najpogodniji za arheološka iskopavanja. No, artefakti (ulomci keramike, kućnog lijepa, crijepa, staklenih posuda, željezne i brončane zgure i dr.) pronalaze se po površini cijele gradine i njenih padina, a pripadaju širokom vremenskom okviru od brončanog doba, željeznog doba, razdoblja Rima i kasne antike, do kraja ranog srednjeg vijeka.⁶⁵² Također, i na akropoli gradine na brdu Pit detektirani su tragovi graditeljskih aktivnosti iz antičkog perioda. Ono što je izuzetno bitno za pretpostavku kako je gradina na brdu Pit u jednom vremenu razvijenog i mlađeg željeznog doba funkcionirala kao gradina – središte, svakako su već spomenuti izuzetni nalazi u njezinom podnožju: svetište u Gorici, vjerojatno šireg regionalnog karaktera, aktivno od 7. – 1. st. pr. Kr., te bogata ostave nakita helenističkog tipa, smješteni oko 250, odnosno 300 metara južno ispod gradine.⁶⁵³ Također u vrijeme rimske vladavine u podnožju gradine na brdu Pit razvilo se bogato naselje.⁶⁵⁴

Treću gradinu – Liskovac,⁶⁵⁵ uz bogate površinske nalaze, količinu sačuvanog kulturnog sloja, tragove kasnije antičke gradnje. Izdvaja i činjenica da se u njenom podnožju razvilo središte naselja municipalnog ranga – *Novae*, što svakako predstavlja odraz (tradiciju) važnosti i ranijeg, predrimskog položaja na brdu Liskovac. Za još neke imotsko – bekijske gradine može se pretpostaviti, doduše s manje argumenta, da su bile jezgre određenog definiranog prostornog entiteta, a što bi buduća istraživanja mogla uzeti u obzir. To su manje gradine, poput one iznad Vrućica, Vrcanove gradine, zatim na brdu Veliki Malič, Sumbulove gradine i gradine na brdu Radež. Po sadašnjim saznanjima, izgleda da su živjele istovremeno i, stoga, u stanovito definiranim prostornim među/odnosima.⁶⁵⁶

Nažalost, za imotsko – bekijsku mikroregiju uglavnom nedostaju pisani izvori (iz antičke historiografije, s terminacijskih natpisa i međašnih kamenja) upotrebljivih za analizu teritorijalnih zajednica. Premda liburnska teritorijalna općina (*civitas*) nije usporedba prvog

⁶⁵¹ Vidi opis gradine u poglavlju: Gradine na prostoru Imotsko – bekijskog polja: Gradina na brdu Pit.

⁶⁵² Iako se spominju i keramički ulomci iz vremena neolitika i eneolitika.

⁶⁵³ Ć. TRUHELKA, 1899, 339 – 396; B. ČOVIĆ. 1976, 252 – 254, Sl. 137 – 138.

⁶⁵⁴ M. BAKOVIĆ, 2020 – a, 129 – 153.

⁶⁵⁵ Vidi opis gradine u poglavlju: Gradine na prostoru Imotsko – bekijskog polja: Gradina na brdu Liskovac.

⁶⁵⁶ Na važnost gradinskih položaja upućuju i određeni nalazi iz pripadajućih globalja koje možemo dovesti s njima u vezu. Poput onih iz Bublina – Zmijavaca (gradina na brdu Radež), Drinovaca (Vrcanova gradina), Gruda (gradina iznad Vrućica). F. FIALA, 1897, 657 i d; Ć. TRUHELKA, 1899, 344, 373 – 374; K. PATSCH, 1900, 343 – 344; M. NIKOLANCI, 1959, 82, Sl. 1.

reda pri analizi središnjih teritorijalnih entiteta u delmatskoj, imotsko – bekijskoj mikroregiji. Kao jedna od najistraženijih na području sjeverozapadnog ilirika ona je ipak nezaobilazno mjerilo za istraživanje ostalih, pa i delmatskih naseobinskih struktura. Ali, i kod Liburna proces i točno vrijeme oblikovanja ovih teritorijalnih entiteta još su nedovoljno poznati. Opće je prihvaćen stav kako liburnske *civitates* nastaju negdje od 4. st. pr. Kr. i nadalje, do integracije u rimsku upravu, u jednoj, no još nepoznatoj mjeri, odražavaju nešto starije stanje u teritorijalnom i društvenom ustroju liburnskih naselja/gradina.⁶⁵⁷

Na Imotsko – bekijskom polju rimski municipiji su rijetkost (*Novae*). Sama po sebi, ta činjenica još nije dokaz kako ovdašnje gradine – središta nisu niti u mlađe željezno doba funkcionirale na teritorijalnim i statusnim poveznicama. Niti sve liburnske *civitas*, uključujući i one velike, nisu prerasle u municipij. Svi rimski municipiji, niti kod Liburna, Japoda⁶⁵⁸ i drugdje (po sjeverozapadnom Iliriku) nisu proizašli iz središta domaćih teritorijalnih općina. To prerastanje kod Liburna, i općenito u doba Rima, događalo se prema rimskim kriterijima, a jedan od presudnih bila je komunikativnost neke naseobinske točke, što je pak podrazumijevalo teritorijalno prevrednovanje položaja autohtonog naselja/gradine.

Na imotsko – bekijskom polju rimski municipiji su prava rijetkost. Sama po sebi, ta činjenica još nije dokaz kako ovdašnje gradine – središta nisu niti u mlađe željezno doba funkcionirale na teritorijalnim i statusnim poveznicama. Jedini imotsko – bekijski municipij *Novae* primjer je procesa topičkog diskontinuteta autohtonih naselja, koja nastavljaju život na podnožjima starih gradina, no sada na znatno komunikativnijim i Rimu korisnijim točkama (Karta 19.).⁶⁵⁹

⁶⁵⁷ S. ČAČE, 2006, 69, Sl. 6; M. ČELHAR, 2014, 250, 256 cit. lit.

⁶⁵⁸ S. ČAČE, 1978, 71 – 81.

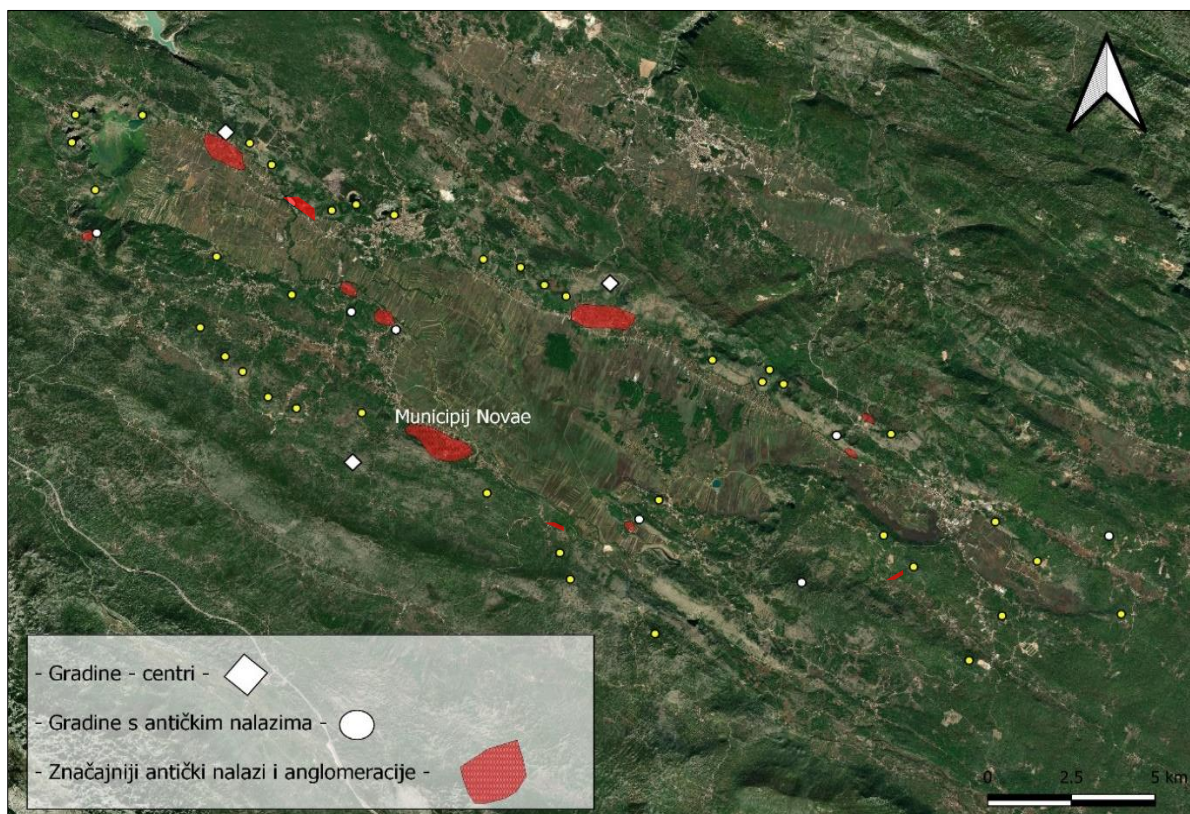
⁶⁵⁹ *Novae* se nalazi na prostoru današnjeg mjesta Runovići (a vrlo vjerojatno i znatno šire), s naglaskom na širi prostor današnje Župne crkve Gospe od Karmela. *Novae* se više puta spominje u itinerarima i na epigrafskoj građi. Iako se izričito kao municipij – *municipium Novensium* spominje 194. godine, sudeći prema municipalnom natpisu sa spomenom dekuriona iz 170. godine, sigurno je kako su se Nove do municipalnog statusa uzdigne i ranije. Dok se posljednji put Nove u izvorima spominje 533. godine, na drugom crkvenom saboru u Saloni, kao *Novense sc. municipium*. Na sjeveru je ager municipija Nove graničio s agerom municipija Delminija, na jugozapadu sa salonitanskim agerom, dok je na istoku graničio sa naronitanskim agerom (negdje oko Klobuka). Južna granica municipija nije toliko jasna, prema natpisu pronađenom u Zaostrogu na kojemu se spominje dekurion municipija Nove, autori drže da je i taj dio primorja pripadao teritoriju municipija *Novae*. No zbog velike udaljenosti od municipalnog središta, loše povezanosti sa zaleđem i nelogičnosti vezanih uz prostorni međudnos ova dva položaja, drugi pak sumnjaju u tu pretpostavku. Ipak, bez sumnje, u vrijeme rimske uprave rimski municipij Nove uživao položaj najuglednijeg naselja na prostoru Imotsko – bekijskog polja. K. PATSCH, 1900, 337 – 343; I. BOJANOVSKI, 1977, 97 i cit. lit.

U izvorima se spominju brojna delmatska naselja. Prema Publiju Vatiniju: 60 *oppida*/gradina, a prema Strabonu: 50 *katoikiai*/naseobina, od kojih su "gradovi"/*poleis* samo Salona, Promona, Ninija i Sinotij, a Delminij, (*Delmion/Delminon, Delminium*), naziva *megále pólis*. U tim, i drugim pisanim podacima, smatra se da se kriju delmatske općine, s tim da je nepoznato koja su od delmatskih naselja bila "središnja".⁶⁶⁰ Na osnovi sveukupne delmatske arheološke ostavštine i relevantnih grčko – rimskih pisanih izvora, nemoguće je pobliže utvrditi dinamiku sigurno dugotrajnog i zakašnjelog autohtonog raspada srodničkih društvenih odnosa na račun novih, posebno u starije željezno doba, u predrimsko vrijeme u cjelini, pa i u ono rimsko. Može se samo pretpostavljati moć određenih imotsko – bekijskih gradina – središta, središnjih točaka okupljanja različitih sadržaja iz njihove šire okoline.⁶⁶¹ Komponenta srodstava, zatim (slaba) društvena diferencijacija koja je iznjedrila *princeps* i to u kontekstu rata, ograničavale su autonomiju delmatskih općina, a time i do kraja teritorijalno koncipiranu naseobinsku mrežu, možda sve do uspostave rimske uprave(?).⁶⁶² Skromna sveukupna arheološka saznanja o imotsko – bekijskoj mikroregiji također ne govore u prilog jasno definiranim autonomnim teritorijalnim općinama, inače primjerenim društveno izdiferenciranim zajednicama. Gradine na brdu Pit, na Kokića glavici i na brdu Liskovac potencijalne su gradine – središta u pretpostavljenim imotskom – bekijskim zajednicama/općinama koje su najvjerojatnije funkcionirale kao određeni spoj teritorijalnog i srodničkog načela. Unatoč svemu, u radu je stoga priložena aplikacija mreže Thiessenovih poligona na trima, po mnogočemu istaknutim imotsko – bekijskim gradinama. (Karta 20.)

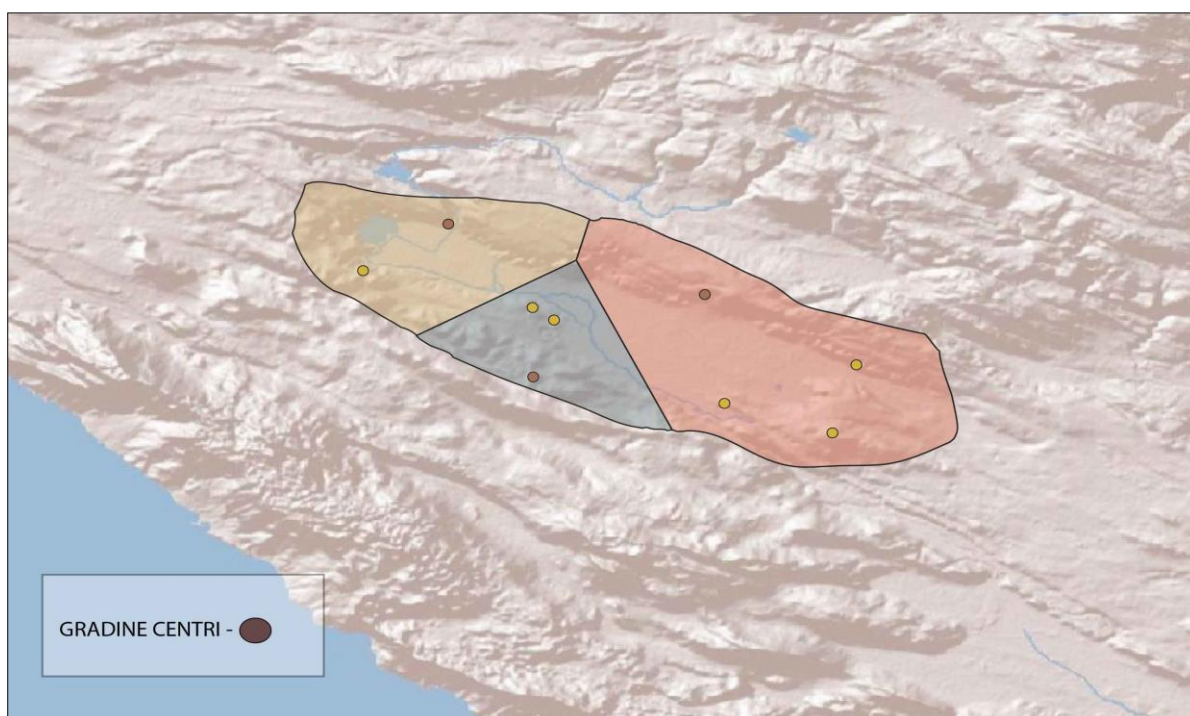
⁶⁶⁰ S. ČAČE, 1978, 106-107, Nije potpuno jasna niti naseobinska i društveno/politička pozicija Delminija (*oppiduma*), uništenog već 155. g. pr. Kr. Smješten na Duvanjkom polju, vrlo blizu imotsko – bekijskog polja, on se tradicionalno smatra centripetalnom točkom delmatskog svijeta, "glavnim delmatskim gradom".

⁶⁶¹ S. KUKOČ, 2011, 193.

⁶⁶² S. ČAČE, 1979, 105, 116, 120 i d.

Karta 19. Gradine centri – rimska naseobinska mreža (izvor: QGIS; izradio: T. Tomas)

Karta. 20. Pokušaj primjene Thiessenove mreže na gradine centre s promatranog prostora (izvor: QGIS; izradio: T. Tomas)

11. ZAKLJUČAK

U radu su sabrana sva dosadašnja arheološka saznanja, stara i nova, o gradinama na Imotsko – bekijskom polju. Starija podatci su oskudna (s jednom istraženom – iskopanom: Trostrukom gradinom) i arbitrarni, ponekad polu – amaterski. Nova se pak temelje na dugogodišnjem radu samog autora, ponajprije na terenskom istraživanju nedestruktivnim arheološkim metodama: sustavnim terenskim rekognosciranjem i dokumentiranjem gradina promatrane mikroregije sastavljene od zavale/polja, pobrđa i zaravni.

Iz objektivnih razloga, arheološka iskopavanja ovom zgodom nisu provedena. Unatoč tome, u radu se teži sustavnom re/interpretiranju imotsko – bekijskih gradina. Pri tome su neizbježno korištene šire komparacije, ponajprije sa srodnim pojavama u bolje istraženim kulturnim pokrajinama u neposrednom i daljem okolišu. Jer, imotsko – bekijska mikroregija, tipično kraško polje, unatoč prirodnoj "zatvorenosti", tek je dio prapovijesnog kulturnog krajolika Hercegovine, jugozapadne Bosne (s Duvanjskim, Livanjskim i Glamočkim poljem) te srednje Dalmacije, tijekom 3. – 1. tis. pr. Kr. Pri tome, kao važna komparativna točka korišteni su rezultati svojevremeno iskopavane gradine Nečajno, smještene neposredno uz sjeverni rub Imotsko – bekijskog polja. Uključene su i određene usporedbe s odgovarajućim kulturnim (i prirodnim) krajolicima istočnog Jadrana i zaleđa, od Krasa i Istre, prema jugu.

Analogno različitim europskim kulturnim/prirodnim prapovijesnim prostorima, kao najpogodniji model za interpretaciju imotsko – bekijskih gradina pokazao se onaj koji uvažava njihov višeznačni karakter i višestrukost njihovih (istovremenih) funkcija, od praktičnih do simboličnih. Tako među 48 gradina obrađenih u radu postoje gradine – naselja, zatim one s primarnom gospodarskom funkcijom i strateško – obrambenom. Stoga su i kriteriji prepoznavanja (i pretpostavljanja) njihovih funkcija višestruki. Općenito, imotsko – bekijske gradine – naselja ističu se veličinom, morfologijom, količinom sačuvanog kulturnog sloja i položajem. "Gospodarske" pak gradine (torovi) uglavnom su podizane na strateški neistaknutim položajima, sa siromašnim kulturnim slojem i jednostavnijim (skromnijim) graditeljskim tehnikama (npr. gradina iznad Župića doča, gradina na brdu Stranjik, gradina iznad Budimlića rupe te gradina Samograd). Dok su strateške gradine manje površine i gotovo bez kulturnog sloja, ponegdje s dodatcima određenih arhitektonskih elemenata (npr. gradina na brdu Gornji Zelenikovac i gradina Višegrad).

Sve gradine ovdje su neupitno određene svojstvima kraškog polja, kombinacijom visinskih brdovitih točaka, površine polja (i vrtača – dolaca) i pašnjaka. Kako prirodni i kulturni krajolik nisu identične strukture, tako imotsko – bekijski paleookoliš nije bio jedina odrednica pri izboru gradinskih položaja/funkcija. Isto kao i pri sveukupnom uređenju kulturnog krajolika, dakle, kod oblikovanja unutarnjeg gradinskog prostora, odnosno pri izgradnji gradinskog okoliša i položaja gradina u sveukupnoj prostornosti gradinske mreže.

Najuočljiviji gradinski arhitektonski elementi – bedemi, na gradinama s prostora imotsko – bekijske mikroregije građeni su isključivo od kamena, i to na dva osnovna načina. Zidanjem s dva lica, ili ukoliko su se željele postići monumentalnije dimenzije, zidanjem niza (od tri ili više) paralelno postavljenih zidova, naslonjenih jedan na drugog. Upravo je ovaj način gradnje tipičan za tzv. limitne tumule – još jedan važan element koji dovodimo u vezu s bedemima. Njima se osim strateško – obrambene uloge, pripisuje i uloga tzv. "gradinske dominante" sa različitim svjetovnim (političkim) – kulturnim sadržajima. Isto tako, najistaknutiji dijelovi limitnih tumula (ili u nekim slučajevima bedema) često su vidno zaravnjeni, a površinski nalazi na tim dijelovima idu u prilog postojanju određenog tipa dodatne arhitektura. Podatci s Trostruke gradine, Nečajna i gradina s kulturno bliskih prostora, sugeriraju kako su bedemi podizani neposredno po osnutku naselja, uglavnom na pristupačnijim stranama gradine, pri tome je često, radi postizanja veće efektivnosti matična stijena inkorporirana u masu bedema. Osim što predstavljaju vizualno najmarkantniju komponentu gradine, bedemi dijelom određuju i njihov tlocrt, a kod nekih gradina čine i važan čimbenik unutarnje organizacije prostora. Ostale graditeljske tehnike koje pronalazimo na bedemima gradina s promatranog prostora, vezane su za vrijeme mlađeg željeznog doba, naravno riječ je pretpostavljenom manjeg segmentu bedema gradine na Kokića glavici. Kao i za vrijeme rimske antike, kada se kod određenog broja gradina, na njihovim bedemima ili uz njihov unutarnji rub, javlja zidanje tanjih zidova od manjeg, grublje priklesanog kamena povezanog žbukom.

Gradine imotsko – bekijske mikroregije redovito imaju jedan, rijetko dva jasno izdiferencirana ulaza. Iako je danas na većini gradina ulazne segmente teško raspoznati. Možemo detektirati dva dominantan tipa ulaza. Ulazi formirani jednostavnim prekidom perimetra bedema (okomito ili bočno u odnosu na glavnu os bedema) i ulazi formirani između ruba bedema (ili limitnog tumula) i prirodne prepreke. S tim kako su u nekim slučajevima kod prvog tipa ulaza (gradina na brdu Babnjača i gradina Samograd) bočne linije ulaza dodatno naglašene većim kamenim blokovima, dok je kod drugog tipa dokumentirano postojanje posebno izgrađene platforme (Palčeva gomila). Uz nabrojane "standardne" tipove, poznate su nam i složenije vrsta

ulaza poput onih koje pronalazimo na primjeru gradine na brdu Liskovac i gradine na brdu Visoka, na čije se plateau pristupalo kroz posebno formirane koridore, u kojima određeni autori vide mediteranske uzore. Zanimljivo je kako su neki ulazi (osobito oni koji su formirani bočnim probijanjem bedema) znali biti dodatno naglašeni potezom suhozida (npr. gradina iznad Šućura, gradina na brdu Liskovac i Čapinova gradina). Osim posebno formiranih ulaznih segmenata, na primjerima pojedinih gradina dokumentirano je i postojanje umjetno izgrađenih pristupa koji su vodili do ulaza na gradine. Izravan primjer posebno prilagođenog pristupa gradini pronalazimo na gradini na brdu Pit, koji je bio djelomično usječen na južnoj padini brda. Važno je istaknuti da kod gradina složenog tlocrta, čiji je prostor raščlanjen sa dva bedema, ulazi nikad nisu postavljeni u istoj liniji, kao što vidimo na primjerima gradine na brdu Jelaševac, gradine iznad Šućura i Barabanove gradine.

S obzirom na podatke s istraženih gradina, kako sa prostora imotsko – bekijske mikroregije, tako i sa onog šireg, kulturno i prirodno bliskog. Kod gradina – naselja, po pitanju uređenja unutarnjeg prostora, izražen je zbijeni tip anglomeracije. S obzirom na ograničen iskoristivi prostor, kuće su u gustom rasporedu pratile unutarnju liniju bedema, dok je povišeni, kamenitiji i obično središnji dio, bio rezerviran za aktivnosti od šireg interesa zajednice. Tragovi na taj način, planski uređenog i organiziranog komunalnog mikrokonteksta vidljivi su nam i na terenu (gradina na brdu Liskovac, Spajića gradina, gradina na brdu Babnjača). S druge strane, kod nekih gradina – naselja možemo projicirati i drugačije koncepte organizacije unutarnjeg prostora, kroz terasaste površine raspoređene unutar gradinskog perimetra (gradina u Višnjici, Sumbulova gradina, gradina iznad Prlića i dr.). Objekti – kuće po svojoj prilici su imale četvrtastu osnovu, podnicu od nabijene zemlje i zidove izgrađene kombinacijom drveta i lijepa, te ognjišta i peći kao standardne dijelove namještaja, dok nam ostali upotrebljivi podatci nedostaju. Ipak, najizglednije je kako su krovovi kuća također bili izgrađeni od trošnijeg organskog materijala, a s obzirom na tlocrte podnica, bili su izvedeni na jednu ili dvije vode. Na temelju iskopavanja Trostruke gradine, B. Čović iznosi pretpostavku kako su podovi mogli imati dvije razine, drugim riječima postoji mogućnost kako su unutar objekata, uz rub, bile formirane klupe.

Tipološku podlogu koju smo aplicirali na nalazišta gradinskog tipa s prostora Imotsko – bekijskog polja, iz opravdanih razloga, sveli smo na četiri tipa (kriterija). Tako prema užim fizičkogeografskim obilježjima položaja na kojima su podizane, razlikujemo sedam osnovnih tipova: tzv. rubne gradine (koje su ujedno i najbrojnije sa ukupno 16 primjera); gradine podignute na vrhu stožastog brežuljka; gradine podignute na (vrhu) hrptu izduženog brdskog masiva; gradine podignute na lingulama brda; gradine podignute na padinama brda; gradine

podignute na izdvojenom platou ispod najviše točke brda i gradine podignute na ravnom terenu (zastupljene samo jednim primjerom, gradinom Samograd).

Prema visinskim razlikama u odnosu na površinu polja imotsko – bekijske gradine, smo svrstali u četiri zone. S tim kako je najveći broj gradina (20) podignut u srednjoj "zoni" od 100 do 200 metara u odnosu na površinu polja. Dok su gradine koje su podignute unutar najviše zone, preko 300 metara u odnosu na površinu polja zastupljene sa tri primjerka: Sumbulova gradina; gradina na brdu Veliki Malič i kao najviša gradina na brdu Babnjača (692 m. n. v.). Gradina koja je u zoni najbližoj površini Imotsko – bekijskog polja je gradina Dikovača (291 m. n. v.), a u istoj zoni (do 100 metara visine odnosu na polje), niskim vrijednostima ističu se gradina Samograd (306 m. n. v.) i Zujića gradina (307 m. n. v.).

Nadalje, kod gradina s promatranog prostora pronalazimo ukupno sedam različitih tlocrtnih rješenja, koja su više – manje definirana sustavom bedema: a) ovalni (elipsoidni); b) kružni; c) polukružni (lučni); d) potkovičasti; e) približno četvrtasti; f) nepravilni; g) složeni. Pri tome su najzastupljeniji tlocrti ovalnih formi (14), dok su jako dobro zastupljene i gradine složenijeg tlocrta (10). Među rjeđa rješenja ubrajamo gradine s približno četvrtastim (3) i gradine s nepravilnim tlocrtom (2).

Prema kriteriju površine prostora markiranog bedemskim sustavom, izražene u kvadratnim metrima, imotsko – bekijske gradine možemo svrstati u: a) "male" gradine s površinom koja ne prelazi 1.000 m² (gdje se kao najmanja izdvaja gradina Višegrad, s površinom od 282 m², zatim Ćapinova gradina (489 m²), Šerića gradina (607m²) i gradina iznad Runovića (648 m²); b) "srednje" gradine, s površinom od 1.000 – 5.000 m², koje su i najbrojnije s 29 primjeraka; c) "velike" gradine, s površinom između 5.000 – 10.000 m² i d) "vrlo velike" gradine, čija površina prelazi 10.000 m² (Trostruka gradina, gradina na brdu Pit i gradina na Kokića glavici). Dosadašnja kronološka determinacija gradina s prostora Imotsko – bekijskog polja bila je krajnje arbitrarna i postojeće kronologije uglavnom su se bazirale na temelju površinskih i slučajnih nalaza, koji često i ne sadrže kronološki osjetljivije elemente. Stoga su gradine sa spomenutog prostora najčešće atribuirane u široke vremenske okvire brončanog i željeznog doba. U imotsko – bekijskoj mikroregiji, na temelju sadašnjeg stanja istraženosti, vrijeme ranog i srednjeg brončanog čvršće možemo povezati sa pojavom nalazišta gradinskog tipa. Upravo iz tog vremena, s gradina promatranog prostora potječu određeni sadržaji cetinske i posuške kulture. Tako za jedinu arheološki iskopanu gradinu s prostora Imotsko – bekijskog polja, Trostruku gradinu, možemo konstatirati kako je podignuta u drugoj polovini ranog brončanog doba. No izvjesni površinski nalazi, a osobito nalaz tipične keramičke posude koji potječe iz

intaktnog dijela sloja s gradine na brdu Veliki Malič. Sugeriraju kako postoje realne pretpostavke za pomicanje kronološke granice pojave gradina s promatranog prostora u prvu polovinu ranog brončanog doba. Izgleda kako postavljena donja kronološka granica gradina u imotsko – bekijskoj mikroregiji, odgovara jednoj široj situaciji dokumentiranoj na kulturno bliskim prostorima, a koja podupire tezu kako se unutar tog prostora gradine uglavnom javljaju od vremena ranog brončanog doba, i to u okviru posušskog kulturnog sustava. Od vremena kasnog brončanog doba, konkretni podatci s gradina imotsko – bekijske mikroregije nedostaju, međutim s obzirom na bogate nalaze u njihovim podnožjima (naročito od vremena razvijenog željeznog doba), zasigurno je određen broj gradina bio aktivan i tijekom 1. tis. pr. Kr. Unutar spomenutog kronološkog okvira na promatranom prostoru, dominiraju kulturne pojave koje ovu mikroregiju određuju kao dio "srednjodalmatinske" (delmatske) kulturne skupine. Kao koristan kronološki orijentir, nameće se i tipološka analiza određenih tlocrtnih rješenja. Njih svakako promatramo kao posljedicu specifičnih društvenih koncepcija vezanih za primjenu određenih graditeljskih tehnika, standarda i vještina na tipičnim prirodnim pozicijama, a ukoliko se pojavljuju u kulturno i prostorno bliskom kontekstu, možemo ih tretirati kao indikatore istovremenosti. Navedena hipoteza najbolje se može aplicirati na gradine potkovičastog tipa, za koje na temelju podataka dobivenih s arheoloških iskopavanja s prostora jugozapadne Bosne, znamo kako u upotrebu ulaze od kraja brončanog doba. Stoga bi kao gornju granicu potkovičastim gradinama s prostora Imotsko – bekijskog polja (Mandina gomila, Mala/Ukradenova gradina, gradina iznad Prlića, gradina iznad Topića i Palčeva gomila), opet s izvjesnom dozom opreza, mogli postaviti vrijeme kraja 2. i početka 1. tis. pr. Kr. Koristeći iste kriterije, navedenu vremensku determinantu mogli bi aplicirati i za još neka tlocrtna rješenja. Poput gradina sa jasno izdiferenciranim limitnim tumulima (gradina iznad Crvenog jezera). Isto tako, po pitanju tipološko – kronološke determinacije, važno je naglasiti i podatke vezane za kronologiju istraživanih gradina složenog tlocrta. Naime, sve istraživane gradine navedene tlocrtne sheme, kao što je Trostruka gradina, kao i one iz najbliže kulturne regije (Nečajno, Guvnine, i Veliki gradac u Privali) podignute su u rano ili srednje brončano doba, dok nalazi iz kasnijih perioda nedostaju! Prema tome, s izvjesnom dozom opreza mogli bi i neke od gradina složenog tlocrta sa prostora Imotsko – bekijskog polja staviti u taj kronološki okvir, tim više jer izvjesni površinski nalazi, već spomenuti nalaz iz kulturnog sloja gradine na brdu Veliki Malič, sugeriraju takvu pretpostavku. Smatramo kako će buduća arheološka iskopavanja gradina sa promatranog prostora više – manje potvrditi iznijete pretpostavke. Znanstveno upotrebljiva arheološka građa o kasnijoj dokumentiranoj upotreba

gradina, u vrijeme antike i srednjeg vijeka, uglavnom nedostaje, no svakako kako kasnije gradinske funkcije i sadržaji u znatnoj mjeri izlaze van onih primarnih (prapovijesnih).

Premda se prostornom analizom saznaju ključni ciljevi gradinskog načina života (kontrola i uspostava vlasti nad pripadajućim teritorijem, razvoj privrednih i obrambenih strategija i štošta drugo), iz same prostornosti ne može se iščitati točno vrijeme, relativno i apsolutno. To je pak glavni nedostatak pri interpretiranju imotsko – bekijskih gradina. U globalnom kontinuitetu i konzervativnosti života na ovim gradinama, samo prostornim analizama različitih pojava, bez iskopavanja, ne mogu se sa sigurnošću utvrditi kulturne/vremenske razlike između gradinske mreže brončanog i željeznog doba, te ključne gradinske mijene tijekom mlađeg željeznog doba i na samom pragu povijesti.

Poznat je općenit proces grupiranja naselja, njihovog (vizualnog) prostornog povezivanja, te organiziranja oko većih i važnijih nalazišta u određenom trenutku prapovijesnog prostora. Takva koncepcija, prema mnogima, nastala je prije svega iz strateških razloga, kontrole i korištenja resursa na definiranom teritoriju. Vremenom najvažniji kohezivni element među zajednicama postupno postaju različiti interesi, a teritorij postaje os okupljanja. U novom, kompetitivnom kontekstu vodeće društvene/ekonomske skupine nameću svoj autoritet, a njihovo naselje obično postaje središtem većeg teritorija. Ova pak, nužno generalizirana interpretativna shema različitim uspjehom se može primijeniti na pojedine regije – zemljopisne cjeline i kulture. No, ona je dobro poznat objašnjavajući široki okvir. Takve gradine – središta, prema pretpostavljenim kriterijima možemo prepoznati u primjerima gradine na brdu Pit, gradine na Kokića glavici i gradine na brdu Liskovac. No, kao i kod ostalih gradina – središta (liburnskih, japodskih i dr.), koje su s vremenom postale jezgre i centripetalne točke u funkcioniranju teritorijalnih općina, tako i u imotsko – bekijskom slučaju ostaju otvorena pitanja: što je sve gradini – središtu trebalo gravitirati da bi ju kao takvu definiralo, dakle, njezine ključne sadržaje/funkcije na određenom prostoru, ali i u cjelini naseobinske mreže. U svakom slučaju, urbanizacija delmatskog svijeta bila je usporena i drugačija u odnosu na druge regije i narode (primjerice Liburne). Sve to, okvir je za interpretaciju mogućih delmatskih općina i gradina – središta i u imotsko – bekijskoj mikroregiji.

12. POPIS KORIŠTENE LITERATURE

ALAČEVIĆ, J., 1884.,

Josip Alačević, Gli scavi nella Basilica cristiana a Salona e sue adiacenze (Inscrizioni inedite), *Bulletino di archaeologia e storia Dalmata*, god. VII/1884, br. 4, Split, 49 – 54.

ALDUK, I., 2013.,

Ivan Alduk, Lokvičići – Grad (Lokvičići), *Hrvatski arheološki godišnjak*, br. 9, 2013, Zagreb, 549 – 551.

ALDUK, I., 2015.,

Ivan Alduk, Lokvičići – Grad (Lokvičići), *Hrvatski arheološki godišnjak*, br. 11, 2015, Zagreb, 593 – 595.

ALERIĆ, D., 1996.,

Danijel Alerić, Imotski toponim Vrljika ili Vrljika i Matica, *Rasprave*, sv. 22, 1996, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb, 5 – 15.

ANDERSSON STRAND, E., NOSCH, L. M., 2019.,

Eva Andersson Strand, Marie – Louis Nosch, The Wool Zone in Prehistory and Protohistory, *The textile revolution in Bronze age Europe – production, specialization, consumption*, 2019, Cambridge, 15 – 38.

ANDLAR, G., ŠRAJER, F., TROJANOVIĆ, A., 2018.,

Goran Andlar, Filip Šrajer, Anita Trojanović, Discovering cultural landscape in Croatia: history and classification of Croatian Adriatic enclosed landscape, *Annales, Series Historia et Sociologia*, 28, 2018, Koper, 2018, 759 – 779.

ANĐELIĆ, T., 1969.,

Tomislav Anđelić, Nekoliko praistorijskih nalaza iz Hercegovine (Gubavica, Rabina, Dolac), *Glasnik zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, nova serija, sv. XXIV, 1969, Sarajevo, 109 – 113.

ARMIT, I., 2007.,

Ian Armit, Hillforts at war: From Maiden Castle to Taniwaha Pā. *Proceedings of the Prehistoric Society*, vol. 73, 2007, Cambridge, 25 – 37.

BABIĆ, I., 1984.,

Ivo Babić, *Prostor između Trogira i Splita*, Trogir, 1984.

BAČIĆ, B., 1970.,

Boris Bačić, Prilozi poznavanju prahistorijske gradinske fortifikacije u Istri, *Adriatica praehistorica et antiqua Gregorio Novak dicata*, 1970, Zagreb, 215 – 227.

BAJIĆ, G., TRBIĆ, G., 2016.,

Goran Bajić, Davorin Trbić, *Klimatski atlas Bosne i Hercegovine*, Banja Luka, 2016.

BAKOVIĆ, M., 2020.,

Marija Baković, Prapovijest na području Gorice, *Gorica od drevne Imote*, 2020, Gorica, 117 – 129.

BAKOVIĆ, M., 2020. – a,

Marija Baković, Rimska antika, *Gorica od drevne Imote*, 2020, Gorica, 129 – 153.

BAKULA, P., 1867/1970.,

Fra Petar Bakula – *Hercegovina prije sto godina ili topografsko historijski šematizam franjevačke kustodije i apostolskog vikarijata u Hercegovini za godinu gospodnju 1867. (Šematizam fra Petra Bakule)*, Mostar. 1970

BALASSE, M., BOURY, L., UGHETTO – MONFRIN, J., TRESSET, A., 2012.,

Marie Balasse, Loïc Boury, Jöel Ughetto – Monfrin, Anne Tresset, Stable isotope insights ($\delta^{18}O$, $\delta^{13}C$) into cattle and sheep husbandry at Bercy (Paris, France, 4th millennium BC): birth seasonality and winter leaf foddering, *Environmental Archaeology*, vol. 17 (1), 2012, 29 – 44.

BARBARIĆ, V., KIRGIN, B., POPOVIĆ, S., 2008.,

Vedran Barbarić, Branko Kirgin, Sara Popović, Rat – Ložišća (Brač), *Hrvatski arheološki godišnjak*, br. 4, 2008, Zagreb, 470 – 471.

BARBARIĆ, V., 2010.,

Gradina Rat kod Ložišća, otok Brač, 2007 – 2008., *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*, br. 26, 2010, Zagreb, 155 – 171.

BARBARIĆ, V., 2011.,

Vedran Barbarić, Tumulus or cairn? The case of The central Dalmatian islands, *Ancestral Landscapes*, 58, 2011, Lyon, 145 – 152.

BARBARIĆ, V., 2012.,

Vedran Barbarić, *Tipologija lončarije iz kasnoga brončanoga i željeznoga doba s područja Dalmacije*, doktorska disertacija, Zagreb, 2012.

- BARBARIĆ, V., 2015.,
Vedran Barbarić, Rat – Ložišća (Brač), *Hrvatski arheološki godišnjak*, br. 11, 2015, Zagreb, 597 – 598.
- BARIŠIĆ, N., 1892.,
Nikola Barišić – Posušje, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, sv. IV, 1892, Sarajevo, 275 – 277.
- BARKER, G., 2005.,
Graeme Barker, Agriculture, pastoralism and Mediterranean landscapes in prehistory, *The archaeology of Mediterranean prehistory*, 2005, Oxford, 46 – 76.
- BASLER, Đ., 1954.,
Đuro Basler, Prehistorijske gradine i njihova zaštita, *Naše starine*, br. 2, 1954, Sarajevo, 87 – 97.
- BASLER, Đ., 1985.,
Đuro Basler, Klimatske prilike na kršu početkom željeznog doba, *Naš krš*, XI, br. 18-19, 1985, Sarajevo, 133 – 135.
- BASLER, Đ., 1988.,
Đuro Basler, reg. 25. 130. Gradina, *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, 3. tom, 1988, Sarajevo.
- BATOVIĆ, Š., 1983.,
Šime Batović, Kasno brončano doba na istočnom jadranskom primorju (Dalmatska kulturna skupina), *Praistorija jugoslovenskih zemalja*, tom IV, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1983, Sarajevo, 331 – 357.
- BATOVIĆ, Š., (1986) 2004.,
Šime Batović, Dalmatska kultura željeznog doba, *U osvjet povijesti – zbornik odabranih radova, Opera selecta II*, 2004, Zadar, 15 – 79.
- BATOVIĆ, Š., (1993) 2004.,
Šime Batović, O nazivima prapovijesnih gradina na našem primorju, *U osvjet povijesti – zbornik odabranih radova, Opera selecta II*, 2004, Zadar, 901 – 919.
- BENAC, A., 1985., Alojz Benac,
Utvrđena ilirska naselja (I) – Delmatske gradine na Duvanjskom polju, Buškom blatu, Livanjskom i Glamočkom polju, *Djela*, LX, knj. 4, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1985.

BERNARDINI, F., VINCI, G., SGAMBATI, A., MICHELI, R., PIPAN, M., DE MIN, A., POTLECA, M., TUNIZ, C., MONTAGNARI KOKELJ M., 2018.,

Federico Bernardini, Giacomo Vinci, Alessandro Sgambati, Roberto Micheli, Michele Pipan, Angelo De Min, Michele Potleca, Claudio Tuniz, Manuela Montagnari Kokelj, Reconstructing the archaeological landscape in the Trieste Karst (north-eastern Italy) through airborne LiDAR remote sensing, *Studi di Preistoria e Protostoria*, 5, 2018, Firenze, 123 – 134.

BEŠLAGIĆ, Š., 1971.,

Šefik Bešlagić, *Stećci – kataloško topografski pregled*, Sarajevo, 1971.

BEZIĆ, B., 1983.,

Bosiljka Bezić, Imotska tvrđava Topana – zaštitni radovi, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, br. 23, 1983, Split, 207 – 226.

BLEČIĆ KAVUR, M., PRAVIDUR, A., 2012.,

Martina Blečić Kavur, Andrijana Pravidur, Ilirske kacige s područja Bosne i Hercegovine, *Glasnik zemaljskog muzeja*, nova serija, sv. 53/2011, 2012, Sarajevo, 35 – 137.

BOGNAR, A., 1999.,

Andrija Bognar, Geomorfološka regionalizacija Hrvatske, *Acta Geographica Croatica*, vol. 34. br. 1, 1999, Zagreb, 7 – 26.

BOJANIĆ, L., IVIČIĆ, D., BATIĆ, V., 1981.,

Luka Bojanić, Darko Ivičić, Veljko Batić, Hidrologija Imotskog polja s osvrtom na značaj u regionalnom smislu, *Geološki vjesnik*, sv. 34, 1981, Zagreb, 127 – 135.

BOJANOVSKI, I., 1977.,

Ivo Bojanovski, Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji, *Godišnjak*, XV, knj. 13, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1977, Sarajevo, 83 – 153.

BOJANOVSKI, I., 1980.,

Ivo Bojanovski, Materijali, tehnike i strukture antičkog graditeljstva u unutrašnjosti provincije Dalmacije, *Materijali, tehnike, i strukture predantičkog i antičkog graditeljstva na istočnom Jadranskom prostoru*, 1980, Zagreb, 41 – 72.

BRUSIĆ, Z., 2000.,

Zdenko Brusić, Razvoj prapovijesnih obrambenih utvrđenja u Liburniji, *Histria antiqua*, br. 6, 2000, Pula, 125 – 144.

BULIĆ, F., 1887.,

Frane Bulić, Starinski predmeti izkopani u Prološcu kotara Imotskog, *Bulletino di archaeologia e storia Dalmata*, god. X/1887, br. 6, Split, 94 – 96.

BULIĆ, I., 1892.,

Ivan Bulić, Starinska istraživanja u Imotskoj, *Bulletino di archaeologia e storia Dalmata*, god. XV/1892, Split, 21 – 23.

BULIĆ, I., 1898.,

Ivan Bulić, Prehistoričko groblje u Postranju Imotskoga, *Bulletino di archaeologia e storia Dalmata*, god. XXI/1898, Split, 152 – 157.

BULIĆ, I., 1916.,

Ivan Bulić, Imotsko polje, *Narodni list*, 64/LV, 1916, 1.

BURŠIĆ MATIJAŠIĆ, K., 2000.,

Klara Buršić Matijašić, Bedemi i ulazi istarskih gradina, *Histria antiqua*, br. 6, 2000, Pula, 171 – 180.

BURŠIĆ MATIJAŠIĆ, K., 2008.,

Klara Buršić Matijašić, *Gradinska naselja – Gradine Istre u vremenu i prostoru*, Zagreb, 2008.

BUTTLER, W., 1933.,

William Buttler, Burgwälle in Norddalmatien, *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission*, band 21, (1931) 1933, Frankfurt am Main, 183 – 198.

CAMBI, N., GAMULIN, A., TONKOVIĆ, S., 1999.,

Nenad Cambi, Anita Gamulin, Snježana Tonković, *Starokršćanska bazilika u Zmijavcima*, 1999, Split – Zmijavci.

CHANG, C. K., 1968.,

Kwan C. Chang, Toward a science of prehistoric society, u: *Settlement Archaeology*, (ur.) K. C. Chang, Palo Alto: National Press Books, 1968, 1 – 9.

CHAPMAN, J., SHIEL, R., BATOVIĆ, Š., 1996.,

John Chapman, Robert Shiel, Šime Batović, *The Changing Face of Dalmatia*, Archaeological and Ecological Studies in a Mediterranean Landscape, London, 1996.

CUNLIFFE, B. W., 2005.,

Barry Windsor Cunliffe, *Iron Age communities in Britain: an account of England, Scotland and Wales from the seventh century BC until the Roman conquest*, London (Routledge), 2005.

- ČAČE, S., 1979.,
Slobodan Čače, Prilozi proučavanju političkog uređenja naroda sjeverozapadnog Ilirika, *Radovi, Razdio društvenih znanosti (8)*, sv. 18, 1979, Zadar, 43 – 125.
- ČAČE, S., 1982.,
Slobodan Čače, Liburnske zajednice i njihovi teritoriji, *Dometi*, br. 12, 1982, Rijeka, 41 – 52.
- ČAČE, S., 1993.,
Slobodan Čače, *Civitates Dalmatiae* u "Kozmografiji" Anonima Ravenjanina, *Diadora*, sv. 15, 1993, Zadar, 347 – 439.
- ČAČE, S., 2001.,
Slobodan Čače, Putalj do početka povijesnog doba, *Sv. Juraj od Putalja*, 2001, Split, 33 – 77.
- ČAČE, S., 2006.,
Slobodan Čače, South Liburnia at the Beginning of the Principate: Jurisdiction and Territorial Organization, *Les routes de l'Adriatique antique: Géographie et économie – Putovi antičkog Jadrana: geografija i gospodarstvo*, 2006, Bordeaux – Zadar, 65 – 79.
- ČELHAR, M., 2014.,
Martina Čelhar, *Naseljenost južne Liburnije u Željezno doba*, doktorska disertacija, Zadar, 2014.
- ČOVIĆ, B., 1957.,
Borivoj Čović, Nekoliko manjih preistoriskih nalaza iz Bosne i Hercegovine, *Glasnik zemaljskog muzeja*, nova serija, sv. XII, 1957, Sarajevo, 241 – 255.
- ČOVIĆ, B., 1964.,
Borivoj Čović, Osnovne karakteristike materijalne kulture Ilira na njihovom centralnom području, *Posebna izdanja*, IX/1, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1964, Sarajevo, 95 – 111.
- ČOVIĆ, B., 1965.,
Borivoj Čović, Uvod u stratigrafiju i hronologiju praistorijskih gradina u Bosni, *Glasnik zemaljskog muzeja*, nova serija, sv. XX, 1965, Sarajevo, 27 – 145.

ČOVIĆ, B., 1970.,

Borivoj Čović, Vodeći arheološki tipovi kasnog bronzanog doba na području Delmata, *Godišnjak*, VIII, knj. 6, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1970, Sarajevo, 67 – 97.

ČOVIĆ, B., 1975.,

Borivoj Čović, *Rekognosciranje i sondažno istraživanje gradina zapadne Hercegovine, septembar 1975. (Trostruka gradina u Sovićima, Grude) – dnevnik rada*, 1975, Sarajevo – Sovići, 1 – 13.

ČOVIĆ, B., 1976.,

Borivoj Čović, *Od Butmira do Ilira*, Sarajevo, 1976.

ČOVIĆ, B., 1976. – a,

Borivoj Čović, Nekoliko manjih praistorijskih nalaza iz Bosne i Hercegovine, *Glasnik zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, nova serija, sv. XXIX, 1976 (1974), Sarajevo, 281 – 288.

ČOVIĆ, B., 1978.,

Borivoj Čović, Velika gradina u Varvari – I dio (slojevi eneolita, ranog i srednjeg bronzanog doba), *Glasnik zemaljskog muzeja*, nova serija, sv. XXXII, 1978, Sarajevo, 5 – 175.

ČOVIĆ, B., 1978. – a,

Borivoj Čović, Bronzano doba u Hercegovini – stanje i problemi istraživanja, *Tribunia*, br. 4, 1978, Trebinje, 133 – 147.

ČOVIĆ, B., 1980.,

Borivoj Čović, La prima e media età del bronzo sulle coste orientali dell'Adriatico e sul suo retroterra, *Godišnjak*, XVIII, knj. 16, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1980, Sarajevo, 5 – 21.

ČOVIĆ, B., 1983.,

Borivoj Čović, Zapadna Hercegovina, *Praistorija jugoslovenskih zemalja*, tom IV, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1983, Sarajevo, 138 – 158.

ČOVIĆ, B., MAROVIĆ, I., 1983,

Borivoj Čović, Ivan Marović, Cetinska kultura, *Praistorija jugoslovenskih zemalja*, tom IV, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1983, Sarajevo, 191 – 231.

- ČOVIĆ, B., 1984.,
Borivoj Čović, Bronzano i željezno doba, *Kulturna historija Bosne i Hercegovine*, 1984, Sarajevo, 101 – 190.
- ČOVIĆ, B., 1986.,
Borivoj Čović, Neki primjeri razvoja fortifikacija na praistorijskim gradinama Bosne i Hercegovine, *Materijali*, br. 22, 1986, Novi Sad, 55 – 64.
- ČOVIĆ, B., 1987.,
Borivoj Čović, Srednjodalmatinska grupa, *Praistorija jugoslovenskih zemalja*, tom V, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1987, Sarajevo, 442 – 480.
- ČOVIĆ, B., 1988.,
Borivoj Čović, Posuška kultura, *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, 1. tom, 1988, Sarajevo.
- ČOVIĆ, B., 1988. – a,
Borivoj Čović, Gradina, *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, 1. tom, 1988, Sarajevo.
- ČOVIĆ, B., OREČ, P., 1988.,
Borivoj Čović, Petar Oreč, reg. 25. 324. Trostruka gradina, *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, 3. tom, 1988, Sarajevo.
- ČOVIĆ, B., 1989.,
Borivoj Čović, Posuška kultura, *Glasnik zemaljskog muzeja*, nova serija, sv. 44, 1989, Sarajevo, 61 – 127.
- ČOVIĆ, B., 1989. – a,
Borivoj Čović, *Pod kod Bugojna – Naselje bronzanog i željeznog doba u centralnoj Bosni, sv. 1: Rano bronzano doba*, Sarajevo, 1989.
- ČOVIĆ, B., 1991.,
Borivoj Čović, *Pod kod Bugojna – Naselje bronzanog i željeznog doba u centralnoj Bosni (sv. 1: Rano bronzano doba)*, Sarajevo, 1991.
- ČURČIĆ, V., 1907.,
Vejsil Čurčić, Nekoliko prehistoričkih predmeta iz Bosne i Hercegovine (u zbirci c. kr. naravoslovnog dvorskog muzeja u Beču), *Glasnik zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, sv. XIX, 1907, Sarajevo, 203 – 215.

DELONGA, V., 2007.,

Vedrana Delonga, Regija Poljica – Tugare (Omiš), *Hrvatski arheološki godišnjak*, br. 3, 2007, Zagreb, 417 – 420.

FIALA, F., 1893.,

Franjo Fiala, Prilozi arheologiji Bosne i Hercegovine (Rimske razvaline u Gracu), *Glasnik zemaljskog muzeja*, sv. V, 1893, Sarajevo, 145 – 151.

FIALA, F., 1893. – a,

Franjo Fiala, Prilozi rimskoj arheologiji Hercegovine (Gradac kod Posušja), *Glasnik zemaljskog muzeja*, sv. V, 1893, Sarajevo, 517 – 523.

FIALA, F., 1895.,

Franjo Fiala, Prilozi k rimskoj arheologiji, *Glasnik zemaljskog muzeja*, sv. VII, 1895, Sarajevo, 365 – 378.

FIALA, F., 1897.,

Franjo Fiala, Nekoliko grčkih šljemova nađenih u Bosni i Hercegovini, *Glasnik zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, sv. IX, 1897, Sarajevo, 657 – 663.

FORENBAHER, S., 2011.,

Stašo Forenbaher, Shepherds of a coastal range: the archaeological potential of the Velebit mountain range (Eastern Adriatic), *Hidden Landscapes of Mediterranean Europe – Cultural and Methodological Biases in Pre – and Protohistoric Landscape Studies*, 2011, Oxford, 113 – 122.

GARIBOVIĆ, Z., PAVIĆ, V., MIOČ, B., PRPIĆ, Z., VNUČEC, I., 2006.,

Zlatka Garibović, Vesna Pavić, Boro Mioč, Zvonimir Prpić, Ivan Vnućec, Važnost stočarstva u hrvatskim priobalnim područjima, *Agronomski glasnik*, vol. 68/6, 2006, Zagreb, 509 – 522.

GLAVAŠ, T., 1988,

Tihomir Glavaš, reg. 25. 118. Gradina, *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, 3. tom, 1988, Sarajevo.

GLAVAŠ, T., 2007.,

Tihomir Glavaš, Arheološka istraživanja u Gorici, *Susreti*, br. 1, Godišnjak Matice hrvatske, 2007, Grude, 111 – 127.

GOGALA, M., VELA, D., 2016.,

Miroslav Gogala, Davorka Vela, Veli Bijać – maslenik (Kaštel Štafilić), *Hrvatski arheološki godišnjak*, br. 12, 2016, Zagreb, 797 – 798.

GOVEDARICA, B., 1978.,

Blagoje Govedarica, Praistorijske gradine u Bosni i Hercegovini, *Materijali*, br. 14, Savez arheoloških društava Jugoslavije, Peć, 117 – 133.

GOVEDARICA, B., 1982.,

Blagoje Govedarica, Prilozi kulturnoj stratigrafiji praistorijskih gradinskih naselja u jugozapadnoj Bosni, *Godišnjak*, XX, knj. 18, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1982, Sarajevo, 111 – 189.

GOVEDARICA, B., 1989.,

Blagoje Govedarica, Rano bronzano doba na području istočnog Jadrana, *Djela*, LXVII, knj. 7, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1989, Sarajevo.

GRBAVAC, J., 2017.,

Jozo Grbavac, *Povijest, vjera i kulturna baština u Imoti*, Zagreb, 2017.

GREENFIELD J. H., ARNOLD, E., 2005.,

Joseph Greenfield, Elizabeth Arnold, The zooarchaeological remains from Early Iron age hilltop fortress at Klisura Kadića brdo, eastern Bosnia: a taphonomic assessment, *Godišnjak*, XXXIV, knj. 32, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 2005, Sarajevo, 107 – 151.

GUDELJ, LJ., 1998.,

Ljubomir Gudelj, Zaštitna istraživanja u Prološcu i Glavini 1997. – Prilog arheološkoj karti Imotskog polja, *Starohrvatska prosvjeta*, III, br. 25, 1998, Split, 167 – 175.

GUDELJ, LJ., 2000.,

Ljubomir Gudelj, Proložac Donji – Izvješće o istraživanjima lokaliteta kod crkve Sv. Mihovila u Postranju, *Starohrvatska prosvjeta*, III, br. 25, 2000, Split, 129 – 146.

GUDELJ, LJ., 2000. – a,

Ljubomir Gudelj, Podgreda – Dvorine u Studencima kod Imotskog – Prilog arheološkoj karti Zabiokovlja, *Starohrvatska prosvjeta*, III br. 25, 2000, Split, 183 – 187.

GUDELJ, LJ., 2001.,

Ljubomir Gudelj, Prilog arheološkoj topografiji Runovića – Antika i srednji vijek, *Runovički zbornik 1 (Runovići nekad i danas, Radovi sa znanstvenog simpozija održanog u Runovićima 30. listopada 1999. u prigodi 250. obljetnice početka osamostaljenja Župe, 130. obljetnice izgradnje i 100. obljetnice posvete župne crkve Gospe od Karmela u Runovićima)*, 2001, Runovići, 201 – 213.

- GUDELJ, LJ., 2005.,
Ljubomir Gudelj, Velika Crljivica i groblje kod crkve sv. Jakova – zaštitna istraživanja u općini Cista Provo 2004. – 2005. godine, *Starohrvatska prosvjeta*, III, br. 32, 2005, Split, 195 – 215.
- GUDELJ, LJ., 2006.,
Ljubomir Gudelj, *Od svetišta Mitre do crkve sv. Mihovila*, Split, 2006.
- GUDELJ, LJ., 2006. – a,
Ljubomir Gudelj, Dikovača – Bublin, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 2/2005, 2006, Zagreb, 346 – 348.
- GUDELJ, LJ., 2010.,
Ljubomir Gudelj, Kasnosrednjovjekovno groblje na Kaldrmi u Kamen Mostu, *Stjepan Gunjača i povijesno – arheološka baština*, 2010, Split, 441 – 449.
- GUDELJ, LJ., 2012.,
Ljubomir Gudelj, Arheološka slika Zmijavaca / Razmatranja u povodu zaštitnih istraživanja iz godine 2005., *Starohrvatska prosvjeta*, III, br. 39, 2012, Split, 237 – 255.
- GUDELJ, LJ., 2016.,
Ljubomir Gudelj, *Gradine u Imotskoj krajini*, Split, 2016.
- HALSTEAD, P., 1998.,
Paul Halstead, Pastoralism or household herding? Problems of scale and specialization in early Greek animal husbandry, *World Archaeology*, 28(18), 1998, 20 – 42.
- HALSTEAD, P., TIERNEY, J., 1998.,
Paul Halstead, John Tierney, Leafy hay: an ethnoarchaeological study in NW Greece, *Environmental Archaeology*, vol. 1, 71–80.
- HARDING, A., 2006.,
Anthony Harding, Enclosing and excluding in Bronze Age Europe, *Enclosing the past: inside and outside in prehistory*, 2006, Sheffield, 97 – 116.
- HODDER I., ORTON C., 1976.,
Ian Hodder, Clive Orton, *Spatial Analysis in Archaeology*, Cambridge, 1976.
- ILIJANIĆ, N., 2014.,
Nikolina Ilijanić, *Clay minerals in lake sediments along the eastern Adriatic coast as proxies of environmental changes during Late Pleistocen*, doktorska disertacija, Zagreb, 2014.

JERONČIĆ, T., 2011.,

Tomislav Jerončić, Istraživanja tumula i gradine na Ledinama u Ravči kod Vrgorca, *Arheološka istraživanja na trasi autoceste u Zabiokovlju i Plini*, 2011, Makarska, 111 – 125.

JERONČIĆ, T., 2016.,

Tomislav Jerončić, Lokvičići – Grad (Lokvičići), *Hrvatski arheološki godišnjak*, br. 12, 2016, Zagreb, 694 – 695.

JONES, M, A., 2013.,

Andy M. Jones Memory, myth, place and landscape inhabitation: a perspective from the southwest peninsula, *Memory, Myth and Long-term Landscape Inhabitation*, Oxbow Books, 2013, Oxford, 55 – 75.

KATAVIĆ, V., SUNKO KATAVIĆ, A., DEVLAKHOVIĆ, A., 2011.,

Vedran Katavić, Ana Sunko Katavić, Andrea Devlahović, Istraživanje grobnog tumula, dviju vrtača, gradine i gradinice u Gornjim Raščanima kod Vrgorca, *Arheološka istraživanja na trasi autoceste u Zabiokovlju i Plini*, 2011, Makarska, 41 – 71.

KATIĆ, L. 1954.,

Lovre Katić, Stećci u Imotskoj krajini, *Starohrvatska prosvjeta*, III, br. 3, 1954, Split, 131 – 169.

KATIĆ, M., 2010.,

Miro Katić, Prehistorijske gradine solinskog i kliškog područja, *Tusculum*, br. 3, 2010., Solin, 7 – 17.

KOROŠEC, J., 1950,

Josip Korošec, Travnik i okolina u predhistorijsko doba, *Glasnik zemaljskog muzeja*, nova serija, sv. IV – V, (1949) 1950, Sarajevo, 243 – 268.

KOSTIĆ, M., 2003.,

Marija Kostić, Prapovijesno naselje u vrtačama Otišić, Vlake, *Histria antiqua*, br. 11, 2003, Pula, 121 – 127.

KOVAČEVIĆ, N., 2008.,

Nela Kovačević, Jastrebova glavica – Čikeši (Šestanovac), *Hrvatski arheološki godišnjak*, br. 4, 2008, Zagreb, 452 – 455.

KRALJEVIĆ, G., 1979.,

Gojko Kraljević, Antički novci sa područja Ljubuškog, *Glasnik zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, nova serija, sv. XXXIII, 1979 (1978), Sarajevo, 133 – 136.

- KRAUSE, R., 2019.,
Rüdiger Krause, Fortresses and Fortifications, *Bronze age fortresses in Europe, Universitätsforschungen zur prähistorischen archäologie*, band 335, 2019, Bonn, 1 – 17.
- KUKOČ, S., 2011.,
Sineva Kukoč, Liburnska nekropola u prirodnom i kulturnom okolišu, *Histria antiqua*, br. 20, 2011, Pula, 189 – 220.
- KULUŠIĆ, S., 1999.,
Sven Kulušić, Tipska obilježja gradnje u suho na kršu hrvatskog primorja (Na primjeru kornatskih otoka), *Hrvatski geografski glasnik*, br. 61, 1999, Zagreb, 53 – 83.
- KUSTURA, E., 2016.,
Emir Kustura, Obilježja krškog reljefa Zapadnohercegovačke županije, *Acta geographica Bosniae et Herzegovinae*, br. 5, 2016, Sarajevo, 131 – 140.
- LEGHISSA, E., 2015.,
Elene Leghissa, Način okraševanja keramike ljubljanske kulture in pramenaste keramike – eksperimentalna arheologija, *Arheološki vestnik*, 66, 2015, Ljubljana, 275 – 308.
- LOCK, G. 2011.,
Gary Lock, Hillforts, emotional metaphors, and the good life: a response to Armit, *Proceedings of the Prehistoric Society*, vol. 77, 2011, Cambridge, 355– 362.
- LOCK, G., 2011.,
Gary Lock, Hillforts, emotional metaphors and the good life: a response to Armit, *Proceedings of the Prehistoric Society*, 77, 2011, London, 355 – 362.
- LOZO, M., 1986.
Marijan Lozo, Arheološko rekognosciranje u selu Dobrinče kod Imotskog, *Obavijesti*, XVIII, br. 3, Hrvatsko arheološko društvo, 1986, Zagreb, 47 – 49.
- LOZO, M., 1986. – a,
Marijan Lozo, Još neistražene gradine i gomile u Župi kod Imotskog, *Obavijesti*, XVIII, br. 1, Hrvatsko arheološko društvo, 1986, Zagreb, 22 – 23.
- LOZO, M., 1987.
Marijan Lozo, Gradinska utvrđenja na području Proložca, *Proložac*, 2 (15), 1987, Proložac, 15 – 16.

- LOZO, M., 1987. – a,
Marijan Lozo, Arheološko rekognosciranje u Grabovcu, *Obavijesti*, XIX, br. 1, Hrvatsko arheološko društvo, 1987, Zagreb, 32 – 34.
- LOZO, M., 1990.,
Marijan Lozo, Arheološko rekognosciranje u Poljicima kod Imotskog, *Obavijesti*, XXII, br. 2, Hrvatsko arheološko društvo, 1990, Zagreb, 39 – 42.
- LOZO, M., 1994.,
Marijan Lozo, Arheološka topografija Studenaca, *Studenci*, 18, 1994, Zagreb, 12 – 17.
- LOZO, M., 1995.,
Marijan Lozo, Arheološka topografija Studenaca, *Studenci*, 19, 1994, Zagreb, 26 – 27.
- LOZO, M., 1998.,
Marijan Lozo, Gradina Liskovac u Zmijavcima, *List župe Svih Svetih*, 2 (5), 1998, Zmijavci, 31 – 32.
- LOZO, M., 1999.,
Marijan Lozo, Stećci u Zmijavcima – na Dikovači i Balinjači, *List župe Svih Svetih*, IV/1 (6), 1999, Zmijavci, 21 – 28.
- MANDIĆ, M., 1930.,
Mihovil Mandić, Tragovi prastare kulture oko Glamoča, *Glasnik zemaljskog muzeja*, XLII, 1930, Sarajevo, 101 – 118.
- MANDIĆ, M., 1935.,
Mihovil Mandić, Gradine gomile i druge starine u okolici Livna, *Glasnik zemaljskog muzeja*, XLVII, 1935, Sarajevo, 7 – 16.
- MARCHESETTI, C., 1903.,
Carlo Marchesetti, *I Castellieri Preistorici Di Trieste E Della Regione Giulia*, Trst, 1903.
- MARIĆ, Z., 1975.,
Zdravko Marić, Prahistorijska i protohistorijska utvrđenja na području Daorsa, *Posebna izdanja*, XXIV, knj. 6, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1975, Sarajevo, 103 – 113.
- MARIJAN, B., 1988.,
Boško Marijan, reg. 25. 222. Milanovača, *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, 3. tom, 1988, Sarajevo.

- MARIJAN, B., 2000.,
Boško Marijan, Željezno doba na južnojadranskom području (Istočna Hercegovina, južna Dalmacija), *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, br. 93, 2000, Split, 7 – 221.
- MARIJAN, B., 2003.,
Boško Marijan, Nalazi keramike s licenskim ukrasima u županjskom kraju, *Opuscula Archaeologica*, vol. 27, no. 1, 2003, Zagreb, 103 – 115.
- MARIJAN, B., 2011.,
Boško Marijan, Protopovijesno doba u Hercegovini, *Hum i Hercegovina kroz povijest*, tom I, 2011, Zagreb, 25 – 54.
- MARIJANOVIĆ, B., 1982.,
Brunislav Marijanović, Novi eneolitski nalazi iz Hercegovine, *Glasnik zemaljskog muzeja*, nova serija, sv. 37, 1982, Sarajevo, 217 – 225.
- MARIJANOVIĆ, B., 1984.,
Brunislav Marijanović, Završna istraživanja akropole na Gradini u Ošanićima, *Glasnik zemaljskog muzeja*, nova serija, sv. 39, 1984, Sarajevo, 11 – 22.
- MARIJANOVIĆ, B., 1988.,
Brunislav Marijanović, reg. 25. 261. Pojilo, *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, 3. tom, 1988, Sarajevo.
- MARIJANOVIĆ, B., 1988. – a,
Brunislav Marijanović, reg. 20. 280. Jasočka gradina, *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, 3. tom, 1988, Sarajevo.
- MARIJANOVIĆ, B., MARIJANOVIĆ, I., 1988.,
Brunislav Marijanović, Ivana Marijanović, reg. 25. 119. Gradina, *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, 3. tom, 1988, Sarajevo.
- MARIJANOVIĆ, B., 2000.,
Brunislav Marijanović, *Prilozi za prapovijest u zaleđu Jadranske obale*, Zadar, 2000.
- MARKOVIĆ, M., 2003.,
Mirko Marković, *Stočarska kretanja na dinarskim planinama*, Zagreb, 2003.
- MAROVIĆ, I. 1953.,
Ivan Marović, Bakrene sjekire u prethistorijskoj zbirci Arheološkog muzeja u Splitu, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, vol. LV, 1953, Split, 124 – 143

- MAROVIĆ, I. 1976.,
Ivan Marović, L'elmo greco-illirico, *Jadranska obala u Protohistoriji*, 1976, Zagreb, 287 – 300.
- MAROVIĆ, I. 1981.,
Ivan Marović, Prilozi poznavanju brončanog doba u Dalmaciji, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, vol. LXXV, 1981, Split, 7 – 61.
- MAROVIĆ, I., 1984.,
Ivan Marović, Sinjska regija u prahistoriji, *Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka*, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, 1984, Split, 27 – 61.
- MAROVIĆ, I., 2002.,
Ivan Marović, Sojeničko naselje na Dugišu kod Otoka (Sinj), *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, vol. 94, 2002, Split, 217 – 296.
- MARŠIĆ, D., GUDELJ, LJ., LOZO, M., 2000.,
Dražen Maršić, Ljubomir Gudelj, Marijan Lozo, Crkvine – Cista velika, izvješće o arheološkim istraživanjima 1992. – 1999. godine, *Starohrvatska prosvjeta*, III, br. 25, 2000, Split, 115 – 128.
- MATAS, M., 2001.,
Mate Matas, Toponimija dijela Splitske zagore, *Hrvatski geografski glasnik*, br. 63, 2001, Zagreb, 121 – 142.
- MATKOVIĆ, P., 2011.,
Petar Matković, *Medov Dolac – ljudi, gradine, puti*, Imotski, 2011.
- MENĐUŠIĆ, M., 2000.,
Marko Menđušić, Pretpovijesni suhozidni obrambeni sustavi na šibenskom području, *Histria antiqua*, br. 6, 2000, Pula, 195 – 210.
- MILINOVIĆ, Š., 1876.,
Fra Šimun Milinović, Jezera naokolo Imotskog polja, *Vienac*, VIII, 1876, Zagreb, 802 – 804.
- MILOŠEVIĆ, A., 1987.,
Ante Milošević, Neolitička keramika s Bilokapića gradine, *Obavijesti*, XIX, br. 1, Hrvatsko arheološko društvo, 1987, Zagreb, 16 – 17.

MILOŠEVIĆ, A., GOVEDARICA, B., 1986.,

Ante Milošević, Blagoje Govedarica, Otišić, Vlake – praistorijsko nalazište u vrtači I, *Godišnjak*, XXIV, knj. 22, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1986, Sarajevo, 53 – 75.

MLEKUŽ, D., 2007.,

Dimitriji Mlekuž, Who were the Cyclopes? Odyssey and Neolithic, Eneolithic and Bronze Age pastoralists from the east Adriatic coast and Dinarides, *Scripta praehistorica in honorem Biba Teržan, Situla*, 4, 2007, Ljubljana, 69 – 89.

MLEKUŽ, D., 2018.,

Dimitrij Mlekuž, Cultural landscape of a prehistoric hillfort: Tabor pri Vrabčah, *Studi di Preistoria e Protostoria*, 5, 2018, Firenze, 573 – 581.

MORAVSČIK, G., JENKINS, R. J. H., 1985.,

Gyula Moravscik, Romilly J. H. Jenkins, *Constantine Porphyrogenitus: De administrando Imperio*, Washington, 1985.

MUCIĆ, K., KOVAČEVIĆ BOKARICA, N., 2011.,

Konstanta Mucić, Nela Kovačević Bokarica, Doprinosi poznavanju povijesti Vrgoračke krajine na osnovi rezultata novijih arheoloških istraživanja, *Arheološka istraživanja na trasi autoceste u Zabiokovlju i Plini*, 2011, Makarska, 125 – 213.

NEUSTUPNÝ, E., 2006.,

Eugen Neustupný, Enclosures and fortifications in central Europe, *Enclosing the past: inside and outside in prehistory*, 2006, Sheffield, 1 – 5.

NIKIĆ, A., 1989.,

Fra Andrija Nikić, Oslobođenje Imotske krajine od Turaka, *Čuvari baštine: zbornik radova simpozija u prigodi 250. obljetnice prijenosa franjevačkoga samostana u grad Imotski*, 1989, Imotski, Makarska, 173 – 189.

NIKIĆ, D., 1983.,

Dušan Nikić, Prilog proučavanju predrimskih i rimskih komunikacija na području Livna, Glamoča i Duvna, *Godišnjak*, XXI, knj. 19, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1983, Sarajevo, 229 – 251.

NIKOLANCI, M. 1959.,

Mladen Nikolanci, Nove grčke kacige i knemide u Dalmaciji, , *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, vol. 61, 1959, Split, 81 – 93.

NOVAKOVIĆ, P., 2001.,

Predrag Novaković, *Prostorska in pokrajinska arheologija: Študija na primeru Krasa*, doktorska disertacija, Ljubljana, 2001.

NOVAKOVIĆ, P., SIMONI, H., MUŠIĆ, B., 1999.,

Predrag Novaković, Helene Simoni, Branko Mušić, Karst Dolinas: Evidence of Population Pressure and Exploitation of Agricultural Resources in Karstic Landscapes, *Environmental Reconstruction in Mediterranean landscape Archaeology*, 1999, Oxford, 123 – 134.

O'DRISCOLL, J., 2017.,

James O'Driscoll, A multi-layered model for Bronze Age hillforts in Ireland and Europe, *The Journal of Irish Archaeology*, vol. XXVI, 2017, Dublin, 77 – 100.

OCELIĆ, N., JURKOVIĆ, J., MIKLAVČIĆ, N., PERKOVIĆ, I., PULHAR, S., 2014.,

Neda Ocelić, Jasna Jurković, Natalija Miklavčič, Iva Perković, Suzana Puhar, Gradina – detecting variability and diversity *AARGnews*, no. 48 (March 2014), 35 – 43.

ODAVIĆ, Đ., 1985.,

Đorđe Odavić, *Gradine u zaleđu južnog dijela Jadrana*, magistarska radnja, Dubrovnik, 1985.

ODAVIĆ, Đ., 2003.,

Đorđe Odavić, Gradine Trebinja i susjednih opština u zaleđu južnog dijela Jadrana, *Tribunia*, br. 10, 2003, Trebinje, 29 – 43.

ODŽA, A., 2009.,

Ankica Odža, Željeznodobne fibule iz arheološke zbirke Franjevačkog samostana na Humcu kod Ljubuškog, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, vol. 102, br. 1, 2009, Split, 7 – 58.

ODŽA, A., 2010.,

Ankica Odža, Prilog poznavanju nakita srednjodalmatinske kulturne skupine, *Histria antiqua*, vol. 19, no. 19, 2010, Pula, 177 – 192.

OLUJIĆ, B., 2012.,

Boris Olujić, Istraživanja dvije kamene gomile na području Zagvozda (Imotski, Hrvatska), *Opuscula archaeologica*, vol. 36, no. 1, 2012, Zagreb, 55 – 91.

OREČ, P., 1978.,

Petar Oreč – Prapovijesna naselja i grobne gomile (Posušje, Grude i Lištica), *Glasnik zemaljskog muzeja*, nova serija, sv. XXXII/1977, 1978, Sarajevo, 181 – 291.

- OREČ, P., 1984.,
Petar Oreč, Novi arheološki nalazi iz ranog srednjeg vijeka iz zapadne Hercegovine, *Glasnik zemaljskog muzeja*, nova serija, sv. 39, 1984, Sarajevo, 97 – 129.
- OREČ, P., 1985.,
Petar Oreč, Čovjek na kršu između Neretve i Cetine, *Naš krš*, XI, br. 18-19, 1985, Sarajevo, 149 – 155.
- OREČ, P., 1988.,
Petar Oreč, reg. 25. 26. Cerov dolac 1, *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, 3. tom, 1988, Sarajevo.
- OREČ, P., 1988. – a,
Petar Oreč, reg. 25. 61. Dragićina, *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, 3. tom, 1988, Sarajevo.
- OREČ, P., 1988. – b,
Petar Oreč, reg. 25. 82. Gomila na Prlića strani, *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, 3. tom, 1988, Sarajevo.
- OREČ, P., 1988. – c,
Petar Oreč, reg. 25. 117. Gradina (Malič), *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, 3. tom, 1988, Sarajevo.
- OREČ, P., 1988. – d,
Petar Oreč, reg. 25. 140. Gradina na Prlića strani, *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, 3. tom, 1988, Sarajevo.
- OREČ, P., 1988. – e,
Petar Oreč, reg. 25. 169. Jelaševac, *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, 3. tom, 1988, Sarajevo.
- OREČ, P., 1988. – f,
Petar Oreč, reg. 25. 218. Mandina gomila, *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, 3. tom, 1988, Sarajevo
- OREČ, P., 1988. – g,
Petar Oreč, reg. 25. 252. Pit, *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, 3. tom, 1988, Sarajevo.

- OREČ, P., 1988. – h,
Petar Oreč, reg. 25. 216. Mali Petnjik, *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, 3. tom, 1988, Sarajevo.
- OREČ, P., 1988. – i,
Petar Oreč, reg. 25. 334. Višegrad, *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, 3. tom, 1988, Sarajevo.
- OREČ, P., 1988. – j,
Petar Oreč, reg. 25. 346. Vrtopac, *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, 3. tom, 1988, Sarajevo.
- OREČ, P., PAŠKVALIN, V., 1988.,
Petar Oreč, Veljko Paškvalin, reg. 25. 123. Gradina, *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, 3. tom, 1988, Sarajevo.
- OREČ, P., 1992 – 1997.,
Petar Oreč, Nova saznanja o prapovijesnim gradinskim naseljima iz Hercegovine, *Godišnjak*, XXX, knj. 28, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1992 – 1997, Sarajevo, 43 – 51.
- OREČ, P., 1994.,
Petar Oreč, Prilog proučavanju starohrvatske županije Imota, *Imotski zbornik*, br. 2, 1994, Imotski, 71 – 88.
- OREČ, P.,
Petar Oreč, *Prapovijesna polukružna i potkovičasta gradinska naselja u zapadnoj Hercegovini (rukopis)*, 1 – 22.
- OUTRAM, K. A., 2015.,
Alan K. Outram, Pastoralism, *The Cambridge World History, vol. II (A World with Agriculture 12.000 BCE – 500 CE)*, 2015, Cambridge, 161 – 185.
- PAŠKVALIN, V., 1988.,
Veljko Paškvalin, reg. 25. 122. Gradina, *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, 3. tom, 1988, Sarajevo.
- PATSCH, K., 1900.,
Karlo Patsch, Rimska mjesta po Imotskom polju, *Glasnik zemaljskog muzeja*, XVII, 2, 1900, Sarajevo, 295 – 344.

PATSCH, K., 1902.,

Karlo Patsch, Nahogjaji novaca, *Glasnik zemaljskog muzeja*, XIV, 1902, Sarajevo, 391 – 438.

PATSCH, K., 1906.,

Karlo Patsch, Pseudo Skylaxovo jezero – prinos povijesti donjeg porječja Neretve, *Glasnik zemaljskog muzeja*, XVIII, 1906, Sarajevo, 367 – 390.

PETRINEC, M., 2000.,

Maja Petrincec, Izvještaj o arheološkim istraživanjima na prostoru podgrađa tvrđave Topana u Imotskom, *Starohrvatska Prosvjeta*, III, br. 27, 2000, Split, 227 – 232.

POTREBICA, H., 2003.,

Hrvoje Potrebica, Prostorne odrednice prapovijesnih naselja, *Histria antiqua*, br. 11, 2003, Pula, 159 – 181.

PROTIĆ, G., 1989.,

Goran Protić, Prehistorijsko stanište Mihovilovića ograda (Klis), *Obavijesti*, XXI, br. 2, Hrvatsko arheološko društvo, 1989, Zagreb, 16 – 19.

RADIMSKÝ, V., 1890.,

Václav Radimský, Dvije prehistoričke gradine u Hercegovini, *Glasnik zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, sv. II, 1890, Sarajevo, 292 – 297.

RADIMSKÝ, V., 1891.,

Václav Radimský, Bišće polje kod Mostara, *Glasnik zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, sv. III, 1891, Sarajevo, 159 – 193.

RADIMSKÝ, V., 1894.,

Václav Radimský, Starine kotara županjačkog u Bosni, *Glasnik zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, sv. VI, 1894, Sarajevo, 283 – 319.

RECCHIA, G., CAZZELLA, A., 2019.,

Giulia Recchia, Alberto Cazzella, Coppa Nevigata in the Wider Context of Bronze Age Fortified Settlements of South-eastern Italy and the Adriatic Area, *Bronze age fortresses in Europe, Universitätsforschungen zur prähistorischen archäologie*, band 335, 2019, Bonn, 81 – 99.

RENDIĆ – MIOČEVIĆ, D., 1951.,

Duje Rendić – Miočević, Onomastička pitanja sa teritorija ilirskih Delmata, *Glasnik zemaljskog muzeja*, nova serija, sv. VI, 1951, Sarajevo, 33 – 48.

RENDIĆ – MIOČEVIĆ, D., 1975.,

Duje Rendić – Miočević, Quelques aspects de la continuité des agglomérations fortifiées illyriennes préantiques à l'époque romaine, *Posebna izdanja*, XXIV/6, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1975, Sarajevo, 47 – 59.

RENFREW, C., 1984.,

Colin Renfrew, *Approaches to Social Archeology*, Edinburgh.

ROGIĆ, V., 1982.,

Veljko Rogić, *Regionalna geografija Jugoslavije*, Zagreb, 1982.

SABATINI, S., BERGER BRANT, S., 2019.,

Selena Sabatini, Sophie Berger Brandt, Textile production and specialisation in Bronze age Europe, *The textile revolution in Bronze age Europe – production, specialization, consumption*, 2019, Cambridge, 1 – 10.

SANFORD GAASTRA, J., CRISTIANI, E., BARBARIĆ, V., 2014.,

Jane Sanford Gaastra, Emanuela Cristiani, Vedran Barbarić, Herding and Hillforts in the Bronze and iron age Eastern Adriatic: Results of the 2007 – 2010 Excavations at Gradina Rat, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, br. 107, 2014, Split, 9 – 30.

SCHMIDT, R., MÜLLER, J., DRESCHER – SCHNEIDER, R., KRISAI, R., SZEROCZYŃSKA, K., BARIĆ, A., 2000.,

Roland Schmidt, Jens Müller, Ruth Drescher – Schneider, Robert Krisai, Krystyna Szeroczyńska, Ante Barić, Changes in lake level and trophy at Lake Vrana, a large karstic lake on the Island of Cres (Croatia), with respect to palaeoclimate and anthropogenic impacts during the last approx. 16,000 years, vol. 59/2, 2000, *Journal of Limnology*, 113 – 130.

SHARPLES, N., 1991.,

Niall Sharples, Warfare in the Iron Age of Wessex, *Scottish Archaeological Review*, vol. 8, 1991, Edinburgh, 79 – 89.

SHARPLES, N., 2010.,

Niall Sharples, *Social relations in later prehistory – Wessex in the first millennium B.C.*, Oxford, 2010.

SLAPŠAK, B., 1999,

Božidar Slapšak, Slovenski Kras v poznejši prazgodovini in v rimski dobi, *Kras, Pokrajina, življenje, ljudje*, 1999, Ljubljana, 145 – 163.

SMITH, D., GAFFNEY, V., GROSSMAN, D., HOWARD, A. J., MILOŠEVIĆ, A., OSTIR, K., PODOBNIKAR, T., SMITH, W., TETLOW E., TINGLEAND, M., TINSLEY, 2006.,

H., David Smith, Vince Gaffney, Darja Grossman, Andy J. Howard, Ante Milošević, Krištof Ostir, Tomaš Podobnikar, Wendy Smith, Emma Tetlow, Martin Tingleand, Heather Tinsley, Assessing the later prehistoric environmental archaeology and landscape development of the Cetina Valley, Croatia, *Environmental Archaeology*, 2006, vol. 11/2, 171 – 186.

STANČIĆ, Z., KIRIGIN, B., VUJNOVIĆ, N., ČAČE, S., PODOBNIKAR, T., BURMAZ, J., 2004.,

Zoran Stančić, Branko Kirgin, Nikša Vujnović, Slobodan Čače, Tomaž Podobnikar, Josip Burmaz, *Arheološka baština otoka Brača (Archaeological Heritage of the Island of Brač)*, Supetar, 2004.

STIPČEVIĆ, A., 1989.,

Aleksandar Stipčević, *Iliri*, Zagreb, 1989.

SUIĆ, M., 1965.,

Mate Suić, Autohtoni elementi u urbanizmu antičkih gradova našeg primorja, *Godišnjak*, III, knj. 1, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1965, Sarajevo, 163 – 179.

SUIĆ, M., 1975.,

Mate Suić, Approche scientifique et méthodes de recherche des habitats autochtones sur le territoire illyrien, *Posebna izdanja*, XXIV/6, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1975, Sarajevo, 9 – 37.

SUIĆ, M., 1976.,

Mate Suić, *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb, 1976.

ŠARAVANJA, K., MARIĆ, T., ŠARAVANJA, D., 2013.,

Krešimir Šaravanja, Tomislav Marić, Danijela Šaravanja, Analiza rezultata ispitivanja arhitektonsko – građevnog kamena s područja Hercegovine i jugozapadne Bosne, *E – Zbornik* (Elektronički zbornik radova Građevinskog fakulteta u Mostaru), br. 6, 2013, Mostar, 40 – 57.

ŠEGOTA, T., FILIPČIĆ, A., 2003.,

Tomislav Šegota, Anita Filipčić, Köppenova podjela klima i hrvatsko nazivlje, *Geoadria*, vol. 8/1, 2003, Zadar, 17 – 37.

ŠIMUNOVIĆ, V., 2008.,

Vjekoslav Šimunović, Pocrte, geografske značajke, *Susreti*, br. 2, Godišnjak Matice hrvatske, 2008, Grude, 73 – 102.

ŠIMUNOVIĆ, V., 2011.,

Vjekoslav Šimunović, Reljefne osobitosti prostora Županije zapadnohercegovačke – podloga geokološkom i turističkom vrednovanju kao prilog održivom razvoju Županije, *Susreti*, br. 5, Godišnjak Matice hrvatske, 2011, Grude, 161 – 181.

ŠOŠTARIĆ, R., 2005.,

Renata Šoštarić, The development of postglacial vegetation in coastal Croatia, *Acta Botanica Croatica*, br. 64/2, 2005, Zagreb, 383 – 390.

ŠUTA, I., 2013.,

Ivan Šuta, Korištenje vrtača u prapovijesti srednje Dalmacije, *Tusculum*, br. 6, Solin, 7 – 24.

ŠUTA, I., 2013. – a,

Ivan Šuta, Prapovijesna gradina Biranj na Kozjaku i topografija prapovijesnih nalazišta u okolici, *Kaštelanski zbornik*, br. 10, 2013, Kaštela, 94 – 119.

ŠUTA, I., 2016.,

Ivan Šuta, *Prapovijest Kozjaka*, Kaštela, 2016.

TERŽAN, B., TURK, P., 2014.,

Biba Teržan, Peter Turk, Ostri vrh pri Štanjelu / Ostri vrh near Štanjel, *Absolutno datiranje bronaste in železne dobe na slovenskem, Katalogi in monografije*, 40, 2014, Ljubljana, 603 – 611.

TICA, M., 2008.,

Milka Tica, Zapisi o Donjim Mamićima, *Susreti*, br. 2, Godišnjak Matice hrvatske, 2008, Grude, 102 – 111.

TICA, M., 2010.,

Milka Tica, Ledinac, srce Donjih Mamića, *Susreti*, br. 4, Godišnjak Matice hrvatske, 2010, Grude, 125 – 143.

TOMAS, T., 2016.,

Tino Tomas, Majića gradina (Drinovci) – novo nalazište licenske keramike u Hercegovini, *Hercegovina*, 2, 2016, Mostar, 7 – 23.

TOMAS, T., 2017.,

Tino Tomas, Istraživanje kamene gomile u Drinovcima (Grude) – novi prilog poznavanju cetinske kulture, *Kulturno – povijesna baština općine Ljubuški – u spomen 130 godina muzeja na Humcu*, 2017, Ljubuški, 9 – 25.

TOMAS, T., 2020.,

Tino Tomas, Katalog – 1 (prapovijest, Rim, kasna antika), *Gorica od drevne Imote*, 2020, Gorica, 171 – 221.

TOMASOVIĆ, M., 2012.,

Marinko Tomasović, Makarska – Sv. Petar, *Hrvatski arheološki godišnjak*, br. 8, 2012, Zagreb, 620 – 626.

TOMASOVIĆ, M., 2015.,

Marinko Tomasović, Makarska – Sv. Petar, *Hrvatski arheološki godišnjak*, br. 11, 2015, Zagreb, 598 – 601.

TOMASOVIĆ, M., 2016.,

Marinko Tomasović, Makarska – Sv. Petar, *Hrvatski arheološki godišnjak*, br. 12, 2016, Zagreb, 697 – 698.

TONKOVIĆ, I., 1899.,

Ivan Tonković, Starokršćanska crkva pod gomilom Dikovača u Zmijavcima župe Podbablja Imotskog, *Bulletino di archaeologia e storia Dalmata*, god. XXII/1899, br. 11 – 12, 1899, Split, 211 – 218.

TONKOVIĆ, S., 1976.,

Snježana Tonković, Arheološki nalazi na području Imotske krajine, *Imotska krajina*, 140, 1976, Imotski, 9.

TONKOVIĆ, S., 1995.,

Snježana Tonković, Zmijavci, važno arheološko nalazište, *Zmijavci (1895. – 1995.) Zbornik radova u prigodi 100 – te obljetnice crkve Svih Svetih*, 1995, Zmijavci, 31 – 41.

TONKOVIĆ, S., 2011.,

Snježana Tonković, *Arheologija – Katalog Zavičajnog Muzeja Imotski*, Imotski, 2011.

TRIGGER, G. B., 1968.,

Bruce G. Trigger The determinants of settlement patterns in Settlement archaeology, u: *Settlement Archaeology*, (ur.) K. C. Chang, Palo Alto: National Press Books, 1968, 53 – 78.

TRINAJSTIĆ, I., 1998.,

Ivo Trinajstić, Fitogeografsko raščlanjenje klimazonalne šumske vegetacije hrvatske, *Šumarski list*, br. 9 – 10, CXXII, 1998, Zagreb, 407 – 421.

TRUHELKA, Ć., 1889.,

Ćiro Truhelka, Dva prehistorijska nalaza iz Gorice (ljubuškog kotara), *Glasnik zemaljskog muzeja*, XI, 1899, Sarajevo, 339 – 396.

TRUHELKA, Ć., 1893.,

Ćiro Truhelka, Rimske iskopine u Vitini, *Glasnik zemaljskog muzeja*, V, 1893, Sarajevo, 673 – 678.

TRUHELKA, Ć., 1914.,

Ćiro Truhelka, Kulturne prilike Bosne i Hercegovine u doba prehistoričko, *Glasnik zemaljskog muzeja*, XXVI, 1914, Sarajevo, 43 – 140.

TRUHELKA, Ć., 1942.,

Ćiro Truhelka, Bosna u doba prehistoričko, *Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine*, 1942, Sarajevo, 78 – 102.

UJEVIĆ, A., 1954.,

Ante Ujević, *Imotska krajina*, Split, 1954.

VEGO, M., 1957.,

Marko Vego, *Naselja srednjovjekovne bosanske države*, Sarajevo, 1957.

VEGO, M., 1964.,

Marko Vego, *Bekija kroz vijekove (Područje općine Grude i Posušje)*, Sarajevo, 1964.

VIDOVIĆ, D., 2009.,

Domagoj Vidović, Gradačka toponimija, *Folia Onomastica Croatica*, br. 18, 2009, Zagreb, 171 – 221.

VIDOVIĆ, D., 2013.,

Domagoj Vidović, Toponimija sela Trnčina u Popovu, *Folia Onomastica Croatica*, br. 22, 2013, Zagreb, 215 – 252.

VINSKI GASPERINI, K., 1983.,

K. Vinski Gasparini, Litzen keramika savsko – dravskog međuriječja, *Praistorija jugoslovenskih zemalja*, tom IV, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1983, Sarajevo, 484 – 491.

VITA – FINZI C., HIGGS E. S., 1970.,

Claudio Vita – Finzi, Eric Sidney Higgs, Prehistoric Economy in the Mount Carmel Area of Palestine: Site Catchment Analysis, *Proceedings of the Prehistoric Society*, vol. 36, 1970, Cambridge, 1 – 37.

VRČIĆ, V., 1978.,

Fra Vjeko Vrčić, *Župe imotske krajine, I. dio*, Imotski, 1978.

VRČIĆ, V., 1980.,

Fra Vjeko Vrčić, *Župe imotske krajine, II. dio*, Imotski, 1980.

VRČIĆ, V., 1996.,

Fra Vjeko Vrčić, *Plemena Imotske krajine*, Imotski, 1996.

VUJEVIĆ, D., DILBER, S., 2018.,

Dario Vujević, Stipan Dilber, Izvor – špilja Ričina u Buškome jezeru. Prvi tragovi paleolitika na području zapadne Hercegovine, *Prilozi Instituta za arheologiju*, 35, 2018, Zagreb, 5 – 29.

VUKELIĆ, J., 2012.,

Joso Vukelić, *Šumska vegetacija Hrvatske*, Zagreb, 2012.

WOOD, J., 2000.,

Jacqui Wood, Food and Drink in European Prehistory, *European Journal of Archaeology*, vol 3 (1), 2000, Cambridge, 89 – 111.

ZANINOVIĆ, K., GAJIĆ – ČAPKA, M., PERČEC TADIĆ, M., VUČETIĆ, M., MILKOVIĆ, J., BAJIĆ, A., CINDRIĆ, K., CVITAN, L., KATUŠIN, Z., KAUČIĆ, D., LIKSO, T., LONČAR, E., LONČAR, Ž., MIHAJLOVIĆ, D., PANDŽIĆ, K., PATARČIĆ, M., SRNEC, L., VUČETIĆ, V., 2008.,

Ksenija Zaninović, Marjana Gajić – Čapka, Melita Perčec Tadić, Marko Vučetić, Janja Milković, Alica Bajić, Ksenija Cindrić, Lidija Cvitan, Zvonimir Katušin, Dražen Kaučić, Tanja Likso, Edita Lončar, Željko Lončar, Domagoj Mihajlović, Krešo Pandžić, Mirta Patarčić, Lidija Srnec, Višnja Vučetić, *Klimatski atlas Hrvatske 1961 – 1990., 1971 – 2000.*, Zagreb, 2008.

WILLEY, R. G., 1968.,

Willey, R. Gordon, Settlement Archaeology: An Appraisal, u: *Settlement Archaeology*, (ur.) K. C. Chang, 1968, Palo Alto: National Press Books, 208 – 226.

ZANINOVIĆ, M., 1966.,

Ilirsko pleme Delmati, *Godišnjak*, IV, knj. 2, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1966, Sarajevo, 27 – 93.

ZANINOVIĆ, M., 1967.,

Ilirsko pleme Delmati, *Godišnjak*, V, knj. 3, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1967, Sarajevo, 5 – 103.

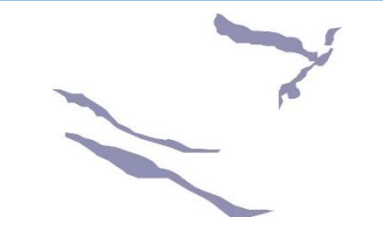

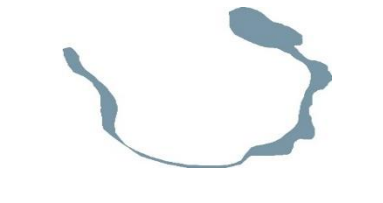
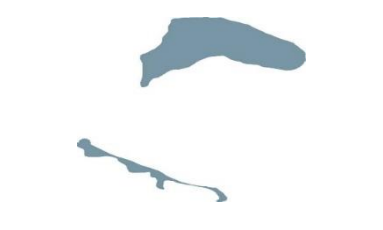
ZAVODNY, E., McCLURE, B. S., WELKER, H. M., CULLETON, J. B., BALEN, J., KENNETT, J. D., 2019.,

Emily Zavodny, Sarah B. McClure, Martin H. Welker, Brendan J. Culleton, Jacqueline Balen, Douglas J. Kennett, Scaling up: Stable isotope evidence for the intensification of animal husbandry in Bronze-Iron Age Lika, Croatia, *Journal of Archaeological Science: Reports*, vol. 23, 2019, 1055 – 1065.

ZDILAR, S., 2015.,

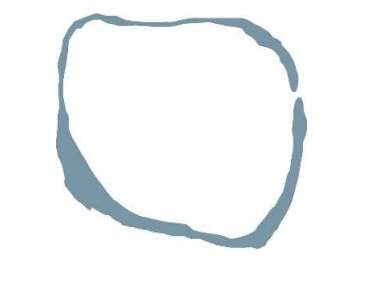

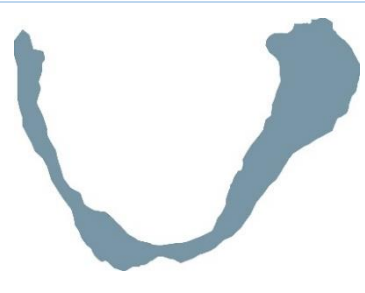
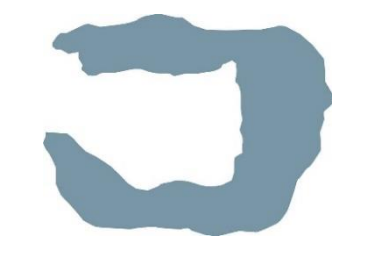

Slaven Zdilar, *Geomorfološka obilježja zavale Imotskog polja i podgorja Biokova*, Zagreb, 2015.

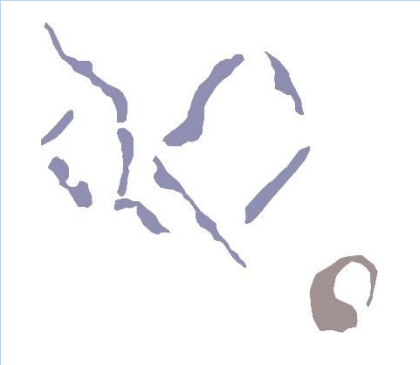

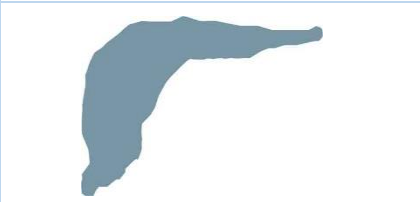
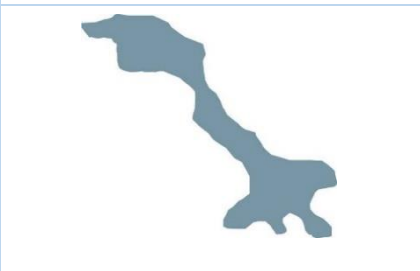

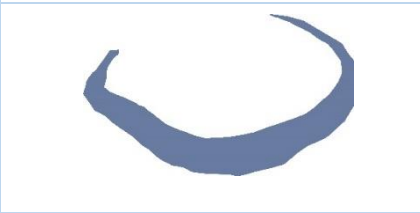
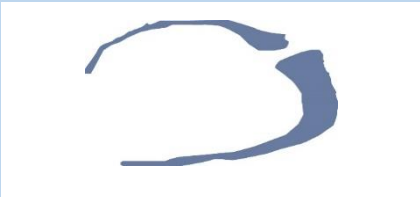
13. KATALOG GRADINA

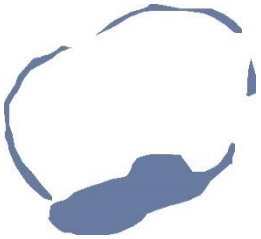
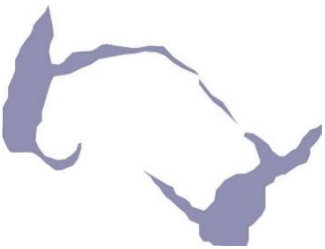
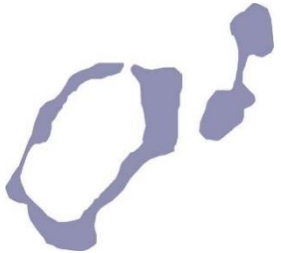
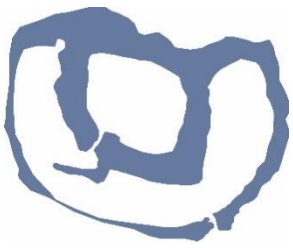
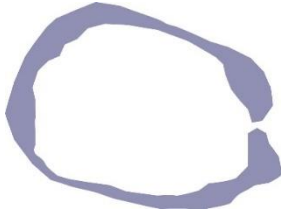
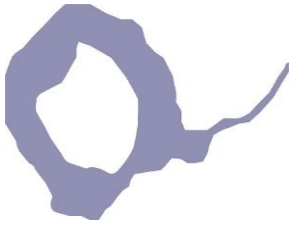
REDNI BROJ	NAZIV	KATASTARSKA ATRIBUCIJA	KOORDINATE (DMS)	POVRŠINA*	TLOCRT BEDEMA**
1.	Trostruka gradina	Sovići (Grude)	43°24'11.12"S 17°21'28.60"I	25.530 m ²	
2.	Gradina na brdu Jelaševac	Sovići (Grude)	43°24'24.85"S 17°21'8.15"I	4.052 m ²	
3.	Gradina Višegrad	Sovići (Grude)	43°24'13.05"S 17°20'58.39"I	282 m ²	
4.	Gradina iznad Prlića	Sovići (Grude)	43°24'34.97"S 17°19'52.10"I	1.334 m ²	
5.	Gradina na brdu Pit	Gorica (Grude)	43°25'50.82"S 17°17'37.05"I	18.587 m ²	
6.	Gradina Zidine	Vinjani Donji (Imotski)	43°25'38.53"S 17°16'38.37"I	5.770 m ²	
7.	Gradina u Vinjanima Donjim	Vinjani Donji (Imotski)	43°25'49.69"S 17°16'10.03"I	3.894 m ²	

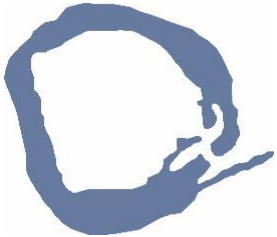
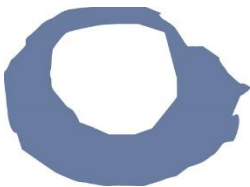

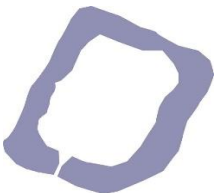
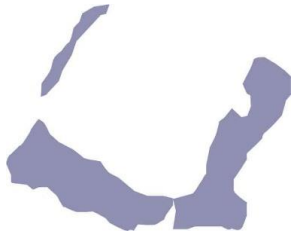

* Ovdje izrađena površina gradina odnosi se na površinu gradinskih perimetara, dakle, unutar bedema. Također, navedene površinske vrijednosti nisu u potpunosti egzaktne niti konačne, budući premjeri svakako mogu dati drugačije rezultate od ovdje navedenih, no opet ne s nekom bitnom razlikom.

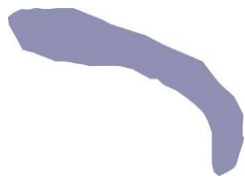

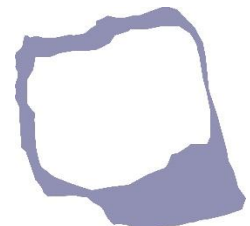

** Tlocrti kod određenih gradina, iz dobro poznatih razloga već navedenih u radu dati su više orijentacijski (Sumbulova gradina, Zujića gradina, Dikovača, gradina na brdu Pit).

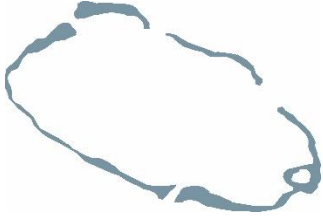
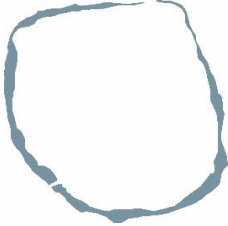

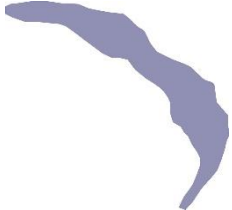
REDNI BROJ	NAZIV	KATASTARSKA ATRIBUCIJA	KOORDINATE (DMS)	POVRŠINA	TLOCRT BEDEMA
8.	Gradina iznad Župića doca	Vinjani Donji (Imotski)	43°26'7.54"S 17°15'37.64"I	2.070 m ²	
9.	Gradina iznad Topića	Vinjani Donji (Imotski)	43°26'15.66"S 17°14'49.81"I	793 m ²	
10.	Topana	Imotski (Imotski)	43°26'59.71"S 17°12'49.63"I	/	/
11.	Gradina iznad Crvenog jezera	Imotski (Imotski)	43°27'9.50"S 17°11'59.96"I	8.751 m ²	
12.	Mala (Ukradenova) gradina	Glavina Donja (Imotski)	43°27'4.26"S 17°11'28.15"I	969 m ²	
13.	Prgometova gradina	Donji Proložac (Proložac)	43°27'49.59"S 17°10'8.03"I	1.679 m ²	
14.	Gradina ispod Kuka	Donji Proložac (Proložac)	43°28'10.57"S 17° 9'38.30"I	1.769 m ²	

REDNI BROJ	NAZIV	KATASTARSKA ATRIBUCIJA	KOORDINATE DMS	POVRŠINA	TLOCRT
15.	Kokića glavica	Postranje (Proložac)	43°28'22.13"S 17° 9'7.09"I	>30.000 m ²	
16.	Gradina Nad Vrbinom	Postranje (Proložac)	43°28'38.96"S 17° 7'17.65"I	7.315 m ²	
17.	Gradina iznad Bobovišća	Dolića Draga Donja (Lokvičići)	43°28'39.52"S 17° 5'48.59"I	3.175 m ²	
18.	Gradina iznad Knezovića jezera	Lokvičići (Lokvičići)	43°28'12.79"S 17° 5'45.31"I	2.609 m ²	
19.	Gradina iznad Budimlića rupe	Lokvičići (Lokvičići)	43°27'24.53"S 17° 6'14.57"I	4.416 m ²	
20.	Sumbulova gradina	Berinovac (Lokvičići)	43°26'41.88"S 17° 6'16.92"I	3.896 m ²	
21.	Zujića gradina	Šumet (Proložac)	43°26'18.05"S 17° 8'55.07"I	2.120 m ²	

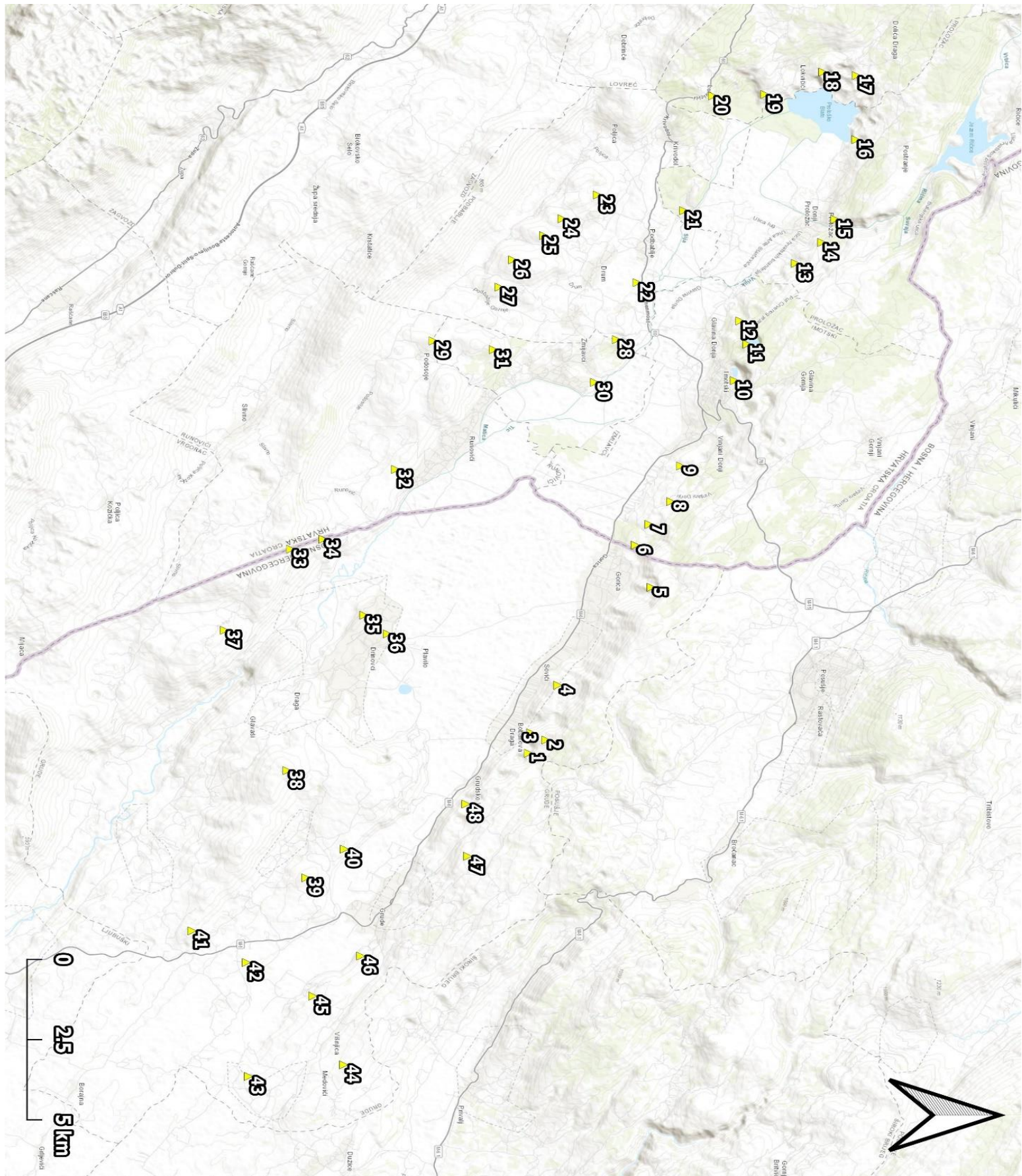
REDNI BROJ	NAZIV	KATASTARSKA ATRIBUCIJA	KOORDINATE DMS	POVRŠINA	TLOCRT BEDEMA
22.	Gradina iznad Nebriževca	Nebriževac (Podbablje)	43°25'39.80"S 17°10'34.88"I	2.690 m ²	
23.	Brkića gradina	Ivanbegovina (Poljica)	43°25'7.22"S 17° 8'33.96"I	3.657 m ²	
24.	Barabanova gradina	Poljica – Ivanbegovina – Drum (Poljica)	43°24'37.85"S 17° 9'6.71"I	3.766 m ²	
25.	Gradina iznad Šućura	Podbablje Gornje (Podbablje)	43°24'22.95"S 17° 9'29.81"I	3.079 m ²	
26.	Mala gradina	Podbablje Gornje (Podbablje)	43°23'57.69"S 17°10'3.11"I	1.567 m ²	
27.	Čapinova gradina	Podbablje Gornje (Podbablje)	43°23'46.33"S 17°10'41.15"I	489 m ²	

REDNI BROJ	NAZIV	KATASTARSKA ATRIBUCIJA	KOORDINATE DMS	POVRŠINA	TLOCRT BEDEMA
28.	Gradina na brdu Radež	Kamenmost – Zmijavci (Podbablje)	43°25'22.94"S 17°11'53.12"I	1.545 m ²	
29.	Gradina na brdu Liskovac	Podosoje – Zmijavci (Runovići)	43°22'52.49"S 17°11'56.13"I	4.864 m ²	
30.	Dikovača	Zmijavci (Runovići)	43°25'5.12"S 17°12'53.34"I	989 m ²	
31.	Todorića gradina	Zmijavci (Runovići)	43°23'40.94"S 17°12'7.89"I	2.684 m ²	
32.	Gradina u Runovićima	Runovići (Runovići)	43°22'21.34"S 17°14'53.69"I	658 m ²	
33.	Gradina na brdu Babnjača	Slivno – Drinovci (Runovići – Grude)	43°20'54.73"S 17°16'44.32"I	3.812 m ²	
34.	Majića gradina	Runovići – Drinovci (Runovići – Grude)	43°21'20.76"S 17°16'30.75"I	3.429 m ² .	

REDNI BROJ	NAZIV	KATASTARSKA ATRIBUCIJA	KOORDINATE	POVRŠINA	TLOCRT BEDEMA
35.	Vrcanova gradina	Drinovci (Grude)	43°21'55.39"S 17°18'15.28"l	893 m ²	
36.	Gradina na brdu Visoka	Drinovci (Grude)	43°22'14.65"S 17°18'40.61"l	852 m ²	
37.	Opačkova gradina	Drinovci (Grude)	43°20'0.98"S 17°18'36.32"l	2.452 m ²	
38.	Gradina na brdu Veliki Malič	Drinovci – Ružići (Grude)	43°20'52.09"S 17°21'49.88"l	2.135 m ²	
39.	Gradina na brdu Donji Zelenikovac	Ružići (Grude)	43°21'7.64"S 17°24'18.60"l	1.525 m ²	
40.	Gradina na brdu Gornji Zelenikovac	Ružići (Grude)	43°21'39.29"S 17°23'38.71"l	912 m ²	
41.	Šerića gradina	Ružići (Grude)	43°19'34.04"S 17°25'31.99"l	724 m ²	

REDNI BROJ	NAZIV	KATASTARSKA ATRIBUCIJA	KOORDINATE	POVRŠINA	TLOCRT BEDEMA
42.	Gradina Samograd	Ružići (Grude)	43°20'18.30"S 17°26'15.83"I	1.898 m ²	
43.	Gradina na brdu Stranjik	Podleđinac (Grude)	43°20'20.69"S 17°28'54.37"I	3.829 m ²	
44.	Gradina u Višnjici	Višnjica (Grude)	43°21'38.90"S 17°28'37.37"I	3.236 m ²	
45.	Palčeva gomila	Dragićina (Grude)	43°21'12.69"S 17°27'1.68"I	862 m ²	
46.	Mandina gomila	Dragićina (Grude)	43°21'52.78"S 17°26'6.97"I	1.444 m ²	
47.	Spajića gradina	Gornje Grude (Grude)	43°23'20.39"S 17°23'49.00"I	1.132 m ²	
48.	Gradina iznad Vrućica	Vrućice (Grude)	43°23'18.57"S 17°22'36.41"I	1.338 m ²	

14. KARTA NALAZIŠTA

15. SAŽETAK

U radu su obrađeni različiti aspekti "gradinskog" načina života za ukupno 48 gradina s prostora Imotsko – bekijskog polja. S obzirom kako se radi o jednoj dosta "zatvorenoj" cjelini, sastavljenoj od zavale – polja, s pripadajućim pobrđima i zaravni koji čine njegov obod, a ujedno i položaje na kojima su gradine podizane. Imotsko – bekijsko polje čini posebno pogodan uzorak za analize glavnih aspekata života gradina u krajoliku. Iako su obrađene gradine neupitno bile određene samim svojstvima prirodnog (paleo)okoliša, izbor mjesta, njihove raznolike strukture (oblike, tipove) i funkcije, određivao je i oblikovao čovjek – kao tvorac kulturnog krajolika. Sukladno širim kulturnim/prirodnim prapovijesnim prostorima, kao najpogodniji model za interpretaciju imotsko – bekijskih gradina pokazao se onaj koji uvažava njihov višeznačni karakter i višestrukost njihovih (istovremenih) funkcija, od praktičnih (strateških, naseobinskih i gospodarskih) do simboličnih. Interpretacija "gradinskog" načina života pretpostavlja naglaske na analizi kategorije prostora (i vremena), njegovoj strukturiranosti i iskoristivosti na različitim razinama, od pojedinačne gradine do mreže gradinskih međuodnosa i sveukupnih komunikacija, no, uvijek u vremenski/kulturnom definiranom kontekstu. Međutim, iz same prostornosti ne može se iščitati točno vrijeme, relativno i apsolutno. To je pak glavni nedostatak pri interpretiranju imotsko – bekijskih gradina. Ipak, u konačnici, definiran je solidan interpretativni model oblikovanja kulturnog krajolika tijekom 3. – 1. tis. pr. Kr. i uklopljenosti gradina imotsko – bekijske mikroregije u šire prostorne (komunikacijske) planove i kulturne prapovijesne sustave (cetinski, posuški, delmatski), čime je ujedno stvorena osnova budućim arheološkim istraživanjima imotsko – bekijskog, pa i šireg prostora.

KLJUČNE RIJEČI: gradine, Imotsko – bekijsko polje, kulturni krajolik, brončano doba, željezno doba

16. SUMMARY

The thesis presents the results of research on various aspects of living – system, regarding the 48 hillforts in Imotski – bekija field. The field is quite an enclosed space and therefore a suitable pattern for hillforts analysis. Although the paleoenvironment play an important role in hillforts living – system, their structures (forms and types) and functions is determined and shaped entirely by man, as the creator of the cultural landscape (culture). In accordance with wider european prehistoric areas, multilayered model proved to be most acceptable, recognizing their different functions, from practical (strategic, settlement and economic) to symbolic. Interpretation of hillfort, also puts emphasis on wider spatial analysis, but however, always in a chronologically defined context, which in this case is mostly missing. Despite this, a solid interpretive model was obtained. Using both, theoretical and practical processing of data, collected through the research, we got better insight into the processes that shaped the cultural landscape of imotski – bekija cultural microregion, and its embeddedness into wider spatial and communication networks and cultural systems from end of the third to end of the first millenium B.C.

KEY WORDS: hillforts, Imotski – bekija field, cultural landscape, bronze age, iron age

17. ŽIVOTOPIS

Tino Tomas je rođen u Drinovicima u Bosni i Hercegovini, gdje završava osnovnoškolsko obrazovanje. Dok srednjoškolsko obrazovanje nastavlja u Gimnaziji dr. Mate Ujevića u obližnjem Imotskom, u Republici Hrvatskoj. Nakon uspješno završenog srednjoškolskog obrazovanja, 2004. godine upisuje Studij arheologije i povijesti umjetnosti na Filozofskom (tada Pedagoškom) fakultetu Sveučilišta u Mostaru, koji uspješno završava 2010. godine, čime stječe akademski naziv *profesor povijesti umjetnosti i diplomirani arheolog*. Nedugo potom, iste godine, zaposlen je kao asistent na Odjelu za arheologiju matičnog fakulteta i sveučilišta. Gdje svojstvu asistenta sudjeluje u nastavnom procesu na kolegijima *Uvod u prapovijesnu arheologiju*, *Uvod u antičku arheologiju*, *Egejske civilizacije bronzanog doba*, *Brončano doba*, *Željezno doba* i *Terenske vježbe* – na preddiplomskom Studiju i kolegiju *Brončano i željezno doba istočnog Jadrana* – na diplomskom Studiju arheologije. 2011. godine upisuje Poslijediplomski doktorski studij *Arheologija istočnog Jadrana* na Sveučilištu u Zadru.

Osim u nastavnom procesu, aktivno sudjeluje u nizu administrativnih aktivnosti, kako Odjela, gdje jedno vrijeme obnaša i funkciju tajnika, tako i Fakulteta, gdje sudjeluje u radu niza tijela. Također, član je Ureda za međunarodnu suradnju i projekte Fakulteta, te obnaša i funkciju koordinatora *CEEPUS* mreže na Odjelu, kao i glavnog koordinatora *CEEPUS* mreže na Fakultetu.

Tijekom i nakon dovršetka Studija, aktivno se uključuje u brojna terenska arheološka istraživanja, kako u republici Hrvatskoj, tako i u Bosni i Hercegovini, gdje sudjeluje u preko dvadeset arheoloških iskopavanja, bilo u svojstvo voditelja ili člana stručne ekipe. Također, autor je više pisanih radova s polja arheologije – znanstvenih i stručnih članaka, poglavlja u monografijama i kataloga.